

ความเชื่อและพิธีกรรมในชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม

วิทยานิพนธ์นี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

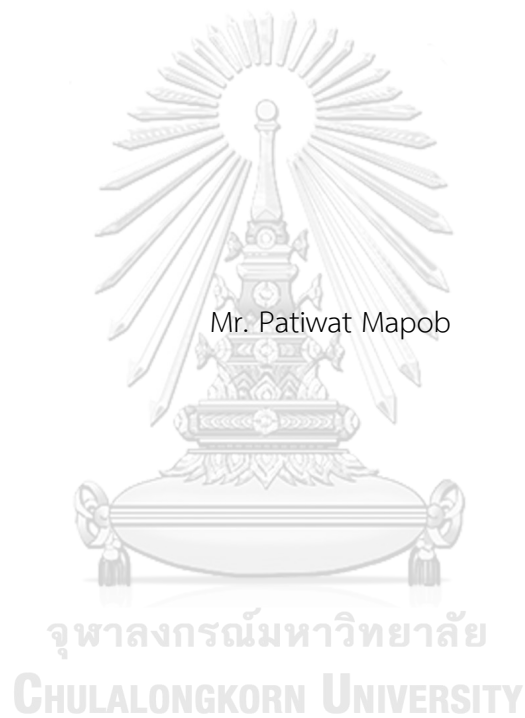
สาขาวิชาภาษาไทย ภาควิชาภาษาไทย

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ปีการศึกษา 2565

ลิขสิทธิ์ของจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

BELIEFS AND RITUALS IN ISAN COMMUNITIES WITH PLACE NAMES
RELATED TO KHANTHANAM FOLKTALES

A Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements
for the Degree of Master of Arts in Thai
Department of Thai
FACULTY OF ARTS
Chulalongkorn University
Academic Year 2022
Copyright of Chulalongkorn University

หัวข้อวิทยานิพนธ์	ความเชื่อและพิธีกรรมในชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับ กับเรื่องคันธนาม
โดย	นายปฏิวัติ มาพบ
สาขาวิชา	ภาษาไทย
อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก	รองศาสตราจารย์ ดร.ปรมินทร์ จารูวร

คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย อนุมัติให้รับวิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาตามหลักสูตรปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต

.....	คณบดีคณะอักษรศาสตร์
(รองศาสตราจารย์ ดร.สุรเดช โชติอุดมพันธ์)	
คณะกรรมการสอบวิทยานิพนธ์	
.....	ประธานกรรมการ
(ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กัญญา วัฒนกุล)	
.....	อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์หลัก
(รองศาสตราจารย์ ดร.ปรมินทร์ จารูวร)	
.....	กรรมการภายนอกมหาวิทยาลัย
(ศาสตราจารย์กิตติคุณสุกัญญา สัจฉายา)	

CHULALONGKORN UNIVERSITY

ปฏิวัติ มาพบ : ความเชื่อและพิธีกรรมในชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทานาม. (BELIEFS AND RITUALS IN ISAN COMMUNITIES WITH PLACE NAMES RELATED TO KHANTHANAM FOLKTALES) อ.ที่ปรึกษาหลัก :
รศ. ดร.ปรมินทร์ จารูวร

วิทยานิพนธ์เล่มนี้มุ่งศึกษาและวิเคราะห์เรื่องเล่าที่อธิบายภูมินามในชุมชนอีสานที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทานาม และวิเคราะห์บทบาทของความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าวในชุมชนอีสานในปัจจุบัน ผู้วิจัยเก็บข้อมูลภาคสนามระหว่างปี พ.ศ. 2563 – พ.ศ. 2566 ในบางชุมชนอีสานที่มีความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทานาม ได้แก่ บ้านชุมคำ อำเภอภูพาน จังหวัดอุบลราชธานี บ้านด่าน อำเภอราชไศล จังหวัดศรีสะเกษ บ้านกุ่มคันทาน อำเภอโพธิ์ชัย จังหวัดร้อยเอ็ด และอำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด

ผลการศึกษาพบว่า เรื่องคันทานามเป็นวรรณคดีท้องถิ่นอีสานที่มีเนื้อเรื่องขนาดยาว ประกอบไปด้วยเหตุการณ์หลัก 10 ตอน แต่ละตอนสะท้อนความคิดสำคัญของเรื่องคือความกตัญญูจากการตามหาพ่อของตัวละครเอก การศึกษาอนุภาคพบว่ากลุ่มอนุภาคตัวละคร กลุ่มอนุภาคของวิเศษ และกลุ่มอนุภาคเหตุการณ์ ต่างก็มีความสำคัญต่อการดำเนินเรื่อง สะท้อนความหมายทางวัฒนธรรม และมีความสำคัญต่อการจดจำเรื่องเล่า โดยเฉพาะเรื่องเล่าที่ไปสัมพันธ์กับภูมินามในภาคอีสาน ในการวิเคราะห์เรื่องคันทานามที่ใช้อธิบายภูมินามในชุมชนอีสาน พบว่าทั้ง 4 ชุมชนอีสานรับรู้เรื่องราวในลักษณะขาดกั้นบ้านและตำนานสถานที่ และนำเรื่องดังกล่าวไปเชื่อมโยงกับสภาพภูมิประเทศ สถานที่ที่สำคัญเรื่องเล่าท้องถิ่น และวิถีชีวิต ในเหตุการณ์และอนุภาคที่ต่างกัน สะท้อนให้เห็นความสำคัญทางวัฒนธรรมของเรื่องคันทานามที่มีต่อชุมชนอีสานได้เป็นอย่างดี

การศึกษาความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทานามพบว่า ทั้ง 4 ชุมชนมีความเชื่อเกี่ยวกับการนับถือตัวละครศักดิ์สิทธิ์เชื่อมโยงกับสถานที่สำคัญของชุมชน และเป็นพื้นที่ประกอบพิธีกรรมสำคัญที่เกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าว ทั้งหมด 4 ประเพณีพิธีกรรม ได้แก่ ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสีดา บุญสงฆ์บูชาท้าวคันทานาม บุญชาวเมือง และบุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คันทานาม ประเพณีเหล่านี้นำเรื่องคันทานามไปใช้เป็นรูปเคารพ เครื่องประกอบพิธีกรรม และบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ การนำเรื่องคันทานามไปใช้ประกอบพิธีกรรมสะท้อนวิถีคิดในการสืบทอดความเชื่อเกี่ยวกับตัวละครที่มีอยู่แต่เดิมในชุมชน และวิถีคิดในการเลือกบทบาทของตัวละครที่มีในเรื่องมาสร้างความศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรม ทำให้ตัวละครมีลักษณะเป็นผีอารักษ์ที่ผนวกกับผีวิรุญ การนำไปใช้ดังกล่าวยังมีบทบาทในการอธิบายและสืบทอดพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านในรอบปีและพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านฤดูกาล และพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ นอกจากนี้ยังมีบทบาทในการสร้างกิจกรรมในบริบทการท่องเที่ยวซึ่งเกี่ยวข้องกับนโยบายรัฐ บทบาทในการเป็นที่พึ่งทางกายและใจแก่คนในชุมชน บทบาทในการแสดงความสัมพันธ์ของกลุ่มคนระหว่างชุมชน และบทบาทในการสะท้อนปัญหาความขัดแย้งทางความคิดในชุมชน การศึกษาเรื่องเล่าอธิบายภูมินาม ความเชื่อ และพิธีกรรมดังกล่าวจึงแสดงให้เห็นถึงพลวัตของเรื่องคันทานามในชุมชนอีสานในปัจจุบัน

สาขาวิชา ภาษาไทย

ลายมือชื่อนิสิต

ปีการศึกษา 2565

ลายมือชื่อ อ.ที่ปรึกษาหลัก

6280023222 : MAJOR THAI

KEYWORD: Khanthanam, Place Name, Belief and Ritual, Isan society

Patiwat Mapob : BELIEFS AND RITUALS IN ISAN COMMUNITIES WITH PLACE NAMES RELATED TO KHANTHANAM FOLKTALES. Advisor: Assoc. Prof. PORAMIN JARUWORN, Ph.D.

The objectives of this thesis were to study and analyze the Khanthanam Folktales, explaining place names, and the functions of beliefs and rituals related to that tales in Isan communities of present day. The researcher collected data from field studies carried out during 2020 – 2023, namely 1) Ban Khumkham, Kudkhaopun District, Ubon Ratchathani Province, 2) Ban Dan, Rasisalai District, Sisaket Province, 3) Ban Ku Khanthanam, Phon Sai District, Roi Et Province and 4) Mueang Suang District, Roi Et Province.

The results found that the Isan local literature, Khanthanam, has a long story consisting of 10 parts comprising main events and each part reflects the main idea, the gratitude of looking for father of important characters. The motifs comprising characters, objects and events are important to story's continuing and memorizing. They reflect the cultural meaning, especially the tales that related to place names in Isan. There are four Isan communities recognizing the Khanthanam as Local Jataka and Located Legend, use the tales to associate with geographies, places, local narratives and the ways of life by different parts and motifs. Therefore the implementation also reflects the importance in culture of Khanthanam Folktales to Isan communities splendidly.

To study beliefs and rituals about Khanthanam tales found that four communities believe in the sacred characters related to important places being areas to practise four traditions involving with the tales, they are 1) The tradition of Buangsuang Phra That Sida (Sida pagoda), 2) Bun Song Ku Bucha Thao Khanthanam, 3) Bun Chao - mueng, and 4) Bun Berg Ban Buangsuang Chao Pu Khatthanam. These traditions bring the tales to be used as icons of worship, ceremonial objects and invocation prayer text calling upon sacred beings in the rituals. The traditions reflect the ways of thinking in the transmission belief in the Khantanam that existed originally and the selection of roles of characters to create sanctity in the rituals. In addition they also have important functions in transmitting of the rites of passage, transition of a year and seasons, and fertility rites and in the promotion of governmental tourism. In the meantime they have functions to be help for the people, to reflect the relationship between communities and the conflicts for using the tales. Therefore to study the tales, beliefs and rituals about the Khanthanam legibly proves that tales have dynamic in Isan communities in present day.

Field of Study: Thai

Student's Signature

Academic Year: 2022

Advisor's Signature

กิตติกรรมประกาศ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้สำเร็จด้วยดีได้จากความกรุณาของ รองศาสตราจารย์ ดร.ปรมินทร์ จารูร “ครู” ผู้กรุณาให้คำปรึกษา ตรวจแก้ แนะนำประเด็น เติมส่วนที่ขาด และตัดส่วนที่เกิน จนทำให้วิทยานิพนธ์นี้สมบูรณ์ได้ ครูมอบความเมตตา มอบความอบอุ่น มอบความเชื่อมั่น มอบความรู้ มอบไฟหวัง และวางแนวทางเพื่อให้เป็นนักเรียนคณิศรที่ดีได้ ครูยังเป็นผู้สอนให้มองอย่างกว้างขวางและลึกซึ้ง ทั้งยังให้ข้อคิดและคำแนะนำแก่ผู้วิจัยเพื่อนำไปปรับใช้ทั้งกับการศึกษา การทำงาน และการดำรงตนในสังคมอย่างภาคภูมิใจ

กราบขอบพระคุณ ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร.กัญญา วัฒนกุล ประธานกรรมการสอบวิทยานิพนธ์ และ ศาสตราจารย์กิตติคุณ สุภัญญา สุจฉายา กรรมการผู้ทรงคุณวุฒิภายนอก ครูทั้งสองท่านเป็นทั้งกรรมการและครูผู้ประสาทรูในศาสตร์คณิศรวิทยา ผู้กรุณาชี้แนะประเด็นสำคัญและให้คำปรึกษาอันมีค่าอย่างยิ่งในการเรียนและการเขียนวิทยานิพนธ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ครูสุภัญญา ผู้กรุณา “ปลุกไฟในใจ” ที่ใกล้จะมอดดับของผู้วิจัยให้กลับมาโชติช่วงจนมีวิทยานิพนธ์นี้ได้

กราบขอขอบพระคุณภาควิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ที่ซึ่งผู้วิจัยได้ศึกษาในระดับบัณฑิตศึกษา และภาควิชาวรรณคดี คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ ที่ซึ่งผู้วิจัยได้ศึกษาในระดับปริญญาบัณฑิต สองแห่งนี้เป็นที่หล่อหลอมให้ผู้วิจัยมีใจรักในการศึกษาเรื่องเล่าซึ่งเกี่ยวข้องกับคณิศรวิทยาและวรรณคดีไทย ตลอดจนครูทุกท่านที่มอบความรัก ความเมตตาแก่ผู้วิจัยเสมอมา

กราบขอบพระคุณผู้บอกข้อมูลภาคสนามทุกท่าน โดยเฉพาะอย่างยิ่ง พระครูศิริธรรมประโชติ เจ้าอาวาสวัดเมืองสรวงใหญ่ พระมหาสาคร สาครโร เจ้าอาวาสวัดเมืองสรวงเก่า คุณแม่สุจิน สังข์เสน ผู้ใหญ่บ้านกุ่มคันทนาม คุณพ่อสุบรรณ พงศ์จันโอ ปราชญ์ชาวบ้าน ตำบล และคุณแม่เพ็ง บ้านขุมคำ ที่กรุณาอนุเคราะห์และแนะนำแหล่งข้อมูลแก่ผู้วิจัย ทั้งยังคอยเมตตาและต้อนรับผู้วิจัยด้วยความอบอุ่น ทุกครั้งเมื่อลงเก็บข้อมูลภาคสนาม

กราบขอบพระคุณศาสตราจารย์ ดร.วรรมณี วิบูลย์สวัสดิ์ แอนเดอร์สัน ที่กรุณามอบ “ทุนวิจัยวิบูลย์สวัสดิ์ แอนเดอร์สัน” ในปี พ.ศ. 2565 ซึ่งเป็นทุนการศึกษาที่ผู้วิจัยได้นำไปใช้ในการเก็บข้อมูลภาคสนามทางคณิศรวิทยาอย่างเกิดประโยชน์สูงสุด

ขอขอบคุณ นายวันณรงค์ สวัสดิ์ ผู้เป็นทั้งพี่และเพื่อน ผู้ที่ฟังระลึก ผู้ร่วมคิด ร่วมแก้ ในทุกช่วงเวลาของการเขียนวิทยานิพนธ์ ขอขอบคุณ นายพุดพิงศ์ เจืออุบลมัย นายปารเมศ อภัยฤทธิรงค์ นายยุทธการ ปัทมโรจน์ นางสาวศศิพิมพ์ ภูระหงษ์ นายชวพันธ์ เพชรไกร นางสาวเสาวภาคย์ ชันมัน และนางสาวฉัตริกา ปราณช่วย และอาจารย์กรกฎ คำแหง ผู้คอยรับฟังและเติมเต็มส่วนที่บกพร่องให้วิทยานิพนธ์สมบูรณ์ขึ้นมาได้ และขอขอบคุณเพื่อนพี่น้องผู้เป็นกัลยามิตรทางการศึกษาที่คอยช่วยเหลือและให้กำลังใจผู้วิจัยในทุกครา

สุดท้ายนี้กราบขอบพระคุณครอบครัว “มาพบ” ที่คอยปลุกฝัง ให้ความสำคัญและสนับสนุนให้ผู้วิจัยได้ศึกษาอย่างเต็มที่ ทั้งยังเป็นกำลังทรัพย์ กำลังกาย และกำลังใจที่สำคัญที่สุดในชีวิต จนสามารถสำเร็จการศึกษาได้

สารบัญ

	หน้า
บทคัดย่อภาษาไทย.....	ค
บทคัดย่อภาษาอังกฤษ.....	ง
กิตติกรรมประกาศ.....	จ
สารบัญ.....	ฉ
สารบัญตาราง.....	ฎ
สารบัญภาพ.....	ฏ
บทที่ 1 บทนำ.....	1
1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา.....	1
1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย.....	6
1.3 สมมติฐานของการวิจัย.....	6
1.4 ขอบเขตข้อมูลของการวิจัย.....	6
1.5 วิธีดำเนินการวิจัย.....	7
1.6 การเก็บข้อมูลภาคสนาม.....	10
1.7 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ.....	14
1.8 แนวคิดและทฤษฎีที่นำมาใช้ในการศึกษาวิจัย.....	14
1.9 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง.....	19
บทที่ 2 เรื่องคันทนามที่เกี่ยวข้องกับภูมินามในชุมชนอีสาน.....	32
2.1 เรื่องคันทนามในชุมชนอีสาน.....	32
2.1.1 เนื้อเรื่องของนิทานเรื่องคันทนาม.....	32
2.1.2 การวิเคราะห์โครงเรื่องคันทนาม.....	35
2.1.3 การวิเคราะห์อรรถาธิบายของเรื่องคันทนาม.....	46

2.1.3.1 อนุภาคตัวละคร	47
2.1.3.2 อนุภาคสิ่งของ	54
2.1.3.3 อนุภาคเหตุการณ์และพฤติกรรมของตัวละคร.....	55
2.2 ชุมชนอีสานที่มีกฎหมายเกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนาม	58
2.2.1 ความหมายและนิยามของกฎหมาย.....	58
2.2.2 กฎหมายที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนามในชุมชนอีสาน	61
2.2.3 การวิเคราะห์เรื่องคັນธนามที่อธิบายกฎหมายในชุมชนอีสาน 4 ชุมชน	63
2.2.3.1 เรื่องคັນธนามบ้านชุมคำ ตำบลแก่งเค็ง อำเภอกุดข้าวปุ้น จังหวัดอุบลราชธานี	67
2.2.3.2 เรื่องคັນธนามบ้านด่าน ตำบลด่าน อำเภอราชธิไล จังหวัดศรีสะเกษ	76
2.2.3.3 เรื่องคັນธนามบ้านกู่คันธนาม ตำบลยางคำ อำเภอโพธิ์ทราย จังหวัดร้อยเอ็ด	83
2.2.3.4 เรื่องคັນธนามอำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด	91
บทที่ 3 ความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนามในชุมชนอีสาน.....	105
3.1 ความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมในชุมชนอีสานที่มีกฎหมายเกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนาม	105
3.1.1 กลุ่มคนในชุมชนอีสานที่มีความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนาม	105
3.1.2 ความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมในชุมชนอีสาน 4 ชุมชน	110
3.1.2.1 ความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมในบ้านชุมคำ.....	110
3.1.2.2 ความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมในบ้านด่าน	111
3.1.2.3 ความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมในบ้านกู่คันธนาม	112
3.1.2.4 ความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมในอำเภอเมืองสรวง	113
3.2 ประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนาม	114
3.2.1 ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสีดา.....	117
3.2.2 บุญสงฆ์บูชาท้าวคันธนาม	122
3.2.3 บุญชาวเมือง	127

4.1.2.1	บทบาทและความศักดิ์สิทธิ์ของตัวละคร “คันธนาม” ในพิธีกรรม.....	153
4.1.2.2	บทบาทและความศักดิ์สิทธิ์ของตัวละคร “นางสีดา” ในพิธีกรรม.....	154
4.1.2.3	บทบาทและความศักดิ์สิทธิ์ของตัวละคร “หมาสรวงงูชวง” ในพิธีกรรม	154
4.2	บทบาทของการนำเรื่องคันธนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมในชุมชนอีสาน.....	155
4.2.1	บทบาทในการอธิบายและสืบทอดพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านในรอบปีและพิธีกรรม เพื่อความ อุดมสมบูรณ์.....	156
4.2.1.1	การอธิบายและสืบทอดพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านในรอบปี	156
4.2.1.1.1	การอธิบายและสืบทอดพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านในรอบปี	158
4.2.1.1.2	การอธิบายและสืบทอดพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านฤดูกาล	160
4.2.1.2	การอธิบายและสืบทอดพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์.....	164
4.2.1.2.1	การสืบทอดพิธีกรรมการขอฝน	166
4.2.1.2.2	การสืบทอดพิธีกรรมการไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำชุมชน	168
4.2.2	บทบาทในการสร้างสรรค์ประเพณีในบริบทการท่องเที่ยว.....	170
4.2.2.1	บริบทที่เกี่ยวข้องกับการนำเรื่องคันธนามไปใช้ในชุมชนอีสาน	170
4.2.2.1.1	การนำเรื่องคันธนามไปใช้ในบ้านชุมคำ	172
4.2.2.1.2	การนำเรื่องคันธนามไปใช้ในบ้านด่าน	175
4.2.2.1.3	การนำเรื่องคันธนามไปใช้ในบ้านกู่คันธนาม	178
4.2.2.1.4	การนำเรื่องคันธนามไปใช้ในอำเภอเมืองสรวง	181
4.2.2.2	เรื่องคันธนามกับการสร้างสรรค์ประเพณีในบริบท การท่องเที่ยวในชุมชนอีสาน	
4.2.3	บทบาทด้านอื่น ๆ	188
4.2.3.1	บทบาทในการเป็นที่พึ่งทางใจและทางกายแก่คนในชุมชน.....	188
4.2.3.2	บทบาทในการแสดงความสัมพันธ์ของกลุ่มคนระหว่างชุมชน	189
4.2.3.3	บทบาทในการสะท้อนความขัดแย้งทางความคิดในชุมชน.....	190

บทที่ 5 สรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ	192
5.1 สรุปผลการวิจัย	192
5.1.1 การศึกษาเรื่องคັນธนามที่เกี่ยวข้องกับภูมินามในชุมชนอีสาน	192
5.1.2 การศึกษาความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนาม	194
5.2 อภิปรายผลการศึกษา	195
5.2.1 การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นเชิงคติชนวิทยาในสังคมอีสานร่วมสมัย	195
5.2.1.1 วรรณคดีท้องถิ่นอีสานกับการศึกษาอนุภาคในนิทาน	196
5.2.1.2 วรรณคดีท้องถิ่นอีสานกับการเปลี่ยนประเภทของเรื่องเล่า	197
5.2.2 เรื่องเล่ากับพิธีกรรมในสังคมอีสาน	198
5.2.2.1 เรื่องคັນธนามกับการศึกษาความเชื่อและพิธีกรรม	198
5.2.2.2 เรื่องคັນธนามกับบทบาทในการอธิบายและสืบทอดพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านวัฏจักร เพื่อความอุดมสมบูรณ์	198
5.2.3 การนับถือตัวละครจากนิทานในฐานะ “สิ่งศักดิ์สิทธิ์” ในวัฒนธรรมไทย	201
5.3 ข้อเสนอแนะ	202
บรรณานุกรม	204
ภาคผนวก	210
ประวัติผู้เขียน	220

สารบัญตาราง

หน้า

ตารางที่ 1 การเปรียบเทียบโครงเรื่องคันทนามกับโครงเรื่องสีหนาทชาดก และดัชนีแบบเรื่องนิทานพื้นเมือง.....	40
ตารางที่ 2 อนุภาคสำคัญที่ปรากฏในเรื่องคันทนาม.....	47
ตารางที่ 3 เหตุการณ์จากเรื่องคันทนามที่เกี่ยวข้องกับชุมชนอีสาน	62
ตารางที่ 4 เรื่องคันทนามสำนวนต่าง ๆ ในชุมชนอีสาน 4 ชุมชน.....	65
ตารางที่ 5 สำนวนเรื่องคันทนามในบ้านชุมคำ อำเภอภูซำปูน จังหวัดอุบลราชธานี.....	69
ตารางที่ 6 สำนวนเรื่องคันทนามในบ้านด่าน อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ	79
ตารางที่ 7 สำนวนเรื่องคันทนามในบ้านกุ่มคันทนาม อำเภอพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด.....	86
ตารางที่ 8 สำนวนเรื่องคันทนามในอำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด.....	94
ตารางที่ 9 สรุปโครงเรื่องคันทนามและการนำเรื่องไปใช้อธิบายภูมินามใน 4 ชุมชน.....	101
ตารางที่ 10 สรุปความสัมพันธ์ระหว่างเรื่องคันทนามที่อธิบายภูมินามกับวัฒนธรรมของชุมชนอีสาน	102
ตารางที่ 11 องค์ประกอบและรายละเอียดโดยรวมของประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม	115
ตารางที่ 12 การนำอนุภาคและเหตุการณ์จากเรื่องคันทนามไปใช้ประกอบพิธีกรรม	136
ตารางที่ 13 ลักษณะของเรื่องคันทนามที่ปรากฏในพิธีกรรม	137
ตารางที่ 14 รูปเคารพและวัตถุสัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามในพิธีกรรม	138
ตารางที่ 15 ความหมายของเครื่องประกอบพิธีกรรมในพิธีกรรมบวงสรวงตัวละครคันทนาม.....	143
ตารางที่ 16 พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามที่สัมพันธ์กับฮีตสิบสองและช่วงเวลา ของการทำนาในวัฒนธรรมอีสาน	157
ตารางที่ 17 การนำเรื่องคันทนามไปใช้ในชุมชนอีสาน.....	172

สารบัญภาพ

	หน้า
ภาพที่ 1 แผนที่ชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม	64
ภาพที่ 2 แผนที่บ้านชุมคำ ตำบลแก่งเค็ง อำเภอกุฉินารัฐนั จัหวัดอุบลราชธานี.....	67
ภาพที่ 3 ลานหินบริเวณวัดชุมคำ.....	72
ภาพที่ 4 ชุมคำ.....	73
ภาพที่ 5 รอยเข่ายักษ์ชนิดี.....	73
ภาพที่ 6 แผนที่บ้านด่าน ตำบลด่าน อำเภอราศีไศล จัหวัดศรีสะเกษ	77
ภาพที่ 7 พระธาตุสุีดา	81
ภาพที่ 8 ผ้าค่าแสนค่าที่บานนายสุบรรณ พงศ์จันโอ.....	83
ภาพที่ 9 แผนที่บ้านกุ่มคันทนาม ตำบลยางค่า อำเภอพนทราย จัหวัดร้อยเอ็ด	83
ภาพที่ 10 กุ่มคันทนาม.....	89
ภาพที่ 11 แผนที่บริเวณวัดป่าเมืองสรวง อำเภอเมืองสรวง จัหวัดร้อยเอ็ด.....	91
ภาพที่ 12 บริเวณกุ่มเมืองสรวง.....	97
ภาพที่ 13 พิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสุีดา	118
ภาพที่ 14 เครื่องประกอบพิธีกรรมบวงสรวงธาตุไม้สุีดา	119
ภาพที่ 15 แผนผังพิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสุีดา.....	119
ภาพที่ 16 การจัดเตรียมเครื่องบวงสรวงพระธาตุสุีดา.....	120
ภาพที่ 17 เครื่องบวงสรวง 4 มุม รอบพระธาตุ.....	120
ภาพที่ 18 ผู้เข้าร่วมพิธีเริ่มปกรูปีที่เครื่องบวงสรวง	121
ภาพที่ 19 เครื่องบวงสรวงข้างคู.....	122
ภาพที่ 20 ผู้เข้าร่วมพิธี (นายก อบต. คล้องมาลัยข้างคู).....	122
ภาพที่ 21 ชาวบ้านกุ่มคันทนามทำขันหมากเบ็งเพื่อใช้ในพิธีบวงสรวง.....	123

ภาพที่ 22 วันบวงสรวงท้าวคันทนาม	123
ภาพที่ 23 แผนผังพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันทนาม	124
ภาพที่ 24 ผู้นำประกอบพิธีนำผู้เข้าร่วมพิธีกล่าวคำอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์.....	125
ภาพที่ 25 ผู้เข้าร่วมพิธีคล้องมาลัยรูปเคารพท้าวคันทนาม	125
ภาพที่ 26 เครื่องบวงสรวงท้าวคันทนาม	126
ภาพที่ 27 พิธีตบปั้นทายหรือตบปะทาย.....	126
ภาพที่ 28 ชาวอำเภอเมืองสรวงทำขันหมากเบ็งเพื่อใช้ในพิธีบวงสรวง.....	127
ภาพที่ 29 เครื่องประกอบพิธีกรรมไหว้ผีสี่มุมเมือง	128
ภาพที่ 30 แผนผังพิธีกรรมบวงสรวงท้าวเมืองสรวง	128
ภาพที่ 31 เครื่องประกอบพิธีกรรมบวงสรวงท้าวเมืองสรวง	129
ภาพที่ 32 เครื่องประกอบพิธีกรรมบวงสรวงท้าวเมืองสรวง	129
ภาพที่ 33 ผู้นำประกอบพิธีและตัวแทนสิ่งศักดิ์สิทธิ์พร้อมกันหน้าท้าวเมืองสรวง	130
ภาพที่ 34 การจุดบั้งไฟเสียงทาย	131
ภาพที่ 35 การรำบวงสรวงโดยนางรำจาก 5 ตำบลในอำเภอเมืองสรวง	131
ภาพที่ 36 นายอำเภอเมืองสรวงสร่งน้ำท้าวเมืองสรวง	132
ภาพที่ 37 ชาวบ้านเมืองสรวงใหญ่นำขันหมากเบ็งมาถวายท้าวคันทนาม	133
ภาพที่ 38 แผนผังพิธีกรรมบวงสรวงเจ้าปู่คันทนาม (ท้าวคันทนาม).....	133
ภาพที่ 39 ผู้นำประกอบพิธีนำกล่าวบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์.....	134
ภาพที่ 40 การจุดประทัดถวายท้าวคันทนาม	134
ภาพที่ 41 รูปปั้นคันทนาม นางอัมรา และนางยักษ์ขิณี	173
ภาพที่ 42 พระพุทธรูปหิทธาดล (พระเจ้าใหญ่ชุมคำ)	174
ภาพที่ 43 การแสดงแสงสีเสียง “ตามรอยเท้าคันทนาม สืบสานตำนานพระธาตุสีดา”	177
ภาพที่ 44 ตราสัญลักษณ์ประจำตำบลค่าน	177
ภาพที่ 45 รูปเคารพท้าวคันทนาม บ้านท้าวคันทนาม	179

ภาพที่ 46 รูปปั้นตัวละครในเรื่องคันทนาในวัดบ้านกุ่มคันทนาม	179
ภาพที่ 47 ตราสัญลักษณ์ประจำหมู่บ้านกุ่มคันทนาม	180
ภาพที่ 48 สวนฝักย่ำจำสวน (ซ้าย) และภาพที่ 49 ฝาค่าแสนคำ (ขวา)	180
ภาพที่ 50 การแสดงรำประกอบเพลงสาวเมืองสรวงในประเพณีบุญชาวเมือง ปี พ.ศ. 2565	183
ภาพที่ 51 บริเวณอนุสาวรีย์ท้าวคันทนาม หน้าวัดเมืองสรวงใหญ่	184
ภาพที่ 52 ตราสัญลักษณ์ประจำตำบลหนองหินและเทศบาลตำบลเมืองสรวง อำเภอเมืองสรวง....	185
ภาพที่ 53 สิมศรีสุขบ้านข่อย	186

บทที่ 1

บทนำ

1.1 ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

“คันทนาม” เป็นเรื่องราวของตัวละครเอกชายที่เกิดจากรอยเท้าช้าง เรื่องดังกล่าวเป็นนิทานที่มีขนาดยาว แบ่งออกเป็น 2 ช่วง ช่วงแรกเริ่มจากเหตุการณ์ที่คันทนามกำเนิดจากรอยเท้าช้างเดินทางตามหาพ่อผ่านเมืองต่าง ๆ ได้ปราบทุกข์เข็ญและครองเมือง จนถึงตอนคันทนามพบช้างผู้เป็นพ่อ ช่วงที่สองเป็นเหตุการณ์การทำสงครามชิงบัลลังก์ระหว่างคันทเนกกับคันทจันทน์¹ บุตรของคันทนาม

เรื่องคันทนามได้รับความนิยมในภาคอีสานและภาคเหนือของประเทศไทย ตลอดจนสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว แต่ละพื้นที่มีชื่อเรียกต่างกันไป เช่น คันทนาม คัทธนกุมาร คัทธนะ คัทธนะนาม คัทธนาม คัทธนาม คัทธนะจิกุงติด เป็นต้น เรื่องดังกล่าวมีความแพร่หลายทั้งในรูปแบบหนังสือใบลานที่อยู่ตามวัดเก่าแก่ต่าง ๆ งานจิตรกรรมที่วัดภูมินทร์ จังหวัดน่าน หรือแม้กระทั่งในรูปแบบของตำนานเมือง เช่น ตำนานเมืองหล่ม จังหวัดเพชรบูรณ์ (วิณา วิสเพ็ญ, 2562: 20 - 21)

ในภาคอีสาน เรื่องคันทนามแพร่หลายทั้งในลักษณะวรรณกรรมลายลักษณ์ที่เป็นชาดกพื้นบ้าน และวรรณกรรมมุขปาฐะในลักษณะเรื่องเล่าที่อธิบายภูมินามในชุมชนอีสาน ชุมชนอีสานบางแห่งยังมีความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าว เนื่องจากเรื่องคันทนามมีชื่อเรียกหลายชื่อแตกต่างกันตามแต่ละท้องถิ่น การศึกษาครั้งนี้ผู้วิจัยจะใช้ชื่อ “คันทนาม” เรียกนิทานเรื่องดังกล่าว อีกทั้ง “คันทนาม” ยังเป็นชื่อที่ใช้ตรงกันในประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับนิทานเรื่องนี้ในชุมชนอีสานในปัจจุบัน

จากการรวบรวมวรรณกรรมใบลานเรื่องคันทนาม โดยกลุ่มงานอนุรักษ์เอกสารโบราณ สถาบันวิจัยศิลปะและวัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยมหาสารคาม พบว่า วรรณกรรมเรื่องคันทนามปรากฏในฐานข้อมูลคัมภีร์ใบลาน จำนวน 36 รายการ พบหลายจังหวัด ได้แก่ ชัยภูมิ ร้อยเอ็ด ขอนแก่น เลย สกลนคร มหาสารคาม กาฬสินธุ์ ยโสธร (วิณา วิสเพ็ญ, 2562: 6) นอกจากนี้

¹ คันทเนกและคันทจันทน์ (บางสำนวนเรียกว่าคันทเนกและคันทจันทน์) เป็นบุตรของคันทนาม หลังจากที่คันทนามสิ้นชีพ ทั้งสองจึงแย่งชิงบัลลังก์กัน ฝ่ายคันทเนกถูกลมกระดิงหลวง (บางสำนวนบอกว่า เป็นลมมืดแก่) ตัดคอขาด ฝ่ายคันทจันทน์จึงได้รับชัยชนะและครองเมืองสืบมา เหตุการณ์ดังกล่าวเป็นที่มาของชื่อเมืองศรีสัตนาคนหุตล้านช้างเวียงจันทน์และชื่อสถานที่ต่าง ๆ ในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว

วรรณกรรมเรื่องคันทนามยังพบในหอสมุดดิจิทัลคัมภีร์โบราณล้านนา รวมถึงหอสมุดดิจิทัลลาว (digital library of Lao manuscripts) ด้วยเช่นกัน การพบคัมภีร์โบราณเรื่องคันทนามในท้องถิ่นต่าง ๆ โดยเฉพาะท้องถิ่นอีสานจึงทำให้เห็นว่า เรื่องคันทนามมีความแพร่หลายและได้รับความนิยมในลักษณะวรรณกรรมท้องถิ่น

วรรณกรรมท้องถิ่นเรื่องคันทนามมีตัวละครเอกเป็นพระโพธิสัตว์คือท้าวคันทนาม วิทยานิพนธ์เรื่อง **คันทนาม : การศึกษาเชิงวิเคราะห์** ของ สุวิทย์ จิตพลี (2524) กล่าวว่า วรรณกรรมเรื่องคันทนามมีลักษณะการแต่งคล้ายชาดกคือ มีปัจจุบันวัตถุ อดีตวัตถุ และสโมธาน ทั้งยังสอดแทรกคติธรรมตลอดเรื่อง วรรณกรรมเรื่องคันทนามจึงเป็นนิทานชาดกนอกนิบาตที่มีลักษณะเป็น “ชาดกพื้นบ้าน”² ที่เป็นการนำเอานิทานพื้นบ้านมาแต่งเป็นชาดก

จากการศึกษาเมื่อประมาณสี่สิบปีที่แล้ว ธวัช ปุณโณทก (2522: 135) กล่าวว่า เรื่องคันทนามในภาคอีสานพบทั้งลักษณะคำเทศน์และกลอนลำ ใช้เทศน์ ลำ และเล่าในประเพณีพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น งานเขื่อนดี บุญกฐิน บุญข้าวประดับดิน ฯลฯ นอกจากนี้วิทยานิพนธ์เรื่อง **คันทนาม : การศึกษาเชิงวิเคราะห์** ของ สุวิทย์ จิตพลี (2524: 112) ก็กล่าวเช่นเดียวกันว่า เรื่องคันทนามได้รับความนิยมตามท้องถิ่นต่าง ๆ ดังบันทึกคำสัมภาษณ์พระโพธิญาณมุนี ความว่า

ทางจังหวัดอุบล เรื่องคันทนามยังนิยมเทศน์อยู่ตามวัดชนบท เช่น แลบอำเภอยะเขมา นียมเทศน์ ชาวบ้านก็ยังเล่าสู่กันฟัง นิยมฟังกันมากโดยเฉพาะคนแก่ ส่วนแถวอำเภวารินชำราบยังมีเล่าสู่กันฟังในงานงานเขื่อนดีบ้าง จังหวัดร้อยเอ็ด เรื่องคันทนามยังนิยมใช้เทศน์อยู่ เมื่อก่อนเรื่องนี้เป็นที่นิยมกันมากทางกิ่งอำเภอนามน อำเภอมือง จังหวัดกาฬสินธุ์ ปัจจุบันไม่ใช่เทศน์อีกแล้ว แต่นำมาดัดแปลงเป็นลำใช้ลำในประเพณีบุญต่าง ๆ ทางจังหวัดศรีสะเกษยังมีเทศน์เรื่องนี้นักตามวัดชนบทบางท้องถิ่นคนแก่ชอบฟังมาก

² “ชาดกพื้นบ้าน” เป็นคำที่ ศิราพร ณ ถลาง (2545: 129) ใช้อธิบายนิทานชาดกนอกนิบาตกลุ่มหนึ่งต่อมา นิตยา วรรณกิตร์ (2547: 7) ได้อธิบายความหมายของ “ชาดกพื้นบ้าน” ไว้ว่า “นิทานที่มีเนื้อหาระบุว่าเป็นเรื่องราวในอดีตชาติของพระพุทธเจ้าและมีพระโพธิสัตว์ มีบทบาทเป็นตัวละครเอกของเรื่อง อาจเป็นการนำนิทานพื้นบ้านที่แพร่หลายอยู่แล้วมาสมมุติให้เป็นชาดก การแต่งเรื่องขึ้นมาใหม่ รวมทั้งการดัดแปลงเนื้อหาหรือโครงเรื่องของชาดก ในอรรถกถาชาดกหรือปัญญาสาชดกมาสร้างเป็นชาดกเรื่องใหม่ขึ้น”

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่าในอดีตเรื่องคันทนามเป็น “ชาดกพื้นบ้าน” ที่มีการนำไปใช้เทศน์และเล่าในงานต่าง ๆ โดยพระสงฆ์ ชาดกเรื่องนี้จึงเป็นเรื่องที่อยู่ในวิถีชีวิตและผูกพันกับกลุ่มคนลาวเช่นเดียวกับชาดกเรื่องอื่น ดังการศึกษาในบทความเรื่อง *นิทานชาดก กับ โลกทัศน์ของลาวพวน* ของ ปรานี วงษ์เทศ (2531) ที่ได้ศึกษานิทานชาดกกับกลุ่มลาวพวนอพยพ ที่อำเภอโคกปี่ จังหวัดปราจีนบุรี การศึกษาดังกล่าวทำให้เห็นว่าชาดกมีความสำคัญกับกลุ่มลาวพวนในฐานะ “เรื่องศักดิ์สิทธิ์” ทางพุทธศาสนาที่เชื่อว่าเคยเกิดขึ้นจริง โดยมีพระสงฆ์เป็นผู้ถ่ายทอดเรื่องราวไม่ว่าจะเป็นชาดกในนิบาตหรือนอกนิบาต ชาดกยังมีบทบาทในการสร้างโลกทัศน์และความหวังของกลุ่มคนลาวอพยพ การนำนิทานชาดกมายึดโยงกับสถานที่ใหม่จึงเป็นวิสัยของกลุ่มคนลาวที่มาพร้อมกับความเชื่อเกี่ยวกับชาดกเช่นกัน จากโลกทัศน์ของคนลาวพวนที่มีต่อชาดกนำมาสู่ประเด็นที่น่าสนใจว่าปัจจุบันการรับรู้เรื่องคันทนามของกลุ่มคนลาวในชุมชนอีสานยังอยู่ในลักษณะชาดกพื้นบ้านเช่นเดิมหรือไม่

ผู้วิจัยได้รวบรวมเอกสารและงานวิจัย ประกอบกับการลงเก็บข้อมูลภาคสนามในชุมชนอีสานที่มีชื่อชุมชนและสถานที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม เบื้องต้นพบว่า เรื่องคันทนามในชุมชนอีสานมีการรับรู้ในลักษณะเรื่องเล่ามุขปาฐะที่สัมพันธ์กับชื่อชุมชนที่เป็นกลุ่มคนลาวอีสาน สัมพันธ์กับภูมิประเทศสถานที่สำคัญในชุมชน รวมทั้งความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมในชุมชนอีกด้วย

กลุ่มคนในพื้นที่ภาคอีสานมีนิทานพื้นบ้านที่สัมพันธ์กับชื่อชุมชนและชื่อสถานที่ต่าง ๆ ในชุมชนของตน เช่น เรื่องคันทนามกับชื่อชุมชนกู่คันทนาม จังหวัดร้อยเอ็ด เรื่องอุสา – บารสกับชื่อสถานที่ต่าง ๆ บริเวณภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี (เชิดชาย บุตติ, 2555) และ เรื่องท้าวปาจิต นางอรพิม กับชื่อเมืองพิมาย (วรรณพร บุญญาสถิต และคณะ, 2562) ชื่อชุมชนและชื่อสถานที่เหล่านี้เรียกว่า “ภูมินาม” (place name) แปลโดยรูปศัพท์ว่า “ชื่อของสถานที่”

ภูมินามที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามพบในภาคอีสานและภาคเหนือของประเทศไทย รวมทั้งประเทศลาว อัมพร นามเหลา (2529) ได้ปริวรรตเรื่องท้าวคัทธนาม ฉบับวัดบ้านมะเกลือเก่า อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา ในการปริวรรตของอัมพรพบว่า เรื่องท้าวคัทธนามเป็นเรื่องที่มีขนาดยาว เป็นที่มาของชื่อบ้านนามเมืองและชื่อสถานที่ในภาคอีสานและประเทศลาว เช่น ชื่อเมืองศรีสัตตนาคนหุตล้านช้างเวียงจันทน์ ดงพญาเย็น ฝาไผ่ผาด่าง และภูหอภูโฮง ชื่อดังกล่าวเป็นชื่อที่ปรากฏในเนื้อเรื่องคันทนามสำนวนลายลักษณ์ ที่มีต้นฉบับเป็นใบลาน แต่ยังมีชื่อชุมชนและชื่อสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม ที่ไม่ปรากฏในสำนวนลายลักษณ์แต่เป็นสำนวนมุขปาฐะ

ที่อธิบายภูมินามในชุมชนอีสาน ผู้วิจัยได้รวบรวมจากเอกสารและลงพื้นที่เก็บข้อมูลภาคสนามเบื้องต้นพบว่า เรื่องคັນธนามเกี่ยวข้องกับภูมินามในชุมชนอีสานทั้งหมด 10 ชุมชน ในพื้นที่ 4 จังหวัด ประกอบด้วย จังหวัดเลย จังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดศรีสะเกษ และจังหวัดร้อยเอ็ด แต่ละชุมชนมีภูมินามที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์และอนุภาคเรื่องจากคັນธนามต่างกัน เช่น ชุมชนบ้านขุมคำ อำเภอกุดข้าวปุ้น จังหวัดอุบลราชธานี ปรากฏตอนคັນธนามปราบยักษ์เฝ้าขุมคำ ชุมชนบ้านหลุบโมง อำเภอรามาศ จังหวัดศรีสะเกษ ปรากฏตอนคັນธนามและสหายต่อสู้กับจินายม ชุมชนบ้านกุ่มคันธนาม อำเภโพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด ปรากฏตอนคັນธนามพบสหาย ตอนคັນธนามปราบจินายม และตอนคັນธนามช่วยนางสีดา และชุมชนบ้านท่าตีหมี่ อำเภอเขียงคาน จังหวัดเลย ปรากฏตอนคັນธนามปราบเหยี่ยวร้าง

ภูมินามสัมพันธ์กับประวัติศาสตร์และตำนานประจำถิ่น (A Simpson, 2000: 279) ผู้วิจัยพบว่า ความสัมพันธ์เช่นนี้พบในชุมชนอีสานที่นำเรื่องคັນธนามไปใช้อธิบายภูมินามในลักษณะ “ตำนานประจำถิ่น” ที่อธิบายเกี่ยวกับภูมิประเทศและสถานที่สำคัญของชุมชน รวมถึงความเชื่อและประเพณีพิธีกรรม ใน 4 ชุมชนได้แก่ 1. บ้านขุมคำ ตำบลแก่งเค็ง อำเภอกุดข้าวปุ้น จังหวัดอุบลราชธานี 2. บ้านด่าน ตำบลด่าน อำเภอรามาศ จังหวัดศรีสะเกษ 3. บ้านกุ่มคันธนาม ตำบลยางคำ อำเภโพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด 4. อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด

จากการเก็บข้อมูลภาคสนามเบื้องต้นพบว่า ชุมชนที่มีภูมินาม ความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมเกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนาม ทั้ง 4 ชุมชน มีอนุภาคและเหตุการณ์เกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนามในตอนต้น ซึ่งเป็นเหตุการณ์ตั้งแต่ตอนกำเนิดคันธนามจนถึงเหตุการณ์ตอนคันธนามเดินทางตามหาพ่อตามเมืองต่าง ๆ โดยแต่ละชุมชนมีเหตุการณ์เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามแตกต่างกัน เช่น บ้านขุมคำ นำเหตุการณ์ตอนคันธนามปราบยักษ์เฝ้าขุมทองคำไปอธิบายภูมิประเทศในชุมชนที่มีลักษณะเป็นลานหิน ทำให้ลานหินที่ดูน้ำกัดเซาะจนเป็นแอ่ง เป็นหลุม หรือแม้กระทั่งก้อนหินน้อยใหญ่ก็ถูกอธิบายที่มาโดยใช้เหตุการณ์ดังกล่าว เช่น แอ่งหินที่มาจากรอยเข่ายักษ์ และหลุมหินที่เป็นขุม (หลุม) ทองคำ ส่วนอีก 3 ชุมชนก็นำเหตุการณ์และอนุภาคจากเรื่องคันธนามไปใช้อธิบายภูมินามในชุมชนในลักษณะเดียวกัน

ผู้วิจัยพบว่า นอกจากแต่ละชุมชนจะนำเหตุการณ์และอนุภาคจากเรื่องคันธนามไปใช้อธิบายภูมินามแล้ว ยังมีการนำเรื่องดังกล่าวไปใช้ในชุมชนด้วยวัตถุประสงค์และบริบทที่แตกต่างกัน การนำไปใช้ในชุมชนบางส่วนมีลักษณะของการผลิตซ้ำเรื่องราว เช่น การสร้างเหรียญมหาสรวงสูงวงที่อำเภอเมืองสรวง ตลอดจนการเผยแพร่ตำนานมหาสรวงสูงวงผ่านสื่อสิ่งพิมพ์และสื่อออนไลน์ต่าง ๆ

ทำให้เรื่องคันทนามเป็นที่รับรู้ในสังคมอีสานมากขึ้น ลักษณะดังกล่าวทำให้เห็นว่าปัจจุบันเรื่องคันทนามซึ่งเดิมเป็นนิทานชาดกถูกทำให้เป็นเรื่องที่เคยเกิดขึ้นจริง เกี่ยวข้องกับชื่อชุมชนและชื่อสถานที่ในชุมชนอีสาน ทำให้ผู้วิจัยเกิดความสนใจว่า เหตุใดแต่ละชุมชนจึงมีเรื่องราวที่สัมพันธ์กับเรื่องคันทนามในตอนหรืออนุภาคที่ต่างกัน และในบริบทปัจจุบัน ชุมชนเหล่านี้มีวิธีคิดในการนำเรื่องคันทนามไปใช้อย่างไรบ้าง

นอกจากการรับรู้และการนำเรื่องคันทนามไปใช้ในแต่ละชุมชนแล้ว ยังพบว่าชุมชนอีสานบางชุมชนมีความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าว การศึกษาข้อมูลเบื้องต้นพบว่า ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องคันทนามถูกผนวกเข้ากับพิธีกรรมดั้งเดิม ทั้งพิธีกรรมในฮีตสิบสองของคนลาวอีสาน พิธีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์และพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านของวัฏจักร ทำให้พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามมีลักษณะของการสืบทอดและการสร้างสรรค์ จากความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวและความเชื่ออื่น ๆ ในชุมชน กลายเป็นพิธีกรรมที่มีการสืบทอดกันในปัจจุบัน 4 ประเพณี ได้แก่ 1. ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสีกา 2. บุญสงฆ์บูชาท้าวคันทนาม 3. บุญชาวเมือง 4. บุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คันทนาม ในประเพณีข้างต้นมีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม ซึ่งเป็นพิธีกรรมหลักในประเพณี ได้แก่ พิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสีกาในประเพณีบวงสรวงพระธาตุสีกา พิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันทนามในบุญสงฆ์บูชาท้าวคันทนาม พิธีกรรมบวงสรวงทุ่งเมืองสงฆ์ในบุญชาวเมือง และพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันทนาม (เจ้าปู่คันทนาม) ในบุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คันทนาม

พิธีกรรมดังกล่าวประกอบขึ้นในสถานที่สำคัญในชุมชนที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม ช่วงเวลาของการประกอบพิธีกรรมสัมพันธ์กับฮีตสิบสอง ได้แก่ ฮีตเดือนสาม ฮีตเดือนห้า และฮีตเดือนเจ็ด การเปลี่ยนผ่านวัฏจักรตามปฏิทินจันทรคติ และการประกอบพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ในวัฒนธรรมข้าวของชุมชนอีสาน พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามยังเป็นส่วนที่ทำให้ประเพณีดั้งเดิมที่มีการสืบทอดในท้องถิ่นกลายเป็นประเพณีประจำชุมชนและอำเภอ ในบริบทการท่องเที่ยวที่มีหน่วยงานรัฐให้การสนับสนุน

จากพิธีกรรมดังกล่าวทำให้เห็นว่า แต่เดิมเรื่องคันทนามเป็นชาดกพื้นบ้านมีบทบาทในการสร้างความบันเทิงและสั่งสอนศีลธรรม ผ่านการเทศน์หรือเล่าโดยพระสงฆ์หรือชาวบ้าน แต่ปัจจุบันบริบทของการถ่ายทอดเรื่องคันทนามแตกต่างออกไป นั่นคือ การถ่ายทอดในลักษณะเรื่องเล่าอธิบายภูมิปัญญาที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อและพิธีกรรมในชุมชนอีสาน นำมาสู่ความสนใจว่าเรื่องเล่า ความเชื่อ และประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามมีบทบาทอย่างไรในชุมชนอีสานในปัจจุบัน

การศึกษาเกี่ยวกับเรื่องคณธนามเบื้องต้นพบว่า เรื่องดังกล่าวมีการรับรู้และแพร่หลาย ในลักษณะวรรณกรรมท้องถิ่นโดยมีตัวเรื่องเป็นชาตคพื้นบ้าน แต่ยังมีกลุ่มข้อมูลที่น่าสนใจคือ การรับรู้ ในลักษณะเรื่องเล่าที่อธิบายภูมินามในชุมชนอีสาน เมื่อสำรวจข้อมูลภาคสนามเบื้องต้นพบว่า มี 4 ชุมชนที่มีภูมินามและรับรู้เรื่องคณธนามในลักษณะตำนานท้องถิ่น มีความเชื่อที่สัมพันธ์กับ สถานที่สำคัญ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ และประเพณีพิธีกรรมในชุมชน นอกจากนี้ชุมชนทั้ง 4 ยังนำอนุภาค และเหตุการณ์จากเรื่องคณธนามไปใช้ในชุมชนด้วยบริบทที่ต่างกันในกระแสโลกาภิวัตน์ จากข้อมูล ที่ได้จากการสำรวจเอกสารและเก็บข้อมูลภาคสนามเบื้องต้น ผู้วิจัยจึงสนใจศึกษาลักษณะของเรื่องเล่า และการนำเรื่องคณธนามไปใช้ในชุมชน รวมไปถึงศึกษาความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้อง เพื่อให้ เห็นความสำคัญและบทบาทของเรื่องเล่า ความเชื่อ และประเพณีพิธีกรรมเกี่ยวกับเรื่องคณธนาม ในชุมชนอีสานในปัจจุบัน

1.2 วัตถุประสงค์ของการวิจัย เพื่อ

1.2.1 ศึกษาและวิเคราะห์เรื่องเล่าที่อธิบายภูมินามในชุมชนอีสานที่เกี่ยวข้องกับ เรื่องคณธนาม

1.2.2 วิเคราะห์บทบาทของความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคณธนาม ในชุมชนอีสานในปัจจุบัน

1.3 สมมติฐานของการวิจัย

1.3.1 เรื่องคณธนามเป็นเรื่องราวการเดินทางของตัวละครเอกเพื่อตามหาพ่อ การเดินทาง ดังกล่าวทำให้มีอนุภาคที่สามารถนำมาเชื่อมโยงภูมิประเทศ สถานที่สำคัญ เรื่องเล่าท้องถิ่น วิถีชีวิต ทั้งยังสัมพันธ์กับความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมของชุมชนอีสานบางชุมชน นอกจากนี้อนุภาค หรือเหตุการณ์ที่ถูกนำมาใช้เป็นภูมินามยังบ่งบอกถึงความสำคัญทางวัฒนธรรมต่อชุมชนดังกล่าว

1.3.2 ชุมชนอีสานที่ศึกษานำเรื่องคณธนามมาใช้โดยมีบทบาททั้งในการอธิบายและสืบทอด พิธีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์และพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านในรอบปี และในการสร้างสรรค์ประเพณี ในบริบทการท่องเที่ยว ซึ่งแสดงให้เห็นถึงพลวัตของคติชนในสังคมไทยร่วมสมัยที่ได้รับผลจากนโยบาย ของรัฐและกระแสโลกาภิวัตน์

1.4 ขอบเขตข้อมูลของการวิจัย

วิทยานิพนธ์นี้มุ่งศึกษาเรื่องคณธนามผ่านการอธิบายภูมินามและประเพณีพิธีกรรมในชุมชน อีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคณธนาม โดยรวบรวมข้อมูลจากเอกสาร ป้ายประชาสัมพันธ์

สื่อออนไลน์ และการเก็บข้อมูลภาคสนามด้วยวิธีการสัมภาษณ์ (interview) และการสังเกตอย่างมีส่วนร่วม (participant observation) ผู้วิจัยแบ่งออกเป็นข้อมูลภาคสนามเกี่ยวกับภูมินาม และข้อมูลภาคสนามเกี่ยวกับ ประเพณี พิธีกรรม ในชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนนาม ดังนี้

1.4.1 ข้อมูลภาคสนามเกี่ยวกับภูมินามมี 4 ชุมชน ได้แก่

1. บ้านชุมคำ ตำบลแก่งเค็ง อำเภอกุดข้าวปุ้น จังหวัดอุบลราชธานี
2. บ้านด่าน ตำบลด่าน อำเภอราชธิไล จังหวัดศรีสะเกษ
3. บ้านกุ่มคันทนนาม ตำบลยางคำ อำเภอโพธิ์ทราย จังหวัดร้อยเอ็ด
4. ตำบลเมืองสรวง อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด

1.4.2 ข้อมูลภาคสนามเกี่ยวกับประเพณีพิธีกรรมมี 4 ประเพณีพิธีกรรม ได้แก่

1. ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสีดา (ขึ้น 14 - 15 ค่ำ เดือน 3)
2. ประเพณีบวงสรวงกุ่มบูชาท้าวคันทนนาม (ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5)
3. ประเพณีบุญชาวเมือง (ขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5)
4. ประเพณีบุญเบิกบ้านบวงสรวงปู่เจ้าคันทนนาม (ขึ้น 1 ค่ำ เดือน 7)

1.5 วิธีดำเนินการวิจัย

1.5.1 รวบรวมและทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

1.5.2 เก็บข้อมูลภาคสนามด้วยวิธีการสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วมและวิธีการสัมภาษณ์ โดยผู้วิจัยใช้วิธีการบันทึกเสียงสัมภาษณ์และบันทึกภาพสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับภูมินาม และประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนนาม ทั้งนี้ภาพและเสียงดังกล่าวได้รับการอนุญาตจากผู้ให้ข้อมูลและผู้ประกอบประเพณีพิธีกรรมในเบื้องต้นแล้ว

ในการสัมภาษณ์ผู้บอกข้อมูลภาคสนามใน 4 ชุมชนอีสาน ผู้วิจัยใช้แนวคำถามที่ใช้ในการสัมภาษณ์ แบ่งออกเป็น 4 ชุดตามการแบ่งกลุ่มผู้บอกข้อมูล ประกอบด้วย กลุ่มผู้บอกข้อมูลทั่วไป กลุ่มผู้บอกข้อมูลที่เป็นพระสงฆ์ กลุ่มผู้บอกข้อมูลที่เป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรม และกลุ่มผู้บอกข้อมูลที่เป็นเจ้าหน้าที่หน่วยงานรัฐ ดังนี้

กลุ่มผู้บอกข้อมูลทั่วไป คือ ปราชญ์ชาวบ้าน ผู้นำชุมชน ร่างทรง ไวยาวัจกร มัคทายก ได้แก่ 1. นางกลม ด่านสมัคร 2. นายฤทธิชัย พันโบ 3. นางเกลี้ยง พัฒพร 4. นายเจริญ มั่นนิยม 5. นางธัญญาพร ไชยปัญญา 6. นายพงศ์พิสุทธิ์ รุจิวิโรกุล 7. นางพันธ์ แสงหลง 8. นายเวียง ศาลาน้อย 9. นางสุจิน สังข์เสน 10. นายสุบรรณ พงศ์จันโอ มีแนวคำถาม ดังนี้

1. ท่านมีภูมิลำเนาอยู่ที่ใด
2. ท่านประกอบอาชีพอะไรและส่วนใหญ่คนในชุมชนประกอบอาชีพอะไร (วิถีชีวิต)
3. แต่เดิมชุมชนนี้เป็นอย่างไร ต่างกับปัจจุบันอย่างไรบ้าง (ประวัติชุมชนและเรื่องเล่าท้องถิ่น)
4. ชื่อชุมชนของท่านมีที่มาจากเรื่องอะไร
5. ท่านรู้จักเรื่องคันทนนามหรือไม่ และรู้มาจากไหน (จากนั้นให้เล่าเรื่องคันทนนามให้ฟัง)
6. ชื่อบ้านและชื่อสถานที่ต่าง ๆ ในชุมชนของท่านเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนนามอย่างไร
7. ในชุมชนของท่านมีอนุสาวรีย์ รูปเคารพ และศาลที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนนามหรือไม่
8. ท่านเชื่อว่าทำคันทนนามมีความศักดิ์สิทธิ์ในด้านใด
9. ในชุมชนของท่านมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นหรือไม่ เช่น เสาหลักบ้าน ดอนปู่ตา ศาลเจ้า เป็นต้น
10. ในชุมชนของท่านมีประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนนามหรือไม่ (ถ้ามี) ท่านเคยเข้าร่วมประเพณีพิธีกรรมนั้นหรือไม่ (อธิบายประเพณีพิธีกรรมโดยคร่าว)

ผู้บอกข้อมูลที่เป็นพระสงฆ์ ได้แก่ 1. พระครูศิริธรรมประโชติ 2. พระครูอาทรชัยกิจ 3. พระมหาสาคร สาคโร มีแนวคำถาม ดังนี้

1. ประวัติของวัดแห่งนี้มีความเป็นมาอย่างไร
2. ท่านรู้จักเรื่องคันทนนามหรือไม่ (จากนั้นให้เล่าให้ฟัง)
3. มีสถานที่ในวัดหรือชุมชนที่ใดบ้างที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนนาม และเกี่ยวข้องอย่างไร
4. สถานที่เหล่านี้แต่ก่อนเป็นอย่างไร (ลักษณะของพื้นที่และเรื่องเล่าท้องถิ่น)
5. ท่านเคยเทศน์เรื่องคันทนนามหรือไม่ หากเคยเทศน์ เทศน์อย่างไร (ตัวบทและทำนองที่ใช้เทศน์) ในโอกาสใดบ้าง (บริบทที่ใช้เทศน์)
6. ปัจจุบันท่านยังเทศน์อยู่หรือไม่ ถ้ายังเทศน์อยู่ เทศน์ในประเพณีอะไร ต่างจากเดิมอย่างไร เพราะเหตุใดการเทศน์เรื่องคันทนนาจึงต่างจากเดิม
7. เพราะเหตุใดท่านจึงเทศน์เรื่องคันทนนามในประเพณีดังกล่าว

8. มีประเพณีพิธีกรรมใดบ้างที่จัดขึ้นภายในวัด
9. ท่านมีส่วนร่วมหรือเคยเข้าร่วมงานประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามหรือไม่
10. ประเพณีพิธีกรรมดังกล่าวในสมัยก่อนเป็นอย่างไร ต่างกับปัจจุบันอย่างไร

ผู้บอกข้อมูลที่เป็นผู้นำประกอบพิธีกรรม ได้แก่ 1. นายนาค ดงแดง 2. นายเข็มชาติ พวงจันทร์ 3. นายพรมมา กันสา มีแนวคำถาม ดังนี้

1. ในชุมชนของท่านมีประเพณีพิธีกรรมใดบ้าง
2. มีพิธีกรรมใดบ้างที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนาม
3. พิธีกรรมดังกล่าวจัดช่วงเวลาใด เพราะเหตุใดพิธีกรรมดังกล่าวถึงจัดในช่วงเวลานี้
4. พิธีกรรมดังกล่าวจัดมานานแค่ไหน ปัจจุบันต่างจากเดิมอย่างไรบ้าง
5. มีใครบ้างที่เป็นผู้นำในการประกอบพิธีกรรมดังกล่าว
6. พิธีกรรมมีรายละเอียดและขั้นตอนในการประกอบพิธีกรรมอย่างไร
7. อาหารหรือสิ่งของที่นำมาใช้ในพิธีกรรมมีอะไรบ้าง เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามอย่างไร
8. อาหารและสิ่งของดังกล่าวใช้ในพิธีกรรมอื่นหรือไม่
9. นอกจากคนในชุมชนเข้าร่วมแล้ว มีคนต่างชุมชนเข้าร่วมหรือไม่
10. มีหน่วยงานใดสนับสนุนการประกอบพิธีกรรมบ้าง

ผู้บอกข้อมูลที่เป็นเจ้าหน้าที่หน่วยงานรัฐ ได้แก่ 1. นายอุเรียน ชูระพันธ์ 2. นายอำนาจ สุขศรี 3. นายคงศักดิ์ พลภูเมือง มีแนวคำถาม ดังนี้

1. ในท้องถื่นของท่านมีสถานที่ท่องเที่ยวใดบ้าง สถานที่ใดที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนาม
2. หน่วยงานของท่านรับผิดชอบเกี่ยวกับสถานที่ท่องเที่ยวเหล่านั้นอย่างไร
3. หน่วยงานของท่านสนับสนุน ประเพณี พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามอย่างไร
4. ประเพณีพิธีกรรมดังกล่าวมีความสำคัญในระดับใด (ชุมชน/ตำบล/อำเภอ)
5. หน่วยงานของท่านมีหน้าที่รับผิดชอบในประเพณีพิธีกรรมอย่างไร
6. หน่วยงานของท่านมีการประชาสัมพันธ์ประเพณีพิธีกรรมดังกล่าวอย่างไร

7. หน่วยงานของท่านเริ่มรับผิดชอบหรือสนับสนุนการจัดประเพณีพิธีกรรมดังกล่าวมาเป็นเวลานานเท่าใด
8. การสนับสนุนหรือรับผิดชอบการจัดประเพณีพิธีกรรมดังกล่าวเกี่ยวข้องกับนโยบายการท่องเที่ยวจากรัฐบาลหรือไม่
9. หน่วยงานของท่านสนับสนุนหรือรับผิดชอบการจัดประเพณีพิธีกรรมอื่น ๆ ในท้องถิ่นหรือไม่
10. มีหน่วยงานใดที่สนับสนุนหรือรับผิดชอบการจัดประเพณีพิธีกรรมดังกล่าวร่วมกับหน่วยงานของท่านบ้าง

1.5.3 จำแนกข้อมูลเกี่ยวกับภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม (สำนวนมุขปาฐะ) เรื่องเล่าท้องถิ่นและวิถีชีวิตของคนในชุมชน การนับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในชุมชนและประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม

1.5.4 นำข้อมูลที่ได้มาวิเคราะห์โดยใช้วิธีวิทยาและแนวคิดทฤษฎีทางคติชนวิทยา ได้แก่ แนวคิดเรื่องอนุภาค แนวคิดเรื่องพิธีกรรมเปลี่ยนผ่าน ทฤษฎี “คติชนสร้างสรรค์” และทฤษฎีบทบาทหน้าที่ต่อไป

1.5.5 สรุปผลและอภิปรายผลการวิจัย

1.6 การเก็บข้อมูลภาคสนาม

วิทยานิพนธ์เรื่อง ความเชื่อและพิธีกรรมในชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม เป็นวิทยานิพนธ์ที่ต้องใช้ข้อมูลวิจัยส่วนใหญ่มาจากข้อมูลภาคสนาม ผู้วิจัยได้จำแนกข้อมูลออกเป็น 1.เรื่องคันทนามในชุมชนอีสาน และ 2. ความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับเรื่องคันทนามในชุมชนอีสาน

ในการเก็บข้อมูลข้างต้น ผู้วิจัยสำรวจข้อมูลผ่านการค้นหาข้อมูลออนไลน์ในรูปแบบต่าง ๆ ได้แก่ Google Facebook เพื่อสำรวจชื่อชุมชนและสถานที่ที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามทั้งในประเทศไทยและสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว นอกจากนี้ยังสำรวจเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องเพื่อสรุปขอบเขตของข้อมูลที่ใช้ในการวิจัย

จากการสำรวจดังกล่าวพบว่า พื้นที่ภาคอีสานและภาคเหนือของประเทศไทย รวมทั้งสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว มีชื่อชุมชนและชื่อสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม ผู้วิจัยกำหนดขอบเขตการวิจัยคือเก็บข้อมูลเฉพาะเรื่องคันทนามที่ปรากฏในภาคอีสาน พบว่ามีชุมชนอีสานที่มีชื่อชุมชนและสถานที่ในชุมชนเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม 10 ชุมชน ใน 5 จังหวัด และมี 4 ชุมชน

ที่นำเรื่องคັນนามไปใช้ในชุมชน ทั้งยังมีความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าว ถือเป็นกลุ่มข้อมูลที่น่าสนใจในการนำมาศึกษาให้เห็นพลวัตของเรื่องเล่าในชุมชนอีสานในบริบทสังคมปัจจุบัน

การเก็บข้อมูลภาคสนามแบ่งเป็น 2 วิธี คือ การเก็บข้อมูลด้วยวิธีการสัมภาษณ์ ซึ่งอยู่นอกบริบทของพิธีกรรม ส่วนในบริบทพิธีกรรมผู้วิจัยจะเก็บข้อมูลด้วยการสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วม ดังนั้นวันและเวลาในการเก็บข้อมูลภาคสนามจึงมีทั้งที่ตรงกับช่วงที่ประกอบพิธีกรรม และช่วงเวลาที่นอกเหนือไปจากนั้น การเก็บข้อมูลภาคสนามในชุมชนอีสานจำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องคำนึงถึง “จริยธรรมการวิจัยในคน (IRB)” ก่อนที่จะเริ่มเก็บข้อมูลด้วยวิธีวิทยาทางคติชน ดังนี้

1.6.1 การสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วมในพิธีกรรม การเก็บข้อมูลประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคັນนามในชุมชนอีสาน ผู้วิจัยมีแผนการดำเนินการเก็บข้อมูลตั้งแต่ปี พ.ศ. 2563 – พ.ศ. 2566 เริ่มจากการสำรวจสนามวิจัยในปี พ.ศ. 2563 และเก็บข้อมูลภาคสนามด้วยวิธีการทางคติชนวิทยา นั่นคือ การสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วม ผู้วิจัยสรุปการดำเนินการเก็บข้อมูล 4 ประเพณีพิธีกรรมในชุมชนอีสานดังตารางต่อไปนี้

ประเพณี	พิธีกรรมหลัก	การเก็บข้อมูลภาคสนาม				หมายเหตุ
		พ.ศ. 2563 (สำรวจ ข้อมูล)	พ.ศ. 2564	พ.ศ. 2565	พ.ศ. 2566	
ประเพณี บวงสรวงพระ ธาตุสี่ดา (วันขึ้น 14 – 15 ค่ำ เดือน 3)	พิธีกรรม บวงสรวง พระธาตุสี่ดา (วันขึ้น 14 ค่ำ เดือน 3)	√ (วันที่ 7 – 8 กุมภาพันธ์)	√ (วันที่ 27 - 28 มกราคม)	√ (วันที่ 15 – 16 กุมภาพันธ์)	√	
บุญสงฆ์บูชา ท้าวคันธนาม (วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5)	- พิธีกรรม บวงสรวง ท้าวคันธนาม - พิธีกรรม บวงสรวง กู่คันธนาม	√ (วันที่ 7 เมษายน)	√ (วันที่ 28 มีนาคม)	- (วันที่ 16 เมษายน)	√ (วันที่ 5 เมษายน)	ในปี พ.ศ. 2565 ผู้วิจัย ไม่ได้ลงเก็บ ข้อมูล พิธีกรรม เนื่องจากเวลา ในการ ประกอบ พิธีกรรม

						ตรงกันกับ พิธีกรรม บวงสรวงกู่ เมืองสรวง
บุญชาวเมือง (วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5)	พิธีกรรม บวงสรวงกู่ เมืองสรวง	✓ (วันที่ 7 เมษายน)	- (วันที่ 28 มีนาคม)	✓ (วันที่ 16 เมษายน)	✓ (วันที่ 5 เมษายน)	ในปี พ.ศ. 2564 ผู้วิจัย ไม่ได้ลงเก็บ ข้อมูล พิธีกรรม เนื่องจากเวลา ในการ ประกอบ พิธีกรรม ตรงกันกับ พิธีกรรม บวงสรวง ท้าวคันธนาม
บุญเบิกบ้าน บวงสรวงเจ้า ปู่ศัชนาม (วันขึ้น 1 ค่ำ เดือน 7)	พิธีกรรม บวงสรวง ท้าวศัชนาม (เจ้า ปู่ศัชนาม)	-	-	✓ (วันที่ 31 พฤษภาคม)		ปี พ.ศ. 2563 - พ.ศ. 2564 งดจัด ประเพณี เนื่องจาก สถานการณ์ การแพร่ ระบาดของ โรคโควิด 19

จากตารางดำเนินการจะเห็นว่า การเก็บข้อมูลพิธีกรรมยังมีอุปสรรคในเรื่องของ
ช่วงเวลาที่จัดพิธีกรรมตรงกัน คือ บวงสรวงกู่บูชาท้าวคันธนามและบุญชาวเมือง ที่จัดในวันขึ้น 15 ค่ำ
เดือน 5 และจัดในช่วงเช้าของวัน ทำให้ผู้วิจัยต้องวางแผนและเลือกเก็บข้อมูลทั้งสองพิธีกรรมคนละปี
นอกจากนี้จะเห็นว่าช่วงเวลาในการประกอบประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามมี
ระยะเวลาเพียง 1 – 2 วันเท่านั้น ในการเตรียมตัวลงเก็บข้อมูล ผู้วิจัยได้กำหนดการเก็บข้อมูลตั้งแต่
การเตรียมพิธีกรรมใน 1 – 2 วันก่อนวันประกอบพิธีกรรม ช่วงเวลาดังกล่าวนี้ผู้วิจัยจะได้ข้อมูล
จากการสัมภาษณ์ผู้ที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมด้วย ในช่วงเวลาที่เกี่ยวข้องกับประเพณีพิธีกรรมทั้งหมด

ผู้วิจัยได้เก็บข้อมูลภาคสนามด้วยการสังเกตการณ์ จดบันทึกภาคสนาม และบันทึกภาพเพื่อให้เห็นองค์ประกอบของพิธีกรรมโดยรวม

ผู้วิจัยใช้วิธีการจดบันทึกภาคสนามในระหว่างการประกอบพิธีกรรม การจดบันทึกดังกล่าวจะทำให้เห็นองค์ประกอบของพิธีกรรมดังนี้

1. พิธีกรรม (what) คือ ชื่อพิธีกรรมหรือชื่อประเพณี
2. จุดประสงค์ (why) คือ จุดประสงค์ของการประกอบพิธีกรรม
3. ผู้เข้าร่วมพิธี (who) คือ ผู้เข้าร่วมพิธีกรรมคือใครบ้าง ผู้เข้าร่วมเหล่านั้น

มีบทบาทในพิธีกรรมอย่างไร แสดงลักษณะอาการอย่างไรบ้าง

4. โอกาส (when) คือ ช่วงเวลาของการประกอบพิธีกรรม
5. สถานที่ (where) คือ สถานที่ในการประกอบพิธีกรรม
6. ลำดับขั้นตอน อุปกรณ์สิ่งของ ตัวบทที่ใช้ ธรรมเนียมปฏิบัติ (how)

คือ ลำดับขั้นตอนในการประกอบพิธีกรรมเป็นอย่างไร ตัวบทที่ใช้ในพิธีกรรมเป็นตัวบทอะไร อุปกรณ์สิ่งของที่ใช้ในการประกอบพิธีกรรมมีอะไรบ้าง และมีข้อตกลงที่เป็นข้อปฏิบัติหรือข้อห้ามในการประกอบพิธีกรรมอะไรบ้าง

การจดบันทึกภาคสนามด้วยวิธีการจดบันทึกองค์ประกอบของพิธีกรรมดังกล่าว แสดงเป็นตารางได้ดังนี้

<i>What</i>	<i>why</i>	<i>who</i>	<i>when</i>	<i>where</i>	<i>How</i>			
พิธีกรรม	จุดประสงค์	ผู้เข้าร่วมพิธี	โอกาส	สถานที่	ลำดับขั้นตอน	อุปกรณ์สิ่งของ	ตัวบทที่ใช้	ธรรมเนียมปฏิบัติ

1.6.2 อุปสรรคสำคัญในการเก็บข้อมูลภาคสนาม คือ “การแพร่ระบาดของโรคโควิด 19” ตั้งแต่ต้นปี พ.ศ. 2563 ทำให้มีมาตรการฉุกเฉินเพื่อควบคุมการแพร่ระบาดของโรค การรวมตัวเพื่อประกอบพิธีกรรมในชุมชนอีสานจึงเสี่ยงต่อการแพร่ระบาด ทำให้ประเพณีพิธีกรรมในปีที่มีการระบาดหนักงดจัดไป คือ บุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คันธนามที่จัดในปี พ.ศ. 2563 – พ.ศ. 2564 ส่วนประเพณีพิธีกรรมอื่นจากที่เคยมีกิจกรรมต่าง ๆ เช่น การประกวดขบวนแห่ขันหมากเบ็งในบุญชาวเมือง การมีมหรสพในบุญสงฆ์บูชาท้าวคันธนาม ก็ถูกงดไปด้วย เหลือไว้แต่พิธีกรรมสำคัญคือการบวงสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่จำกัดจำนวนผู้ร่วมพิธี

กรณีที่มีการจัดประเพณีพิธีกรรม ผู้วิจัยตรวจโควิด 19 ด้วยชุดตรวจ Antigen Test Kit

(ATK) ด้วยตัวเองก่อนลงเก็บข้อมูลภาคสนาม นอกจากนี้ในระหว่างการเก็บข้อมูลผู้วิจัยได้ปฏิบัติตามหลักสาธารณสุขในการป้องกันความเสี่ยงจากการสัมผัสด้วยการใส่หน้ากากอนามัย เว้นระยะห่าง และทำความสะอาดมือด้วยแอลกอฮอล์เพื่อความปลอดภัยของผู้บอกข้อมูล ผู้ร่วมพิธีและผู้วิจัย การป้องกันนี้ผู้วิจัยได้ใช้ในการสัมภาษณ์ผู้บอกข้อมูลนอกเหนือจากช่วงเวลาประกอบพิธีกรรมเช่นกัน

ส่วนกรณีที่ไม่มีการจัดประเพณีพิธีกรรมในช่วงเวลาดังกล่าว ผู้วิจัยใช้วิธีการสัมภาษณ์ผู้บอกข้อมูลเกี่ยวกับประเพณีพิธีกรรมที่เคยจัดขึ้นในช่วงเวลาที่ผ่านมา รวมทั้งการขออนุญาตใช้ภาพถ่ายประเพณีพิธีกรรมที่ผู้บอกข้อมูลเคยถ่ายหรือมีเก็บไว้เพื่อใช้ประกอบการศึกษาวิเคราะห์ต่อไป

1.7 ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1.7.1 ทำให้เข้าใจความสำคัญของเรื่องคันทานในชุมชนอีสานปัจจุบัน

1.7.2 ทำให้เห็นบทบาทของเรื่องคันทานที่มีต่อความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมในชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าว

1.7.3 เป็นแนวทางในการศึกษาเรื่องเล่ากับพิธีกรรมด้วยวิธีการทางคติชนวิทยาต่อไป

1.8. แนวคิดและทฤษฎีที่นำมาใช้ในการศึกษาวิจัย

การศึกษาความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมในชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทาน ใช้แนวคิดและทฤษฎีวิเคราะห์ทั้งหมด 4 แนวคิดทฤษฎี ได้แก่ แนวคิดเรื่องอนุภาค ทฤษฎี “คติชนสร้างสรรค์” แนวคิดเรื่องพิธีกรรมเปลี่ยนผ่าน และทฤษฎีบทบาทหน้าที่

1.8.1 แนวคิดเรื่องอนุภาค

การอธิบายภูมินามในชุมชนอีสานที่มีความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทานเป็นลักษณะของการเล่าตำนานประจำถิ่นซึ่งแต่ละชุมชนมีอนุภาคเหตุการณ์ อนุภาคตัวละคร และอนุภาคสิ่งของแตกต่างกันไป การวิเคราะห์เรื่องคันทานผ่านการอธิบายภูมินามในชุมชนจึงต้องใช้แนวคิดเรื่องอนุภาคมาเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์ความสัมพันธ์ของอนุภาคในเรื่องคันทานกับชุมชนดังกล่าว รวมถึงการนำอนุภาคในเรื่องคันทานไปใช้ในบริบทของแต่ละชุมชน

อนุภาค (motif) หมายถึง หน่วยย่อยในนิทานที่ได้รับการสืบทอดและดำรงอยู่ในสังคมหนึ่ง ๆ และเหตุที่ได้รับการสืบทอดเพราะมีความ “ไม่ธรรมดา” มีความน่าสนใจทางความคิดและจินตนาการ อนุภาคอาจเป็นตัวละคร วัตถุสิ่งของหรือพฤติกรรมของตัวละครหรือเหตุการณ์

ในนิทาน (Stith Thompson, 1977. อ้างถึงใน ศิราพร ณ กลาง, 2557: 40) การศึกษาอนุภาค ถือเป็นการศึกษา “หน่วยพื้นฐานที่สุดในการศึกษานิทาน” นำไปสู่ความเข้าใจจินตนาการของมนุษย์ ธรรมชาติของข้อมูล ธรรมชาติของกลุ่มชน และธรรมชาติของวัฒนธรรมที่ข้อมูลนั้นดำรงอยู่ในนิทานเรื่องใดเรื่องหนึ่ง มักปรากฏหลายอนุภาคหรือปรากฏเพียงแค่อนุภาคเดียว แต่อนุภาคที่ปรากฏนั้นจะทำให้เห็นลักษณะเด่นและเกิดการจดจำเรื่องนั้น ๆ

สตีธ ธอมป์สัน (Stith Thompson) นักคติชนชาวอเมริกันได้จัดทำ **ดัชนีอนุภาค นิทานพื้นบ้าน** (Motif - Index of Folk literature) ซึ่งเป็นการรวบรวมหนังสือนิทานพื้นบ้านจากหลายประเทศทั่วโลก สัดส่วนนิทานส่วนใหญ่เป็นนิทานจากทวีปยุโรป เมื่อรวบรวมแล้วจึงได้แยกอนุภาคย่อยในนิทานแล้วจัดอนุภาคเหล่านั้นเป็นหมวดหมู่ โดยใช้อักษร A-Z โดยแต่ละหมวดแสดงให้เห็นความคิดร่วมในความเป็นสากลที่นิทานในประเทศต่าง ๆ มีอนุภาคร่วมกันในหมวดใดหมวดหนึ่ง เมื่อพินิจเข้าไปในแต่ละหมวดพบว่า มีหมวดย่อยที่มีระดับ 100 ระดับ 10 และระดับจุดศูนยาม หมวดย่อยนี้แสดงให้เห็นความหลากหลายของอนุภาคในหมวดใหญ่ ความหลากหลายดังกล่าวสะท้อนถึงความหลากหลายทางวัฒนธรรม ซึ่งจะพบจากนิทานและพื้นที่ที่อนุภาคนั้นปรากฏอยู่ (ศิราพร ณ กลาง, 2557: 41)

เรื่องคันทานามีหลายอนุภาค แต่ละชุมชนมีการนำอนุภาคจากเรื่องดังกล่าวมาอธิบายภูมินามและนำไปใช้ในชุมชนของตนต่างกัน การนำแนวคิดเรื่องอนุภาคมาใช้วิเคราะห์เรื่องคันทานาในชุมชนอีสานจะทำให้เห็นลักษณะเด่นของเรื่องคันทานาที่สัมพันธ์กับความคิดและจินตนาการของกลุ่มคนในพื้นที่และวัฒนธรรมที่เรื่องดังกล่าวดำรงอยู่ นอกจากนี้การนำดัชนีอนุภาคนิทานพื้นบ้านมาใช้ในการศึกษาอนุภาคจากเรื่องคันทานายังทำให้เห็นความคิดร่วมที่มีลักษณะเป็นสากลอีกด้วย

1.8.2 ทฤษฎี “คติชนสร้างสรรค์”

ชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทานานำเรื่องคันทานาไปใช้ในชุมชนด้วยบริบทที่แตกต่างกัน เช่น การนำเรื่องคันทานาไปแสดงแสงสีเสียงในงานเปิดหมู่บ้านนวัตวิถี การนำเรื่องคันทานาไปใช้สร้างเป็นแหล่งท่องเที่ยวชุมชน การนำเรื่องคันทานาไปสร้างเป็นผลิตภัณฑ์ชุมชน เป็นต้น การนำเรื่องคันทานาไปใช้ในชุมชนดังกล่าวมีลักษณะเป็นปรากฏการณ์ “คติชนสร้างสรรค์” ซึ่งเป็นการนำคติชนไปใช้ในบริบทสังคมใหม่ ๆ ในปัจจุบัน เช่น บริบทการท่องเที่ยว บริบททุนนิยม – วัตถุนิยม บริบทโลกาภิวัตน์ เป็นต้น

ศิริพร ณ ถลาง (2562: 127) ได้กล่าวถึงสมมติฐานของทฤษฎี “คติชนสร้างสรรค์” (Creative Folklore) ไว้ว่า

คติชนสร้างสรรค์” ในสังคมไทยร่วมสมัยเป็นปรากฏการณ์ทางสังคม ที่เป็นการนำคติชนในสังคมประเพณีมาปรับใช้ด้วยวัตถุประสงคใหม่ ๆ ในบริบท สังคมโลกาภิวัตน์ เศรษฐกิจสร้างสรรค์ การท่องเที่ยวและบริบทสังคมข้ามพรมแดน ปรากฏการณ์ “คติชนสร้างสรรค์” ในลักษณะใหม่ ๆ นี้เป็นผลมาจากการปรับใช้ คติชนอันเป็นรากเหง้าทางวัฒนธรรมท้องถิ่นไทยที่มีอยู่เดิม ผนวกกับ วิธีคิดในการผลิตซ้ำ ประยุกต์ ผสมผสานสร้างใหม่ หรือสร้างความหมายใหม่ ในบริบทใหม่ ทำให้คติชนที่สืบทอดมาในสังคมประเพณีมีพลวัตที่ต้องอธิบาย ด้วยบริบทใหม่ในสังคมปัจจุบัน

จากสมมติฐานดังกล่าวจะเห็นว่า “คติชนสร้างสรรค์” เป็นทฤษฎีที่สังเคราะห์มาจาก ปรากฏการณ์ทางสังคมวัฒนธรรมไทยที่มีการปรับใช้คติชนที่มีอยู่เดิมผนวกกับแนวคิดการผลิตซ้ำ การประยุกต์ การผสมผสานและสร้างใหม่ และสร้างความหมายใหม่ มีบริบทสังคมสมัยใหม่ที่ทำให้ คติชนที่สืบทอดมาเกิดพลวัต เช่นเดียวกับเรื่องคันทนาซึ่งเดิมเป็นวรรณกรรมนิทานที่ใช้สำหรับเทศน์ และเล่าในงานประเพณีทางศาสนา เป็นมหรสพในงันเฮือนดี แม้กระทั่งเป็นตำนานประจำถิ่น ที่สัมพันธ์กับภูมินามในชุมชนต่าง ๆ แต่ปัจจุบันชุมชนมีการนำเรื่องดังกล่าวมาใช้ในบริบทสังคม สมัยใหม่ คือ บริบทการท่องเที่ยวที่เกี่ยวข้องกับนโยบายรัฐ

กล่าวโดยสรุปแล้ว “คติชนสร้างสรรค์” เป็นทั้งปรากฏการณ์ทางสังคมและแนวคิด ทฤษฎีที่มีการนำทฤษฎีศาสตร์อื่นมาใช้ ด้วยการสังเคราะห์ทฤษฎีจากข้อมูลวิจัยซึ่งเกี่ยวข้องกับบริบท ทางสังคมร่วมสมัย อย่างไรก็ตาม ในปรากฏการณ์ “คติชนสร้างสรรค์” ยังมี “ประเพณีสร้างสรรค์” ซึ่งครอบคลุมทั้ง “ประเพณีดั้งเดิม ที่มีการประยุกต์เพื่อนำเสนอใหม่ในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน หรือประเพณีที่สร้างใหม่ที่มีรูปแบบ เนื้อหา หรือวัตถุประสงคใหม่ ที่มักเป็นการสร้างจาก ฐานความเชื่อเดิมที่มีในวัฒนธรรมนั้นแล้วนำมาสร้างความหมายใหม่เพื่อนำเสนอในบริบทสังคมไทย ปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็บริบทเศรษฐกิจสร้างสรรค์ บริบทการท่องเที่ยวหรือบริบทข้ามพรมแดน ” (ศิริพร ณ ถลาง, 2562: 25)

จากข้อมูลภาคสนามเบื้องต้นพบว่า ประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนา อันได้แก่ ประเพณีบุญชาวเมือง ประเพณีบวงสรวงกู่บูชาท้าวคันทนาม ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสี่ตา และประเพณีบุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คันทนาม มีลักษณะเป็นประเพณีสร้างสรรค์ที่มีการสืบทอด

และประยุกต์ด้วยการผนวกความเชื่อเกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามเข้าไปในประเพณีพิธีกรรมดั้งเดิมที่สืบทอดในวัฒนธรรมลาวอีสาน ทำให้ประเพณีดังกล่าวมีพิธีกรรมและกิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามซึ่งกลายเป็น “จุดขาย” ของประเพณีในปัจจุบัน

การศึกษาความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมในชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามเป็นการศึกษาทั้งการรับรู้และการนำเรื่องคันธนามไปใช้ในชุมชน รวมไปถึงประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าว ผู้วิจัยจึงนำแนวคิดเรื่องอนุภาคมาใช้วิเคราะห์ด้วยทฤษฎีที่เป็นเรื่องเล่าอธิบายภูมินาม ร่วมกับลักษณะภูมิประเทศ เรื่องเล่าท้องถิ่น และวิถีชีวิตของคนในชุมชน เพื่อให้เห็นความสัมพันธ์ของเรื่องคันธนามกับชุมชนที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าว การศึกษาอนุภาคยังสัมพันธ์กับทฤษฎี “คติชนสร้างสรรค์” ซึ่งผู้วิจัยได้นำมาใช้ศึกษาการนำอนุภาคจากเรื่องคันธนามไปใช้ในชุมชนด้วยบริบทที่แตกต่างกัน ตลอดจนการนำมาใช้ศึกษาประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าวเพื่อจะให้เห็นลักษณะของประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน

1.8.3 แนวคิดเรื่องพิธีกรรมเปลี่ยนผ่าน

จากการศึกษาประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนาม เบื้องต้นพบว่าประเพณีดังกล่าวประกอบไปด้วยพิธีกรรมต่าง ๆ มีทั้งพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับความอุดมสมบูรณ์และพิธีกรรมเปลี่ยนผ่าน โดยเฉพาะพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านในรอบปี ผู้วิจัยจึงได้นำแนวคิดเรื่องพิธีกรรมเปลี่ยนผ่าน (Rite of Passage) มาเป็นแนวทางการศึกษาพิธีกรรมโดยละเอียดเพื่อทำให้เกิดความเข้าใจเกี่ยวกับพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามในชุมชนอีสานในปัจจุบัน

พิธีกรรมเปลี่ยนผ่าน (Rite of Passage) เป็นคำที่ อาร์โนลด์ แวน เก็นเนป (Arnold van Gennep) นักคติชนชาวฝรั่งเศสใช้เรียกพิธีกรรมที่เป็นการเปลี่ยนแปลงจากสถานะหนึ่งไปสู่สถานะหนึ่ง จากสถานที่หนึ่งไปสู่สถานที่หนึ่ง การหมุนเวียนวัฏจักรในรอบปี และการเปลี่ยนสถานะของบุคคล เป็นต้น เก็นเนปได้เสนอว่า พิธีกรรมมีฐานะเป็นการเปลี่ยนผ่าน (transition) สามารถแยกโครงสร้างตามกระบวนการของพิธีออกเป็น 3 ขั้นตอน คือขั้นแยกตัว (separation หรือ preliminal) ขั้นแห่งช่วงชายขอบ (margin หรือ liminal period หรือ limen) และขั้นกลับคืนสู่ปกติ (aggregation) ต่อมา วิคเตอร์ เทอร์เนอร์ (Victor Turner) ได้นำแนวคิดช่วงชายขอบของเก็นเนปมาใช้จัดประเภทของพิธีกรรมจากลักษณะของช่วงชายขอบ 2 ประเภท ได้แก่ ช่วงชายขอบที่แสดงคุณสมบัติของพิธีกรรมแห่งการเลื่อนสภาพ ซึ่งเป็นพิธีที่ผู้เข้าร่วมพิธีจะเลื่อนสถานภาพจากต่ำไปสู่สถานภาพที่สูงขึ้น เช่น การเกิดและการตาย หรือเป็นพิธีกรรม

แห่งการเข้าสู่หน่วยสังคมใหม่ เช่น การแต่งงาน เป็นต้น อีกหนึ่งประเภทคือ ช่วงชายขอบ ที่แสดงคุณสมบัติแห่งการแปรกลับสถานภาพซึ่งเป็นพิธีที่ผู้เข้าร่วมจะแสดงสถานภาพต่างไปจากเดิม มักเป็นพิธีกรรมในช่วงวงจรแห่งฤดูกาลประจำปี หรือพิธีแห่งวิกฤตของสังคม เช่น เมื่อเกิดความแห้งแล้ง หรือเกิดโรคระบาด เป็นต้น (พิเชษฐ สายพันธ์, 2539: 15 – 16)

1.8.4 ทฤษฎีบทบาทหน้าที่

การศึกษาความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมในชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนาม เป็นการศึกษาเรื่องคันธนามที่ดำรงอยู่ในสังคมอีสานปัจจุบัน เรื่องดังกล่าวจึงเป็นตัวบท (text) ที่ดำรงอยู่ในบริบทชุมชนอีสาน (context)

โบรนิสลอร์ มาลินอฟสกี (Bronislaw Malinowski) นักมานุษยวิทยาและนักวิชาการบทบาทหน้าที่นิยม (functionalism) คนสำคัญกล่าวว่า “The stories live in native life and not on paper.” หมายถึง เรื่องเล่าทั้งหลาย “มีชีวิตอยู่” ในสังคมของชาวบ้าน ไม่ได้มีชีวิตอยู่บนกระดาษ มาลินอฟสกียกตัวอย่างเรื่องเล่าประเภทต่าง ๆ ที่เกาะโทรเปียนด์ซึ่งเป็นพื้นที่ที่เขา ลงเก็บข้อมูลภาคสนาม ทำให้เห็นว่า เรื่องเล่าแต่ละประเภทมีบทบาทแตกต่างกัน เรื่องเล่าบางประเภทเป็นเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์จึงใช้เล่าในการประกอบพิธีกรรม หรือเรื่องเล่าประเภทนิทานมหัศจรรย์จะใช้เล่าตอนเก็บเกี่ยวพืชผล เป็นต้น (ศิริพร ณ กลาง, 2557: 360 - 361) ดังนั้นความคิดของเขาจึงมุ่งไปที่บทบาทของเรื่องเล่าซึ่งเป็นวัฒนธรรมที่มีต่อคนในสังคม มีกาลและเทศะแตกต่างกันออกไปจึงทำให้บทบาทของวัฒนธรรมต่างออกไปตามกาลเทศะนั้น

ต่อมามีการนำทฤษฎีบทบาทหน้าที่มาใช้กับข้อมูลคติชนโดย วิลเลียม บาสคอม (William Bascom) นักคติชนชาวอเมริกันที่สนใจบริบทของเรื่องเล่าทั้งผู้ถ่ายทอดและผู้ฟัง บาสคอมเห็นด้วยกับมาลินอฟสกีว่าเรื่องเล่าแต่ละประเภทมีบทบาทในการเล่าแตกต่างกัน บาสคอมจึงมุ่งไปที่บริบทในขณะที่เรื่องนั้นกำลังถูกเล่า ไม่ว่าจะเป็นช่วงเวลา สถานที่ โอกาส ลักษณะอาการของผู้เล่าและผู้ฟัง บาสคอมมองว่าคติชนแต่ละประเภทมีบทบาทแตกต่างกัน ในขณะที่บางประเภทอาจจะมียุทธศาสตร์ เขาจึงได้จำแนกบทบาทหน้าที่ของคติชนในบทความ “Four Functions of Folklore” ประกอบไปด้วยบทบาทของคติชนโดยภาพรวม 4 ประการ ได้แก่ บทบาทในการอธิบายที่มาและเหตุผลในการทำพิธีกรรม บทบาทในการทำหน้าที่ให้การศึกษาในสังคมที่ใช้ประเพณีบอกเล่า บทบาทในการรักษามาตรฐานทางพฤติกรรมที่เป็นแบบแผนของสังคม และบทบาทในการให้ความเพลิดเพลินและเป็นทางออกให้กับความคับข้องใจของบุคคล (ศิริพร ณ กลาง, 2557: 361 - 363) ในการนำทฤษฎีบทบาทหน้าที่มาใช้ในการศึกษาข้อมูลคติชน

มีทั้งบทบาทที่ตรงตามจุดประสงค์ของข้อมูล รวมถึงบทบาทแอบแฝง ในส่วนของบทบาททั้ง 4 บาสคอมได้ย่อยออกเป็นเพียงบทบาทเดียวคือ “บทบาทในการรักษาเสถียรภาพทางสังคม” (สุกัญญา สุฉฉายา, 2549: 6)

จากบทบาทหน้าที่คติชนของบาสคอมนำมาสู่การอธิบายบทบาทหน้าที่ของคติชนในสังคม โดย ศิราพร ณ ถลาง (2557: 363) เพื่อให้ให้เห็นความสำคัญของคติชนซึ่งดำรงอยู่อย่างมีบทบาทในสังคม ประกอบด้วย 3 ประการ ได้แก่ บทบาทคติชนในการอธิบายกำเนิดและอัตลักษณ์ของกลุ่มชนและพิธีกรรม บทบาทคติชนในการให้การศึกษา อบรมระเบียบสังคม และรักษามาตรฐานพฤติกรรมของสังคม และบทบาทคติชนในการเป็นทางออกให้กับความคับข้องใจของบุคคลอันเกิดจากภูมิกษัตริย์ทางสังคม

การศึกษาความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมในชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนนามุ่งศึกษาเรื่องเล่ามุขปาฐะรวมถึงความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องนี้ การนำทฤษฎีบทบาทหน้าที่มาใช้ศึกษาทั้งเรื่องเล่า ความเชื่อ และประเพณีพิธีกรรม จะทำให้เห็นความสำคัญของเรื่องคันทนนามที่ดำรงอยู่ในสังคมอีสานปัจจุบันว่ามีบทบาทอย่างไร

1.9 เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

เอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมในชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนนาม ผู้วิจัยจำแนกได้เป็น การศึกษาเรื่องคันทนนามและการศึกษาความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมดังต่อไปนี้

1.9.1 เอกสารและงานวิจัยที่ศึกษาเรื่องคันทนนาม

เรื่องคันทนนามแพร่หลายในลักษณะวรรณกรรมลายลักษณ์และวรรณกรรมมุขปาฐะ แสดงให้เห็นว่าเรื่องคันทนนามมีการรับรู้ในฐานะ “วรรณกรรมท้องถิ่น” และ “ตำนาน” ในชุมชนอีสาน ผู้วิจัยได้จำแนกงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาเรื่องคันทนนาม ทั้งการศึกษา “ตำนานเรื่องคันทนนาม” ในประเด็นต่าง ๆ และการศึกษา “วรรณกรรมท้องถิ่นเรื่องคันทนนาม” ในประเด็นต่าง ๆ ดังนี้

การศึกษาตำนานเรื่องคันทนนามในประเด็นต่าง ๆ

บทความเรื่อง การประกอบสร้างและพลวัตประวัติศาสตร์ท้องถิ่น จากภายใน: กรณีอำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด ของ บุญชู ภูศรี (2560) มีจุดมุ่งหมายที่จะศึกษาการประกอบสร้าง ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจากภายในของอำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด รวมไปถึงการศึกษาการเปลี่ยนแปลงทางรูปแบบเนื้อหาภายหลังจากมีการประกอบสร้างแล้ว ผลการศึกษาพบว่าประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจากภายใน อำเภอเมืองสรวง มีโครงเรื่องมาจากนิทานเรื่องคันทนนาม

ในตอนทำวคัณธนามออกเดินทางมาถึงเมืองขวางขันธะบุรี ปราบงชวง และขึ้นครองราชย์ และได้เพิ่มตัวละครหมาสรวงเข้าไปในโครงเรื่อง เพื่ออธิบายความเป็นมาของชื่ออำเภอเมืองสรวง ที่มีที่มาจากตัวละครหมาสรวงชวง ภายหลังจากการประกอบสร้างพบว่าการสร้างอนุสาวรีย์ ทำวคัณธนาม สร้างเหรียญบูชาหมาสรวงชวง และมีการนำชื่อตัวละครไปไว้ในคำขวัญ ของหมู่บ้านเมืองสรวงใหญ่ซึ่งเป็นพลวัตของประวัติศาสตร์ท้องถิ่นในพื้นที่อำเภอเมืองสรวง นอกจากนี้ “ตำนานหมาสรวงชวง” ยังมีการบันทึกครั้งแรกในภาคนิพนธ์เรื่อง **ประวัติอำเภอเมืองสรวง** ของ สมพงษ์ หงส์พันธุ์ (2528) ที่ได้รวบรวมภูมิหลังทั้งทางพื้นที่และภูมิหลังทางวัฒนธรรม ของอำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด ภาคนิพนธ์ดังกล่าวพบว่า ชื่ออำเภอมาจากตำนาน “หมาสรวง ชวง” ซึ่งเป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นอำเภอเมืองสรวง นอกจากนี้ยังกล่าวถึงประเพณีฮีต 12 คอง 14 ที่ชาวอำเภอเมืองสรวงได้ปฏิบัติสืบเนื่องกันมาในวิถีชีวิต รวมทั้งสภาพภูมิศาสตร์ อาชีพของชุมชนต่าง ๆ ในอำเภอเมืองสรวงอีกด้วย

การศึกษาเรื่องคัณธนามในบทความและภาคนิพนธ์ดังกล่าวเป็นการบันทึก วิเคราะห์และตีความเรื่องคัณธนามจากตัวบทวรรณกรรมลายลักษณ์และสำนวนที่ได้จากการสัมภาษณ์ ที่ทำให้เห็นที่มาของชื่ออำเภอเมืองสรวง อีกทั้งการศึกษาพลวัตของการนำเรื่องคัณธนามไปใช้สร้าง เป็นรูปแบบต่าง ๆ ในบทความของบุญชูเป็นการวิเคราะห์ลักษณะ ประกอบด้วย ลักษณะของคำขวัญ ลักษณะของเหรียญบูชาหมาสรวง และลักษณะของอนุสาวรีย์ทำวคัณธนาม ต่างจากผู้วิจัย ที่จะวิเคราะห์และตีความเรื่องคัณธนามผ่านสำนวนมุขปาฐะประกอบกับภูมินาม ลักษณะภูมิประเทศ เรื่องเล่าท้องถิ่น วิถีชีวิต ประเพณีพิธีกรรม รวมไปถึงการนำเรื่องดังกล่าวไปใช้ในชุมชน ด้วยวัตถุประสงค์และบริบทที่ต่างกันในแต่ละชุมชน เพื่อแสดงให้เห็นว่าเหตุใดชุมชนดังกล่าว จึงมีความเชื่อ รับรู้และนำเรื่องคัณธนามไปใช้ในบริบทสังคมปัจจุบัน

นอกจากการศึกษาเรื่องคัณธนามในการกลายเป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นแล้ว ยังมีการศึกษาเรื่องคัณธนามในลักษณะของตำนาน คือ บทความเรื่อง *ตำนานเมืองของคนไทยเลย กับปฏิบัติการทางสังคมว่าด้วยสำนักทางชาติพันธุ์* ของ ไศรยา ธัญญประกอบ และ ปฐม หงษ์สุวรรณ (2560) มีจุดมุ่งหมายที่จะศึกษาปฏิบัติการทางสังคมว่าด้วยสำนักทางชาติพันธุ์ของกลุ่มคนไทยเลย ผ่านตำนานเมืองและความเชื่อเกี่ยวกับการนับถือผีเจ้านาย ผลการศึกษาพบว่าชุมชนเมืองโบราณ ของคนไทยเลยมีความสัมพันธ์กับการเคลื่อนย้ายอพยพของบรรพบุรุษที่แสดงให้เห็นจากตำนาน และการประกอบพิธีกรรม นำมาสู่การสร้างสำนักทางชาติพันธุ์ของกลุ่มคนไทยเลย การศึกษาดังกล่าว พบว่ามีตำนานที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคัณธนามคือตำนานเมืองปากเหือง อำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย

ตำนานดังกล่าวแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ของคนลาวทั้งสองฝั่งโขง คือกลุ่มคนไทยเลยที่อพยพมาจากฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง นอกจากนี้ในตำนานเมืองปากเหืองยังมองว่าคันทนามเป็นเจ้าชายแห่งกรุงศรีสัตนาคนหุตล้านช้างเวียงจันทน์เดินทางมาปราบทุกข์เชิญให้แก่ชาวเมือง

ตำนานเรื่องคันทนามยังมีการศึกษาในลักษณะตำนานประจำถิ่น ในบทความ เรื่อง *ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ : เรื่องเล่าเชิงนิเวศกับการต่อสู้และต่อรองทางวัฒนธรรม* ของ สมปอง มุลมณี และ ปฐม หงษ์สุวรรณ (2561) ที่เป็นการศึกษาบทบาทของตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ บริเวณทุ่งกุลาร้องไห้ ทั้ง 12 อำเภอ 6 จังหวัด ผลการศึกษาพบว่า ตำนานประจำถิ่นดังกล่าวมีบทบาทสำคัญ ในการต่อสู้และต่อรองกับความเปลี่ยนแปลงทางสังคมวัฒนธรรมเพื่อรักษาพื้นที่ทางธรรมชาติเอาไว้ โดยใช้ กรอบความคิดของการสร้างพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ และพื้นที่ทางสังคมในการอธิบาย การศึกษานี้ได้กล่าวถึงเรื่องเล่า ท้าวคันทนามที่ใช้อธิบายความสำคัญของกู่คันทนามและป่าคันทนาม ในการเป็นผู้ปกป้องสถานที่ทั้งสองนี้ สมปองและปฐมมองว่า กู่คันทนามเป็นการสร้างศาสนสถานแบบพราหมณ์ โดยมีเรื่องราวของคันทนามที่เป็นชาดกเข้ามา เพื่อปกป้องสถานที่แห่งนี้ การปกป้องนี้ทำให้เห็นว่าตัวละครท้าวคันทนามที่เป็นพระโพธิสัตว์กลายเป็นผีที่มีบทบาทเป็นผู้ปกป้องรักษา กู่คันทนามและป่าคันทนาม

การศึกษาวรรณกรรมท้องถิ่นเรื่องคันทนามในประเด็นต่าง ๆ

วิทยานิพนธ์เรื่อง *คันทนาม: การศึกษาเชิงวิเคราะห์* ของ สุวิทย์ จิตรพลี (2524) ได้ศึกษาวรรณกรรมเรื่องคันทนามทั้งฉบับร้อยแก้วและร้อยกรอง โดยปริวรรตและวิเคราะห์เนื้อเรื่อง ลักษณะ คำประพันธ์ และคุณค่าที่ปรากฏภายในเรื่องคันทนาม ผลการศึกษาทำให้เห็นว่าวรรณกรรมเรื่องคันทนามมีลักษณะเป็นวรรณกรรมชาดกเนื่องจากเนื้อหามุ่งองค์ประกอบของวรรณกรรมชาดกอยู่ 3 ประการ คือ ปัจจุบันวัตถุ อดีตวัตถุ และสโมธาน มีคุณค่าโดดเด่นในด้านของการสอดแทรกหลักธรรมคำสอนเข้าไปในเนื้อเรื่อง ในการวิเคราะห์คุณค่าของเรื่องพบว่า สุวิทย์ได้รวบรวมภูมินามของสถานที่ต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องกับเรื่อง คันทนาม พบว่ามีทั้งสิ้น 23 ภูมินามปรากฏในภาคอีสานของประเทศไทยและในประเทศลาว

เนื่องจากเรื่องคันทนามในสังคมไทยเป็นวรรณกรรมท้องถิ่นที่รับรู้ในฐานะ “ชาดกพื้นบ้าน” ซึ่งเป็นการนำเรื่องคันทนามมาเป็นส่วนหนึ่งในการศึกษา ทั้งการศึกษาตัวละครและการศึกษาอนุภาคดังต่อไปนี้

วิทยานิพนธ์เรื่อง *พระโพธิสัตว์ในชาดกพื้นบ้านอีสาน : ภาพตัวแทนและการประกอบสร้างทางวัฒนธรรม* ของ สุทธิพันธ์ ศรีอ่อน (2560) ที่มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษา

การนำเสนอภาพตัวแทนและการประกอบสร้างความหมายทางวัฒนธรรม ผ่านภาพตัวแทน พระโพธิสัตว์ในชาดกพื้นบ้านอีสาน โดยศึกษาจากวรรณกรรมชาดกอีสานสำนวนร้อยกรอง ที่มีผู้ปริวรรตไว้แล้ว มีเรื่องคันทนามเป็นหนึ่งในจำนวน 33 เรื่อง ผลการศึกษาพบว่า ภาพตัวแทนของพระโพธิสัตว์มีลักษณะเป็นผู้นำในสังคมอีสาน ที่มีทั้งชนชั้นกษัตริย์ ชนชั้นกลางแบบพ่อค้า ชนชั้นล่างแบบคนยากคนจนกำพร้าและขอทาน นอกจากนั้นยังมีภาพตัวแทนของวีรบุรุษที่ผสมผสานกันระหว่างลักษณะของพระโพธิสัตว์และวีรบุรุษทางวัฒนธรรม การศึกษานี้ทำให้เห็นว่า ท้าวคันทนามเป็นพระโพธิสัตว์ที่เป็นตัวแทนของชนชั้นล่างแบบคนยากคนจนกำพร้าซึ่งมีการประกอบสร้างความหมายในระดับชาวบ้าน ผ่านความเชื่อและพิธีกรรมบวงสรวงเจ้าพ่อคันทนาม ทำให้เห็นถึงการผสมผสานความเชื่อระหว่างพุทธศาสนากับความเชื่อเรื่องผี นอกจากนี้ยังมีการประกอบสร้างความหมายของท้าวคันทนามกับภูมิวัฒนธรรมซึ่งแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างภูมินามที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามกับภูมินิเวศในชุมชนและสถานที่ต่าง ๆ

การศึกษาของสุทธิพันธ์เป็นการวิเคราะห์และตีความจากวรรณกรรมลายลักษณ์เป็นหลักและใช้ข้อมูลประกอบจากการสัมภาษณ์พระสงฆ์บางส่วน มุ่งการศึกษาไปที่การประกอบสร้างภาพแทนของพระโพธิสัตว์ ต่างจากวิทยานิพนธ์ของผู้วิจัยที่ใช้วิธีการลงเก็บข้อมูลภาคสนามทางคติชนเพื่อศึกษาอนุภาคและการนำเรื่องคันทนามไปใช้ในชุมชนที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าว อีกทั้งยังศึกษาประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามอย่างละเอียดเพื่อเข้าใจความคิดและความเชื่อของคนในชุมชนที่มีต่อเรื่องคันทนามในปัจจุบัน

นอกจากการศึกษาพระโพธิสัตว์ในชาดกพื้นบ้านแล้วยังมีการศึกษาตัวละครเอกกำพร้าในวิทยานิพนธ์ของ นิตยา วรรณกิตร์ (2547) เรื่อง **ลักษณะเด่นของตัวละครเอกกำพร้าในชาดกพื้นบ้านล้านนา** วิทยานิพนธ์นี้มีจุดมุ่งหมายที่จะศึกษาตัวละครเอกกำพร้าในชาดกพื้นบ้านล้านนาทั้งสิ้น 49 เรื่อง โดยศึกษา 3 ด้าน ได้แก่ ด้านบุคลิกลักษณะ ด้านพฤติกรรม และด้านโครงสร้างชีวิต นอกจากนั้นยังมีการศึกษาเปรียบเทียบตัวละครเอกกำพร้าที่ปรากฏในอรรถกถาชาดกปัญญาสชาดก ชาดกพื้นบ้านและนิทานกำพร้าของชนชาติไทย ผลการศึกษาพบว่า สาเหตุของความเป็นกำพร้ามี 3 ประเภทตามที่ผู้วิจัยได้จำแนกไว้ นอกจากนั้นในการศึกษาด้านบุคลิกลักษณะพบว่า ตัวละครเอกกำพร้ามีลักษณะที่เป็นพระโพธิสัตว์ตามอุดมคติทางพุทธศาสนา สถานภาพของตัวละครเอกกำพร้าส่วนใหญ่เป็นชาวบ้านที่ยากจน ด้านโครงสร้างชีวิตของตัวละครเอกกำพร้า นิตยาได้จำแนกเป็นสามช่วงชีวิตคือ ช่วงเริ่มต้นของชีวิต ช่วงชีวิตในช่วงผจญภัย และช่วงสุดท้ายของชีวิต ลักษณะเด่นของตัวละครเอกกำพร้าในชาดกพื้นบ้านล้านนาเมื่อเปรียบเทียบกับที่อื่น ๆ

คือการผลิตผลงานกันระหว่างบทบาทของพระโพธิสัตว์ พระเอกในนิทานจักร ๆ วงศ์ ๆ และชาวบ้านธรรมดา มีจุดมุ่งหมายสำคัญที่จะแสดงบทบาทของพระเอกแบบชาวบ้าน สัมพันธ์กับนิทานกำพร้าวของกลุ่มชาติพันธุ์ไทเขิน

การศึกษาตัวละครเอกกำพร้าวายังสะท้อนให้เห็นวัฒนธรรมสังคมผ่านเรื่องราวชีวิตของตัวละครซึ่งสัมพันธ์กับสังคมล้านนา การศึกษาของนิทานทำให้เห็นลักษณะของตัวละครเอกในชาติพันธุ์บ้านเรื่องคันทนาม ที่มีลักษณะเป็นตัวละครกำพร้าว สัมพันธ์กับสังคมของผู้เล่านิทานที่ยังมีความต้องการในเรื่องต่าง ๆ

นอกจากการศึกษาตัวละครเอกเรื่องคันทนามแล้ว ยังมีการศึกษาตัวละครสัตว์จากเรื่องคันทนามในบทความเรื่อง *งูชวงในวรรณกรรมนิทานอีสาน: การอุปถัมภ์และความหมายทางวัฒนธรรม* ของ คมกฤษณ์ วรเดชนัยนา และ ปฐม หงษ์สุวรรณ (2562) ศึกษาการอุปถัมภ์และความหมายทางวัฒนธรรมในวรรณกรรมนิทานอีสาน 2 เรื่อง คือ ท้าวคันทนามและสังข์ศิลป์ชัย ผลการศึกษาพบว่า งูชวงเป็นอุปถัมภ์ของความดิบเถื่อนและอันตรายอีกทั้งยังเป็นอุปถัมภ์ของพลังอำนาจแห่งการทำลาย นอกจากนี้งูชวงยังมีความหมายทางวัฒนธรรมในการเป็นสัญลักษณ์ของพลังอำนาจของธรรมชาติ สัญลักษณ์ของอำนาจศักดิ์สิทธิ์และสัญลักษณ์ของความเปิ่นหนิง อย่างไรก็ตาม ยังมีการศึกษาอนุภาคสัตว์ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามในบทความเรื่อง *ช้างในวรรณกรรมนิทานอีสาน: การสร้างอัตลักษณ์สัตว์และความหมายทางวัฒนธรรม* ของ คมกฤษณ์ วรเดชนัยนา และ ปฐม หงษ์สุวรรณ (2563) ที่ศึกษาบริบทของวรรณกรรมนิทานอีสาน การสร้างอัตลักษณ์สัตว์ให้กับช้าง และศึกษาช้างในวรรณกรรมนิทานอีสานกับความหมายทางวัฒนธรรม โดยใช้วรรณกรรมนิทานอีสานฉบับลายลักษณ์ 3 เรื่อง ได้แก่ สังข์ศิลป์ชัย นางผมหอม และท้าวคันทนาม ผลการศึกษาพบว่า บริบทของวรรณกรรมทั้ง 3 เรื่อง แบ่งออกเป็น 3 ด้าน คือ ด้านความเป็นมาของวรรณกรรม ด้านเนื้อหาที่เกี่ยวกับช้างภายในเรื่อง และด้านการศึกษาในวรรณกรรม การสร้างอัตลักษณ์สัตว์ให้กับช้างพบว่ามีทั้งการสร้างอัตลักษณ์ด้านร้ายและการสร้างอัตลักษณ์ด้านดี นอกจากนี้ ช้างยังมีความหมายทางวัฒนธรรมในการเป็นสัญลักษณ์ของอำนาจเหนือธรรมชาติและเป็นสัญลักษณ์การสืบเผ่าพันธุ์และเพศสภาวะ

การศึกษาเรื่องคันทนามยังเป็นส่วนหนึ่งของการศึกษาอนุภาคนิทานในวิทยานิพนธ์ของ ปรียารัตน์ เชาวลิตประพันธ์ (2547) เรื่อง **อนุภาคสมพาสที่ผิดธรรมชาติในนิทานไทย** มีจุดมุ่งหมายที่จะจัดระบบนิทานไทยที่ปรากฏอนุภาคสมพาสผิดธรรมชาติจำนวน 145 เรื่องซึ่งเรื่องคันทนามเป็นหนึ่งในนิทานไทยที่ใช้ศึกษา อีกทั้งยังมีการวิเคราะห์

หาความหมายของอนุภาคดังกล่าวในเชิงวัฒนธรรม ผลการศึกษาทำให้เห็นว่า อนุภาคที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทานาคือ อนุภาคคนกินน้ำจากสัตว์ โดยเฉพาะคนกินน้ำจากรอยเท้าช้าง ในเรื่องที่มีอนุภาคนี้ มักมีโครงเรื่องคล้ายกันคือลูกออกตามหาพ่อ เช่นเรื่องช้างโพงนางผมหอม นางลูกช้าง ท้าวคันทานาค เป็นต้น ในการวิเคราะห์อนุภาคการกินน้ำจากรอยเท้าสัตว์ ปรียาร์ตันเห็นว่ามีที่มาจากนิทานพื้นบ้านของอินเดียผ่านการเขียนตำนานพื้นเมืองภาคเหนือ ผสานกับโครงเรื่องนิทานพื้นบ้านจึงทำให้เกิดนิทานเรื่องใหม่ขึ้นมา และเมื่อพิจารณารอยเท้าและช้าง จะเห็นความเกี่ยวข้องกับพระโพธิสัตว์หรือพระพุทธเจ้าโดยใช้รอยเท้าเป็นตัวแทน ส่วนช้างแทนคนที่มีนัยยะของความแตกต่างทางเผ่าพันธุ์

อนุภาคการกินน้ำจากรอยเท้าสัตว์มีการนำมาศึกษาเพิ่มเติมในบทความเรื่อง อนุภาคการกำเนิดเหนือธรรมชาติในชาดกตำนานและนิทานพื้นบ้านไทย ของ นิตยา วรณกิติร์ (2555) ที่เป็นการศึกษาอนุภาคการกำเนิดเหนือธรรมชาติ 2 อนุภาค คือ อนุภาคการกำเนิดในดอกบัว และอนุภาคการกำเนิดจากการกินน้ำปัสสาวะ การศึกษาดังกล่าวเป็นการศึกษาเพิ่มเติมจากวิทยานิพนธ์ของปรียาร์ตัน (2547) ในอนุภาคการกำเนิดจากการกินน้ำปัสสาวะ ผลการศึกษาพบว่าวัตถุประสงค์ของการใช้อนุภาคทั้งสองมีความสอดคล้องกับสังคม มีที่มาและการสร้างสรรค์อนุภาคจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์ชั้นอรรถกถาเป็นเบื้องต้น แล้วขยายความคิดไปยังกลุ่มวรรณกรรมที่เป็นตำนาน ชาดกนอกนิบาต และนิทานพื้นบ้านในชั้นหลังซึ่งมีการประยุกต์ให้เหมาะสมกับบริบทสังคมและวัฒนธรรม ผลการศึกษาดังกล่าวเป็นมุมมองที่ชวนให้พินิจต่อไป

การศึกษาวรรณกรรมท้องถิ่นเรื่องคันทานาคส่วนใหญ่มุ่งเป็นการวิเคราะห์และตีความจากตัวบท (text) เรื่องคันทานาคที่เป็นลายลักษณ์อักษรซึ่งมีต้นฉบับเป็นใบลาน และมีบางส่วนที่วิเคราะห์และตีความจากตัวบทมุขปาฐะ รวมทั้งยังมีการรวบรวมภูมินามที่เกี่ยวข้อง เนื้อเรื่องคันทานาคมีลักษณะเป็นชาดกพื้นบ้าน มีตัวละครเอกคือท้าวคันทานาคเป็นพระโพธิสัตว์ซึ่งมีลักษณะเป็นตัวละครกำพร้า อีกทั้งยังมีการประกอบสร้างความหมายของพระโพธิสัตว์ผ่านพื้นที่ความเชื่อและพิธีกรรม แสดงให้เห็นความสัมพันธ์ของอนุภาคกับศาสนาและความหมายทางวัฒนธรรม

เมื่อผู้วิจัยเก็บข้อมูลภาคสนามในเบื้องต้นพบว่า ปัจจุบันเรื่องคันทานาคเป็นเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับชื่อชุมชนและสถานที่สำคัญของชุมชน บางชุมชนนำเหตุการณ์และอนุภาคจากเรื่องดังกล่าวไปใช้ในบริบท (context) ที่น่าสนใจ เช่น เรื่องคันทานาคที่ปรากฏในบริบทเศรษฐกิจการท่องเที่ยว เรื่องคันทานาคในบริบทประเพณีพิธีกรรม ผู้วิจัยจึงสนใจที่จะศึกษาเรื่องคันทานาค

ในชุมชนอีสานภายใต้บริบททางสังคมปัจจุบัน เพื่อแสดงให้เห็นการดำรงอยู่อย่างมีบทบาทของเรื่องคันทานในชุมชนอีสานด้วยวิธีวิทยาภาคสนามทางคติชน

1.9.2 เอกสารและงานวิจัยที่ศึกษาความเชื่อและประเพณีพิธีกรรม

เรื่องคันทานในชุมชนอีสานเป็นนิทานที่มีลักษณะเป็นทั้งชาดกพื้นบ้านและตำนานที่มีภูมินามและความเชื่อเกี่ยวข้องกับสถานที่สำคัญในชุมชนอีสาน อีกทั้งความเชื่อดังกล่าวยังเกี่ยวข้องกับประเพณีดั้งเดิม ผู้วิจัยจึงนำการศึกษาความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับชาดกพื้นบ้านและนิทานพื้นบ้านที่มีลักษณะคล้ายกัน รวมถึงการศึกษาที่เกี่ยวข้องกับความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมในสังคมไทย มาเทียบเคียงเพื่อให้เห็นแนวทางในการศึกษาความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทาน ดังต่อไปนี้

วิทยานิพนธ์เรื่อง **พิธีกรรมการนับถือตัวละครจากเรื่องรามเกียรติ์ในสังคมไทย** ของ รัตนพล ชื่นคำ (2564) มีจุดประสงค์ที่จะศึกษารวบรวมพิธีกรรมการนับถือตัวละครต่าง ๆ จากเรื่องรามเกียรติ์ในสังคมไทย วิเคราะห์บทบาทของพิธีกรรมการนับถือตัวละครจากเรื่องรามเกียรติ์ในสังคมไทย และวิเคราะห์วิธีคิดในการเปลี่ยนตัวละครจากนิทานให้เป็นตัวละครศักดิ์สิทธิ์ ผลการศึกษาพบว่า พิธีกรรมการนับถือตัวละครจากเรื่องรามเกียรติ์พบในพื้นที่ทางวัฒนธรรมภาคกลาง มี 18 ศาสด์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับ 14 ตัวละคร เช่น ศาลพระราม ศาลเจ้าพระลักษมณ์ ศาลเจ้าพ่อกุมภักดิ์ และศาลเจ้าพ่อหนุมาน พบว่ามีพิธีกรรมการนับถือตัวละครในระดับชุมชน 9 พิธีกรรม มีรูปแบบเป็นพิธีกรรมบวงสรวง การแห่เจว็ด การปิดทองเจว็ด การสรงน้ำเจว็ด และการเข้าทรง พิธีกรรมดังกล่าวมีบทบาททั้งในระดับชุมชนและระดับปัจเจก นอกจากนี้พิธีกรรมการนับถือตัวละครยังมีวิธีคิดในการเปลี่ยนตัวละครจากนิทานให้กลายเป็นตัวละครศักดิ์สิทธิ์ด้วยการเชื่อมโยงอนุภาคตัวละครกับพื้นที่ชุมชนภาคกลางที่มีการนับถือตัวละครนั้น ๆ

วิทยานิพนธ์ข้างต้นจึงเป็นงานสำคัญของการศึกษาตัวละครจากนิทานในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีความเชื่อและพิธีกรรมบูชา สะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างนิทานเรื่องรามเกียรติ์กับชุมชนวัฒนธรรมภาคกลางได้เป็นอย่างดี

ในบทความเรื่อง **นิทานชาดกกับโลกทัศน์ของลาวพวน** ของ ปราณี วงษ์เทศ (2531) เป็นการศึกษานิทานชาดกเพื่อเข้าใจโลกทัศน์ของชาวลาวพวนในอำเภอโคกปีบ จังหวัดปราจีนบุรี ซึ่งเป็นพื้นที่ที่มีความหลากหลายทางชาติพันธุ์ มีต้นโพธิ์เป็นที่ยึดโยงความต่างเข้าด้วยกัน บริเวณต้นโพธิ์จึงเกิดประเพณีพิธีกรรมร่วมกันของกลุ่มคนลาว คนไทย คนเขมร และคนจีน โดยเฉพาะคนลาวซึ่งเป็นกลุ่มลาวพวนมีบทบาททางวัฒนธรรมมากที่สุด เนื่องจากมีความมั่นคงในชนบ

ธรรมเนียมประเพณีพิธีกรรมมากกว่ากลุ่มชาติพันธุ์อื่น ในบทความนี้จึงมุ่งที่จะศึกษานิทานชาดกของคนลาวพวนเพื่อเข้าใจโลกทัศน์ของกลุ่มชนดังกล่าว การศึกษาพบว่า กลุ่มชาติพันธุ์ลาวพวนเชื่อว่านิทานชาดกเป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์ที่เกิดขึ้นจริง เนื่องจากนิทานชาดกแทรกซึมอยู่ในประเพณีการเทศน์ของพระสงฆ์ รวมไปถึงประเพณีพิธีกรรมต่าง ๆ นำไปสู่การอธิบายสภาพแวดล้อมด้วยการนำนิทานชาดกไปผูกไว้ ลักษณะดังกล่าวจึงทำให้เห็นโลกทัศน์ของคนลาวที่มีต่อชาดกในลักษณะของเรื่องที่เกิดขึ้นจริงและใช้อธิบายสภาพแวดล้อมใหม่เพื่อเชื่อมโยงกับสภาพแวดล้อมเดิมที่อยู่ในจิตสำนึกของคนลาว ในบทความนี้แสดงให้เห็นถึงโลกทัศน์ของคนลาวที่มีต่อนิทานชาดกในลักษณะของเรื่องศักดิ์สิทธิ์ที่เคยเกิดขึ้นจริง ใช้ในการอธิบายสภาพแวดล้อมในชุมชน

โลกทัศน์ของลาวพวนเกี่ยวกับชาดกดังกล่าวมีการศึกษาต่อมาในบทความเรื่อง *กาละเกต: พระโพธิสัตว์ในอุดมคติและเจ้าพ่อในโลกทัศน์ของไทยพวน* ของ ภาณุพงศ์ อุดมศิลป์ (2549) มีจุดมุ่งหมายที่จะศึกษาโลกทัศน์ของชาวไทยพวน จังหวัดนครนายก ที่มีต่อตัวละครเอกจากนิทานชาดกไทยพวนเรื่องกาละเกต ผลการศึกษาพบว่า นิทานชาดกเรื่องกาละเกตได้รับความนิยมมากในกลุ่มไทยพวน จังหวัดนครนายก มีการเทศน์และเล่าในประเพณีต่าง ๆ ลักษณะของตัวละครเอกคือกาละเกตถือว่าเป็นลักษณะตัวละครในอุดมคติของชาวไทยพวน ดังนั้นจึงเกิดการนับถือและเชื่อว่ามีชีวิตจริง จนตั้งศาลเจ้าพ่อกาละเกตและศาลเจ้าแม่เมลิจันทร์ไว้ในชุมชน นอกจากนี้ยังมีวัตรปฏิบัติ ที่อยู่บนฐานความเชื่อเกี่ยวกับเจ้าพ่อกาละเกตและหลัก ศาสนิกชนที่ดี ความเชื่อและวัตรปฏิบัติดังกล่าวเป็นสิ่งที่ชาวไทยพวนใช้เป็นเงื่อนไขในการการเกณฑ์แรงงานในสมัยรัชกาลที่ 3 จนในสมัยรัชกาลที่ 5 เริ่มมีการผ่อนปรนยกเลิกระบบไพร่พลแรงงาน ทำให้เงื่อนไขความเชื่อ ตลอดจนวัตรปฏิบัติต่าง ๆ ของชาวไทยพวนที่มีต่อเจ้าพ่อกาละเกตเริ่มผ่อนปรนและยกเลิกไปในที่สุด ในบทความนี้แสดงให้เห็นว่าความเชื่อของคนลาวที่มีต่อนิทานชาดก นิทานมีบทบาทในการใช้เป็นเงื่อนไขต่อรองกับบริบททางสังคม นอกจากนี้ความเชื่อนั้นยังมีการแสดงออกอย่างเป็นรูปธรรมโดยการมีวัตรปฏิบัติและกราบไหว้บูชาตัวละครเอกที่มีสถานะเป็นพระโพธิสัตว์ในอุดมคติ

นอกจากนี้ยังมีการศึกษาบทบาทของนิทานชาดกและนิทานพื้นบ้านต่อชุมชน ในบทความเรื่อง *บทบาทของนิทานเรื่องนางสิบสอง - พระรถเมรีที่มีต่อชุมชน : กรณีศึกษาที่บ้านมุง จังหวัดพิษณุโลก และพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี* ของ รัตนพล ชื่นคำ (2560) มุ่งศึกษาบทบาทของนิทานเรื่องนางสิบสอง - พระรถเมรีที่มีต่อชุมชน ผลการศึกษาพบว่า นิทานเรื่องดังกล่าวมีบทบาทต่อกลุ่มชน 3 ประการ ได้แก่ บทบาทด้านการแสดงอัตลักษณ์ของชุมชน บทบาทด้านการเป็นที่พึ่งทางจิตใจ และบทบาทด้านการท่องเที่ยว บทบาทดังกล่าวทำให้นิทานเรื่องนางสิบสอง-พระรถเมรี

เป็นนิทานประจำถิ่นที่ผูกไว้กับชุมชนบ้านมุง จังหวัดพิษณุโลก และพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี ไว้อย่างแนบแน่น การศึกษานี้กล่าวถึงสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับนิทานเรื่องนางสิบสอง - พระรถเมรี ที่อำเภอพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี คือ ศาลพระรถ ศาลพระรถอุ้มไก่ ศาลนางสิบสอง หรือแม้กระทั่ง ศาลนางยักษ์สันธมาร เป็นต้น ศาลเหล่านี้มีการบวงสรวงซึ่งถือเป็นอีกหนึ่งบทบาทของเรื่องนางสิบสอง - พระรถเมรี ในการเป็นที่ยึดเหนี่ยวจิตใจของผู้คนในชุมชนไว้

จากการศึกษาความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับชาดกพื้นบ้านใน 3 บทความข้างต้น ทำให้เห็นว่า กลุ่มคนลาวอพยพทั้งกลุ่มลาวพวนและกลุ่มลาวพนัสนิคม มีการนำชาดกพื้นบ้าน และนิทานพื้นบ้านมาผูกโยงกับสถานที่อาศัยและสภาพแวดล้อมของชุมชน จนกลายเป็นภูมิปัญญา และกลายเป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของชุมชน อีกทั้งยังมีบทบาทในการแสดงอัตลักษณ์ชุมชนอีกด้วย นอกจากนี้กลุ่มคนลาวยังมีความเชื่อในความศักดิ์สิทธิ์ของนิทานชาดกในทางพุทธศาสนา รวมถึงมีความเชื่อเกี่ยวข้องกับผีเจ้าพ่อซึ่งมีวัตรปฏิบัติและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้อง การศึกษาดังกล่าว จึงทำให้เห็นโลกทัศน์ของคนลาวที่มีความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมเกี่ยวกับชาดกพื้นบ้านและนิทานพื้นบ้าน เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมในชุมชนอีสานที่มีภูมิปัญญาเกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามด้วยการลงเก็บข้อมูลภาคสนามทางคติชนต่อไป

ความเชื่อเกี่ยวเรื่องคันธนามสัมพันธ์กับประเพณีดั้งเดิมในท้องถิ่นชุมชนอีสาน คือ “บุญสงกรานต์” พบในชุมชนอีสานที่มีโอโรคยาศาล ซึ่งมีการปรับเปลี่ยนของความเชื่อ และประเพณีพิธีกรรมตามกลุ่มชาติพันธุ์ที่เข้ามาอาศัยอยู่ในบริเวณดังกล่าว ในบทความเรื่อง *การเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ศาสน-สถานประจำโอโรคยาศาลในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ* ของ วิโรจน์ ชิวาสุขถาวร และ อรศิริ ปาณินท์ (2558) มีจุดมุ่งหมายที่จะศึกษาโอโรคยาศาลที่ถูกสร้างขึ้นในรัชสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 บริเวณภาคอีสาน 30 แห่ง เพื่อแสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่โอโรคยาศาลในสมัยต่าง ๆ ผลการศึกษาพบว่า การใช้พื้นที่โอโรคยาศาลแบ่งออกเป็น 3 ช่วงเวลา ได้แก่ การใช้พื้นที่ในอดีตพบว่ามีการใช้ในด้านความเชื่อ ประกอบพิธีกรรมบูชาเทพ และใช้เป็นพื้นที่รักษาพยาบาล ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 21-24 ผู้คนเริ่มอพยพเข้ามาตั้งถิ่นฐาน และได้นำคติความเชื่อพุทธศาสนาเถรวาทเข้ามาจึงมีการสร้างวัดหรือสำนักสงฆ์ทับซ้อนเข้าไปในบริเวณโอโรคยาศาล และได้สร้างพระพุทธรูปไว้ภายใน เกิดความเชื่อว่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำอยู่ และในช่วงเวลาปัจจุบันมีการประกอบพิธีกรรมภายในบริเวณโอโรคยาศาล นั่นคือการสงกรานต์ ซึ่งถูกจัดในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 ของทุกปี ตรงกับวันฮีตเดือนห้า ในฮีตสิบสอง ของคนลาวและอีสาน การศึกษานี้ทำให้เห็นร่องรอยของการสร้างประเพณีพิธีกรรมของกลุ่มคนลาวอพยพเข้ามาในบริเวณ

อโรคยาศาลซึ่งเป็นวัฒนธรรมขอมมาแต่ดั้งเดิม การเข้ามาของคนลาวได้นำพุทธศาสนาเถรวาท อีกทั้งยังนำฮีตสิบสอง หรือประเพณีในสิบสองเดือนของคนลาวเข้ามา ทำให้พื้นที่อโรคยาศาล กลายเป็นพื้นที่ในการสร้างประเพณีบุญสงฆ์ของคนลาวที่อยู่ในฮีตเดือนห้า

ความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับอโรคยาศาลและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ในชุมชนอีสานยังมีการศึกษาในบทความเรื่อง *เจ้าปู่ปรางค์กู๋ : คติความเชื่อ วัฒนธรรมประเพณี และพิธีกรรม ตำบลมะฮี อำเภอธวัชบุรี จังหวัดร้อยเอ็ด* ของ สันติ ทิพนา และ ราตี ทิพนา (2561) ที่มุ่งศึกษาคติความเชื่อ วัฒนธรรมประเพณีและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเจ้าปู่ปรางค์กู๋ บ้านยางกู๋ ตำบลมะฮี อำเภอธวัชบุรี จังหวัดร้อยเอ็ด ผ่านประเพณีสงฆ์เจ้าปู่ปรางค์กู๋ (สงฆ์) ผลการศึกษาพบว่า ประเพณีสงฆ์เจ้าปู่ปรางค์กู๋ (สงฆ์) เป็นประเพณีสำคัญที่ทำให้ชาวบ้านมีกำลังใจในการประกอบอาชีพทางการเกษตร เนื่องจากเจ้าปู่ปรางค์กู๋มีบทบาทสำคัญต่อวิถีการผลิตสัมพันธ์กับวิถีเกษตรกรรมชุมชน อีกทั้งการจัดพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับคือพิธีกรรมเลี้ยงและแก้บนเจ้าปู่ปรางค์กู๋ ยังแสดงให้เห็น ความศักดิ์สิทธิ์และการเป็นศูนย์รวมใจของผู้คนในชุมชนและคนต่างชุมชนอีกด้วย

ความเชื่อเกี่ยวกับคันธนามยังสัมพันธ์กับประเพณีบุญเดือนสาม (ฮีตเดือนสาม) ซึ่งในชุมชนอีสานบางชุมชนยังมีการประกอบพิธีกรรมสำคัญในช่วงเวลานี้ ดังการศึกษาในวิทยานิพนธ์เรื่อง *การสืบทอดและบทบาทของพิธีเลี้ยงผีบรรพบุรุษของชาวกูยที่บ้านละเอาะ อำเภอน้ำเกลี้ยง จังหวัดศรีสะเกษ* ของ พรรณวดี ศรีขาว (2554) มีจุดประสงค์เพื่อศึกษาการสืบทอดและบทบาทของพิธีเลี้ยงผีบรรพบุรุษของชาวกูยที่บ้านละเอาะ อำเภอน้ำเกลี้ยง จังหวัดศรีสะเกษ โดยเก็บข้อมูลภาคสนามระหว่างปี พ.ศ. 2553 – 2555 ผลการศึกษาพบว่า ชาวกูยบ้านละเอาะนับถือทั้งผีสะเอง และผีแถนในฐานะผีบรรพบุรุษประจำตระกูล โดยผีสะเองที่เป็นผีดั้งเดิมมีสถานะสูงกว่าผีแถนที่เข้ามาพร้อมกับวัฒนธรรมลาว ช่วงระหว่างเดือน 3 – เดือน 6 จะมีพิธีเลี้ยงผีบรรพบุรุษและสืบทอดต่อมาในทุกปี โดยมีปัจจัยสำคัญในการสืบทอด คือ มีครูบาเป็นผู้สืบทอดองค์ความรู้และพิธีกรรม ทั้งยังมีนโยบายของภาครัฐที่ส่งเสริมให้เกิดสำนักทางชาติพันธุ์ของชาวกูยบ้านละเอาะ นอกจากนี้พิธีเลี้ยงผียังมีบทบาทสำคัญทั้งในการสืบทอดฮีตคองของชาวกูยบ้านละเอาะ บทบาทในการเชื่อมความสัมพันธ์ระหว่างชาวกูยกับชาวลาว และบทบาทในการสร้างกำลังใจให้แก่ปัจเจกบุคคล เป็นต้น

ความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ยังมีการศึกษาในชุมชนอีสานกลุ่มชาวไทย – เขมร จังหวัดบุรีรัมย์ ในวิทยานิพนธ์เรื่อง *ประเพณีขึ้นเขาพนมรุ้ง ในฐานะ “ประเพณีสร้างสรรค์” ในสังคมไทยร่วมสมัย* ของ กรวีกร สันชุกุล (2559) ที่มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาประเพณีขึ้นเขาพนมรุ้ง จังหวัดบุรีรัมย์ ในฐานะ “ประเพณีสร้างสรรค์”

แบ่งข้อมูลการศึกษาประเพณีออกเป็น 3 ส่วน ได้แก่ พิธีบวงสรวง ขบวนแห่พระนางกุปตินทร-
ลักษมีเทวี และการแสดงแสงสีเสียง ผลการศึกษาพบว่า ประเพณีขึ้นเขาพนมรุ้งเป็นประเพณี
ที่มีที่มาจากพิธีเล็งพนมของชุมชนในบริเวณปราสาทเขาพนมรุ้ง ซึ่งต่อมาทางรัฐบาลมีนโยบาย
ส่งเสริมการท่องเที่ยวของจังหวัดบุรีรัมย์ จึงได้มีการบูรณะปราสาทพนมรุ้งและสร้างสรรค์ประเพณีขึ้น
เขาพนมรุ้งจากประเพณีเล็งพนมในเวลาต่อมา ประเพณีขึ้นเขาพนมรุ้งมีวิธิตัดในการนำหลักฐาน
ทางโบราณคดีและศิลปะที่ปรากฏอยู่ในบริเวณปราสาทมาสร้างความหมายในพิธีบวงสรวง
เช่น การนำภาพสลักบัวแปดกลีบบริเวณทางเข้าปราสาทมาสร้างความหมายให้เป็นจุดศูนย์กลาง
ของจักรวาล มีพิธีบวงสรวงสักการะ อีกทั้งในขบวนแห่พระนางกุปตินทรลักษมีเทวีและการแสดง
แสงสีเสียงยังนำเอาชื่อบุคคลสำคัญและเหตุการณ์มาจากหลักศิลาจารึกบริเวณปราสาท การศึกษา
ประเพณีดังกล่าวทำให้เห็นความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับสถานที่สำคัญของชุมชนบริเวณเทือกเขาพนมดงรัก
ทั้งชาวจังหวัดบุรีรัมย์และจังหวัดอุดรธานี ประเทศกัมพูชา ที่มีความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมร่วมกัน
ความเชื่อดังกล่าวเปลี่ยนไปตามอิทธิพลของลัทธิศาสนาและบริบททางสังคม ประเพณีพิธีกรรม
ที่สืบทอดจึงมีการเปลี่ยนแปลงตามไปด้วย

ประเพณี พิธีกรรมในสังคมไทยมีทั้งสืบทอดและสร้างสรรค์ โดยเฉพาะ
การสร้างสรรค์ประเพณีที่เป็นการนำความเชื่อเดิมมาประยุกต์ ผิดซ้ำ ผสมผสาน และสร้าง
ความหมายในบริบทสังคมยุคใหม่ ลักษณะดังกล่าวคล้ายกับประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับ
เรื่องคันธนามที่เป็นสืบทอดเชื่อเกี่ยวกับเรื่องดังกล่าวในประเพณีดั้งเดิม การสืบทอดและผลิตซ้ำ
ความเชื่อในสังคมไทยพบในวิทยานิพนธ์เรื่อง **พระอุปคุต: การสืบทอดและการผลิตซ้ำความเชื่อ
ตำนานและพิธีกรรมในสังคมไทยปัจจุบัน** ของ วัชรภรณ์ ดิษฐบ้าน (2557) ได้ศึกษาการสืบทอด
และผลิตซ้ำความเชื่อ ตำนานและพิธีกรรมเกี่ยวกับพระอุปคุต ในบริบทท้องถิ่นภาคเหนือ ภาคอีสาน
และบริบทสังคมไทย ผลการศึกษาพบว่า ตำนานพระอุปคุตเป็นตำนานพุทธศาสนา แพร่หลาย
ในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ โดยเฉพาะในพื้นที่ภาคเหนือและภาคอีสานในประเทศไทย มีประเพณี
พิธีกรรมเกี่ยวข้องในหลายพื้นที่ สัมพันธ์กับประเพณีดั้งเดิมและแบบเรื่องตำนานพระอุปคุต
ในพื้นที่นั้น

การศึกษานี้พบว่า ความเชื่อเกี่ยวกับพระอุปคุตมีพลวัตในสังคมไทย ทั้งการสืบทอด
ความเชื่อในท้องถิ่นเดิมและการผลิตซ้ำความเชื่อข้ามพื้นที่ พลวัตดังกล่าวมีปัจจัยคือลักษณะโดดเด่น
ของพระอุปคุตและบริบทสังคมไทย ทำให้ความเชื่อและพิธีกรรมปรับเปลี่ยนไปตามบริบทสังคม
และพื้นที่นั่นเอง

การผลิตซ้ำตำนานและความเชื่อยังมีการศึกษาในวิทยานิพนธ์เรื่อง **จามเทวีบูชา :**
การผลิตซ้ำตำนานและการสร้างพิธีบวงสรวงในสังคมไทยร่วมสมัย ของ วริศรา อนันต์โท (2560)
 ที่มีจุดประสงค์คือเพื่อรวบรวมตำนานเกี่ยวกับพระนางจามเทวีที่นำมาผลิตซ้ำ
 ในรูปแบบต่าง ๆ ในปัจจุบันรวมถึงวิเคราะห์วิถีคิดในการผลิตซ้ำตำนานในรูปแบบต่างๆ และวิเคราะห์
 วิธีการสร้างความหมายและพื้นที่ทางสังคมผ่านพิธีบวงสรวงพระนางจามเทวี ผลการศึกษาพบว่า
 มีการผลิตซ้ำตำนานพระนางจามเทวีในรูปแบบที่หลากหลายโดยมีวิถีคิดคือการนำเสนอหรือตอน
 ต่าง ๆ ในตำนานที่มีความเกี่ยวข้องมาอ้างอิง นอกจากนี้การศึกษาการบวงสรวงพระนางจามเทวี
 ยังพบว่า สัมพันธ์กับเรื่องเล่าและสถานที่ต่าง ๆ ตามเส้นทางการเดินทางของพระนางจามเทวี
 อีกทั้งบริบทและลักษณะทางวัฒนธรรมยังส่งผลให้เกิดการบวงสรวงพระนางจามเทวีบูชา
 ซึ่งการบวงสรวงมีทั้งการผนวกพิธีกรรมเข้าในประเพณีเดิมที่มีอยู่แล้วและสร้างประเพณีใหม่
 สะท้อนให้เห็นวิถีคิดในการนำตำนานมาปรับใช้ในสังคมไทยร่วมสมัย รวมไปถึงประเพณีบวงสรวง
 ยังเป็นพื้นที่ในการแสดงออกต่างๆ โดยเฉพาะการแสดงอัตลักษณ์ แบ่งเป็นอัตลักษณ์ในบริบท
 การท่องเที่ยวและอัตลักษณ์ทางชาติพันธุ์

การศึกษาความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมในสังคมไทยข้างต้นพบว่า
 มีการศึกษาเกี่ยวกับประเพณี “บุญสงฆ์” ซึ่งเป็นประเพณีดั้งเดิมในชุมชนอีสานที่มีโอโรคยาศาล
 การศึกษาข้างต้นทำให้เห็นพัฒนาการของความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับสถานที่
 ดังกล่าว ตลอดจนความเชื่อและพิธีกรรมที่สัมพันธ์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของชุมชนในปัจจุบัน
 ต่างจากการศึกษาของผู้วิจัยที่มุ่งศึกษาเรื่องเล่า ความเชื่อ และประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่อง
 คันธนามอันสัมพันธ์กับโอโรคยาศาลและประเพณี “บุญสงฆ์” ด้วยการนำวิถีวิทยาทางคติชนมาใช้
 ประกอบการศึกษาเพื่อแสดงให้เห็นลักษณะและความสำคัญของเรื่องเล่า ความเชื่อ และประเพณี
 พิธีกรรมเกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าวในชุมชนอีสานปัจจุบัน นอกจากนี้ยังมีการศึกษาความเชื่อ
 และประเพณีพิธีกรรมเกี่ยวกับตำนานศาสนา ทั้งในลักษณะของการสืบทอดและผลิตซ้ำความเชื่อ
 ทั้งในบริบทพื้นที่และบริบทสังคม การสืบทอดและผลิตซ้ำความเชื่อดังกล่าวจึงเป็นแนวทาง
 ในการศึกษาการสืบทอดและผลิตซ้ำตำนานและความเชื่อเกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามในชุมชนอีสาน
 ในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน

จากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องกับศึกษาเรื่องคันธนามที่ศึกษาเรื่องคันธนามในฐานะ
 ตำนานและศึกษาในฐานะวรรณกรรมท้องถิ่นในประเด็นต่าง ๆ และการศึกษาความเชื่อและประเพณี
 พิธีกรรมในสังคมไทย ถือว่าเป็นแนวทางการศึกษาเรื่องคันธนาม ในการวิเคราะห์ความเชื่อ

และประเพณีพิธีกรรมในชุมชนอีสาน ที่มีทั้งลักษณะของการสืบทอดและสร้างสรรค์ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องคันธนาม รวมถึงวิถีคิดในการนำอนุภาคจากเรื่องดังกล่าวไปใช้ในบริบทชุมชนภายใต้บริบทสังคมไทย เพื่อแสดงให้เห็นความเชื่อและความสำคัญของเรื่องคันธนามที่ดำรงอยู่ในชุมชนอีสาน ที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าวในปัจจุบัน

บทที่ 2

เรื่องคันทานที่เกี่ยวข้อกับภูมินามในชุมชนอีสาน

เรื่องคันทานเป็นเรื่องราวการเดินทางของตัวละครเอกเพื่อตามหาพ่อ การเดินทางดังกล่าว ทำให้มีเหตุการณ์และอนุภาคที่สามารถนำมาเชื่อมโยงภูมิประเทศ สถานที่สำคัญ เรื่องเล่าท้องถิ่น และวิถีชีวิตของคนในชุมชนอีสานบางชุมชน ในบทนี้จึงเป็นการวิเคราะห์เนื้อเรื่อง อนุภาค เรื่องคันทานที่อธิบายภูมินามในชุมชนอีสาน สะท้อนให้เห็น ความสำคัญทางวัฒนธรรมของเรื่อง คันทานต่อชุมชนดังกล่าวในปัจจุบัน

2.1 เรื่องคันทานในชุมชนอีสาน

เรื่องคันทานในภาคอีสานมีทั้งวรรณกรรมลายลักษณ์ที่มีต้นฉบับเป็นใบลาน และวรรณกรรม มุขปาฐะที่เป็นตำนานท้องถิ่นและเป็นที่มาของภูมินาม เมื่อพินิจเนื้อเรื่องกับความแพร่หลายในชุมชน อีสานพบว่า เรื่องคันทานสำนวนลายลักษณ์ส่วนมากมีเนื้อเรื่องสมบูรณ์ จะเก็บความตั้งแต่เหตุการณ์ ช่วงแรกจนถึงช่วงสุดท้าย ในขณะที่สำนวนมุขปาฐะมักมีเนื้อเรื่องเพียงเหตุการณ์ตอนใดตอนหนึ่ง หรือช่วงเหตุการณ์ใดเหตุการณ์หนึ่งเท่านั้น ในประเด็นนี้ผู้วิจัยจะได้สรุปเรื่องย่อจากสำนวน ที่มีความสมบูรณ์ด้านเนื้อเรื่อง จากนั้นจึงจะวิเคราะห์ให้เห็นโครงเรื่อง และวิเคราะห์อนุภาค เพื่อทำความเข้าใจเรื่องคันทานให้ชัดเจนยิ่งขึ้น

2.1.1 เนื้อเรื่องของนิทานเรื่องคันทาน

จากที่กล่าวไปแล้วว่าเรื่องคันทานเป็นเรื่องที่มีขนาดยาว มีหลายเหตุการณ์ หลายอนุภาค ในการเลือกสำนวนที่จะใช้สรุปเนื้อเรื่องโดยย่อ ผู้วิจัยจึงเลือกสำนวนที่มีเนื้อเรื่อง สมบูรณ์ เก็บความตั้งแต่ต้นจนจบ คือสำนวนจากหนังสือเรื่อง **ท้าวคันทาน : ตำนานแห่งชื่อบ้าน นามเมืองและสถานที่ต่าง ๆ ของท้องถิ่นอีสาน** ของ อัมพร นามเหลา (2529) เป็นสำนวนร้อยแก้ว ที่จารด้วยอักษรธรรม อัมพร นามเหลา ได้รับความอนุเคราะห์ให้ยืมต้นฉบับใบลาน จากท่านพระครูศาสนการบริรักษ์ เจ้าคณะอำเภอสูงเนิน และท่านพระครูวรรณการโกวิท เจ้าอาวาส วัดบ้านมะเกลือเก่า ตำบลมะเกลือเก่า อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา เมื่อ พ.ศ. 2529 มีเรื่องย่อ กล่าวถึงเหตุการณ์การบรรจุพระบรมสารีริกธาตุพระมหากัสสปะพุทธเจ้า ที่พระอินทร์ได้ถามถึงเหตุ ที่พระพุทธรูปองค์ประสงคจะให้บรรจุพระบรมสารีริกธาตุในปราสาท 7 ชั้น ที่อยู่ในหลุมดินขนาดใหญ่ พระพุทธรูปองค์จึงเล่าเหตุเกี่ยวกับหลุมนี้ในครั้งที่เป็นพระโพธิสัตว์เสวยชาติเป็นคันทานว่า

กาลครั้งก่อนมีหญิงม่ายอาศัยอยู่ในเมืองสีสาเกต หญิงม่ายนั้นทำนาจนถึงช่วงเวลาที่ข้าวกล้ากำลังงอกงาม พระอินทร์เห็นดังนั้นจึงแปลงกายเป็นช้างฉัททันต์ลงมาเหยียบย่ำที่นาของนางจนข้าวกล้าเสียหาย หญิงม่ายผู้นั้นมาที่นาจึงเห็นรอยเท้าช้างขนาดใหญ่ 1 รอย มีน้ำขังอยู่จำนวนมาก นางจึงกินน้ำจากรอยเท้าช้างแล้วตั้งครุฑเวลาผ่านไป 10 เดือน นางจึงให้กำเนิดลูกชาย ให้ชื่อว่า “คัถนาม” (คัถนาม) ตาม “คัถไชยศรีทิพย์” (ขรรค์) ที่ตกลงมาใส่กุมารน้อย

เมื่อคัถนามเติบโตใหญ่ได้ 7 ปี จึงประสงค์จะออกตามหาช้างผู้เป็นพ่อ ผู้เป็นแม่อนุญาตและออกเดินทางตามไปด้วยกัน เมื่อเดินทางมาถึงป่าจึงพากันขุดมันและเผามันกิน ขณะนั้นมียักษ์จะจับแม่ของคัถนามกินเป็นอาหาร คัถนามต่อสู้กับยักษ์ตนนั้น จนสามารถเอาชนะ ยักษ์ได้มอบทองคำและน้ำเต้าแก้วแลกกับการไว้ชีวิตตน ความรู้ไปถึงท้าวพญาเมืองสีสาเกต พญาจึงแต่งตั้งให้คัถนามเป็นอุปราชและแต่งตั้งหญิงม่ายเป็นมเหสี เวลาต่อมาคัถนามได้ขออนุญาตออกเดินทางตามหาพ่อต่อไป

ระหว่างที่คัถนามกำลังออกเดินทางตามหาช้างผู้เป็นพ่อก็พบกับชายไม้ร้อยกอและชายเกวียนร้อยเล่มผู้มีพลังกำลังมาก คัถนามได้ต่อสู้กับชายทั้งสองจนได้รับชัยชนะ ชายทั้งสองจึงขอร่วมเดินทางด้วย ทั้งสามคนเดินทางมาพบจินายม้³ และได้ช่วยกันจับเพื่อทำเป็นอาหาร คัถนามบอกให้ชายไม้ร้อยกอไปหาไฟมาก่อ ชายไม้ร้อยกอถูกยักษ์เจ้าของไฟที่แปลงกายเป็นฤษีจับตัวไว้ เมื่อคัถนามเห็นว่าชายไม้ร้อยกอหายไปนานจึงให้ชายเกวียนร้อยเล่มออกตามหา ชายเกวียนร้อยเล่มจึงถูกจับไว้อีกคน เมื่อไม่เห็นทั้งสองคนกลับมา คัถนามจึงออกตามหาแล้วพบว่าทั้งสองถูกยักษ์จับไว้ คัถนามจึงต่อสู้กับยักษ์ตนนั้นจนได้รับชัยชนะ ยักษ์ร้องขอชีวิตและมอบพิณวิเศษสามสายและไม่เท่ากษัตริย์ตายปลายชีเป็นแก่คัถนาม

ทั้งสามคนออกเดินทางต่อไปถึงเมืองร้างชื่อว่านครขวาง กลางเมืองมีกลองใบใหญ่ เมื่อคัถนามกรีดหน้ากลองออกมาพบว่า มีนางซ่อนอยู่ชื่อว่า นางค่างอง คัถนามจึงถามถึงสาเหตุที่ทำให้เมืองร้าง พอได้ความจริงทราบว่าเป็นนางส่งงูลงมากินผู้คนจนหมด เมื่อทราบสาเหตุแล้วคัถนามจึงก่อไฟล่องงูแล้วปราบงูจนหมดสิ้น จากนั้นจึงขี่ไม้เท้าไปที่กองกระดูกของชาวเมืองจนกลับมาคืนชีพเหมือนเดิม

³ “จินายม้” เป็นคำเรียก “จิ้งโกร่ง” ในภาคอีสาน เป็นจิ้งหรีดชนิด *Brachytrypes portentosus* (Lichtenstein) ที่มีขนาดใหญ่ที่สุด (พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554 (ออนไลน์))

คัทธนามจึงได้ครองเมืองมีนางคำกองเป็นมเหสี เวลาต่อมาจึงได้สละราชสมบัติให้แก่ชายไม้ร้อยกอแล้วออกตามหาพ่อต่อไป

คัทธนามเดินทางต่อไปกับชายเกวียนร้อยเล่มจนกระทั่งถึงเมืองชวาทวติ ซึ่งเป็นเมืองร้าง เนื่องจากถูกเหยี่ยวฮ้างบินลงมากินชาวเมืองจนหมดเหลือเพียงนางคำสิงซ่อนอยู่ในโพรงเสาห้องพระโรง เมื่อคัทธนามเดินทางมาถึงเมืองและช่วยนางออกมาแล้วทราบเหตุดังกล่าว คัทธนามจึงก่อไฟล่อเหยี่ยวฮ้างแล้วปราบจนหมดสิ้น จากนั้นจึงใช้ไม้เท้าปลายชี้เป็นขลุ่ยชีวิตชาวเมืองให้คืนชีพดังเดิม คัทธนามจึงขึ้นครองเมืองโดยมีนางคำสิงเป็นมเหสี เวลาต่อมาคัทธนามจึงได้สละบัลลังก์ให้แก่ชายเกวียนร้อยเล่มแล้วออกเดินทางตามหาพ่อต่อไป

คัทธนามเดินทางมาถึงเมืองจำปานครและขอพักอาศัยอยู่กับย่าจำสวนซึ่งเป็นผู้ดูแลอุทยานของพระราชวังเมืองจำปานคร คัทธนามเห็นว่าย่าจำสวนยากจนจึงเหาะไปเขาไกรลาสเพื่อเอาทองคำมาให้ใช้ง่ายและซื้อผ้าค่าแสนค่ามา 1 ผืนจากพระคลังหลวง คัทธนามแต่งกายด้วยผ้าผืนนั้นและพบกับนางสีไวผู้เป็นลูกสาวของเศรษฐีในเมืองนั้น ทั้งสองได้เสียกันจนมีลูก 1 คน ชื่อคัทธเนก ต่อมาพญาจำปาออกล่าเนื้อพบกวางแปลงซึ่งเป็นยักษ์แปลงกายมา ท้าวพญาไล่ตามจนจะถูกยักษ์จับกิน จึงต้องการเอาตัวรอดโดยให้คำสัญญาว่าจะส่งคนในเมืองให้ยักษ์กินวันละ 2 คน เข้าเย็น พญาจำปาส่งนักโทษให้ยักษ์กินเรื่อย ๆ จนหมด เหลือเพียงพระองค์กับนางสีดาผู้เป็นธิดาและชาวเมือง พระองค์เกรงว่าชาวเมืองจะเดือดร้อนจึงจะออกไปให้ยักษ์กินด้วยพระองค์เอง นางสีดาต้องการตอบแทนคุณบิดาจึงอาสาให้ยักษ์กินแทนบิดาของตน และออกไปรอที่หอนอกเมือง คัทธนามทราบเรื่องจึงเข้าไปช่วยนางสีดาและสู้กับยักษ์จนได้รับชัยชนะ ยักษ์ตนนั้นหมดอายุขัยและสิ้นชีพไปด้วยตนเอง ก่อนจากกัน คัทธนามมอบผ้าค่าแสนค่าแก่นางสีดาและนางสีดามอบแหวนแก่คัทธนามไว้แทนตัว

เวลาต่อมา ชายเลี้ยงม้ามาพบกับร่างของยักษ์ที่ตายจึงเอาไม้คานหลาวแทงลงที่ร่างนั้น จากนั้นจึงนำความไปแจ้งแก่พญาจำปา พระองค์จึงประหารรางวัลมากมายแก่ชายเลี้ยงม้า นางสีดาเห็นดังนั้นจึงบอกพระบิดาว่ามีชายคนหนึ่งเข้าไปช่วยนางที่หอนอกและต่อสู้กับยักษ์ นางได้มอบแหวนแทนตัวนางไว้กับชายผู้นั้นและชายผู้นั้นได้มอบเศษผ้าแก่นาง พญาจำปาให้ทหารออกป่าวประกาศถึงชายที่มีแหวนของนางสีดาและมีผ้าค่าแสนค่า ต่อมาพบว่าชายผู้นั้นคือคัทธนาม พญาจำปาจึงมอบราชสมบัติแก่คัทธนาม

มีนางสีดาเป็นมเหสีฝ่ายขวาที่มีบุตรด้วยกันคือท้าวศุทนต์และท้าวศุทนต์ และมีนางสีไวเป็นมเหสีฝ่ายซ้าย ครองเมืองจำปาสืบมา

ศุทนต์นามครองเมืองจำปาได้ไม่นาน พญาไม้อ้อยก่อกองเมืองขวางและพญาเกวียนร้อยเล่มผู้ครองเมืองขวาได้ยกทัพมาตีเมืองจำปา ท้าวศุทนต์สามารถรบชนะพญาทั้งสองและได้สั่งสอนพญาทั้งสองให้ตั้งอยู่ในธรรมราชา หลังจากนั้นศุทนต์จึงได้ออกเดินทางตามหาพ่อจนพบ บิดาผู้เป็นช่างฉันทันต์หรือพระอินทร์แปลงจึงสั่งสอนและมอบงาทั้งสองข้างแก่ศุทนต์มาใช้เหาะ งาทั้งคู่ยังสามารถเป็นแก้วสารพัดนึกได้ เมื่อพญาช่างสิ้นชีพ ศุทนต์จึงเดินทางจากป่าหิมพานต์มาถึงเมืองตักกสิลา พญาตักกสิลาได้นำทัพออกต่อสู้กับศุทนต์และได้รับความพ่ายแพ้จึงยกศุทนต์เป็นอาจารย์และหลอกเอาไม้เท้าชี้ให้ศุทนต์กลายเป็นหิน

ศุทนต์บุตรของศุทนต์ที่อยู่เมืองจำปาเติบโตใหญ่จึงออกตามหาพ่อ ในขณะที่ศุทนต์ไม่เคยยอมไป ศุทนต์เดินทางถึงเมืองตักกสิลาพบว่าพ่อของตนหลงอุบายของพญาตักกสิลา จึงได้รับกับพญาตักกสิลาจนชนะและนำไม้เท้าวิเศษชุบชีวิตบิดาคืน ศุทนต์จึงได้ครองเมืองตักกสิลาจนครบและมอบของวิเศษให้แก่ศุทนต์ ส่วนศุทนต์นำของวิเศษที่ได้รับจากพ่อกลับไปยังเมืองจำปานคร ฝ่ายศุทนต์เห็นเข้าจึงประสงค์มาเป็นของตน สองพี่น้องรบกันจนเดือดร้อนไปถึงพระอินทร์ พระอินทร์จึงให้แกนส่งลมกระดิ่งหลวงลงมาห้าม ศุทนต์ถูกลมกระดิ่งหลวงตัดคอขาด ส่วนศุทนต์สามารถต่อสู้กับลมกระดิ่งหลวงได้ ทำยที่สุดศุทนต์จึงได้รับการอภิเษกให้เป็นราชาครองเมืองจำปาสืบไป

2.1.2 การวิเคราะห์โครงเรื่องคันทนาม

เรื่องย่อคันทนามสำนวนปริวรรตของอัมพร นามเหล่า เก็บความตั้งแต่ต้นเรื่องจนจบเรื่อง ในที่นี้ผู้วิจัยได้วิเคราะห์โครงเรื่องและพบว่าเรื่องคันทนามมีโครงเรื่องหลักคือ “การออกเดินทางตามหาพ่อ” แบ่งเป็น 2 ช่วง ช่วงแรกมี 8 ตอน และช่วงที่สองมี 2 ตอน แต่ละตอน มีลักษณะเป็นโครงเรื่องย่อยในโครงเรื่องหลัก เป็นเหตุการณ์ระหว่างการออกเดินทางตามหาพ่อของตัวละครเอก มีการลำดับเหตุการณ์ตั้งแต่ต้นจนจบความภายในตอน ดังนี้

ช่วงแรก กล่าวถึงเหตุการณ์เกี่ยวกับการกำเนิดคันทนาม เหตุการณ์คันทนามออกเดินทางตามหาพ่อผ่านเมืองต่าง ๆ และเหตุการณ์คันทนามพบพ่อ มีทั้งหมด 8 ตอน ได้แก่

1. ตอนกำเนิดคันทนาม

- พระอินทร์แปลงกายเป็นช้างฉัททันต์แล้วลงไปเหยียบย่ำที่นาหญิงม่าย
- หญิงม่ายวิ่งตามรอยเท้าช้างและได้กินน้ำจากรอยเท้าช้าง
- หญิงม่ายตั้งครุฑและคลอดบุตรผู้มีกำลังมากชื่อว่าคันทนาม

2. ตอนคันทนามปราบยักษ์

- คันทนามกับแม่ออกเดินทางไปขุดมันในป่า
- นางยักษ์ที่อยู่ในป่าโกรธและจะจับแม่คันทนามกินเป็นอาหาร
- คันทนามต่อสู้กับนางยักษ์จนชนะ
- นางยักษ์ขอให้คันทนามไว้ชีวิตตนและได้มอบทองคำในหลุมรวมทั้งน้ำเต้าวิเศษให้แก่คันทนาม

3. ตอนคันทนามพบสหาย

- คันทนามขอแม่ออกเดินทางตามหาพ่อไปในป่า
- คันทนามพบชายไม้ร้อยกอและประลองกำลัง
- คันทนามพบชายเกวียนร้อยเล่มและประลองกำลัง
- คันทนามสามารถประลองกำลังชนะ ชายทั้งสองจึงขอเป็นสหายร่วมเดินทางด้วย

4. ตอนคันทนามปราบจินายไม้

- คันทนามและสหายเดินทางไปพบกับจินายไม้
- คันทนามและสหายปราบจินายไม้และหักขาเพื่อนำมาทำอาหาร
- สหายทั้งสองถูกยักษ์จับตัวไว้
- คันทนามช่วยสองสหายจากยักษ์
- คันทนามปราบยักษ์ ยักษ์ร้องขอชีวิตและมอบไม้เท้ากษัตริย์ตายปลายชี้เป็นให้แก่คันทนาม

5. ตอนคันทนามปราบงูจง

- คันทนามและสหายเดินทางมาถึงเมืองขวางชะบุรี
- คันทนามพบกลองใบใหญ่กลางเมือง กรีดหน้ากลองออกพบนางค่างอง

- นางคำกองเล่าเหตุการณ์ที่ทำให้เกิดเมืองร้าง
- คันธนามก่อไฟล่องชวงและใช้ขรรค์ฟืนงชวง
- คันธนามนำกองกระดูกชาวเมืองมารวมกันแล้วใช้ไม้เท้าชูปชีวิตชาวเมือง
- คันธนามขึ้นครองเมืองโดยมีนางคำกองเป็นมเหสี
- คันธนามสละบัลลังก์ให้ชายไม้อ้อยกอและออกเดินทางตามหาพ่อต่อไปพร้อมกับชายเกวียนร้อยเล่ม

6. ตอนคันธนามปราบฮ้าง (เหยี่ยวรูง)

- คันธนามและชายเกวียนร้อยเล่มเดินทางมาถึงเมืองชาวทวด
- คันธนามช่วยนางคำสิงธิดาเจ้าเมืองออกจากโพรงเสาทองพระโรง
- นางคำสิงเล่าถึงสาเหตุที่ทำให้เมืองร้าง
- คันธนามก่อไฟล่องเหยี่ยวรูง
- คันธนามปราบเหยี่ยวรูง
- คันธนามนำกองกระดูกชาวเมืองมากองรวมกันแล้วใช้ไม้เท้าชูปชีวิตชาวเมือง
- คันธนามขึ้นครองเมืองโดยมีนางคำสิงเป็นมเหสี
- คันธนามสละบัลลังก์ให้ชายเกวียนร้อยเล่มและออกเดินทางตามหาพ่อต่อไป

7. ตอนคันธนามช่วยนางสีดา

- คันธนามเดินทางมาถึงเมืองจำปานครและอยู่กับย่าจำสวน
- คันธนามซื้อผ้าค่าแสนค่า ได้นางสีไวลูกเศรษฐีในเมืองจำปา และมีบุตรด้วยกันคือคันธเนก
- เจ้าเมืองประพาสป่าล่าสัตว์แล้วเจอยักษ์แปลงเป็นกวางทองมาล่อเพื่อจะจับพระองค์กิน
- เจ้าเมืองขอให้ยักษ์ไว้ชีวิตแลกกับการส่งนกโทษให้ยักษ์กิน
- ยักษ์กินนกโทษจนหมด เจ้าเมืองจะไปให้ยักษ์กินด้วยตนเอง
- นางสีดาธิดาเจ้าเมืองจะไปให้ยักษ์กินแทนพระบิดา
- คันธนามช่วยนางสีดาจากหอนางสีดารอยักษ์มาจับกิน

- คันธนามต่อสู้กับยักษ์จนชนะ ยักษ์สิ้นอายุขัยไปเอง
- นางสีดาขึ้นแหวนให้แก่คันธนาม คันธนามมอบเศษผ้าค่าแสนค่า ให้แก่นางสีดา
- ชายเลี้ยงม้ามาพบร่างยักษ์ จึงไปแจ้งเจ้าเมือง
- เจ้าเมืองมอบรางวัลแก่ชายเลี้ยงม้าและจะให้อภิเษกกับนางสีดา
- นางสีดาปฏิเสธการอภิเษกกับชายเลี้ยงม้า และเล่าเหตุการณ์ วันที่คันธนามช่วยตนจากยักษ์ และเล่าถึงการแลกแหวน
- เจ้าเมืองให้ทหารออกตามหาชายที่มีแหวนของนางสีดา
- คันธนามพบกับนางสีดาอีกครั้ง
- คันธนามขึ้นครองเมืองจำปา มีนางสีดาเป็นมเหสีฝ่ายขวาและมีลูกด้วยกันคือคันธจันท์ และมีนางสีไวเป็นมเหสีฝ่ายซ้าย
- คันธนามออกตามหาบิดาต่อไป

8. ตอนคันธนามพบบิดา

- คันธนามเดินทางมาถึงป่าหิมพานต์
- คันธนามพบช้างฉัททันต์ผู้เป็นพ่อ
- ช้างมอบงาพิเศษทั้งสองข้างและสั่งสอนคันธนาม
- ช้างสิ้นอายุขัย
- คันธนามใช้งาพิเศษพาหะมาจนถึงเมืองตักกสิลา
- คันธนามรบกับพญาตักกสิลา
- พญาตักกสิลาพ่ายจึงใช้อุบายให้คันธนามเป็นอาจารย์และแอบใช้ไม้เท้าวิเศษชี้คันธนามให้กลายเป็นหิน

ช่วงที่สอง เป็นช่วงที่กล่าวถึงเหตุการณ์หลังจากที่คันธนามพบพ่อ หลงอุบาย เจ้าเมืองจนกลายเป็นหิน เหตุการณ์ในช่วงนี้จึงกล่าวถึงการตามหาพ่อของ “รุ่นลูก” คือคันธจันท์ ออกตามหาพ่อ จนถึงเหตุการณ์การต่อสู้ระหว่างคันธจันท์กับคันธเนกผู้เป็นบุตรของคันธนาม

9. ตอนคันธจันท์ออกตามหาบิดา

- คันธจันท์ออกตามหาบิดา
- คันธจันท์เดินทางมาถึงเมืองตักกสิลาและพบว่าบิดากลายเป็นหิน

- คັນจันท์รบกับพญาตักกสิลาจนชนะ
- คันจันท์หนีไปหาวีเศษชูปชีวิตบิดา
- คันธนามครองเมืองตักกสิลาและมอบงาพิเศษให้แก่คันจันท์

10. ตอนคันจันท์รบกับคันธเนก

- คันจันท์นำของวิเศษกลับเมืองจำปา
- คันธเนกไม่ได้ของวิเศษจากคันจันท์จึงเกิดความไม่พอใจ
- คันธเนกกับคันจันท์รบกัน
- สงครามระหว่างพี่น้องทั้งสองเดือดร้อนไปถึงพระอินทร์
- พระอินทร์ส่งลมกระดิ่งหลวงลงมาห้ามสงคราม
- คันธเนกถูกลมกระดิ่งหลวงตัดคอขาดสิ้นชีพ
- คันจันท์สามารถต่อสู้และเอาชนะลมกระดิ่งหลวงได้
- คันจันท์ครองเมืองจำปานครสืบไป

จากความข้างต้นจะเห็นว่า เรื่องคันธนามเป็นนิทานที่มีโครงเรื่องขนาดยาว แบ่งออกเป็นสองช่วง ธวัช ปุณฺณโกทก (2542: 1616 - 1618) กล่าวถึงเรื่องคันธนามว่า “มีขนาดยาวหลายตอนจบ บางตอนคล้ายกับเรื่อง “อ้ายเจ็ดทะนน” ของภาคกลาง เรื่อง “อ้ายตะเล็กเค็ก” ของภาคเหนือ และเรื่อง “อ้ายเจ็ดจา” ของภาคใต้” นิทานทั้ง 3 เรื่อง คือ อ้ายเจ็ดทะนน (เจ็ดคะโน่น) อ้ายเล็กเค็ก (ปู่ทำยอ้ายเล็ก) และอ้ายเจ็ดจา มีลักษณะร่วมกันคือตัวละครเอกที่มีพลังกำลังเหนือบุคคลทั่วไป เช่น อ้ายเจ็ดทะนนสามารถแบกต้นไม้ใหญ่ได้ หรืออ้ายตะเล็กเค็กสามารถยกภูเขาหรือผลึกภูเขาได้โดยมือเปล่า ลักษณะนี้จึงสอดคล้องกับตัวละครเอกคันธนามที่มีพลังกำลังเหนือกว่ามนุษย์ทั่วไป คือสามารถต่อสู้กับยักษ์ด้วยพลังกำลังของตน

หากพิจารณาโครงเรื่องช่วงแรกที่เป็นเหตุการณ์การออกเดินทางตามหาพ่อของตัวละครเอกคันธนาม ผ่านไปยังสถานที่ต่าง ๆ นิตยา วรรณกิตร์ (2547) ศึกษา **ลักษณะเด่นของตัวละครเอกกำพไรในชาดกพื้นบ้านล้านนา** กล่าวว่าโครงเรื่องช่วงแรกคล้ายคลึงกับชาดกในปัญญาสชาดกคือสีหนาทชาดก (2547: 38)

สีหนาทชาดกเป็นชาดกในปัญญาสชาดก ปัจจุบันภาค ลำดับที่ 2 **การศึกษาวิเคราะห์แบบเรื่องและอนุภาคในปัญญาสชาดก** ของ เอื้อนทิพย์ พิระเสถียร (2529) ได้ศึกษาโครงเรื่องของสีหนาทชาดกแล้วเปรียบเทียบกับดัชนีแบบเรื่องนิทานพื้นเมือง ที่จัดทำโดย แอนตี อาร์น (Antti Aarne) แล้วพบว่า สีหนาทชาดกมีแบบเรื่องใกล้เคียงกับดัชนีแบบเรื่อง 301

The Three Stolen Princesses และแบบเรื่อง 300 The Dragon-Slayer อีกทั้งยังคล้ายคลึงกับแบบเรื่องนิทานพื้นเมืองอินเดีย ที่จัดทำโดย สติธ ธรอมป์สัน (Stith Thompson) และ วอร์เรน เอเวอเร็ตต์ โรเบิร์ตส์ (Warren E. Roberts) (2529: 70 – 71)

จากการศึกษาข้างต้น แสดงให้เห็นความใกล้เคียงของโครงเรื่องสีหนาทชาดก กับดัชนีแบบเรื่องนิทานพื้นบ้านและโครงเรื่องคันทานามกับเรื่องสีหนาทชาดก ผู้วิจัยจึงนำแบบเรื่องและโครงเรื่องดังกล่าวมาเปรียบเทียบให้เห็นลักษณะของโครงเรื่องคันทานามได้ชัดเจนยิ่งขึ้นดังนี้

ตารางที่ 1 การเปรียบเทียบโครงเรื่องคันทานามกับโครงเรื่องสีหนาทชาดก และดัชนีแบบเรื่องนิทานพื้นเมือง

ดัชนีแบบเรื่องนิทานพื้นบ้าน	โครงเรื่องสีหนาทชาดก	โครงเรื่องคันทานาม
<p>แบบเรื่องที่ 301 เจ้าหญิงสามองค์ซึ่งถูกลักพาตัวไป</p> <p>1. พระเอกมีกำเนิดหรือพละกำลังเหนือธรรมดา</p> <p>(a) เป็นลูกชายของหมีซึ่งลักพาตัวมารดาไป</p>	<p>สีหนาทกุมารผู้มีพละกำลังมากเกิดจากมารดาซึ่งตั้งครรภ์โดยกินน้ำในรอยเท้าช้าง</p>	<p>- พระอินทร์แปลงกายเป็นช้างฉัททันต์แล้วลงไปเหยียบย่ำที่นาหญิงม่าย</p> <p>- หญิงม่ายวิ่งตามรอยเท้าช้างและได้กินน้ำจากรอยเท้าช้าง</p> <p>- หญิงม่ายตั้งครรภ์และคลอดบุตรผู้มีกำลังมากชื่อว่าคันทานาม</p>
<p>(h) (ตามดัชนีอินเดีย) พระเอกพบบุรุษผู้มีความพิเศษเหนือธรรมดา ซึ่งยอมรับว่าพระเอกมีความสามารถเหนือกว่า และติดตามพระเอกไปในการเดินทาง</p>	<p>สีหนาทกุมารพบผู้มีกำลังมาก 2 คน และได้ใช้พละกำลังที่เหนือกว่าเอาชนะคนทั้งสองได้ คนทั้งสองจึงยอมเป็นบริวาร ได้แก่ พลังกุมาร ผู้แบกต้นไม้ได้ทั้งกอ และเตชกุมาร ผู้สามารถทุบหินให้แตกด้วยมือเปล่าได้</p>	<p>- คันทานามพบชายไม้ร้อยกอและประลองกำลัง</p> <p>- คันทานามพบชายเกวียนร้อยเล่มและประลองกำลัง</p> <p>-คันทานามสามารถประลองกำลังชนะชายทั้งสองจึงขอเป็นสหายร่วมเดินทางด้วย</p>
<p>2. (g) (ตามดัชนีอินเดีย) สหายของพระเอกเปลี่ยนเวรกันทำอาหาร สัตว์ประหลาดมาเอาอาหารนั้นไป สหายทั้งสองจึงต้องโกหกพระเอกถึงสาเหตุ</p>	<p>สีหนาทกุมารและบริวารออกเดินทางมาเจอจระเข้ และได้ปราบจระเข้เพื่อนำมาเป็นอาหาร พลังกุมารและเตชกุมารออกหาไฟเพื่อมา</p>	<p>- คันทานามและสหายเดินทางไปพบกับจันายไม้</p> <p>- คันทานามและสหายปราบจันายไม้และหักขาเพื่อนำมาทำอาหาร</p>

ดัชนีแบบเรื่องนิทานพื้นบ้าน	โครงเรื่องสีหนาทชาดก	โครงเรื่องคันทนาม
<p>ที่มีได้ทำอาหาร สุดท่ายเป็นเวรของพระเอก และพระเอกก็เอาชนะสัตว์ประหลาดได้</p> <p>3. หญิงสาวผู้ถูกลักพา (ค) (ตามดัชนีอินเดีย) ในระหว่างทาง พระเอกเอาชนะสัตว์ประหลาดต่าง ๆ และแต่ละครั้งก็ได้เจ้าหญิงองค์หนึ่งเป็นรางวัล เขายกเจ้าหญิงนั้นให้แต่งงานกับสหาย</p>	<p>ทำอาหารแต่ถูกยักษ์จับ สีหนาทกุมารออกตามฆ่ายักษ์และยึดเอาของวิเศษของยักษ์มาคือไม้เท้าที่ชี้ให้เป็นหรือตาย</p> <p>พลังกุมารไปพบเมืองร้างที่มียักษ์จับคนกินหมด ฆ่ายักษ์ แล้วยกสหายขึ้นเป็นครองเมืองนั้น ๆ ต่อมาพลังกุมารเองก็สามารถช่วยเจ้าหญิงจากการถูกสังเวทย์ยักษ์ ฆ่ายักษ์ตาย และอภิเษกกับเจ้าหญิง</p>	<ul style="list-style-type: none"> - สหายทั้งสองถูกยักษ์จับตัวไว้ - คันทนามช่วยสองสหายจากยักษ์ - คันทนามปราบยักษ์ ยักษ์ร้องขอชีวิต และมอบไม้เท้ากชี้ตาย ปลายชี้เป็นให้แก่คันทนาม <p><u>ตอนคันทนามปราบอสูร</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - คันทนามและสหายเดินทางมาถึงเมืองขวางชะบุรี - คันทนามพบกลองใบใหญ่กลางเมือง กรีดหน้ากลองออกพบนางคำกอง - นางคำกองเล่าเหตุการณ์ที่ทำให้เกิดเมืองร้าง - คันทนามก่อไฟล่องอูชวงและใช้ขรรค์ฟันอูชวง - คันทนามนำกองกระดูกชาวเมืองมารวมกันแล้วใช้ไม้เท้าชุบชีวิตชาวเมือง - คันทนามขึ้นครองเมืองโดยมีนางคำกองเป็นมเหสี - คันทนามสละบัลลังก์ให้ชายไม้ร้อยกอและออกเดินทางตามหาพ่อต่อไปพร้อมกับชายเกวียนร้อยเล่ม <p><u>ตอนคันทนามปราบอสูร (เหยี่ยวรุ่ง)</u></p> <ul style="list-style-type: none"> - คันทนามและชายเกวียนร้อยเล่มเดินทางมาถึงเมืองชาวทวดดี - คันทนามช่วยนางคำสิงธิดาเจ้าเมืองออกจากโพรงเสาทองพระโรง

ดัชนีแบบเรื่องนิทานพื้นบ้าน	โครงเรื่องสีหนาทชาดก	โครงเรื่องคันทนาม
<p><u>แบบเรื่องที่ 300 ผู้สังหารมังกร</u> (ตามดัชนีอินเดีย) พระเอกเดินทาง ไปพบเมืองร้าง เห็นหญิงคนหนึ่ง นั่งร้องไห้อยู่ หญิงคนนั้นบอกกับ พระเอกว่า ลูกชายของนางจะถูก สังเวทแกล่สัตว์ประหลาดเป็นคน ต่อไป พระเอกจึงไปแทนลูกชาย ของหญิงนั้น ฆ่าสัตว์ประหลาด และตัดเล็บของมันมา ชายวรรณะ ต่ำคนหนึ่งมาพบซากสัตว์นั้น จึงไป ทูลพระราชว่าตนเป็นผู้สังหารสัตว์ ประหลาดนั้น ขอรางวัลอันได้แก่ เจ้าหญิงและราชอาณาจักรหนึ่ง และพระเอกแสดงตัวและแสดงเล็บ ที่ตัดมา</p>	 <p>สีหนาทกุมารพบราชาธิดาแห่ง พาราณสีซึ่งสละตนสังเวทยักษ์ สีหนาทกุมารสังหารยักษ์ด้วย ไม้เท้าวิเศษ แล้วฉีกชายผ้าท่อน หนึ่งให้ไว้กับพระราชธิดา พระราชา สั่งค้นหาตัวชายหนุ่มซึ่งผ้าขาดไป ท่อนหนึ่ง เมื่อพบสีหนาทกุมารก็ให้ อภิเษกกับพระราชธิดา</p>	<ul style="list-style-type: none"> - นางคำสิงเล่าถึงสาเหตุที่ทำให้เมืองร้าง - คันทนามก่อไฟล่อเหยี่ยวรูง - คันทนามปราบเหยี่ยวรูง - คันทนามนำกองกระตูกชาวเมืองมากองรวมกันแล้วใช้ไม้เท้าชูปชีวิตชาวเมือง - คันทนามขึ้นครองเมืองโดยมีนางคำสิงเป็นมเหสี - คันทนามสละบัลลังก์ให้ชายเกวียนร้อยเล่มและออกเดินทางตามหาพ่อต่อไป - คันทนามเดินทางมาถึงเมืองจำปานครและอยู่กับเจ้าสาวน - คันทนามซื้อผ้าค่าแสนค่าได้นางสีวลูกเศรษฐีในเมืองจำปานครและมีบุตรด้วยกันคือคันทเนก - เจ้าเมืองประพาสป่าล่าสัตว์แล้วเจอยักษ์แปลงเป็นกวางทองมาล่อเพื่อจะจับพระองค์กิน - เจ้าเมืองขอให้ยักษ์ไว้ชีวิตแลกกับการส่งนกโทษให้ยักษ์กิน - ยักษ์กินนกโทษจนหมดเจ้าเมืองจะไปให้ยักษ์กินด้วยตนเอง - นางสีดาธิดาเจ้าเมืองจะไปให้ยักษ์กินแทนพระบิดา - คันทนามช่วยนางสีดาจากหอที่นางสีดารถอยักษ์มาจับกิน - คันทนามต่อสู้กับยักษ์จนชนะยักษ์สิ้นอายุขัยไปเอง

ดัชนีแบบเรื่องนิทานพื้นบ้าน	โครงเรื่องสีหนาทชาดก	โครงเรื่องคันทนาม
	 <p>จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย CHULALONGKORN UNIVERSITY</p>	<ul style="list-style-type: none"> - นางสีดา ยืนแหวนให้แก่คันทนาม คันทนามมอบเศษผ้าค่าแสนค่าให้แก่นางสีดา - ชายเลี้ยงม้ามาพบร่างยักษ์ จึงไปแจ้งเจ้าเมือง - เจ้าเมืองมอบรางวัลแก่ชายเลี้ยงม้าและจะให้อภิเษกกับนางสีดา - นางสีดาปฏิเสธการอภิเษกกับชายเลี้ยงม้า และเล่าเหตุการณ์วันที่คันทนามช่วยตนจากยักษ์ และเล่าถึงการแลกแหวน - เจ้าเมืองให้ทหารออกตามหาชายที่มีแหวนของนางสีดา - เจ้าเมืองมอบรางวัลแก่ชายเลี้ยงม้าและจะให้อภิเษกกับนางสีดา - นางสีดาปฏิเสธการอภิเษกกับชายเลี้ยงม้า และเล่าเหตุการณ์วันที่คันทนามช่วยตนจากยักษ์ และเล่าถึงการแลกแหวน - เจ้าเมืองให้ทหารออกตามหาชายที่มีแหวนของนางสีดา - คันทนามพบกับนางสีดาอีกครั้ง - คันทนามขึ้นครองเมืองจำปามีนางสีดาเป็นมเหสีฝ่ายขวาและมีลูกด้วยกันคือคันทจันท์ และมีนางสีไวเป็นมเหสีฝ่ายซ้าย - คันทนามออกตามหาบิดาต่อไป

จากตารางการเปรียบเทียบระหว่างโครงเรื่องคันธนาม โครงเรื่องสีหนาทชาดก และดัชนีแบบเรื่องนิทานพื้นบ้าน พบว่า เรื่องคันธนามในช่วงแรกมีโครงเรื่องคล้ายกับดัชนีแบบเรื่องนิทานพื้นบ้าน 301 และแบบเรื่อง 300 และโครงเรื่องสีหนาทชาดกในบางตอน คือระหว่างตอนกำเนิดคันธนามจนถึงตอนคันธนามช่วยนางสีดา ในขณะที่เดียวกันโครงเรื่องคันธนามก็มีความแตกต่างจากดัชนีแบบเรื่องและโครงเรื่องสีหนาทชาดก นั่นคือ โครงเรื่องคันธนามจะจบเหตุการณ์แต่ละตอนด้วยการเดินทางออกตามหาบิดาต่อไป การจบเหตุการณ์ดังกล่าวทำให้เห็นว่า เรื่องคันธนามมีความคิดสำคัญคือเรื่องความกตัญญู ด้วยวิธีการดำเนินเรื่องให้ตัวละครเอกออกเดินทางตามหาบิดา ผ่านไปยังสถานที่และเมืองต่าง ๆ การตามหาบิดาในโครงเรื่องคันธนามพบทั้งช่วงแรกของเรื่องคือคันธนามออกเดินทางตามหาช่างผู้เป็นพ่อ และช่วงที่สองของเรื่องคือคันธนามออกเดินทางตามหาคันธนามผู้เป็นพ่อ

อาจกล่าวได้ว่าโครงเรื่องคันธนามมีเหตุการณ์ครอบคลุมทั้งดัชนีแบบเรื่องนิทานพื้นบ้านและโครงเรื่องสีหนาทชาดก ในขณะเดียวกันก็มีรายละเอียดเหตุการณ์ที่มากกว่า ดังเช่น ตอนคันธนามช่วยนางสีดาที่มีทั้งเหตุการณ์ที่ตรงกับแบบเรื่อง 300 แต่ไม่ปรากฏในโครงเรื่องสีหนาทชาดกคือ เหตุการณ์ที่ชายเลี้ยงมาอ้างว่าตนเป็นผู้สังหารยักษ์ หรือเหตุการณ์ที่ตรงกับโครงเรื่องสีหนาทชาดกแต่ไม่ปรากฏในแบบเรื่อง 300 คือ เหตุการณ์ที่เจ้าเมืองให้ทหารออกตามหาชายเจ้าของผ้าค่าแสนค่าที่มีแหวนของนางสีดา เป็นต้น นอกจากนี้จากการเปรียบเทียบยังพบว่า ในเหตุการณ์ (c) หญิงสาวผู้ถูกลักพาซึ่งเป็นดัชนีแบบเรื่องนิทานอินเดีย เป็นเหตุการณ์ที่ตัวละครเอกปราบสัตว์ประหลาด ได้ครองเมืองและได้ครองคู่กับบิดาในเมืองนั้น สุดท้ายจึงมอบบัลลังก์ให้แก่สหาย เหตุการณ์นี้ตรงกับโครงเรื่องสีหนาทชาดกเพียง 1 ตอน แต่ตรงกับโครงเรื่องคันธนามถึง 3 ตอน ได้แก่ ตอนคันธนามปราบงูช่วงได้นางคำทอง ตอนคันธนามปราบอสูรได้นางคำสิง และตอนคันธนามช่วยนางสีดาจากยักษ์ที่ได้ทั้งนางสีดาและนางสีไว การมีเหตุการณ์ในลักษณะเดียวกันถึง 3 ครั้งในโครงเรื่องคันธนามจึงทำให้เรื่องดังกล่าวเป็นเรื่องที่มีขนาดยาวมากกว่าปัญญาสชาดกที่มีโครงเรื่องคล้ายกันอย่างสีหนาทชาดก

อนึ่ง ความน่าสนใจจากการเปรียบเทียบยังพบว่า เหตุการณ์การต่อสู้กับศัตรูในแบบเรื่องที่ 301 และ 300 รวมถึงในโครงเรื่องสีหนาทชาดกจะเป็นเหตุการณ์ที่ตัวละครเอกต่อสู้และสังหารศัตรูเมื่อได้รับชัยชนะ ต่างจากโครงเรื่องคันธนามที่ตัวละครเอกต่อสู้กับศัตรู เมื่อได้รับชัยชนะจึงไว้ชีวิต สั่งสอนธรรม และได้รับของขวัญพิเศษกลับมา ลักษณะดังกล่าวจึงสัมพันธ์กับตัวละครเอกที่เป็นพระโพธิสัตว์ในความเข้าใจของชาวบ้านด้วยเช่นกัน

เนื่องจากแบบเรื่องนิทาน 300 และแบบเรื่องนิทาน 301 จัดอยู่ในหมวดหมู่ของแบบเรื่องที่เป็น TALES OF MAGIC (300 -749) เกี่ยวกับ Supernatural Adversaries (300 -399) คือนิทานเกี่ยวกับอำนาจวิเศษที่เป็นเรื่องเกี่ยวกับศัตรูที่มีพลังเหนือธรรมชาติ จึงทำให้เรื่องคันทานมีลักษณะเป็นนิทานมหัศจรรย์ที่มีเหตุการณ์สู้รบกับศัตรูที่มีความเหนือธรรมชาติ เช่น ยักษ์ และสัตว์ประหลาดอื่น ๆ โดยเฉพาะสัตว์ประหลาดที่เป็นศัตรูของตัวละครเอกในเรื่อง คันทานที่ถือว่าเป็นรายละเอียดของเรื่องที่มีความน่าสนใจ เพราะไม่พบว่ามีส่วนไหนอยู่ในโครงเรื่องที่คล้ายคลึงกันอย่างสิ้นหนทาง สัตว์ประหลาดดังกล่าวได้แก่ กูซวง เหยี่ยวฮั่ง ซึ่งเป็นสัตว์ที่บ่งบอกได้ถึงวัฒนธรรมและพื้นที่ที่นิทานเรื่องคันทานดำรงอยู่ อันจะได้อธิบายไว้ในประเด็นการวิเคราะห์อนุภาคจากเรื่องคันทานต่อไป

จากการเปรียบเทียบโครงเรื่องสะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ระหว่างเรื่องคันทานกับสหราชอาณาจักรดังนี้

นิยะดา สาริกฤติ (2524: 102 – 103) ในวิทยานิพนธ์เรื่อง **ปัญญาสชาดก : ประวัติและความสำคัญที่มีต่อวรรณกรรมร้อยกรองไทย** กล่าวถึงที่มาของเรื่องในปัญญาสชาดก โดยสหราชอาณาจักรมีที่มาของโครงเรื่องจากวรรณคดีพุทธศาสนาบาลีและภาษาสันสกฤต ได้เค้าโครงเรื่องบางตอนจากวรรณคดีพุทธศาสนาภาษาบาลี คือการประสมประสานจากการกำเนิดแบบอุปาทิกของกุมารและกุมารี 4 คู่ในรอยเท้าสัตว์ทั้งสี่ ได้แก่ ช้าง แรด โค และโคถึก และมีที่มาจากรื่องจามเทวีวงศ์ ตอนพระฤๅษีวาสุเทพสร้างเมืองมโหฬารกับกำเนิดของกุมารและกุมารีคู่หนึ่ง ซึ่งเกิดจากการที่นางเนื้อตัวหนึ่งได้มากินนอสุจิที่พระฤๅษีวาสุเทพถ่ายมูลตรปอยู่ในเรื่องเดียวกัน และความคิดเช่นนี้ได้มาจาก อลัมพูชาชดก (ลำดับที่ 523) ในอรรถกถาชาดก ตอนที่ว่าด้วยกำเนิดของอภิสิงคดาบสที่เนื่องมาจากแม่ไปกินน้ำเชื้อปัสสาวะของพระฤๅษีตนหนึ่งอีกชั้นหนึ่ง

นิยะดา สาริกฤติ (2524: 116) ยังกล่าวถึงปัญญาสชาดกที่มีที่มาจากปัญญาสชาดกด้วยกัน คือ เทวันธชาดก (ลำดับที่ 56) และสุวรรณวงศาชาดก (ลำดับที่ 58) มีโครงเรื่องคล้ายกัน ตอนพระเอกและนางเอกซ่อนตัวในกลอง โดยมีสาเหตุที่ต้องหลบซ่อนตัวในกลองตรงกันคือหลบภัยจากนกร้าย โดยเทวันธชาดกคืออภัยกุมารที่ซ่อนตัวในกลอง ส่วนสุวรรณวงศาชาดกคือนางสุวรรณเกรีที่ซ่อนตัวในกลอง นอกจากนี้ใน สหราชอาณาจักร (ลำดับที่ 52) ก็มีเหตุการณ์ทำนองนี้เช่นกัน เว้นแต่ผู้ที่หลบซ่อนในกลองไม่ใช่พระหรือนาง หากแต่เป็นชาวเมืองผู้หนึ่งซึ่งได้เป็นผู้เล่าเรื่องทั้งหมดให้แก่พระเอก

การกล่าวถึงที่มาของสีหน้าทซาก โดยนิยะดา สาริกฤติ (2524) เป็นการสันนิษฐานที่มาในระดับรายละเอียดและบางอนุภาคของเรื่อง เช่น อนุภาคการกำเนิด อนุภาคการซ่อนตัวในกลอง ที่ไปสัมพันธ์กับวรรณคดีพุทธศาสนาในอรรถกถา หรือแม้แต่สัมพันธ์กับปัญญาสชาดกด้วยกันเอง เมื่อผู้วิจัยวิเคราะห์โครงเรื่องของเรื่องคันธนามและสีหน้าทซากกลับเห็นว่าทั้งสองเรื่องลำดับเหตุการณ์และอนุภาคสำคัญคล้ายกัน ตั้งแต่อนุภาคการกำเนิดจากการกินน้ำในรอยเท้าช้าง เหตุการณ์ออกเดินทางตามหาบิดา จนถึงเหตุการณ์ช่วยนางเอกจากตัวละครปฎิปักษ์ นอกจากนี้ตัวละครของทั้งสองเรื่องยังมีลักษณะใกล้เคียงกัน เช่น คันธนามใกล้เคียงกับสีหน้าทกุมาร เตชกุมารใกล้เคียงกับท้าวไผ่ร้อยกอ พลังกุมารใกล้เคียงกับชายเกวียนร้อยเล่ม ทั้งเหตุการณ์สำคัญและลักษณะตัวละครจึงเป็น “อนุภาคสำคัญ” ร่วมกันของนิทานในกลุ่มนี้

2.1.3 การวิเคราะห์อนุภาคของเรื่องคันธนาม

จากการศึกษาเนื้อเรื่องและเปรียบเทียบโครงเรื่องคันธนามกับดัชนีแบบเรื่องนิทานพื้นบ้านพบว่า ถึงแม้เรื่องคันธนามจะมีโครงเรื่องคล้ายกับแบบเรื่องในดัชนีนิทานพื้นบ้านในตอนต้นและตอนกลางของโครงเรื่องช่วงแรก แต่ก็มิได้คล้ายกันเสียทีเดียวเพราะยังมีรายละเอียดของเนื้อเรื่องที่ต่างกัน โดยเฉพาะการขยายรายละเอียดด้วยวิธีการซ้ำโครงเรื่องย่อยด้วยการเปลี่ยนแปลงรายละเอียดบางอย่าง คือฉากและตัวละคร รายละเอียดดังกล่าวมีลักษณะเป็น “อนุภาค”⁴ ที่ทำให้เรื่องคันธนามแตกต่างจากนิทานเรื่องอื่นที่มีโครงเรื่องคล้ายกัน อนุภาคเหล่านี้เป็นอนุภาคที่สามารถทำให้เกิดการจดจำโครงเรื่องคันธนาม และสามารถบ่งบอกถึงความสำคัญทางวัฒนธรรมที่นิทานเรื่องคันธนามดำรงอยู่

การวิเคราะห์อนุภาคที่ปรากฏในเรื่องคันธนามนี้ ผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์อนุภาคจากเรื่องคันธนามสำนวนลายลักษณ์และสำนวนมุขปาฐะ โดยเลือกวิเคราะห์อนุภาคสำคัญและใช้ดัชนีอนุภาคนิทานพื้นบ้าน ของ สติธ ธอมป์สัน (Thompson, 1955 - 1958) มาประกอบการวิเคราะห์อนุภาคกลุ่มต่าง ๆ ทั้งอนุภาคตัวละครที่แบ่งย่อยออกเป็นตัวละครมนุษย์ ตัวละครอมมนุษย์ และตัวละครสัตว์ อนุภาคสิ่งของ และอนุภาคเหตุการณ์หรือพฤติกรรมของตัวละคร ดังตารางต่อไปนี้

⁴ ศิราพร ณ ถลาง (2557: 40) กล่าวว่า “อนุภาค หมายถึง หน่วยย่อยในนิทานที่ได้รับการสืบทอดและดำรงอยู่ในสังคมหนึ่งๆ และเหตุที่ได้รับการสืบทอดเพราะมีความ “ไม่ธรรมดา” มีความน่าสนใจทางความคิดและจินตนาการ อนุภาคอาจเป็นตัวละคร วัตถุสิ่งของหรือพฤติกรรมของตัวละคร”

ตารางที่ 2 อนุภาคสำคัญที่ปรากฏในเรื่องคันทนาม

อนุภาคตัวละคร	<ol style="list-style-type: none"> ตัวละครมนุษย์ ได้แก่ คันทนาม ชายไผ่ร้อยกอและชายเกวียนร้อยเล่ม คันทเนกและคันทจันทน์ มารดาของคันทนาม นางคำกอง นางคำสิง นางสีดา นางสีโว ตัวละครอมมนุษย์ ได้แก่ พระอินทร์ ยักษ์ ตัวละครสัตว์ ได้แก่ ช้าง หมาสรวง งูชวง และจิ้งนาโยม
อนุภาคลีงของ	<ol style="list-style-type: none"> ดาบชั้นชัยทิพย์ ไม้เท้ากษัตริย์ตายปลายชี้เป็น น้ำเต้าวิเศษ ผ้าค่าแสนค่า
อนุภาคเหตุการณ์และพฤติกรรมของตัวละคร	<ol style="list-style-type: none"> การกินน้ำจากรอยเท้าช้าง การออกเดินทางตามหาบิดา การปราบศัตรูและการชุบชีวิต

2.1.3.1 อนุภาคตัวละคร แบ่งออกเป็นกลุ่มตัวละครมนุษย์ กลุ่มตัวละครอมมนุษย์ และกลุ่มตัวละครสัตว์ กลุ่มตัวละครดังกล่าวมีลักษณะพิเศษกว่าตัวละครทั่วไป มีความหมายทางวัฒนธรรม มีบทบาทต่อการดำเนินเรื่อง และมีบทบาทในการขับเคลื่อนให้เห็นถึงความคิดสำคัญของเรื่อง ดังต่อไปนี้

1) อนุภาคตัวละครมนุษย์

1.1) คันทนาม เป็นตัวละครเอกที่มีลักษณะเป็นตัวละครกำพร้า ซึ่งการศึกษาตัวละครเอกกำพร้าในชาดกพื้นบ้านล้านนา ของ นิตยา วรณกิตร์ (2547) ทำให้เห็นว่าตัวละครเอกคันทนามเป็นตัวละครเอกกำพร้าที่มีชาติกำเนิดจากการที่มารดา กินน้ำจากรอยเท้าช้าง ตัวละครดังกล่าวจึงมีบิดาเป็นช้างซึ่งเป็นพระอินทร์แปลงกาย ตัวละครนี้มีสถานะเป็นยาจก คือเป็นคนยากจนก่อนที่จะฝ่าฟันอุปสรรคต่าง ๆ จนได้ครองเมืองในภายหลัง นอกจากนี้ สุทธินันท์ ศรีอ่อน (2560) ยังกล่าวว่า คันทนามโพธิสัตว์เป็นตัวแทนของคนยากคนจน ลักษณะของตัวละครกำพร้าดังกล่าวเป็นลักษณะของตัวละครเอกในนิทานอีสานหลายเรื่อง เช่น นิทานกำพร้าไก่แก้ว กำพร้าผีน้อย และท้าวกำกาดำ

เมื่อเทียบอนุภาคตัวละครกับอนุภาคในดัชนีนิทานพื้นบ้านพบว่า อนุภาค

ตัวละครคณานามคล้ายกับดัชนีอนุภาค F600. Person with extraordinary power. คือตัวละคร มนุษย์มีพลังเหนือธรรมชาติ ตรงกับอารีรัตน์ โนนสุวรรณ และ ปฐม หงษ์สุวรรณ (2554: 115 – 118) ที่กล่าวว่า ท้าวคณานามเป็นวีรบุรุษที่มีกำลังมากและมีของวิเศษเหนือธรรมชาติ ลักษณะดังกล่าว เห็นได้จากเหตุการณ์ที่คณานามในวัยเด็กสามารถเอาชนะยักษ์ที่กำลังจับแม่ของตนด้วยมือเปล่า เหตุการณ์นี้ทำให้เห็นว่า คณานามเป็นเด็กที่มีพลังกำลังมากกว่าเด็กหรือคนทั่วไป หากวิเคราะห์ที่มาของพลังกำลังนี้ก็คงมาจากการมีบิดาเป็นช่างพระอินทร์แปลงจึงทำให้คณานามได้รับการสืบทอด ความแข็งแรงของร่างกายและพลังกำลังมาจากบิดาก็เป็นได้

ตัวละครคณานามนอกจากจะเป็นตัวละครเอกของเรื่องแล้ว ยังเป็นตัวละคร ดำเนินเรื่องที่ทำให้เห็นความคิดสำคัญของเรื่อง นั่นคือความกตัญญูตเวทีที่มีต่อบิดาและมารดา ผ่านการเดินทางตามหาบิดาจนพบและช่วยเหลื่อมารดาจากอันตรายต่าง ๆ นอกจากนี้ ตัวละครคณานามยังมีลักษณะเป็นตัวละครในนิทานจักร ๆ วงศ์ ๆ คือมีพลังกำลังหรือมีของวิเศษ แตกต่างจากคนทั่วไป มีการเดินทางต่อสู้แล้วได้นาง สุดท้ายจบด้วยการครองเมือง

ถึงแม้ว่าตัวละครคณานามจะมีลักษณะเป็นพระเอกในนิทานจักร ๆ วงศ์ ๆ แต่ในการดำเนินเรื่องทำให้เห็นว่า ตัวละครดังกล่าวแตกต่างจากนิทานเรื่องทั่วไป คือมีการสละบัลลังก์ หรือการมอบบัลลังก์ และสั่งสอนธรรมแก่สหายเพื่อทำตามความประสงค์ของตนคือออกตามหาบิดา ลักษณะดังกล่าวสะท้อนถึงความเป็นพระโพธิสัตว์ในความคิดของชาวบ้านผู้เล่านิทานเรื่องนี้ คือพระโพธิสัตว์จะไม่ยึดติดกับทรัพย์สินยศถาหรือนิยศ เพื่อที่จะทำตามประสงค์อันแสดงถึง ความกตัญญูต่อผู้มีพระคุณนั่นเอง

1.2) ชายไฟร้อยกอชายเกวียนร้อยเล่ม เป็นตัวละครที่เป็นสหาย ของตัวละครเอกคณานาม ชายไฟร้อยกอหรือบางสำนวนเรียกว่าชายไม้ร้อยกอ เป็นตัวละครที่มี พลังกำลังมากกว่าคนทั่วไป นั่นคือสามารถลากไฟหรือไม้ได้จำนวนมากพร้อมกันทีเดียว เช่นเดียวกับ ชายเกวียนร้อยเล่มที่มีพลังกำลังมากและสามารถลากเกวียนได้พร้อมกันทีเดียวหลายเล่ม ลักษณะ ของตัวละครดังกล่าวคล้ายกับดัชนีอนุภาค F601. Extraordinary companions. A group of men with extraordinary powers travel together. หมายถึง กลุ่มของชายผู้มีกำลังมากออกเดินทาง ไปด้วยกัน เมื่อเทียบกับเรื่องคณานามก็พบว่า ลักษณะของตัวละครในดัชนีอนุภาคตรงกับตัวละคร คณานาม ชายไฟร้อยกอ และชายเกวียนร้อยเล่ม ที่ออกเดินทางไปด้วยกัน

เรื่องคณานามมีส่วนขมวดท้ายเรื่องหรือ “ม้วนชาติ (สโมธาน)” ที่เกี่ยวกับ อดีตชาติของพระพุทธเจ้า ซึ่งกล่าวว่า ชายไม้ร้อยกอคือพระสารีบุตร พระอัครสาวกฝ่ายขวา

ผู้ทรงปัญญา ชายเกวียนร้อยเล่มคือพระโมคคัลลานะ พระอัครสาวกฝ่ายซ้ายผู้ทรงฤทธิ์ ซึ่งมีรูปแบบความเชื่อที่แพร่หลายอยู่ทั่วไปในพื้นที่ภาคอีสานหลายแห่ง⁵ เมื่อพิเคราะห์ลักษณะของตัวละครดังกล่าวจะพบว่า ตัวละครทั้งสองนี้เป็นตัวละครผู้ช่วย ซึ่งช่วยให้คันทนามสามารถออกเดินทางตามหาพ่อต่อไปได้ ด้วยการรับปล้นจากคันทนามและขึ้นเป็นเจ้าเมืองถึงสองเมือง นอกจากนี้ยังทำให้คันทนามได้แสดงธรรมด้วยการที่ตนยกทัพไปตีเมืองจำปานครและพ่ายแพ้ต่อคันทนาม

1.3) คันทเนกและคันทจันทน์ เป็นบุตรของคันทนาม เป็นตัวละครที่มีพลังกำลังมากเช่นเดียวกับพ่อ นอกจากนี้ตัวละครทั้งสองยังสามารถแปลงกายได้ คันทเนกผู้ที่เกิดกับนางสีไวและคันทจันทน์ผู้น้องเกิดแก่นางสีดา ตัวละครทั้งสองมีบทบาทในช่วงที่สองของเรื่องคือคันทจันทน์ออกเดินทางตามหาคันทนามผู้เป็นพ่อและช่วยพ่อให้กลับมามีชีวิตดังเดิม ต่างจากคันทเนกที่ไม่ยอมออกเดินทางไปด้วย ทำให้เกิดจุดจบด้วยความตาย

เหตุการณ์ดังกล่าวแสดงถึงผลของความกตัญญูที่คันทจันทน์มีต่อบิดาพ่อ ทำให้ตนสามารถต่อสู้กับลมกระดิงหลวงได้เพราะมีของวิเศษที่ได้รับจากบิดา ซึ่งเป็นการสะท้อนความคิดสำคัญของเรื่องคือความกตัญญูต่อบุพการี เหตุการณ์การสู้รบระหว่างคันทเนกและคันทจันทน์กลายเป็นที่มาของชื่อเมืองสำคัญคือ “ศรีสัตนาคนหุตล้านช้างเวียงจันทน์” เกิดจากการที่ทั้งสองฝ่ายได้แปลงกายให้ตัวเป็นคนหัวเป็นช้าง นอกจากนี้เหล่าไพร่พลทหารก็แปลงกายเป็นช้างเช่นเดียวกัน พระอินทร์ส่งลมกระดิงหลวงมาห้ามทัพ ลมนั้นตัดหัวไพร่พลทหารและคันทเนกที่มีหัวเป็นช้างขณะนั้น ทำให้หัวตกลงไปที่เมืองที่มีป่าต้นจันทน์ จึงเป็นที่มาของชื่อล้านช้างเวียงจันทน์นั่นเอง

1.4) มารดาของคันทนาม บางสำนวนกล่าวว่ามารดาของคันทนามเป็นหญิงม่าย บางสำนวนว่าเป็นหญิงแก่ที่นทิก มีชื่อเรียกแตกต่างกันออกไป เช่น นางคำฮาน นางอัมรา และนางสีดา เป็นต้น ลักษณะที่น่าสนใจของอนุภาคตัวละครนี้คือ คุณสมบัติของผู้ให้กำเนิดตัวละครเอกซึ่งแตกต่างจากผู้หญิงทั่วไป นั่นคือผู้หญิงที่เป็นม่าย

ม่าย (หม้าย) หมายถึง ไร้คู่ครองเพราะผัวหรือเมียได้ตายจากไปและยังไม่ได้แต่งงานใหม่ และหมายถึงเพราะหย่าขาดจากกันด้วย (ราชบัณฑิตยสถาน, 2554) แม่ม่ายในวัฒนธรรมอีสานพบในตำนานเรื่องผาแดงนางไอ่ที่พิญานาคลุ่มเมืองหนองหานเนื่องจากชาวเมืองกินกระฮอกต่อนซึ่งเป็นพญาพังคิแปลงกายมา มีเพียงหญิงม่ายคนเดียวที่ไม่ได้กินกระฮอกนั้น เนื่องจากว่านางแยกตัวออกไปอยู่คนเดียว น้ำจึงไม่ท่วมบ้านนาง ปัจจุบันยังมีสถานที่แห่งนี้คือ “เกาะแม่หม้าย” ความเชื่อเกี่ยวกับแม่ม่ายยังมีรูปแบบของ “ผีแม่ม่าย” ซึ่งเชื่อว่าแม่ม่าย

⁵ ดูเพิ่มเติมใน “เกวียนในงานวรรณกรรม”, สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน เล่มที่ 36 เรื่องที่ 3 เกวียน.

จะมาเอาวิญญาณผู้ชายที่อยู่ในเฮือน (บ้าน) ไป หากไม่ทาปากแดง ทำปลัดขิก และทำหุ่นฟางใส่เสื้อแดงไว้หน้าบ้านจะทำให้ผู้ชายในบั้งหลังนั้นเกิดอาการไหลตาย

นอกจากหญิงม่ายแล้ว บางสำนวนยังกล่าวว่า มารดาของคันธนาม เป็นหญิงแก่ที่นทิกซึ่งด้วยอายุและร่างกายจะไม่สามารถให้กำเนิดได้ แต่สามารถให้กำเนิดคันธนามได้ ลักษณะเช่นนี้จึงพิเศษไปกว่าการให้กำเนิดโดยทั่วไป

เมื่อวิเคราะห์ลักษณะของมารดาคันธนามทั้งสองลักษณะทำให้เห็นว่าการที่มารดาของตัวละครเอกมีความพิเศษไปกว่ามารดาทั่วไป คือ เป็นม่ายและเป็นหญิงแก่ ถือได้ว่าเป็นแรงขับให้เห็นลักษณะของตัวละครเอกที่นอกจากจะกำพร้าพ่อแล้ว ยังมีแม่ที่ไม่ได้ใช้ชีวิตเหมือนหญิงอื่นทั่วไปคือนอกจากจะเป็นหญิงม่ายและหญิงแก่แล้ว ยังไม่สามารถบอกชาวบ้านได้ว่าตนตั้งครรภ์กับช้าง ความเป็นอยู่ที่ลำบากและคำดูแคลนจากเพื่อนในวัยเด็กจึงอาจทำให้คันธนามมีความประสงค์ที่จะออกเดินทางตามหาพ่อเพื่อลบคำเหล่านั้นด้วยเช่นกัน

1.5) นางคำกอง นางคำสิง และนางสีดา ทั้ง 3 คน เป็นตัวละครที่เป็นเมียของคันธนาม ในการวิเคราะห์ตัวละครทั้ง 3 นี้ ผู้วิจัยจะแบ่งออกเป็น ตัวละครที่อยู่ในกลองและอยู่ในเสา ได้แก่ นางคำกอง และนางคำสิง และตัวละครที่มีบทบาททำให้เห็นความคิดสำคัญของเรื่องคือ นางสีดา ดังนี้

นางคำกอง บางสำนวนเรียกว่า นางกองคำหรือนางกองสี เป็นธิดาเจ้าเมืองขวงทะเลบุรี (บางสำนวนชื่อเมืองขวงขันชะบุรี) เมื่อแสนส่งขวงลงมาลาด้างคนในเมืองเจ้าเมืองจึงนำนางคำกองไปไว้ในกลอง จนคันธนามเดินทางมาพบและได้ช่วยนางออกมาพร้อมกับปราบขวง เช่นเดียวกับนางคำสิง ธิดาของเจ้าเมืองที่บิดาเอานางไปไว้ในเสาห้องพระโรงเพื่อซ่อนตัวจากฮุ่งหรือเหยี่ยวรูง จนคันธนามเดินทางมาพบและช่วยนางออกมาแล้วจึงปราบเหยี่ยวรูงจากเรื่องคันธนามพบว่าตัวละครทั้งสองตัวไม่ได้พลังพิเศษเหนือธรรมชาติและไม่ได้มีความมหัศจรรย์ แต่สิ่งที่น่าสนใจคือ การสร้างตัวละครใหม่ในโครงเรื่องที่ซ้ำกันคือ ตัวละครเอกเดินทางไปพบเมืองร้าง พบนางที่ซ่อนตัวอยู่ในกลองหรือในเสา พระเอกปราบศัตรู พระเอกชุบชีวิตชาวเมือง พระเอกได้นาง และขึ้นครองบัลลังก์ การสร้างตัวละครใหม่ในโครงเรื่องซ้ำจึงทำให้เรื่องคันธนามมีความยาวมากกว่านิทานเรื่องอื่นอีกด้วย อนึ่งการสร้างตัวละครนี้ก็กลับไม่สร้างความสับสนในตอนหลังเนื่องจากนางทั้งสองไม่ได้มีลูกกับตัวละครคันธนาม

นอกจากการสร้างตัวละครใหม่ในโครงเรื่องเดิมแล้ว ยังพบว่าการสร้างลักษณะตัวละครนางที่ซ่อนตัวอยู่ในกลองยังสัมพันธ์กับความเชื่อของคนลาวอีสานเกี่ยวกับ

การทำกลอง ซึ่งเชื่อว่าการสร้างกลองใบใหญ่จะต้องมีพิธีกรรมที่ต้องทำก่อนการทำกลอง คือพิธีไหว้ครุ พิธีดังกล่าวประกอบไปด้วย ฐูปเทียน หนังสกลอง และคาถาที่กล่าวถึงนางที่อยู่ ในกลอง (พระอาจารย์บุญยังหรือชาวยัง สัมภาษณ์, 7 เมษายน 2564) นอกจากนี้ยังทำให้เห็นว่า อนุภาคนางที่ซ่อนอยู่ในกลองเป็นอนุภาคที่สัมพันธ์กับพุทธศาสนาเนื่องจากกลองใบใหญ่มีลักษณะ เป็น “กลองเพล” ที่ใช้ตีเพื่อเป็นสัญญาณเวลาในการประกอบกิจกรรมทางสงฆ์ อนุภาคนางในกลอง จึงเป็นอนุภาคที่พบในนิทานอีสานนอกจากเรื่องคันทนามคือเรื่อง จำปาสีตัน เช่นเดียวกัน

ต่อมาคือ นางสีดา ผู้เป็นธิดาเจ้าเมืองจำปานคร ชื่อ “นางสีดา” เป็นชื่อของ ตัวละครในนิทานอีสานหลายเรื่อง เช่น นางสีดาในเรื่องคันทนาม นางสีดาเรื่องสีดาไก่แก้ว และนางสีดาในเรื่องกำพร้าวีน้อย บทบาทของนางสีดาในเรื่องคันทนามคือเมียของคันทนาม นอกจากนี้นางสีดายังมีบทบาทในการแสดงให้เห็นความกตัญญูจากเหตุการณ์ที่นางขอออกไปให้ยักษ์ กินแทนบิดาเพื่อตอบแทนคุณ เหตุการณ์ยังแสดงให้เห็นความคิดสำคัญของเรื่องนั่นคือความกตัญญู ความกตัญญูดังกล่าวจึงส่งผลให้นางรอดจากการถูกยักษ์กินได้

2) อนุภาคตัวละครมนุษย์ มี 2 ตัวละคร คือ ยักษ์ และพระอินทร์ ดังนี้

2.1) ยักษ์ คำว่า ยักษ์ ตามพจนานุกรมฉบับราชบัณฑิตยสถาน

พ.ศ. 2554 หมายความว่า อมนุษย์พวกหนึ่ง ถือกันว่ามรูปร่างใหญ่โตน่ากลัว มีเขี้ยวอก ใจดำอำมหิต ชอบกินมนุษย์ กินสัตว์ โดยมากมีฤทธิ์เหาะได้ จำแลงตัวได้, บางที่ใช้ปะปนกับคำว่า อสูร รากษส และมาร ก็มี ในดัชนีอนุภาคนิทานพื้นบ้าน พบว่า ยักษ์ตรงกับอนุภาค G100 Giant ogre. คือยักษ์ที่มี รูปร่างใหญ่ ชลธิชา นิสัยสัตย์ (2552: 21) กล่าวว่า ยักษ์เป็นอมนุษย์ที่ปรากฏบทบาทในนิทานทั่วไป มีลักษณะสำคัญหลัก ๆ 4 ประการ ได้แก่ ยักษ์เป็นตัวละครที่มีรูปร่างใหญ่โตและอัปลักษณ์น่าเกลียด น่ากลัว ยักษ์จะมีนิสัยดุร้ายและมักมีบทบาทเป็นศัตรูกับมนุษย์ ยักษ์จะมีฤทธิ์ซึ่งสามารถใช้ในทาง ที่เป็นคุณหรือโทษก็ได้ และยักษ์มักอาศัยอยู่ตามสถานที่ต่าง ๆ ในธรรมชาติ

จากความหมายและลักษณะของยักษ์ดังกล่าว พบในนิทานอีสานหลายเรื่อง เช่น ยักษ์ในเรื่องคันทนาม ยักษ์ลักพาตัวในเรื่องสินไซ และเรื่องยักษ์สะหลีที่เป็นตำนานแม่น้ำโขง บทบาทของยักษ์ปรากฏในเรื่องคันทนาม 3 ครั้ง คือเหตุการณ์ตอนยักษ์จับมารดาของคันทนาม และตอนยักษ์แปลงกายเป็นฤษีจับตัวชายไม้ร้อยกอกับชายเกวียนร้อยเล่ม และยักษ์ที่จะกินนางสีดา ลักษณะของยักษ์ที่ปรากฏในเรื่องนี้คือยักษ์อาศัยอยู่ในสถานที่ตามธรรมชาติคืออยู่ในป่า บทบาท ของยักษ์ในเรื่องเปรียบเสมือนเป็นตัวละครที่ช่วยให้คันทนาม ได้แสดงลักษณะของความเป็น ตัวละครพระโพธิสัตว์ ที่มีความเมตตาต่อการร้องขอชีวิตด้วยการไว้ชีวิตและสั่งสอนธรรม ทั้งนี้

ตัวละครดังกล่าวยังได้มอบของขวัญพิเศษซึ่งมีบทบาทสำคัญต่อการดำเนินเรื่องคือ น้ำเต้าหูบชีวิต และไม่เท่ากับที่ตายปลายชีเป็น

2.2) พระอินทร์ เป็นเทวดาผู้ปกครองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ตัวละครพระอินทร์เป็นตัวละครที่พบได้ทั่วไปในนิทานไทย ส่วนมากมีบทบาทเป็นผู้ช่วยเหลือตัวละครเอก เช่น พระอินทร์ในเรื่องสังข์ทอง เป็นต้น พระอินทร์ในเรื่องคันทนามถือเป็นตัวละครที่มีบทบาทสำคัญคือ เป็นบิดาของคันทนาม ผ่านการแปลงกายเป็นช่างไปเหยียบย่ำที่นาของหญิงม่ายหรือหญิงแก่นางตามรอยเท้าช่างไปแล้วกินน้ำจันตั้งครรภ์ ลักษณะนี้ถือเป็นลักษณะสำคัญที่ทำให้ตัวละครเอกมีความแตกต่างจากตัวละครเอกเรื่องอื่น คือ นอกจากจะมีมารดาเป็นหญิงที่มีคุณสมบัติต่างจากหญิงทั่วไปแล้ว ตัวละครเอกยังเป็นลูกของช่างซึ่งไม่ใช่ช่างธรรมดา แต่เป็นพระอินทร์ที่แปลงกายเป็นช่าง นอกจากนี้พระอินทร์ยังมีบทบาทในตอนท้ายเรื่อง คือเป็นผู้ส่งลมกระดิ่งหลวงมาห้ามสงครามระหว่างหลานของตนเอง เหตุการณ์ตอนนี้จึงทำให้เห็นว่าพระอินทร์เป็นตัวละครผู้ช่วยที่ทำให้เกิดผลของความกตัญญูซึ่งเป็นความคิดสำคัญของเรื่องอีกด้วย

3) ตัวละครสัตว์ ได้แก่ ช้าง งูชวงหมาสรวง จินายมี้ ดังนี้

3.1) ช้าง เป็นตัวละครในเรื่องคันทนามที่มีบทบาทเป็นพ่อของตัวละครเอก ลักษณะของช้างแตกต่างกันในแต่ละสำนวน บางสำนวนกล่าวว่าช้างฉัททันต์ แต่ในบางสำนวนกล่าวว่าช้างเผือก คมกฤษณ์ วรเดชนัยนา และ ปฐม หงษ์สุวรรณ (2563: 233 – 246) กล่าวว่าช้างในเรื่องคันทนามมีการสร้างอัตลักษณ์ในด้านดีและมีความหมายทางวัฒนธรรมในการเป็นสัญลักษณ์ของการสืบเผ่าพันธุ์และเพศสภาวะ

ช้างในเรื่องคันทนามมีบทบาทสำคัญต่อการดำเนินเรื่องทั้งสองครั้ง คือ ตอนต้นเรื่องที่เป็นเหตุให้เกิดการออกเดินทางของตัวละครเอก และตอนปลายของเรื่องที่ได้มอบของขวัญพิเศษแก่คันทนามก่อนจะสิ้นอายุขัย ทำให้คันทนามออกเดินทางอีกครั้ง ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าในสำนวนที่เป็นช้างเผือกมักมีเนื้อเรื่องจบเพียงแค่ตอนคันทนามครองเมืองสีดา ต่างกับสำนวนที่กล่าวว่าช้างฉัททันต์ที่มักมีเนื้อเรื่องไปถึงตอนคันทนามพบบิดาที่ป่าหิมพานต์

3.2) งูชวงและหมาสรวง งูชวงเป็นตัวละครสัตว์สำคัญในเรื่องคันทนาม คำว่า ชวง เป็นคำในภาษาลาว มีอยู่ด้วยกัน 3 ความหมาย ได้แก่ กระหูดซึ่งเป็นเครื่องดักปลาชนิดหนึ่งเรียกว่าชวง งูใหญ่ที่เรียกว่าว่างูชวง รูปร่างที่มีลักษณะคล้ายรูปร่างขนาดเท่านิ้วชี้ เกิดที่ต้นขาหรือที่อวัยวะเพศของผู้หญิง (ปรีชา พิณทอง, 2532) ธวัช ปุณโณทก (2542: 828 – 829) กล่าวว่า คำว่า งูชวง หรือ งูชวง ชาวอีสานยังรู้จักความหมายนำสะพริงกล้วย และมีอิทธิฤทธิ์ ซึ่งน่าจะไดมาจาก

วรรณกรรมเหล่านั้น โดยเฉพาะเด็ก ๆ มักเกรงกลัวงูชวงมาจับไปกิน

คมกฤษณ์ วรเดชนัยนา และ ปฐม หงษ์สุวรรณ (2562: 278 – 303) กล่าวว่า งูชวงในเรื่องคันทนามมีความหมายทางวัฒนธรรมคือเป็นตัวแทนของพลังอำนาจเหนือธรรมชาติ ทั้งยังเป็นอุปลักษณะของความดิบเถื่อนและพลังอำนาจแห่งการทำลาย นอกจากนี้ จารุบุตร เรื่องสุวรรณ (2520) ยังมีข้อสันนิษฐานว่า แต่เดิมกลุ่มลาวดงมีลัทธิบูชา เนื่องจากมีการโยกย้ายอพยพมายังสถานที่ที่มีสัตว์ร้ายและถูกกัดตายมาก จึงยอมจำนนและเกิดการบูชา ดังนั้นในสมัยนั้นจึงมีรูปปั้นงูที่มีหัวเป็นงูจางซึ่งเรียกกันว่า “งูชวง” ต่อมาจึงมีการปั้นโดยเติมหงอนคล้ายงูให้สูง ใช้ประดับตามสถานที่ที่มีการเคารพ เช่น โบสถ์วิหาร หรือทางขึ้นลงบันได เป็นต้น

งูชวงปรากฏในนิทานอีสาน 2 เรื่อง คือ เรื่องคันทนาม และเรื่องสินไซ มีบทบาทเหมือนกันคือเป็นตัวละครปฏิบัติของตัวละครเอก โดยเฉพาะงูชวงในเรื่องคันทนามที่มีความน่าสนใจ เพราะว่า ตัวละครนี้ไม่ได้มีการวางตัวละครให้เป็นศัตรูของตัวละครเอกตั้งแต่แรก แต่ถูกสั่งการจากแกนให้มากินผู้คนในเมือง ลักษณะนี้ทำให้เห็นว่า แกนเป็นผู้ที่มีอำนาจสามารถสั่งให้งูชวงลงมาฆ่าคนได้

อีกหนึ่งตัวละครที่มากู้กับงูชวงคือ “หมาสรวง” เป็นตัวละครที่พบเฉพาะตำนาน “หมาสรวงงูชวง” ซึ่งเป็นสำนวนหนึ่งของเรื่องคันทนาม มีบทบาทเป็นตัวละครปฏิบัติคอยกินคนคู่กับงูชวง หมาสรวงเป็นชื่อเรียกสัตว์ที่มีลักษณะคล้ายสิงห์ขอม บุญชู ภูศรี (2560: 19 – 41) กล่าวว่า หมาสรวงเป็นตัวละครที่มีการเพิ่มเข้ามาในตำนานหมาสรวงงูชวง มีการตีความตัวละครหมาสรวงงูชวง 2 ประการ คือ ประการแรกตีความว่าเป็นสัตว์ตัวเดียวกันโดยอาศัยการตีความจากรูปปั้นหมาสรวงงูชวงที่ขาดส่วนหัว โดยมองว่าหมาสรวงงูชวงมีหัวเป็นงูมีตัวเป็นหมา ประการที่สองคือมองว่าหมาสรวงงูชวงเป็นสัตว์คนละตัว คือ งู และ หมา

จากที่ผู้วิจัยได้กล่าวว่า หมาสรวงเป็นคำเรียกสิงห์ที่เป็นสถาปัตยกรรมขอม ซึ่งจากการเก็บข้อมูลเพิ่มเติมพบว่า กลุ่มคนที่ใช้คำว่า “หมาสรวง” เรียกแทน “สิงห์ขอม” เป็นกลุ่มคนลาว อีกทั้งในนิทานลาวเรื่องนกเตนตอนยังปรากฏคำว่า “สวง” หมายถึงเสือร้าย คำว่าหมาสรวงคงเป็นการผสมลักษณะของหมาและลักษณะของเสือเข้าด้วยกันในจินตนาการของกลุ่มคนลาว

3.3) จันายไม้ เป็นอนุภาคที่ปรากฏหลังจากตอนที่คันทนามได้สหายร่วมเดินทางสองคนนั้นคือ ชายไม้ร้อยกอและชายเกวียนร้อยเล่ม จันายไม้ หมายถึง จิ้งหรีดที่มีขนาดใหญ่ จันาย หมายถึง จิ้งหรีดหรือสัตว์ที่มีลักษณะคล้ายจิ้งหรีด ไม้ แปลว่า ใหญ่

จิงนายไม้เป็นสัตว์ที่มีพลังกำลังมาก แต่ถูกปราบด้วยคันทนาม จากการรวบรวมเรื่องคันทนาม ในชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าวพบว่า อนุภาคตัวละครจิงนายไม้ มักปรากฏในพื้นที่ที่ลักษณะเป็นทุ่งกว้าง เช่น ชุมชนที่อยู่ในจังหวัดศรีสะเกษและจังหวัดร้อยเอ็ด ได้แก่ เรื่องคันทนามสำนวนบ้านยางชุม สำนวนบ้านหลุมโมก สำนวนบ้านกุ่มคันทนาม และสำนวน อำเภอมือสรอง นอกจากนี้ยังพบว่ามีการเล่าให้รายละเอียดเกี่ยวกับอนุภาคนี้เพิ่มเติมจากเรื่อง คันทนาม

2.1.3.2 อนุภาคสิ่งของ

1) ดาบชั้นชัยทิพย์ หรือบางสำนวนเรียกว่าพระชั้นไชยศรี เป็นอาวุธ คู่กายที่ติดตัวคันทนามมาตั้งแต่เกิด อัมพร นามเหลา (2529: 6) กล่าวว่า ชื่อคันทนามมาจาก ดาบชั้นชัยทิพย์ที่ตกลงมาใส่ตอนกำเนิด มารดาจึงตั้งชื่อกุมารตามชื่อดาบนั้น คือ คันทนาม (คันทนาม) ดาบชั้นชัยทิพย์มีบทบาทในเรื่องคันทนามตอนคันทนามปราบงูชวงในบางสำนวน ที่ใช้ดาบฟันงู ออกเป็น 7 ท่อน อนุภาคของวิเศษนี้ยังปรากฏในตัวละครเอกนิทานเรื่องอื่น ๆ เช่น กาละเกด การที่ตัวละครเอกมีพระขรรค์หรือดาบติดตัวมาจึงเป็นลักษณะของพระเอกในนิทานจักร ๆ วงศ์ ๆ ด้วยเช่นกัน

2) ไม้เท้าก๊กซี่ตายปลายชี้เป็น เป็นอีกหนึ่งอนุภาคของวิเศษของ ตัวละครเอกในเรื่องคันทนาม ซึ่งคันทนามได้มาจากการไว้ชีวิตยักษ์ ไม้เท้าวิเศษนี้มีบทบาท เป็นของวิเศษที่ช่วยให้คันทนามสามารถเอาชนะศัตรูได้ในตอนปราบงูชวงและปราบเหยี่ยวรูงโดยใช้ ก๊กซี่ตาย อีกทั้งใช้ปลายชี้เป็นชุบชีวิตชาวเมือง

คนลาวเชื่อว่าไม้เท้าก๊กซี่ตายปลายชี้เป็นทำมาจาก “ต้นมณีโคตร” ซึ่งเป็นต้นไม้ศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่กลางแก่งหินน้ำตกคอนพะเพ็ง ยากที่จะมีผู้ใดสามารถเข้าไปใกล้ได้ เนื่องจากกระแสน้ำที่รุนแรง ต้นมณีโคตรมีลักษณะโดดเด่นจากต้นไม้อื่นๆ คือ แผ่กิ่งก้านใบลงข้างล่าง ตามแก่งหินและหยั่งรากขึ้นฟ้า ต้นมณีโคตรยังปรากฏในเรื่องพระลักพระลาม ตอนทศเศียรต่อสู้กับ พระลักพระลามบริเวณแม่น้ำโขง ทหารของทศเศียรโดนหุนละมานฆ่าตาย เมื่อหุนละมานฆ่ายักษ์เสร็จ จึงหักเอากิ่งไม้มณีโคตร (มีสองกิ่งคือกิ่งทางทิศตะวันออกชี้คนตายให้ฟื้นได้ ส่วนกิ่งทางทิศตะวันตก คนให้ตายได้) มาช่วยรักษาชีวิตฝ่ายตน ทำให้พระลักพระลามเป็นฝ่ายชนะ

3) น้ำเต้าวิเศษ เป็นอนุภาคของวิเศษในเรื่องคันทนาม เป็นน้ำเต้าที่คันทนาม ได้จากการไว้ชีวิตยักษ์ น้ำวิเศษในน้ำเต้ามีบทบาทในการชุบชีวิตชาวเมือง น้ำเต้าวิเศษยังปรากฏ ในเรื่องไก่แก้วหอมสุ เป็นหนึ่งในของวิเศษของตัวละครเอก และปรากฏในเรื่องท้าวมหาหุຍ

ปราบยักษ์แล้วเอาน้ำเต้าชุบชีวิตคนที่ถูกยักษ์จับกิน ซึ่งคล้ายกับเรื่องคันทนามที่คันทนามใช้น้ำเต้าชุบชีวิตซากกระดูกชาวเมืองที่ถูกงูชวงกินให้กลับมามีชีวิตเหมือนเดิม

4) ผ้าค่าแสนค่า เป็นอนุภาคในเรื่องคันทนามปรากฏในตอนคันทนามเดินทางไปเมืองจำปาและช่วยนางสีดาจากยักษ์ ผ้าค่าแสนค่าในเรื่องคันทนามเป็นผ้าที่มีราคาสูงเท่าแสนค่า คือ ผ้าที่ราคาแพงเท่าทอง มีเฉพาะในคลังหลวงเท่านั้น ผ้าค่าแสนค่ามีบทบาทเป็นสิ่งของที่ใช้พิสูจน์ตัวตนของคันทนามซึ่งทำให้คันทนามได้นางสีดาและครองเมืองจำปานคร ตรงกับดัชนีอนุภาคนิทานพื้นบ้าน H117. Identification by cut garment. คือ การพิสูจน์ตัวตนด้วยเศษผ้าพบในนิทานอินเดีย การพิสูจน์ตัวตนด้วยเศษผ้าปรากฏในตอนหลังจากคันทนามช่วยนางสีดาจากยักษ์ คันทนามผู้นุ่งผ้าแสนค่าได้ฉีกเศษผ้าให้แก่นางสีดา และนางสีดาก็มอบแหวนให้แก่คันทนามเมื่อครั้งเจ้าเมืองประกาศหาผู้ที่ปราบยักษ์และช่วยนางสีดา คันทนามจึงแสดงแหวนและแสดงผ้าค่าแสนค่าแก่นางสีดาเพื่อพิสูจน์กับเศษผ้าที่นางได้ไป จากการเก็บข้อมูลภาคสนามเกี่ยวกับผ้าค่าแสนค่าเพิ่มเติมพบว่า ปัจจุบันชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องนี้มีการตีความอนุภาคแตกต่างกันซึ่งจะได้กล่าวถึงในการวิเคราะห์เรื่องคันทนามที่อธิบายภูมินามในชุมชนอีสานต่อไป

จากอนุภาคสิ่งของที่ปรากฏในเรื่องคันทนามพบว่า มีของวิเศษที่ได้รับจากยักษ์ ตรงกับอนุภาคการได้มาซึ่งของวิเศษ D812.11. Magic object received from giant พบในนิทานนิทานปรัมปราของชาวไอริช อนุภาคดังกล่าวมีบทบาทในการช่วยทำให้ตัวละครเอกสามารถเอาชนะศัตรูและช่วยชีวิตผู้คน ทำให้ตัวละครเอกเป็นพระเอกที่มีทั้งพลังกำลังเหนือกว่าคนทั่วไป อีกทั้งยังมีของวิเศษที่สามารถทำลายและชุบชีวิตกลับคืนมาได้

2.1.3.3 อนุภาคเหตุการณ์และพฤติกรรมของตัวละคร

เนื่องจากเรื่องคันทนามเป็นนิทานที่มีขนาดยาว ประกอบไปด้วยอนุภาคจำนวนมาก ในการวิเคราะห์อนุภาคเหตุการณ์และพฤติกรรมของตัวละคร ผู้วิจัยได้นำอนุภาคดังกล่าวมาประกอบการวิเคราะห์ 3 อนุภาค ได้แก่ อนุภาคการกินน้ำจากรอยเท้าช้าง อนุภาคการออกเดินทางตามหาพ่อ และอนุภาคการปราบศัตรูและชุบชีวิต อนุภาคเหล่านี้เป็นอนุภาคสำคัญที่ทำให้เห็นลักษณะเด่นของเรื่องคันทนามที่แตกต่างจากเรื่องอื่น เป็นอนุภาคที่ทำให้เกิดการจดจำเรื่องคันทนามได้ดังต่อไปนี้

1) อนุภาคการกินน้ำจากรอยเท้าช้าง เป็นเหตุการณ์ตอนต้นของเรื่องคันทนาม คือตอนมารดาของคันทนามออกตามหาผู้ที่มาทำลายนาข้าวของตน และได้กินน้ำจากรอยเท้าช้างเพราะความกระหายจึงเกิดตั้งครุฑและคลอดคันทนามออกมา อนุภาคดังกล่าวตรงกับ

ดัชนีอนุภาคนิทานพื้นบ้าน T512.3 Conception from drinking water. ปรียาร์ตันน์ เชาวลิขิต ประพันธ์ (2547: 73 - 85) กล่าวว่า นิทานที่มีอนุภาคผู้หญิงดื่มน้ำในรอยเท้าข้างแล้วตั้งครรภ์ เป็นนิทานที่มีอยู่ในทุกท้องถิ่นของประเทศไทย ได้รับความนิยมน่าสนใจยิ่งในภาคเหนือและภาคอีสาน นอกจากนี้ยังพบว่า อนุภาคการกินน้ำจากรอยเท้าข้าง เป็นอนุภาคการสมพาสผ่านการกินโดยตรง คือคนกินน้ำจากสัตว์ ตัวละครที่เกิดมาจะมีการออกเดินทางตามหาพ่อแม่โตขึ้น เนื้อเรื่องมีการพัฒนา ออกเป็นสองแนว ได้แก่ แนวที่ตั้งครรภ์แล้วได้ลูกผู้หญิง และแนวตั้งครรภ์และได้ลูกผู้ชาย เมื่อวิเคราะห์โครงเรื่องด้วยแนวคิด binary opposition ของ Claude Lévi-Strauss พบว่า แนวเรื่อง ทั้งสองมีโครงเรื่องการเดินทางตามหาพ่อ แนวเรื่องที่เป็นผู้หญิงจะตามหาและพบพ่อ ส่วนแนวเรื่องที่เป็นผู้ชายจะตามหาพ่อและส่วนใหญ่จะไม่พบพ่อ ปรียาร์ตันน์ยังกล่าวอีกว่า การดื่มน้ำจากรอยเท้าข้างมีความหมายเกี่ยวข้องกับอนุภาคดังกล่าวอยู่ 3 ประการ คือ ความหมายของน้ำ หมายถึงความอุดมสมบูรณ์และสัญลักษณ์ของการกำเนิดใหม่ ความหมายของรอยเท้าคือการสัมผัสพื้นของเทพเจ้าและสิ่งศักดิ์สิทธิ์และเป็นสัญลักษณ์ของการดำรงอยู่ และความหมายของข้างที่สื่อถึงความแข็งแรง การมีความจำยาว ความฉลาด และความซื่อสัตย์ นอกจากนี้ นิตยา วรณกิติร์ (2555: 60 - 86) ยังกล่าวว่าการอนุภาคนี้มีความสอดคล้องกับสังคมไทย มีที่มาและการสร้างสรรค์อนุภาคจากพระไตรปิฎกและคัมภีร์ชั้นอรรถกถา

อนุภาคการกำเนิดจากรอยเท้าข้างเป็นอนุภาคที่มีบทบาทอย่างยิ่งต่อการดำเนินเรื่องและการแสดงให้เห็นลักษณะเด่นของตัวละครเอกที่แตกต่างจากตัวละครทั่วไป อนุภาคการกำเนิดจากรอยเท้าข้างปรากฏในทุกสำนวนของเรื่องคันทนาม ซึ่งถือว่าเป็นอนุภาคที่สำคัญของเรื่อง

2) อนุภาคการออกเดินทางตามหาพ่อ ต่างจากเหตุการณ์การออกเดินทางทั่วไป เพราะเป็นการเดินทางที่ต้อง “ผจญ” ต่อภัยอันตรายต่าง ๆ ทำให้การเดินทางของตัวละครในเรื่องนี้มีความมหัศจรรย์ อนุภาคการเดินทางยังทำให้เห็นความคิดสำคัญของเรื่องนั่นคือ ความกตัญญูของตัวละคร 2 ตัวละครคือ คันทนามที่ออกตามหาข้างผู้เป็นพ่อในช่วงแรกของเรื่อง และคันทจันทน์ที่ออกตามหาคันทนามผู้เป็นพ่อในช่วงที่สองของเรื่อง อนุภาคนี้ถือว่าเป็นอนุภาคที่มีความโดดเด่นอย่างมากเนื่องจากเป็นอนุภาคที่ทำให้เกิดการดำเนินเรื่อง อีกทั้งยังปรากฏอนุภาคซ้ำหลังจากจบตอนต่าง ๆ เช่น ตอนคันทนามปราบศัตรูแล้วครองเมืองหรือแม้กระทั่งตอนคันทนามช่วยนางสีดาจากยักษ์แล้วครองเมือง ตอนเหล่านี้ล้วนสามารถเป็นตอนจบได้ แต่ทว่าเรื่องกลับมี

การดำเนินต่อไปเนื่องจากคณธนามจะต้องออกเดินทางตามหาพ่อจนพบ อนุภาคดังกล่าวจึงเป็นองค์ประกอบสำคัญที่ทำให้เรื่องคณธนามมีขนาดยาว

3) อนุภาคการปราบศัตรูและการชุบชีวิต เป็นอนุภาคโดดเด่นในเรื่องคณธนามที่ปรากฏซ้ำตลอดทั้งเรื่อง อนุภาคดังกล่าวนอกจากจะแสดงให้เห็นความเป็นตัวละครเอกแบบนิทานจักร ๆ วงศ์ ๆ ผ่านการปราบศัตรูและช่วยชีวิตผู้คนในเมืองต่าง ๆ ด้วยพลังกำลังและของวิเศษซึ่งเป็นความเหนือธรรมชาติของตัวละครเอกแล้ว ยังพบว่าการปราบศัตรูและการชุบชีวิตในเรื่องคณธนามเป็นอนุภาคที่แสดงให้เห็นความเป็นพระโพธิสัตว์ในจินตนาการของชาวบ้าน คือผู้ที่มีเมตตาและสามารถให้อภัยแก่ศัตรูได้ ลักษณะดังกล่าวพบในเรื่องคณธนามอยู่หลายเหตุการณ์เช่น เหตุการณ์คณธนามไว้ชีวิตยักษ์ และเหตุการณ์ที่คณธนามยกโทษให้แก่สหายที่นำกองทัพมาทำศึกกับตน

นอกจากอนุภาคเหตุการณ์ปราบศัตรูและชุบชีวิตจะโดดเด่นภายในเรื่องแล้ว สิ่งที่โดดเด่นในชุมชนอีสานคือสถานที่หรือฉากที่เกิดเหตุการณ์เหล่านี้ เช่น เหตุการณ์ปราบยักษ์บริเวณขุมคำ เหตุการณ์ปราบจันายไม้บริเวณป่า หรือแม้กระทั่งเหตุการณ์ปราบงูชวง (หมาสรวง) บริเวณเมืองร้าง ฉากของเหตุการณ์ อันได้แก่ ขุมคำ ป่า และเมืองร้าง กลับเป็นสิ่งที่ถูกจดจำและนำมาผูกกับลักษณะทางภูมิศาสตร์รวมถึงสถานที่สำคัญของชุมชนอีสานในบางชุมชน กลายเป็นภูมินามของบางชุมชนอีสานในปัจจุบัน

การศึกษาเรื่องย่อคณธนาม โครงเรื่องคณธนาม และการเปรียบเทียบโครงเรื่องคณธนามกับดัชนีแบบเรื่องนิทานและโครงเรื่องสี่หนาทขาดก จึงเป็นการศึกษาจากเรื่องคณธนามที่เป็นฉบับวรรณกรรมลายลักษณ์คือศึกษาเนื้อเรื่องโดยรวมทั้งหมดเพื่อให้เห็นลักษณะของโครงเรื่องเหตุการณ์สำคัญ การดำเนินเรื่อง และความสัมพันธ์กับดัชนีแบบเรื่องนิทานพื้นบ้านและโครงเรื่องนิทานที่มีความคล้ายคลึงกัน

นอกจากนี้การวิเคราะห์อนุภาคจากเรื่องคณธนามพบว่า เรื่องคณธนามเป็นนิทานที่มีขนาดยาว มีหลายอนุภาค ทั้งอนุภาคตัวละคร อนุภาคสิ่งของ และอนุภาคพฤติกรรมหรือเหตุการณ์ของตัวละคร อนุภาคที่ผู้วิจัยได้นำมาวิเคราะห์นั้นเป็นอนุภาคที่มีบทบาทต่อการดำเนินเรื่องที่เป็นเรื่องขนาดยาว มีบทบาทต่อการแสดงให้เห็นความคิดสำคัญของเรื่องคือความกตัญญู มีบทบาทต่อการสร้างลักษณะของตัวละครเอกให้มีความแตกต่างจากตัวละครทั่วไป ลักษณะดังกล่าวนี้เป็นผลการศึกษาอนุภาคจากเรื่องคณธนามในเชิงวรรณคดี ซึ่งต่างจากการศึกษาอนุภาคจาก

เรื่องดังกล่าวในเชิงคติชนที่ศึกษาจากสำนวนมุขปาฐะร่วมกับข้อมูลภาคสนามในชุมชนอีสานดังต่อไปนี้

2.2 ชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนนาม

ด้วยลักษณะของโครงเรื่องคันทนนามที่มีขนาดยาว และมีหลายอนุภาค จึงทำให้มีการนำบางเหตุการณ์จากโครงเรื่องไปเชื่อมโยงกับชุมชนอีสานบางชุมชน กลายเป็นภูมินามที่เกี่ยวข้องกับสภาพภูมิประเทศของชุมชน สถานที่สำคัญของชุมชน เรื่องเล่าท้องถิ่น และอาชีพของคนในชุมชนสะท้อนถึงการดำรงอยู่และความแพร่หลายของเรื่องคันทนนามในลักษณะภูมินามในปัจจุบันดังต่อไปนี้

2.2.1 ความหมายและนิยามของภูมินาม

การหาความหมายและที่มาของคำใดคำหนึ่งนั้น ทางภาษาศาสตร์เรียกว่า “ศัพทมูลวิทยา (etymology)” หมายถึง “วิชาว่าด้วยที่มาและประวัติของคำ” (ราชบัณฑิตยสถาน, 2554) ศัพทมูลวิทยาเป็นความรู้ว่าด้วยคำพูดในภาษาซึ่งมีปรากฏในพจนานุกรม การศึกษาเรื่องที่มาของคำมีประโยชน์ทำให้ทราบว่า คำนั้นมีรูปเดิมเป็นอย่างไร เพี้ยนเสียงเพี้ยนความหมายหรือขยายตัวในภาษาอย่างไร ผ่านเหตุการณ์มาแล้วอย่างไรบ้าง การศึกษาที่มาของคำจำเป็นต้องนำหลักทางประวัติศาสตร์มาเป็นเครื่องมือในการศึกษา ซึ่งเป็นการเรียนรู้ประวัติศาสตร์ในอีกทางหนึ่ง (อนุমানราชชน, 2532: 7) การหาความหมายของคำดังกล่าวยังรวมไปถึงการหาความหมายของชื่อสถานที่ หรือ “ภูมินาม” ที่นอกจากจะมีประวัติศาสตร์จะเป็นเครื่องมือสำคัญในการศึกษาที่มาของคำต่าง ๆ แล้ว เรื่องเล่าก็ถือว่าเป็นส่วนสำคัญในการศึกษาที่มาของคำ โดยเฉพาะที่มาของชื่อสถานที่ต่าง ๆ ด้วยเช่นกัน

คำว่า “ภูมินาม” หมายความว่า “ชื่อสถานที่” ในทางภาษาศาสตร์ซึ่งเป็นการศึกษาด้านที่มาของชื่อสถานที่นั้น ในทางคติชน *A Dictionary of English Folklore* (2000: 279) ได้กล่าวถึงความสัมพันธ์ของภูมินามกับเรื่องเล่าต่าง ๆ ไว้ในนิยามของ Place-name ว่า

การจะหาต้นกำเนิดและความหมายของภูมินามเหล่านี้ จะต้องค้นจากเอกสารยุคเก่าและสอบทานกับคำศัพท์โบราณ ทั้งในยุคเก่าและยุคกลางของอังกฤษ แต่ถึงแม้ว่าเอกสารและข้อมูลเหล่านี้จะมีไม่มาก ผู้ศึกษาจึงใช้การหาความสัมพันธ์ระหว่างภูมินามเหล่านั้นกับ ประวัติศาสตร์ ทั้งประวัติศาสตร์ที่เชื่อว่าเป็นเรื่องจริง ที่เชื่อว่าเป็นเรื่องจินตนาการ นิทานประจำถิ่น รวมไปถึงการเล่นคำทั้งหลาย ภูมินามมีอยู่มากมายหลายร้อยชื่อ

ดังที่จะเห็นว่ามียูอยู่ในทุกเมือง และไม่ใช้แค่มีภูมินามในเมืองต่าง ๆ หรือหมู่บ้านต่าง ๆ เท่านั้น แต่ยังมีภูมินามของทุ่งหญ้า ป่าไม้ ทุ่งหิน ห้วย หนอง คลอง บึง และพื้นที่อื่น ๆ อีกมากมาย ภูมินามบางชื่อก็เชื่อมโยงกับคำอธิบายที่มีลักษณะเป็นเรื่อง และภูมินามบางชื่อก็เชื่อมโยงกับคำอธิบายอื่น ๆ ทั้งการเล่นคำและมุกตลก⁶

จากนิยามของคำว่า “ภูมินาม” และ “Place-name” จึงกล่าวได้ว่า ภูมินามเป็นชื่อเรียกสถานที่อันมีที่มาเกี่ยวข้องกับประวัติศาสตร์ การเล่นคำ มุกตลก และเรื่องเล่าที่มีการเล่าในท้องถิ่น หากพิจารณาที่มาของภูมินามในวัฒนธรรมไทย โดยเฉพาะวัฒนธรรมอีสานจะพบว่า ภูมินามสัมพันธ์กับเรื่องเล่าอย่างแยกยาก โดยเฉพาะเรื่องที่เป็น “นิทานพื้นเมือง (Folktales)” มีเนื้อหาเกี่ยวกับภูมิลำเนา (เจือ สตะเวทิน, 2517: 47 – 48) เช่น เรื่องอุสา – บารส ที่เป็นนิทานอธิบายชื่อสถานที่บริเวณภูพระบาท อำเภอบ้านผือ จังหวัดอุดรธานี อีกทั้งยังเกี่ยวข้องกับชื่อชุมชนในจังหวัดหนองคายพื้นที่ใกล้เคียงกัน เช่น ชุมชนปะโค อำเภอเมือง จังหวัดหนองคาย นอกจากนี้ยังมีเรื่องท้าวปาจิตนางอรพิมที่เกี่ยวข้องกับชื่อเมืองพิมายและสถานที่ในจังหวัดนครราชสีมา บุรีรัมย์ และสุรินทร์ สถานที่ส่วนใหญ่เป็นปราสาทขอมซึ่งเป็นที่รู้จักกันในท้องถิ่นนั้น

นิทานพื้นเมืองที่เกี่ยวข้องกับท้องถิ่นต่าง ๆ แสดงให้เห็นถึงที่มาของภูมินามในท้องถิ่นนั้น ๆ จากตัวอย่างนิทานข้างต้นพบว่า เรื่องดังกล่าวนอกจากจะเป็นนิทานที่ได้รับความนิยมและมีการถ่ายทอดกันในชุมชนอีสานแล้ว ในบางชุมชนยังมีลักษณะเป็น “ตำนานประจำถิ่น (Local legend)” อีกด้วย ซึ่ง Funk & Wagnalls (1972, 640) ให้ความหมายของคำว่า “Local legend” ใน *standard dictionary of folklore, mythology, and legend* ไว้ว่า

ตำนานประจำถิ่นหมายถึงตำนานที่ยึดโยงกับพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่ง โดยตำนานนี้จะอธิบายภูมิทัศน์ อธิบายชื่อรวมถึงเล่าเรื่องราวของประเพณี

⁶ คำว่า **Place-names** มีความหมายจากต้นฉบับภาษาอังกฤษ ความว่า “To find the true origin and meaning of place-names requires access to early documents and familiarity with Old and Middle English dialects, but lack of these resources never stopped people devising explanations by relating names to real or imagined history, legend, or fanciful wordplay. There are hundreds such in every county, not only for towns and villages but for fields, woods, rocks, lakes, etc. Some draw on established story-patterns; others are mere puns and jokes.” (A Dictionary of English Folklore, 2000: 279)

ในท้องถิ่น และอธิบายพิธีกรรมบางอย่าง ตำนานประจำถิ่นมักมีลักษณะสั้น มักจะอธิบายลักษณะของสิ่งใดสิ่งหนึ่ง และอธิบายที่มาของชื่อ เรื่องเล่าประเภทนี้ มักจะมีลักษณะเนื้อเรื่องที่คล้ายกัน ถึงแม้ว่าจะปรากฏในคนละพื้นที่ของโลก ก็ตาม อีกทั้งยังมักจะแฝงให้เห็นความเก่า และแฝงถึงพิธีกรรม รวมถึงวิถีคิดของผู้คนในอดีตกาล⁷

การนิยามความหมายดังกล่าวสอดคล้องกับ “ตำนานประจำถิ่น (Mythical legend)” ที่สายป่าน ปุริวรรณชนะ (2548: 6) กล่าวว่า เป็น “เรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ทั้งที่เป็นเทพเจ้า คน สัตว์ และวัตถุสิ่งของต่าง ๆ อันเกี่ยวเนื่องกับความเชื่อพื้นบ้านแต่ไม่มี ความศักดิ์สิทธิ์ถึงขั้นตำนานปรัมปรา (myth)” หากพินิจจากความหมายของคำว่า “ตำนานประจำถิ่น” ดังที่ได้กล่าวมาแล้วจะเห็นว่า เรื่องเล่าดังกล่าวมีระดับความเชื่อ และความศักดิ์สิทธิ์ไม่ถึงขั้นตำนานปรัมปรา (Myth) ทว่าเรื่องเล่านี้มีลักษณะเด่นคือ การแสดง ความสัมพันธ์ระหว่างเรื่องเล่ากับภูมินามในท้องถิ่น ซึ่งบ่งบอกให้เห็นถึงสภาพภูมิประเทศ เศรษฐกิจ วิถีชีวิต และความเป็นมาของกลุ่มคนในท้องถิ่นนั้น ๆ ดังจะเห็นได้จากวิทยานิพนธ์เรื่อง **ลักษณะเด่น ของตำนานประจำถิ่นริมแม่น้ำและชายฝั่งทะเลภาคกลางของไทย** ของ สายป่าน ปุริวรรณชนะ (2548) ที่ได้รวบรวมตำนานประจำถิ่นริมแม่น้ำและชายฝั่งทะเลภาคกลาง นำมาจัดแบบเรื่อง และวิเคราะห์อนุภาค เพื่อแสดงให้เห็นลักษณะเด่นที่เป็นความสัมพันธ์ระหว่างตำนานประจำถิ่น กับท้องถิ่นในด้านต่าง ๆ หากพินิจลักษณะตัวเรื่องของตำนานประจำถิ่นดังกล่าวสอดคล้องกับ คำนิยามของ “นิทานประจำถิ่น” ที่ ประคอง นิมมานเหมินท์ (2551: 32) กล่าวไว้ว่า

นิทานประจำถิ่นเป็นเรื่องเล่าที่มีขนาดความยาวไม่แน่นอน บางเรื่องก็สั้น บางเรื่องก็ยาว บางเรื่องอาจมีอนุภาคที่สำคัญเพียงอนุภาคเดียว มักเป็น เรื่องแปลกพิสดารซึ่งเชื่อว่าเคยเกิดขึ้นจริง ณ สถานที่ใดสถานที่หนึ่ง บ่งบอก ชื่อตัวละครและสถานที่ไว้ชัดเจน อาจเป็นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับบุคคล

⁷ คำว่า **Local legend** มีความหมายจากต้นฉบับภาษาอังกฤษ ความว่า “A legend fixed to a definite locale, explaining some local feature of geography or name, or telling a story of local tradition explaining some custom. Local legend are short, etiological, etymological; they repeat the same themes, though in different parts of the world, again and again; they gave unmistakable signs of antiquity, embodying long-dead customs and a primitive morality.” Funk & Wagnalls (1949: 640)

ในประวัติศาสตร์บ้านเมือง หรือบุคคลสำคัญของท้องถิ่น ที่ตัวละครอาจเป็นมนุษย์ เทวดา สัตว์ หรือผีนางไม้

นิทานประจำถิ่นจะมีเรื่องราวอธิบายถึงความเป็นมาของสิ่งที่อยู่ในท้องถิ่น อาจเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นโดยธรรมชาติหรือก่อสร้างขึ้นมา

จากที่กล่าวมาจะเห็นว่า “ภูมินาม” สัมพันธ์กับเรื่องเล่าที่เป็น “ตำนานประจำถิ่น” และ “นิทานประจำถิ่น” ซึ่งแสดงให้เห็นถึงสภาพท้องถิ่นในด้านต่าง ๆ สอดคล้องกับเรื่องคันทานในชุมชนอีสานปัจจุบันที่นอกจากจะมีเรื่องราวเกี่ยวข้องกับชุมชนอีสาน ที่มีเหตุการณ์เกี่ยวข้องกับสภาพภูมิประเทศ สถานที่สำคัญ เรื่องเล่าท้องถิ่น และวิถีชีวิตของคนในชุมชน

2.2.2 ภูมินามที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทานในชุมชนอีสาน

เรื่องคันทานมีคุณค่าด้านต่าง ๆ ที่สอดแทรกและสะท้อนออกมาจากเรื่อง เช่น คุณค่าด้านหลักธรรมคำสอน คุณค่าด้านความเชื่อ คุณค่าด้านวัฒนธรรมประเพณี และคุณค่าด้านสังคมและการปกครอง เป็นต้น นอกจากนี้คุณค่าดังที่กล่าวมาแล้ว เรื่องนี้ยังให้ความรู้ทางประวัติศาสตร์ตำนานบ้านเมืองและสถานที่ตามทัศนะของคนโบราณ อีกทั้งยังมีชื่อบ้านนามเมืองตลอดจนชื่อภูเขา ห้วย หนอง เคาะ แก่ง ปรากฏอยู่ตลอดทั้งเรื่อง สุวิทย์ จิตรพลี (2524: 202 - 255) นอกจากนี้ในการรับรู้ของผู้คนและผู้ศึกษาวรรณกรรมท้องถิ่นพบว่า เรื่องคันทานเป็นวรรณกรรมที่มีอิทธิพลต่อความคิดความเชื่อของผู้คนในแถบลุ่มแม่น้ำโขง ทั้งภาคเหนือ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว ซึ่งบุคคลรวมถึงชื่อสถานที่ที่ปรากฏอยู่ทั่วไปตามท้องถิ่นต่าง ๆ ถือเป็นหลักฐานที่สะท้อนให้เห็นการรับรู้ของผู้คนในเชิงประจักษ์เป็นอย่างดีว่า วรรณกรรมเรื่องนี้ได้ฝังลึกจนกลายเป็นความเชื่อของผู้คนว่าสถานที่ในท้องถิ่นของตนเป็นสถานที่จริงตามเรื่องดังกล่าว (วิณา วิสเพ็ญ, 2562: 6) เช่นเดียวกับความนำของหอสมุดแห่งชาติลาว ที่กล่าวว่า เรื่องคันทาน (คัตทะนาม) เป็นนิยายอิงประวัติศาสตร์อันเก่าแก่เรื่องหนึ่งของลาว มีความสำคัญทางประวัติศาสตร์และภูมิศาสตร์มากกว่าเรื่องอื่น เพราะเนื้อเรื่องทั้งหมดเต็มเปี่ยมไปด้วยสถานที่-ชื่อบุคคล

ผู้วิจัยได้รวบรวมเอกสารและงานวิจัยเกี่ยวกับเรื่องคันทานสำนวนมุขปาฐะในพื้นที่ภาคอีสานพบว่า เรื่องดังกล่าวมีการบันทึกในสารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน วารสาร รวมถึงเอกสารและงานวิจัยที่ศึกษาเกี่ยวกับเรื่องคันทานต่าง ๆ เช่น หนังสือ วิทยานิพนธ์ ภาคนิพนธ์ และบทความ รวมถึงสำนวนที่ผู้วิจัยได้จากการลงเก็บข้อมูลภาคสนามในชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าว จากข้อมูลแสดงให้เห็นว่า เรื่องคันทานสำนวนมุขปาฐะมีทั้งที่เป็นตำนาน

ท้องถิ่นต่าง ๆ ในชุมชนอีสาน ได้แก่ ตำนาน “หมาสรวงงูชวง” ที่สัมพันธ์กับชื่อสถานที่ และชื่ออำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด ตำนานเมืองปากเหือง อำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย⁸ และตำนานเมืองขวาระบุรีที่สัมพันธ์กับชื่อเมืองเสมา อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา⁹ นอกจากนี้ เรื่องคันทนามยังเกี่ยวข้องกับภูมินามที่เป็นชื่อชุมชนและชื่อสถานที่ต่าง ๆ ในภาคอีสาน เช่น ภูหอกุไฮง จังหวัดเลย ดงพญาเย็น จังหวัดนครราชสีมา บ้านขุมคำ บ้านสองคอน และหนองขุหลุ จังหวัดอุบลราชธานี และบ้านกุ่มคันทนาม บ้านเล่าเข้าหินกอง จังหวัดร้อยเอ็ด

ผู้วิจัยพบว่า เรื่องคันทนามที่สัมพันธ์กับชื่อชุมชนและชื่อสถานที่ในชุมชนอีสาน มีทั้งหมด 10 ชุมชน แต่ละชุมชนมีเหตุการณ์ที่สัมพันธ์กับเรื่องคันทนามแตกต่างกัน เนื้อเรื่อง มักมีขนาดสั้น มีเฉพาะเหตุการณ์บางตอน อาจเป็นเพราะเนื้อเรื่องทั้งหมดมีขนาดยาว ผู้เล่าจึงเลือก จดจำเหตุการณ์บางเหตุการณ์ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 3 เหตุการณ์จากเรื่องคันทนามที่เกี่ยวข้องกับชุมชนอีสาน

ชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม	เหตุการณ์จากเรื่องคันทนาม
1. บ้านขุมคำ อำเภอกุตุขาวปูน จังหวัดอุบลราชธานี	- ตอนคันทนามปราบยักษ์เฝ้าขุมคำ
2. ตำบลขุหลุและบ้านคอนสาย อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี	- ตอนคันทนามกับมารดาหาบทองคำ
3. บ้านยางชุม อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ	- ตอนคันทนามปราบจินายม
4. บ้านด่าน อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ	- ตอนคันทนามได้นางสีดาเป็นเมีย - ตอนคันทนามสร้างพระธาตุแด่นางสีดาผู้เป็นแม่
5. บ้านหลุบโมง อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ	- ตอนชายไม้ร้อยกอและชายเกวียนร้อยเล่มปราบจินายม
6. บ้านกุ่มคันทนาม อำเภอโพธิ์ทราย จังหวัดร้อยเอ็ด	- ตอนคันทนามพบสหาย - ตอนคันทนามปราบจินายม

⁸ ดูเพิ่มเติมใน ธวัช ภูณโณทก. “เมืองปากเหือง : นิทาน.” สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม 11, 2542 หน้า 3681-3682

⁹ ดูเพิ่มเติมใน อรุณศรี เบญจสิริเลิศ , ศศิธร ธัญลักษณ์านนท์. “เมืองขวาระบุรี : นิทาน.” สารานุกรมวัฒนธรรมไทยภาคอีสาน เล่ม 11, 2542 หน้า 3663-3664

	- ตอนค้นธนามช่วยนางสีดา
7. บ้านส้มโอยง บ้านเล่าเข้า บ้านหินกอง อำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด	- ตอนค้นธนามประลองกำลังกับชายไม้ร้อยกอ และชายเกวียนร้อยเล่ม
8. อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด	- ตอนค้นธนามปราบหมาสรวงงูชวง
9. บ้านท่าตีหมี่ อำเภอเชียงคาน จังหวัดเลย	- ตอนค้นธนามปราบเหยี่ยวฮ้าง
10. อำเภอสูงเนิน จังหวัดนครราชสีมา	- ตอนค้นธนามปราบงูชวง

จากตารางพบว่าชุมชนอีสานแต่ละชุมชน มีเหตุการณ์ที่สัมพันธ์เรื่องค้นธนามแตกต่างกัน โดยเหตุการณ์ทั้งหมดอยู่ในช่วงแรกของเรื่อง คือตั้งแต่ตอนกำเนิดค้นธนามจนถึงตอนค้นธนามช่วยนางสีดา นอกจากนี้ยังพบว่ามีบางเหตุการณ์ที่ไม่ปรากฏในฉบับวรรณกรรมลายลักษณ์ที่ได้วิเคราะห์ไปข้างต้น ได้แก่ ตอนหาบทองคำและตอนค้นธนามสร้างพระธาตุให้แก่นางสีดาผู้เป็นแม่ เหตุการณ์ดังกล่าวนอกจากจะเป็นเหตุการณ์ที่เพิ่มเข้ามาในโครงเรื่องเดิมแล้วยังเป็นเหตุการณ์ที่เป็นที่มาของชื่อชุมชนและชื่อสถานที่ในชุมชนอีสาน นอกจากนี้ยังพบว่ามีตัวละครที่เพิ่มเข้ามาและเป็นตัวละครที่พบในชุมชนเดียวคือ ตัวละคร “หมาสรวงงูชวง” ที่พบเฉพาะตำนานหมาสรวงงูชวงในพื้นที่อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ดเท่านั้น จากตารางดังกล่าวจึงทำให้เห็นว่าการค้นธนามในฐานะตำนานท้องถิ่นที่สัมพันธ์กับชื่อชุมชนและชื่อสถานที่ในชุมชนอีสานมีเหตุการณ์ที่แตกต่างกันในแต่ละชุมชน มีการเพิ่มรายละเอียดเกี่ยวกับตัวละคร อีกทั้งยังมีการเสริมบางเหตุการณ์เข้ามาในโครงเรื่องเพื่ออธิบายชื่อชุมชนและชื่อสถานที่

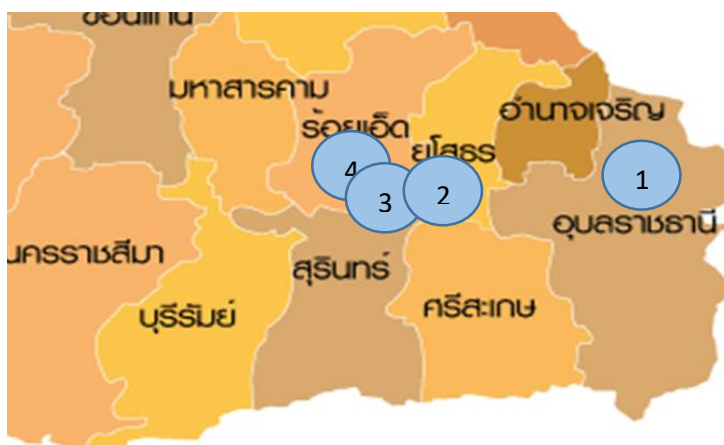
ผู้วิจัยได้ลงพื้นที่ภาคสนามใน 10 ชุมชนที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องค้นธนามพบว่า มีชุมชนอีสาน 4 ชุมชนที่มีความน่าสนใจ คือนอกจากเรื่องค้นธนามจะไปเกี่ยวข้องกับชื่อชุมชนและสถานที่สำคัญในชุมชนแล้ว ยังไปเกี่ยวข้องกับเรื่องเล่าท้องถิ่น อาชีพของคนในชุมชน ความเชื่อ รวมถึงประเพณีพิธีกรรมในชุมชน มากไปกว่านั้น ทั้ง 4 ชุมชนยังนำเรื่องค้นธนามไปใช้ประกอบพิธีกรรม และนำไปสร้างสรรค์ในรูปแบบต่าง ๆ ภายในชุมชนอีกด้วย

2.2.3 การวิเคราะห์เรื่องค้นธนามที่อธิบายภูมินามในชุมชนอีสาน 4 ชุมชน

ผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์ความเชื่อมโยงของเรื่องค้นธนามกับชุมชนอีสานทั้ง 4 ชุมชนประกอบไปด้วย

1. บ้านชุมคำ ตำบลแก่งเค็ง อำเภอภูคดข้าวปุ้น จังหวัดอุบลราชธานี
2. บ้านด่าน ตำบลด่าน อำเภอราชไศล จังหวัดศรีสะเกษ

3. บ้านกู่คันทนาม ตำบลยางคำ อำเภอโพธาราย จังหวัดร้อยเอ็ด
4. อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด

ภาพที่ 1 แผนที่ชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม
(ผู้วิจัยประยุกต์มาจาก www.sites.google.com/site/esanzapp/esan-history)

ในการวิเคราะห์เรื่องคันทนามที่อธิบายภูมินามในชุมชนอีสานทั้ง 4 ชุมชน ผู้วิจัยจะใช้เรื่องคันทนามสำนวนมุขปาฐะที่มาจากการสัมภาษณ์ และสำนวนที่มีการบันทึกในเอกสารเป็นหลักในการวิเคราะห์ และจะกล่าวถึงภูมิหลังของชุมชน อันประกอบด้วย ประวัติความเป็นมา ลักษณะภูมิประเทศ อาชีพ และเรื่องเล่าท้องถิ่น ที่มาจากการสัมภาษณ์และการจดบันทึกไว้ในเอกสารโดยคนในชุมชน หรือผู้ที่มีความรู้ความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องคันทนามในชุมชน ประกอบการวิเคราะห์ข้อมูล

สำนวนที่นำมาใช้ในการวิเคราะห์ ผู้วิจัยจะเลือกสำนวนที่ได้จากการสัมภาษณ์จากผู้ที่มีความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องคันทนามในแต่ละชุมชน โดยผู้บอกข้อมูลทั้งหมดเป็นคนที่อาศัยอยู่ในชุมชน รู้จักและสามารถเล่าเรื่องราวได้ มีทั้งผู้เล่าที่เป็นเพศหญิงและเพศชาย ผู้เล่าที่เป็นบุคคลทั่วไปและผู้เล่าที่เป็นพระสงฆ์ ทำให้เรื่องเล่าแต่ละสำนวนมีความแตกต่างกันออกไป ทั้งการสลับรายละเอียดของเรื่อง การเล่าโดยเน้นเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับชุมชนของตน การนำอนุภาคมาเล่าขยายความ ลักษณะของการเล่าเหล่านี้ทำให้แต่ละสำนวนมีความยาว อนุภาค และรายละเอียดต่างกัน ในขณะที่สำนวนสัมภาษณ์ที่ผู้วิจัยได้มาจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องจะเป็นสำนวนที่มีการเก็บข้อมูลก่อนหน้าที่ผู้วิจัยจะสัมภาษณ์เรื่องเล่าในชุมชนต่าง ๆ ทำให้เห็นความต่างของสำนวนในชุมชนนั้น ๆ และเห็นร่องรอยของเรื่องเล่าที่มีมาก่อนหน้า ถือว่าเป็นประโยชน์ต่อขั้นตอนการวิเคราะห์เรื่องคันทนามได้เป็นอย่างดี

ผู้วิจัยได้รวบรวมเรื่องคณานามสำนวนมุขปาฐะในชุมชนอีสานทั้ง 4 ชุมชน พบว่ามีจำนวนทั้งหมด 17 สำนวน ประกอบด้วย บ้านชุมคำ 4 สำนวน บ้านด่าน 2 สำนวน บ้านกู่คณานาม 5 สำนวน และอำเภอเมืองสรวง 6 สำนวน ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 4 เรื่องคณานามสำนวนต่าง ๆ ในชุมชนอีสาน 4 ชุมชน

ชุมชนอีสาน	เรื่องคณานามที่อธิบายภูมินามในชุมชนอีสาน
บ้านชุมคำ อำเภอกุตุขำบุรีน จังหวัดอุบลราชธานี	<ol style="list-style-type: none"> 1. สำนวนของพระครูอาทร ชัยกิจ (สัมภาษณ์) 2. สำนวนของนายเวียง ศาลาน้อย (สัมภาษณ์) 3. สำนวนของสุวิทย์ จิตรพลี (2524) 4. สำนวนจากหนังสือ คัชชานาม: วรรณกรรมสองฝั่งโขง (2562)
บ้านด่าน อำเภอราชไศล จังหวัดศรีสะเกษ	<ol style="list-style-type: none"> 1. สำนวนของนายพงพิสุทธิ์ รุจิวิกรกุล (สัมภาษณ์) 2. สำนวนของนายสุบรรณ พงศ์จันโอ (สัมภาษณ์)
บ้านกู่คณานาม อำเภอพนทราย จังหวัดร้อยเอ็ด	<ol style="list-style-type: none"> 1. สำนวนของนางสุจิน สังข์เสน (สัมภาษณ์) 2. สำนวนของนางกลม ด่านสมัคร (สัมภาษณ์) 3. สำนวนของนางเกลี้ยง พัฒพรหม (สัมภาษณ์) 4. สำนวนของสุวิทย์ จิตรพลี (2524) 5. สำนวนของสุวิทย์ จิตรพลี (2524) สำนวนที่ 2
อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด	<ol style="list-style-type: none"> 1. สำนวนของพระครูศิริธรรมประโชติ (สัมภาษณ์) 2. สำนวนของพระมหาสาคร สาครโร (สัมภาษณ์) 3. สำนวนของนายอุเรียน ธุระพันธ์ (สัมภาษณ์) 4. สำนวนของนายสมพงษ์ หงส์พันธุ์ (2528) 5. สำนวนของสภาวัฒนธรรมอำเภอเมืองสรวง (2549) 6. สำนวนของพระราชธรรมโสภณ (2558)

สำนวนเรื่องเล่าจากชุมชนต่าง ๆ ข้างต้น มีทั้งสำนวนที่ได้มาจากการสัมภาษณ์ และสำนวนที่มีการบันทึกในเอกสารที่เกี่ยวข้อง ยกเว้นบ้านด่านที่มีเพียงสำนวนที่ได้จากการสัมภาษณ์ เท่านั้น อย่างไรก็ตาม เมื่อพิจารณาสำนวนดังตารางแล้วพบว่า ผู้เล่าเรื่องคณานามที่อธิบายภูมินามในชุมชนอีสานทั้ง 4 ชุมชน มีสถานภาพที่หลากหลาย ทั้งชาวบ้านทั่วไป พระสงฆ์ ผู้นำชุมชน ประชาชนชาวบ้าน และผู้นำในการประกอบพิธีกรรม ด้วยสถานภาพของผู้เล่าที่หลากหลายจึงทำให้เรื่องเล่ามีความแตกต่างกันไปถึงแม้จะอยู่ในชุมชนเดียวกันก็ตาม และเมื่อพินิจทั้ง 17 สำนวนที่ผู้วิจัยรวบรวม จำแนกได้ 2 ลักษณะ คือ ชาดกพื้นบ้านและตำนานสถานที่

เรื่องคันทนามในชุมชนอีสานทั้ง 4 ชุมชนที่มีลักษณะเป็นชาดกพื้นบ้าน พบว่ามี 3 สำนวน ได้แก่ สำนวนของนายสุบรรณ พงศ์จันโอ สำนวนของพระครูศิริธรรมประโชติ และสำนวนของนายอุเรียน ธุระพันธ์ ทั้ง 3 สำนวนปรากฏที่บ้านด่านและอำเภอเมืองสรวง มีผู้เล่าเป็นพระสงฆ์ และปราชญ์ชาวบ้าน การเล่าเรื่องคันทนามในลักษณะชาดกจะไม่ได้เล่าตามรูปแบบการเล่า อรรถกถาชาดกที่มีองค์ประกอบของการเล่า ได้แก่ ปัจจุบันวัตถุ อดีตวัตถุ คาถา ไวยากรณ์ และสโมธาน แต่เรื่องคันทนามในที่นี้จะเล่าในลักษณะนิทานทั่วไป โดยเน้นว่าตัวละครเอกคือคันทนาม เป็นพระโพธิสัตว์ เช่นสำนวนของนายอุเรียน ธุระพันธ์ที่กล่าวว่า “ท้าวคันทนามโพธิสัตว์เป็นบุตรชายคนเดียวของแม่ม่าย” นอกจากนี้ในสำนวนของนายสุบรรณ พงศ์จันโอ กล่าวว่า “เรื่องคันทนามเป็นหนึ่งในชาดก 500 ชาดก” และสำนวนของพระครูศิริธรรมประโชติ ยังมีการอ้างถึงตัวละครเอกว่า “เป็นพระโพธิสัตว์บำเพ็ญบารมี” แต่ในขณะที่เดียวกันเมื่อเปรียบเทียบกับเรื่องคันทนามสำนวนลายลักษณ์ของอัมพร นามเหลา (2529) แล้วพบว่า สำนวนลายลักษณ์มีรูปแบบการเล่าคล้ายอรรถกถาชาดก คือมีปัจจุบันวัตถุ อดีตวัตถุ และสโมธานหรือม้วนชาติ เนื่องจากสำนวนลายลักษณ์ดังกล่าวมีเนื้อหาสมบูรณ์ตั้งแต่ต้นจนจบ ต่างจากเรื่องคันทนามสำนวนมุขปาฐะที่เล่าเฉพาะบางเหตุการณ์แต่ใช้วิธีการเล่าขยายลักษณะของตัวละครเอกว่าเป็นพระโพธิสัตว์เพื่อให้เห็นว่าเรื่องดังกล่าวเป็นชาดกนั่นเอง

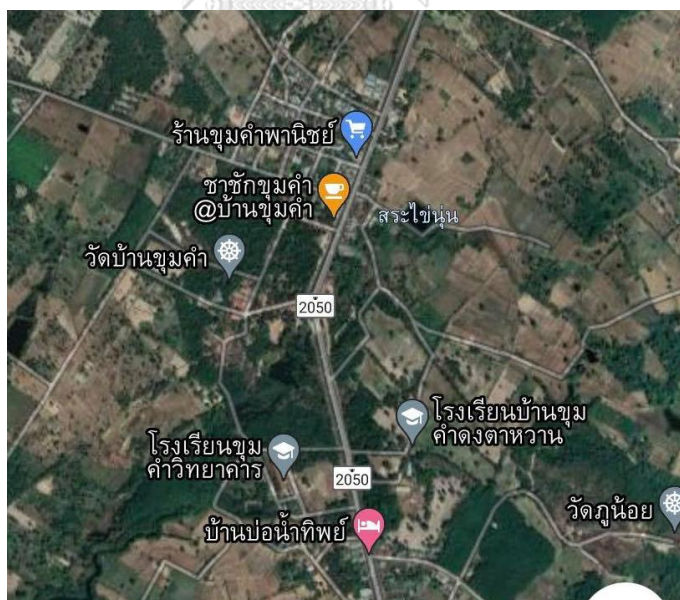
นอกจากนี้เรื่องคันทนามในชุมชนอีสานยังมีบางสำนวนเป็นตำนานสถานที่ เช่น สำนวนของพระครูอาทร ชัยกิจ สำนวนของนายเวียง ศาลาน้อย สำนวนของนายพงษ์พิสุทธิ์ รุจีวีรกุล สำนวนของนางกลม ด่านสมัคร และสำนวนของนายสมพงษ์ หงส์พันธุ์ เป็นต้น สำนวนเหล่านี้มีการเล่าโดยเน้นให้เห็นถึงการเดินทางของตัวละครเอกที่ต้องเผชิญต่ออุปสรรคต่าง ๆ การดำเนินเรื่องจึงมีความเหนือธรรมชาติ ตั้งแต่การกำเนิดจากรอยเท้าข้างจนถึงการปราบศัตรูด้วยกำลังและของวิเศษ แต่ไม่ได้กล่าวถึงตัวละครเอกว่าเป็นพระโพธิสัตว์หรือกล่าวถึงการกลับชาติมาเกิด ทำให้เรื่องคันทนามมีลักษณะเป็นนิทานมหัศจรรย์ นอกจากนี้ยังมีการอธิบายภูมินามโดยตรง เช่น สำนวนของนายพงษ์พิสุทธิ์ รุจีวีรกุล สำนวนของนางเกลี้ยง พัฒพรหม และสำนวนของสุวิทย์ จิตรพลี สำนวนที่สอง ที่มีขนาดสั้นเนื่องจากการอธิบายที่มาของสถานที่โดยตรง เช่น การอธิบายที่มาของพระธาตุสีกา และที่มาของขวยจรรย์ไม้

เมื่อผู้วิจัยได้พินิจจากตารางและแบ่งลักษณะของเรื่องคันทนามเบื้องต้นแล้ว จึงตั้งข้อสังเกตว่า การรับรู้เรื่องคันทนามในชุมชนอีสานน่าจะมีที่มา 2 ทาง คือ รับรู้มาจากเรื่องคันทนามสำนวนลายลักษณ์ที่เป็นต้นฉบับโบราณ มีลักษณะเป็นชาดกพื้นบ้าน มีทั้งการรับรู้

โดยการเล่าจากรุ่นสู่รุ่นและรับรู้จากการศึกษาเพิ่มเติม นอกจากนี้ยังมีการรับรู้มาจากสำนวนมุขปาฐะ ในลักษณะตำนานสถานที่ที่ผูกกับสถานที่ต่าง ๆ ในท้องถิ่น มีการถ่ายทอดกันมาจากรุ่นสู่รุ่น เพื่อดำรงไว้ให้เป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของชุมชน ถึงอย่างไรก็ตาม เรื่องคันทนามทั้ง 17 สำนวน ที่ผู้วิจัยรวบรวมมานั้นต่างก็มีความเกี่ยวข้องกับชุมชนในด้านต่าง ๆ ได้แก่ สภาพภูมิประเทศ และสถานที่สำคัญในชุมชน เรื่องเล่าท้องถิ่น และวิถีชีวิตของคนในชุมชน บ่งบอกให้เห็นความสำคัญของเหตุการณ์และอนุภาคของเรื่องคันทนามที่มีต่อชุมชน ที่ทำให้เรื่องดังกล่าวสามารถดำรงอยู่ได้ในปัจจุบันดังต่อไปนี้

2.2.3.1 เรื่องคันทนามบ้านขุมคำ ตำบลแก่งเค็ง อำเภอกุดข้าวปุ้น จังหวัดอุบลราชธานี

บ้านขุมคำ ตั้งอยู่ในตำบลแก่งเค็ง อำเภอกุดข้าวปุ้น จังหวัดอุบลราชธานี (แต่เดิมบ้านขุมคำขึ้นกับตำบลคอนสาย อำเภอตรการพิชผล จังหวัดอุบลราชธานี) ติดกับทางหลวงแผ่นดินหมายเลข 2050 (อุบลราชธานี – เขมราฐ) บ้านขุมคำเป็นหมู่บ้านขนาดใหญ่ มีจำนวน 200 หลังคาเรือน มีวัด และมีโรงเรียน 2 ระดับ คือ โรงเรียนระดับประถมศึกษาและระดับมัธยมศึกษา

ภาพที่ 2 แผนที่บ้านขุมคำ ตำบลแก่งเค็ง อำเภอกุดข้าวปุ้น จังหวัดอุบลราชธานี

แต่เดิมบริเวณบ้านขุมคำเป็นป่ารกชัฏ มีกลุ่มคนเข้ามาปรับพื้นที่ให้เป็นที่อยู่อาศัยเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2490 คนกลุ่มแรกที่เข้ามาอาศัยบริเวณนี้มาจากบ้านคอนสาย อำเภอตรการพิชผล (บ้านขุหลุ) และบ้านโพธิ์ชัย ได้แก่ พ่อใหญ่พรม พ่อใหญ่เคน และพ่อใหญ่เกียน

ตอนนั้นพื้นที่บ้านขุมคำมีคนอาศัยอยู่ 3 – 4 หลังคาเรือน (เวียง ศาลาน้อย สัมภาษณ์, 4 ธันวาคม 2564) ต่อมาในปี พ.ศ. 2502 เมื่อเริ่มมีคนมากขึ้นจึงสร้างสำนักสงฆ์ขึ้นบริเวณป่าขุมชนและยกฐานะขึ้นเป็นวัดขุมคำในภายหลัง รวมทั้งมีการสร้างโรงเรียนในระดับประถมศึกษาและมัธยมศึกษาในเวลาต่อมา กลุ่มคนบ้านขุมคำมีอาชีพหลักอยู่ 2 อาชีพ คือ อาชีพทำนาและอาชีพทำไร่มันสำปะหลัง นอกจากนี้ยังมีการปลูกยางพาราอยู่บ้าง

บ้านขุมคำตั้งอยู่ในภูมิประเทศที่เป็นลานหินสลับกับลานดิน ลานหินอยู่ในบริเวณวัดขุมคำมีลักษณะเป็นรอยและเป็นหลุม ตามการกัดเซาะของน้ำที่ไหลผ่านบริเวณวัดขุมคำ จนทำให้มีหินเป็นรูปร่าง ๆ ส่วนพื้นที่ที่เป็นดินถูกใช้เป็นที่อยู่อาศัยและทำการเกษตร ลานหินที่อยู่ในวัดขุมคำถือว่าเป็นสถานที่สำคัญของชุมชน เนื่องจากเป็นที่ตั้งของ “ขุมคำ” ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามซึ่งเป็นที่มาของชื่อชุมชน

ชื่อบ้านขุมคำและวัดขุมคำมาจากขุมคำในเรื่องท้าวคันธนาม (คันธนาม) มีสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามตอนกำเนิดคันธนามจนถึงตอนท้าวคันธนามฆ่ายักษ์ชิลิน เช่น รอยเท้าช้าง ขุมมันแขง กระตูกงูชวง และรอยเท้ายักษ์ชิลิน นอกจากนี้วัดขุมคำยังเป็นที่ตั้งของพระพุทธรูปหินขัด หรือ พระเจ้าใหญ่ขุมคำ ที่สร้างขึ้นพร้อมกับวัดขุมคำ มีลักษณะคล้ายกับพระเจ้าใหญ่องค์ที่วัดปากแขง อำเภอเขมราฐ จังหวัดอุบลราชธานี ปัจจุบันทางวัดขุมคำ ชุมชนบ้านขุมคำ และหน่วยงานราชการท้องถิ่น ได้นำเรื่องคันธนามมาใช้ในการจัดการการท่องเที่ยว “ตามรอยประวัติศาสตร์ท้องถิ่นท้าวคันธนาม” อีกทั้งวัดขุมคำยังมีงานประจำปีที่สำคัญคือ งานนมัสการพระเจ้าใหญ่ขุมคำ จัดในวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 ของทุกปี เพื่อสักการะพระเจ้าใหญ่ขุมคำ

เรื่องคันธนามบ้านขุมคำที่ผู้วิจัยรวบรวมมาทั้งหมด 4 ส่วน เป็นส่วนที่ผู้วิจัยได้มาจากการสัมภาษณ์โดยผู้วิจัย 2 ส่วน ได้แก่ ส่วนของพระครูอาทร ชัยกิจ และส่วนของนายเวียง ศาลาน้อย อีก 2 ส่วนมาจากเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องคือ ส่วนของสุวิทย์ จิตรพลี (2524) จากวิทยานิพนธ์เรื่อง **คันธนาม : การศึกษาเชิงวิเคราะห์** สุวิทย์ จิตรพลี ได้สัมภาษณ์เรื่องคันธนามจากนายเถิง อุ่นจิตต์ นายใจ จันทรทิพย์ และนายหวด อนันตภักดิ์ ทั้งสามคนเป็นผู้ให้ข้อมูลในขณะนั้น นอกจากนี้ยังมีส่วนเรื่องคันธนามจากหนังสือเรื่อง **คันธนาม : วรรณกรรมสองฝั่งโขง** ซึ่งวีณา วิสเพ็ญ (2562) เป็นบรรณาธิการ เรื่องคันธนามบ้านขุมคำทั้ง 4 ส่วนปรากฏเหตุการณ์และอนุภาคสำคัญดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 5 สำนวนเรื่องคันทนามในบ้านชุมคำ อำเภอกุดข้าวปุ้น จังหวัดอุบลราชธานี

เรื่องคันทนามในชุมชนอีสาน: บ้านชุมคำ อำเภอกุดข้าวปุ้น จังหวัดอุบลราชธานี	เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้อง กับชุมชน	อนุภาคสำคัญ
1. สำนวนของพระครูอาทร ชัยกิจ	คันทนามปราบยักษ์เฝ้าชุมคำ	คันทนาม, นางอัมรา, ยักษ์, ดาบวิเศษ, ทองคำ
2. สำนวนของนายเวียง ศาลาน้อย	คันทนามปราบยักษ์เฝ้าชุมคำ	คันทนาม, นางอัมรา, ยักษ์ ชิลี, ดาบกายสิทธิ์, ไม้เท้า กกชี้ตายปลายชี้เป็น, ทองคำ
3. สำนวนของสุวิทย์ จิตรพลี (2524)	คันทนามปราบยักษ์เฝ้าชุมคำ	คันทนาม, แม่ของคันทนาม, ยักษ์, ทองคำ, งูชวง
4. สำนวนจากหนังสือ คัชชนาม: วรรณกรรมสองฝั่งโขง (2562)	คันทนามปราบยักษ์เฝ้าชุมคำ	คันทนาม, แม่ของคันทนาม, ยักษ์ชิลี, ทองคำ, งูชวง

จากตารางพบว่า ทั้ง 4 สำนวน มีเหตุการณ์สำคัญซ้ำกันทุกสำนวน คือ “เหตุการณ์คันทนามปราบยักษ์เฝ้าชุมคำ” อยู่ในตอนต้นของเรื่องคันทนาม เหตุการณ์นี้เริ่มตั้งแต่คันทนามกับแม่ออกไปขุดมันกินเป็นอาหาร ยักษ์ที่เฝ้าอยู่บริเวณนั้นจับแม่ของคันทนามหวังจะกินคันทนามช่วยแม่จากยักษ์ คันทนามสู้กับยักษ์จนได้รับชัยชนะ ยักษ์ขอให้ไว้ชีวิตตนโดยการบอกที่ซ่อนทองคำนั้นคือชุมคำ ถึงแม้ว่าทุกสำนวนจะกล่าวถึงเหตุการณ์นี้แต่การเล่ากลับแตกต่างกัน ทั้งรายละเอียดของเหตุการณ์ เช่น สำนวนของพระครูอาทร ชัยกิจ ที่กล่าวว่า

ท้าวคันทนามก็ชกต่อยกันกับยักษ์ ยักษ์ยอมแพ้ ขอให้ไว้ชีวิต จะมีสิ่ง
ตอบแทน เลยกทองคำในหลุมให้แก่ท้าวคันทนามและมีดาบเอาให้คันทนาม
(พระครูอาทร ชัยกิจ, สัมภาษณ์ 27 มีนาคม 2564)

สำนวนเรื่องคณานามบ้านชุมคำดังกล่าวแสดงให้เห็นว่าคณานามต่อสู้กับยักษ์ด้วยมือเปล่าและพลังกำลังของตนเอง เมื่อชนะ ยักษ์จึงมอบทองคำให้ ต่างจากสำนวนของนายเวียง ศาลาน้อย ที่กล่าวว่า

ทำวคัฒนามมาเห็นก็ไมให้กินและจะฆ่ายักษ์ด้วยดาบกายสิทธิ์ และมีไม้เท้ากชั้ตายปลายชั้เป็น ชั้ให้ตายก็ตาย ชั้ให้เป็นก็เป็น ชั้ให้หนุ่มก็หนุ่ม ชั้ให้แก่ก็แก่
ยักษ์ก็ร้องขอว่าไม่ให้ฆ่า ก็เลยเอาชุมทองคำแลกกับชีวิต ยักษ์เลยชั้ไปที่ชุมทองคำ
แล้วก็ขนทองคำใส่คุหาบไป

(เวียง ศาลาน้อย, สัมภาษณ์ 4 ธันวาคม 2564)

สำนวนเรื่องคณานามบ้านชุมคำของนายเวียง ศาลาน้อย มีรายละเอียดเหตุการณ์ต่างจากสำนวนแรกคือ เล่าว่าคณานามปราบยักษ์ด้วยดาบกายสิทธิ์และไม้เท้ากชั้ตาย-ปลายชั้เป็น เมื่อชนะยักษ์ ยักษ์จึงยกทองคำให้ สำนวนนี้แสดงให้เห็นว่ามีการเล่ารายละเอียดของของวิเศษคือไม้เท้ากชั้ตายปลายชั้เป็น ซึ่งเป็นของวิเศษสำคัญของตัวละครเอกทั้งสองสำนวนยังให้ที่มาของของวิเศษแตกต่างกัน ซึ่งสำนวนแรกเล่าว่าได้ดาบมาจากยักษ์ ในขณะที่สำนวนที่สองเล่าว่าของวิเศษ อันได้แก่ดาบกายสิทธิ์และไม้เท้ากชั้ตายปลายชั้เป็นติดตัวคณานามมาก่อนแล้ว

นอกจากนี้ยังมีสำนวนที่ไม่ได้กล่าวถึงของวิเศษ แต่กล่าวถึงเพียงเหตุการณ์ตอนคณานามต่อสู้กับยักษ์ คือ สำนวนจากหนังสือ **คัชชนาม : วรรณกรรมสองฝั่งโขง** ดังนี้

คัชชนามขอร้องไห้ปล่อยมารดา แต่ยักษ์ไม่ยอม คัชชนามจึงสู้กับยักษ์
และยักษ์สู้ไม่ได้ จึงคุกเข่าอนขอชีวิตและบอกชุมคำให้เพื่อไม่ให้อดอยาก

(วิณา วิสเพ็ญ, 2562: 19)

ทั้งสามสำนวนที่กล่าวมาแสดงให้เห็นรายละเอียดในเหตุการณ์คณานามต่อสู้กับยักษ์แตกต่างกัน ทั้งวิธีการต่อสู้ และการกล่าวถึงของวิเศษ อย่างไรก็ตาม ทั้งสามสำนวนต่างกล่าวถึงเหตุการณ์หลังจากได้รับทองคำแล้ว นั่นคือการนำของคำใส่ครุ (คุ) แล้วหาบกลับบ้าน ในสำนวนของพระครูอาทร ชัยกิจ และนายเวียง ศาลาน้อย ยังมีการให้รายละเอียดเพิ่มเติมอีกว่า

สองแม่ลูกหาบทองคำผ่านไปยังสถานที่ต่าง ๆ แล้วเกิดเป็นชื่อของสถานที่นั้น ๆ ได้แก่ สายคุไปขาด บริเวณบ้านคอนสาย หมู่บ้านนั้นจึงชื่อว่าบ้านคอนสาย หลังจากนั้นก็หาบไปที่หนองแห่งหนึ่ง สายคุหลูที่หนองนั้น จึงได้ชื่อว่า หนองคุหลู (ปัจจุบันชื่อว่าหนองขุหลู) จากหนองคุหลูเดินต่อไปถึงบ้านแจะแม ไปเจอคนต้มเกลือเลยขอแจะเกลือ (ใช้มือแตะเกลือ) และพูดว่า “แจะละแม” จึงกลายเป็นชื่อหมู่บ้านแจะแม ซึ่งชื่อชุมชนและสถานที่ดังกล่าวอยู่ในเส้นทางการเดินทางจากบ้านชุมคำ อำเภอภูค้ำาวปูน จังหวัดอุบลราชธานี ผ่านบ้านคอนสาย ผ่านหนองขุหลู (ตำบลขุหลู) อำเภอตระการพืชผล จังหวัดอุบลราชธานี มาจนถึงตำบลแจะแม อำเภอเมือง จังหวัดอุบลราชธานี แสดงให้เห็นการเชื่อมโยงเส้นทางการเดินทางกับเรื่องเล่าได้เป็นอย่างดี

นอกจากสำนวนที่แสดงให้เห็นรายละเอียดของเหตุการณ์แล้วยังมีสำนวนที่กล่าวถึงเฉพาะตอนท้ายของเหตุการณ์คือ สำนวนของสุวิทย์ จิตรพลี (2524) ที่กล่าวว่า “ชุมคำคือชุมทองที่ยักษ์บอกให้คชนามทราบเป็นการตอบแทนที่ไว้ชีวิต” ไม่ได้กล่าวถึงรายละเอียดอื่น ๆ นอกจากนี้ แต่สำนวนนี้จะเป็นการให้รายละเอียดของชุมทองคำและหินอนุภาคตัวละคร ได้แก่ “หินคชนาม หินแม่ และหินงูชวง” ที่ชาวบ้านเข้าใจว่าคชนามฆ่างูชวงตายแล้วกลายเป็นหินอยู่ในบริเวณวัดซึ่งผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์ต่อไป

จากการศึกษาเรื่องคชนามสำนวนบ้านชุมคำทั้ง 4 สำนวนพบว่า เหตุการณ์ที่ปรากฏทุกสำนวนคือเหตุการณ์ที่คชนามปราบยักษ์เฝ้าชุมคำ แต่ละสำนวนมีรายละเอียดแตกต่างกันออกไป และมีอนุภาคที่ปรากฏซ้ำและเป็นอนุภาคสำคัญในเหตุการณ์นี้ ได้แก่ คชนามแม่ของคชนาม ยักษ์ และทองคำ นอกจากนี้ยังมีอนุภาคอื่นที่เกี่ยวข้องได้แก่ ดาบ ไม้เท้ากษัตริย์ ปลายซี่เป็น งูชวง และอนุภาคการกำเนิดจากรอยเท้าช้าง โดยอนุภาคเหล่านี้ต่างเกี่ยวข้องกับบ้านชุมคำในด้านสภาพภูมิประเทศ สถานที่สำคัญ เรื่องเล่าท้องถิ่น และวิถีชีวิตของคนในชุมชนดังต่อไปนี้

- **สภาพภูมิประเทศและสถานที่สำคัญในชุมชน** จากที่ผู้วิจัยได้กล่าวถึงภูมิหลังของบ้านชุมคำและลักษณะพื้นที่บ้านชุมคำรวมถึงบริเวณวัดชุมคำไปก่อนหน้าแล้วว่าบ้านชุมคำมีพื้นที่สองส่วนคือส่วนที่ตั้งบ้านเรือนจะเป็นพื้นดินทั่วไป และส่วนที่ตั้งของวัดจะเป็นบริเวณลานหินที่เกิดการกัดเซาะของน้ำจนเป็นหลุม บริเวณดังกล่าวมีหินขนาดยักษ์ที่รูปร่างต่างกันอย่างนี้นอกจากนี้บริเวณนั้นยังล้อมรอบไปด้วยป่าไม้ ลักษณะภูมิประเทศบริเวณวัดชุมคำสัมพันธ์กับเรื่องคชนาม ดังที่ วิณา วิสเพ็ญ (2562: 20) ได้ตั้งข้อสังเกตไว้ว่า

จากการสังเกตพบว่า วัดชุมค่านี้อยู่ในพื้นที่แหล่งธรรมชาติที่บริเวณส่วนใหญ่เป็นเนินเขาเตี้ย ๆ มีลานหินเป็นบริเวณกว้างและถูกน้ำกัดเซาะโดยธรรมชาติ ทำให้เกิดร่องเกิดหลุมต่าง ๆ ได้ดินมีสินแร่ธรรมชาติ จึงทำให้มีการผูกโยงสถานที่เหล่านี้เข้ากับเรื่องคัชชานาม และเป็นตอนต้นของเรื่องเท่านั้น แต่อย่างไรก็ตาม สถานที่เหล่านี้ได้สะท้อนอิทธิพลของเรื่องคัชชานามต่อการตั้งชื่อบ้านนามเมืองว่ามีความสัมพันธ์กับนิทานตำนานที่เป็นรูปธรรมอีกแห่งหนึ่ง

ภาพที่ 3 ลานหินบริเวณวัดชุมคำ

จากการตั้งข้อสังเกตดังกล่าวจะเห็นว่า สภาพภูมิประเทศบริเวณวัดชุมคำเอื้อต่อการเล่าเรื่องคัชชานาม จากการลงเก็บข้อมูลภาคสนามด้วยวิธีการสัมภาษณ์ ผู้วิจัยพบว่า จุดที่เด่นชัดที่สุดคือ “ชุมคำ” ซึ่งมีลักษณะเป็นหลุมหิน มีขนาดลึกประมาณ 2 - 3 เมตร คนในชุมชนเชื่อว่าเป็นชุมทองคำในเรื่องคัชชานาม ชุมคำน่าจะเป็นจุดแรกที่เชื่อว่าเรื่องคัชชานามเกิดขึ้นบริเวณนี้ พื้นที่ใกล้เคียงกันยังปรากฏ “ชุมมันแขง” ที่มีลักษณะเป็นหลุมหินเช่นเดียวกันแต่ปากหลุมกว้างกว่าชุมคำ อีกทั้งยังมีแอ่งหินเล็ก ๆ ที่เชื่อว่าเป็นรอยเท้าช้างและเป็นรอยเข่าของยักษ์ นอกจากนี้ในบริเวณดังกล่าวยังมีหินรูปร่างต่าง ๆ ที่สัมพันธ์กับเรื่องคัชชานาม ได้แก่ หินรองเท้ายักษ์ที่มีลักษณะเป็นก้อนหินรูปลิ่มเหลี่ยมผืนผ้าขนาดใหญ่ และหินงูชวงที่เป็นก้อนหินเรียงต่อกันเป็นเส้น ลักษณะภูมิประเทศเช่นนี้จึงเอื้อต่อการนำเรื่องคัชชานามมาผูกกับพื้นที่ ด้วยเหตุการณ์ อนุภาค หรือแม้กระทั่งรายละเอียดที่เหมาะสมกับบริเวณวัดมากกว่าเรื่องอื่น ทั้งรอยเท้าช้าง รอยเข่ายักษ์ ชุมคำ ชุมมันแขง

หรือแม้กระทั่งหินงูชวง ก็เป็นอนุภาคและเป็นรายละเอียดที่อยู่ในเรื่องคันทนาม โดยเฉพาะเหตุการณ์
ตอนคันทนามปราบยักษ์เฝ้าชุมคำ

ภาพที่ 4 ชุมคำ

ภาพที่ 5 รอยเขี่ยยักษ์ชนิดี

ในเรื่องคันธนามบ้านชุมคำสำนวนของสุวิทย์ จิตพลี (2524) นายใจ จันทิตย์ นายหวด อนันตภักดิ์ และนายอ่อน โสมแพน ให้ข้อมูลว่า

บริเวณวัดเป็นภูเขามีสินมากมาย มีหินรูปคนขนาดเท่าตัวคนจริง เรียกว่าหินคัชนามเป็นหินลูก และหินหุ่นรูปแม่ของคัชนามนั่งคุกเข่าประนมมืออยู่ทางด้านตะวันออกเฉียงใต้ของหินคัชนาม และหินงูชวงมีลักษณะเป็นหินรูปสี่เหลี่ยมติดต่อกันไป ลักษณะเหมือนงูประมาณ 8 - 10 ก้อน ที่เรียกงูชวงเพราะชาวบ้านเข้าใจว่างูชวงตายแล้วงูก็กลายเป็นหิน ชาวบ้านเรียกว่า หินคัชนาม หินแม่ หินงูชวง

จากข้อมูลดังกล่าวพบว่าแต่เดิมมีหินคัชนามและหินแม่ แต่ปัจจุบันผู้วิจัยไม่พบหินดังกล่าว แต่พบว่ามีการปั้นรูปตัวละคร ได้แก่ คันธนาม แม่ และยักษ์ อยู่ที่บริเวณลานหิน ภูมิประเทศที่เป็นลานหินภายในวัดชุมคำยังเป็น “สถานที่สำคัญของบ้านชุมคำ” มีลักษณะเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ ลานหินนี้จึงเอื้อให้เกิดการนำเหตุการณ์และอนุภาคบางอนุภาคโดยเฉพาะเหตุการณ์ตอนต้นเรื่องคือคันธนามปราบยักษ์เฝ้าชุมคำมาผูกโยงกับพื้นที่สำคัญ นอกไปจากนี้บริเวณลานหินยังมีการบูชาก้อนหินโดยการนำรูปเทียนไปไหว้ตามก้อนหิน และตามบริเวณแอ่งหินที่น้ำกัดเซาะจนเป็นรูปร่างต่าง ๆ ในพื้นที่เดียวกันยังมีถ้ำพญานาคและถ้ำฤๅษี ที่มีคนไหว้และบูชาความศักดิ์สิทธิ์ของบริเวณนี้ ทำให้มีการยกระดับเรื่องคันธนามที่เป็นนิทานพื้นบ้าน ให้กลายเป็นเรื่องสำคัญและศักดิ์สิทธิ์ด้วยการนำเรื่องไปผูกกับบริเวณดังกล่าว อีกทั้งยังมีการพบดาบโลหะตรงบริเวณดังกล่าว เชื่อว่าเป็นดาบกายสิทธิ์ของคันธนามและเป็นของศักดิ์สิทธิ์ที่ต้องเก็บรักษาไว้ด้วย

- **เรื่องเล่าท้องถิ่น** บริเวณวัดชุมคำที่มีลักษณะเป็นลานหินยังมีเรื่องเล่าท้องถิ่นอยู่ 2 เรื่อง คือ การตั้งรกรากถิ่นฐานของคนบ้านชุมคำและพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของชุมชนบ้านชุมคำ เรื่องเล่าทั้งสองเป็นเรื่องเล่าของคนในชุมชนและเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามด้วยเช่นกัน

เรื่องแรกคือการตั้งบ้านหรือรกรากของคนในชุมชนบ้านชุมคำ มีผู้ให้คำสัมภาษณ์ไว้ทั้งในอดีตและปัจจุบัน ดังนี้

ชุมค้ำนี้อยู่กลางดง ต่อมาบริเวณนี้ถูกถากถาง คนเข้าไปตั้งบ้านเรือน เกิดเป็นหมู่บ้าน เรียกหมู่บ้านชุมค้ำ และสร้างวัดขึ้นในหมู่บ้าน ชื่อว่าวัดชุมค้ำ วัดตั้งอยู่บนเนินเขาในหมู่บ้านนี้

(เลิง อุ๋นจิตต์ ใน สุวิทย์ จิตรพลี, 2524: 255)

การตั้งหมู่บ้านชุมค้ำจากคำสัมภาษณ์ในอดีตจะเห็นว่า “จุดสำคัญ” ของการตั้งหมู่บ้านคือ “ชุมค้ำ” ซึ่งเชื่อว่าเป็นชุมทองค้ำจากเรื่องคันทนาม อีกทั้งบริเวณดังกล่าว ยังถูกปกคลุมด้วยป่า นำมาซึ่งการถางป่าและสร้างหมู่บ้านเกิดเป็นบ้านชุมค้ำตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เรื่องดังกล่าวสัมพันธ์กับคำสัมภาษณ์ในปัจจุบันดังนี้

ชื่อบ้านชุมค้ำมาจากสถานที่ท่องเที่ยวชุมค้ำที่วัดชุมค้ำ แต่ก่อนยังไม่ได้ตั้งวัด พอมาเจอสถานที่ท่องเที่ยวมาเจอชุมค้ำมาเจอชุมมันแขง มันก็มีประวัติ ก็เลยมาสร้างวัด แต่ก่อนบ้านชุมค้ำเป็นป่า ยังไม่มีถนน เป็นดินทรายยังไม่มีลูกรัง แต่ก่อนจะมีพ่อใหญ่พรม พ่อใหญ่เคน พ่อใหญ่ทา พ่อใหญ่เถื่อน มาตั้งบ้านอยู่ 3 – 4 หลัง คนส่วนมากมาจากคอนสาย ตระการ

(เวียง ศาลาน้อย, สัมภาษณ์ 4 ธันวาคม 2564)

จากคำสัมภาษณ์จะเห็นว่า สภาพภูมิประเทศของบ้านชุมค้ำในสมัยก่อนเป็นป่า ดินเป็นดินทราย ไม่มีถนนสำหรับการสัญจรเหมือนปัจจุบัน คนที่มาตั้งรกรากที่นี่มี 3 – 4 ครัวเรือน มาจากพื้นที่ใกล้เคียงคือบ้านคอนสายและในตัวเมืองตระการพิซผล จากการสัมภาษณ์ ทำให้เห็นว่า “ชุมค้ำ” เรื่องคันทนามเป็นจุดสำคัญที่ทำให้เกิดเรื่องเล่าเกี่ยวกับการตั้งหมู่บ้าน

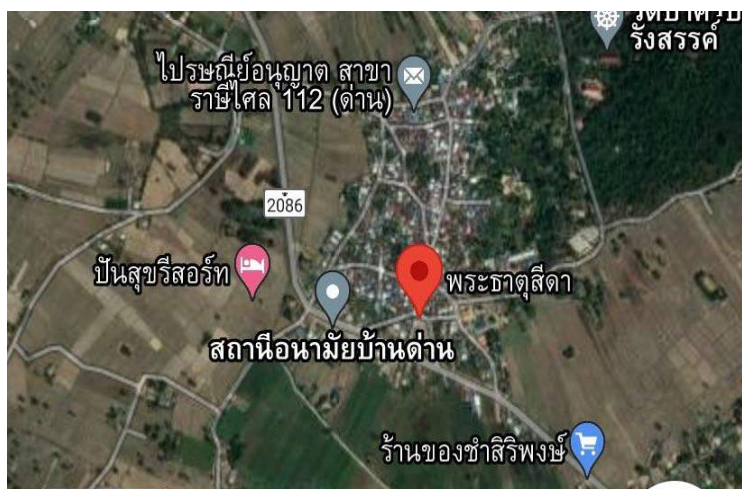
เรื่องเล่าท้องถิ่นต่อมาคือ “พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ของชุมชน” บริเวณลานหินวัดชุมค้ำ นอกจากจะเป็นสถานที่ที่เป็นจุดเริ่มต้นของการตั้งหมู่บ้านแล้ว ยังเป็นบริเวณที่เชื่อว่ามีสิ่งศักดิ์สิทธิ์ปกปักรักษาชุมชนคือ “ย่าแก้ว” ดังคำสัมภาษณ์ที่ว่า “ตรงนี้ชาวบ้านนับถือย่าแก้ว เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ปกปักรักษาที่แห่งนี้ ย่าแก้วมีมาก่อนคันทนาม” (เจริญ มั่นนิยม, สัมภาษณ์ 5 เมษายน 2564) จากคำสัมภาษณ์ประกอบกับการเก็บข้อมูลภาคสนามพบว่า บริเวณลานหินเป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่คนในชุมชนให้ความเคารพนับถือ โดยเฉพาะ “ย่าแก้ว” ที่มีการตั้งศาลไว้ในบริเวณวัด

- **วิถีชีวิตของคนในชุมชน** จากการลงเก็บข้อมูลภาคสนามด้วยวิธีการสัมภาษณ์และสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วมพบว่า คนในชุมชนบ้านขุมคำมีอาชีพทำนาและปลูกมันสำปะหลังเป็นหลัก นอกจากนี้บางหลังคาเรือนยังปลูกยาง แต่วิถีชีวิตของคนบ้านขุมคำสมัยก่อนนอกจากจะปลูกข้าวปลูกมันแล้ว ยังต้องออกไปหาอาหาร เช่น หาปลา หาเห็ด ขุดมัน หรือล่าสัตว์ตามป่าเหมือนกับคนลาวอีสานทั่วไป วิถีชีวิตดังกล่าวสัมพันธ์กับเรื่องคันทนามตอนที่คันทนามกับแม่เข้าป่าไปหาขุดมันกินเป็นอาหาร มันในเรื่องคันทนามบ้านขุมคำคือ “มันแขง” หรือมันนกชนิดหนึ่ง ที่รู้จักกันทั่วไป มันแขงพบมากตามป่าเบญจพรรณใกล้แหล่งน้ำ เช่น แม่น้ำ ลำห้วย หรือแอ่งน้ำ เมื่อพินิจบริเวณบ้านขุมคำโดยเฉพาะบริเวณวัดขุมคำที่มีแอ่งน้ำธรรมชาติและมีป่าล้อมรอบ จะเห็นว่าพื้นที่ที่เอื้อต่อการเกิดมันแขงเช่นเดียวกัน “ขุมมันแขง” ที่อยู่ในเรื่องคันทนามบ้านขุมคำน่าจะเกิดขึ้นจากการที่คนในชุมชนหาอาหารด้วยการเข้าป่าขุดมันในบริเวณนั้นอยู่ด้วย เมื่อเห็นหลุมขนาดใหญ่จึงนำขุมมันที่อยู่ในเรื่องผูกเข้ากับหลุมดังกล่าวเช่นเดียวกับการผูกเรื่องเข้ากับขุมคำซึ่งอยู่ในเหตุการณ์เดียวกัน

เรื่องคันทนามสำนวนบ้านขุมคำนอกจากจะมีเหตุการณ์และอนุภาคที่เกี่ยวข้องกับสภาพภูมิประเทศแล้ว เรื่องดังกล่าวยังเกี่ยวข้องกับเรื่องเล่าท้องถิ่นและวิถีชีวิตของคนในชุมชนอีกด้วย ความเกี่ยวข้องนี้จึงทำให้เห็นว่าเหตุการณ์คันทนามปราบยักษ์เฝ้าขุมคำที่มีอนุภาคและรายละเอียดต่าง ๆ ทั้งอนุภาคตัวละคร อนุภาคของวิเศษ และรายละเอียดบางอย่าง เช่น ขุมคำและขุมมันแขง มีความสำคัญทางด้านวัฒนธรรมต่อชุมชนบ้านขุมคำตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

2.2.3.2 เรื่องคันทนามบ้านด่าน ตำบลด่าน อำเภอราชไศล จังหวัดศรีสะเกษ

บ้านด่าน ตั้งอยู่ที่ตำบลด่าน อำเภอราชไศล จังหวัดศรีสะเกษ ติดกับทางหลวงหมายเลข 2086 (สุวรรณภูมิ – ราชไศล) ปัจจุบันบ้านด่านประกอบด้วย 2 หมู่ มีประมาณ 200 หลังคาเรือน มีวัดบ้านด่าน มีโรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบลด่าน และมีโรงเรียน 2 แห่ง คือโรงเรียนบ้านด่าน (รัฐราษฎร์พัฒนา) ซึ่งเป็นโรงเรียนประถมศึกษา และโรงเรียนด่านอุดมศึกษา ซึ่งเป็นโรงเรียนมัธยมศึกษาประจำตำบลด่าน

ภาพที่ 6 แผนที่บ้านด่าน ตำบลด่าน อำเภอราชสีห์ จังหวัดศรีสะเกษ

ชื่อบ้านด่านปรากฏในบันทึกการเดินทางในลาว ของ เอเจียน แอมอนิเย (Etienne Aymonier) หัวหน้าคณะสำรวจจาริก เมื่อปี พ.ศ. 2427 ขณะออกเดินทางสำรวจจากศรีสะเกษไปพินาย ซึ่งเดินทางผ่านแม่น้ำมูลมาที่บ้านด่านจึงได้บันทึกไว้ว่า

ภายใน ครึ่งชั่วโมงก็เป็น **บ้านด่าน** เขตแดนจังหวัด หมู่บ้านมีวัดและกระท่อมอยู่ 60 กว่าหลัง โดยชาวบ้านเป็นลูกบ้านของเมืองหนึ่งในจำนวน 3 เมือง คือศรีสะเกษ ศรีภูมิ และรัตนบุรี จากหมู่บ้านนี้ไปก็ถึงท่ากุด ซึ่งเป็นท่าของแม่น้ำมูล อยู่ห่างประมาณ 2 กิโลเมตร โดยพวกคนท้องถิ่นได้เล่าให้สโรฟังว่าที่ปากชีวนี่จะเป็นที่แม่น้ำไหลมาบรรจบกันกันระหว่างแม่น้ำชีและแม่น้ำมูล ซึ่งมีโขดหินอยู่ตามริมฝั่งและมีศาลเจ้าด้วย

(เอเจียน แอมอนิเย, 2539: 40)

จากบันทึกของแอมอนิเยทำให้เห็นว่า บ้านด่านมีการตั้งถิ่นฐานมาก่อนปี พ.ศ. 2427 โดยขณะนั้นมีกระท่อมที่อยู่ทั้งหมด 60 หลังคาเรือน นอกจากนี้ยังมีวัดซึ่งเป็นลักษณะของหมู่บ้านคนลาวในชุมชนอีสานสมัยก่อน แต่เดิมบ้านด่านขึ้นกับเมืองสุวรรณภูมิ ก่อนจะถูกแบ่งเขตแดนและมาขึ้นอยู่กับเมืองราชสีห์ ปัจจุบันเป็นพื้นที่ของจังหวัดศรีสะเกษ

ตามคำบอกเล่าของคนบ้านด่าน เดิมชื่อเมืองสีดา มีเหตุการณ์เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามในตอนที่ทำคันทนามช่วยนางสีดาซึ่งเป็นลูกสาวเจ้าเมืองไม่ให้ถูกยักษ์จับกิน บางสำนวนกล่าวว่าชื่อสีดาคือนางสีดาผู้เป็นแม่ของทำคันทนาม เมื่อนางสีดาสิ้นแล้ว ทำคันทนาม

จึงมาสร้างธาตุที่เมืองนี้ เรียกว่า “ธาตุสีดา”

กลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในชุมชนบ้านด่านเป็นกลุ่มชาติพันธุ์ลาว มีอาชีพทำนา หารปลา และการทอผ้าไหม โดยเฉพาะการทอ “ผ้าค่าแสนค่า” ในสมัยก่อนที่เป็นลักษณะของการทอผ้าโดยใช้ด้ายผ้าสามเส้น คล้ายกับการทำผ้ามัดหมี่ (สุบรรณ พรหมจันโอ สัมภาษณ์, 6 เมษายน 2564) “ผ้าค่าแสนค่า” ของชุมชนบ้านด่าน จึงนำไปเชื่อมโยงกับ “ผ้าค่าแสนค่า” ที่อยู่ในเรื่องคันทนามตอนคันทนามมอบผ้าคั้นแก่นางสีดาซึ่งเป็นตอนที่เกี่ยวข้องกับพื้นที่บ้านด่าน

บ้านด่านตั้งอยู่ในบริเวณที่มีแหล่งน้ำล้อมรอบ มีแหล่งน้ำสำคัญ 2 แห่ง คือ แม่น้ำมูลและห้วยเสียว (ในบันทึกของแอมอนิเย เรียกว่า แม่น้ำชีวิ Sivv) สถานที่ตั้งหมู่บ้านด่าน จะเป็นเนินดินสูงกว่าดินทั่วไปเนื่องจากเป็นการสร้างบ้านเพื่อป้องกันน้ำท่วม บ้านด่านมีสถานที่สำคัญของชุมชนคือ “พระธาตุสีดา” ตั้งอยู่บริเวณกลางหมู่บ้าน คุ่มธาตุเจริญ ห่างจากวัดบ้านด่าน ประมาณ 50 เมตร แต่เดิมพระธาตุสีดาเป็นธาตุไม้อีสานที่อยู่บริเวณกลางหมู่บ้านซึ่งปกคลุมด้วยต้นไม้ ในเวลาต่อมาจึงมีการสร้างพระธาตุครอบพระธาตุองค์เดิมเมื่อปี พ.ศ. 2550 โดยชาวบ้านด่าน พร้อมด้วยผู้มีจิตศรัทธา เพื่อให้เป็นปูชนียสถานสำคัญของชาวบ้านด่าน เป็นการจำลองแบบมาจากพระธาตุพนม มีความสูง 29 เมตร มีกำแพงล้อมรอบ และมีซุ้มประตูทางเข้าออก 4 ทิศ และมีการสร้างศาลาไว้ข้างพระธาตุสีดาองค์ปัจจุบันเพื่อเป็นที่จัดเก็บธาตุสีดาที่เป็นธาตุไม้องค์เก่าไว้

เรื่องเล่าเกี่ยวกับที่มาของพระธาตุสีดามีอยู่ 2 เรื่อง คือ พระธาตุสีดา ถูกสร้างขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์แด่พระสงฆ์ที่ชื่อสีดาซึ่งเป็นพระสงฆ์ที่ชาวบ้านด่านมีความศรัทธา และพระธาตุสีดาถูกสร้างขึ้นเนื่องจากท้าวคันทนามต้องการสร้างพระธาตุแด่แม่ที่ชื่อนางสีดา (พงศพิสุทธิ์ รุจิวิรุกุล สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2564) ปัจจุบันพระธาตุสีดาเป็นหนึ่งในสถานที่ท่องเที่ยวสำคัญของชุมชนบ้านด่าน และเป็นสถานที่ท่องเที่ยวในโครงการหมู่บ้าน OTOP นวัตวิถี มีพิธีเปิดเมื่อปี พ.ศ. 2562 ณ บริเวณพระธาตุสีดา ในการเปิดหมู่บ้านครั้งนั้นมีการแสดงแสงสีเสียง “ตามรอยท้าวคันทนาม สืบสานตำนานพระธาตุสีดา” ซึ่งเป็นเรื่องราวที่เกี่ยวข้องกับชื่อชุมชนบ้านด่านและพระธาตุสีดาอีกด้วย

เรื่องคันทนามบ้านด่านมีทั้งหมด 2 ส่วน มาจากการเก็บข้อมูลภาคสนามด้วยวิธีการสัมภาษณ์โดยผู้วิจัยทั้งหมด ส่วนแรกคือส่วนของนายพงศพิสุทธิ์ รุจิวิรุกุล ซึ่งเป็นหมคนายกวัดบ้านด่านและข้าราชการบำนาญ ส่วนที่สองคือส่วนของนายสุบรรณ พงศจันโอ ซึ่งเป็นข้าราชการบำนาญ ผู้บอกข้อมูลทั้งสองมีความรู้และความเข้าใจเกี่ยวกับเรื่องคันทนามที่บ้านด่าน อีกทั้งยังมีส่วนในการทำบทการแสดงแสงสีเสียงเรื่องตามรอยท้าวคันทนามที่บ้านด่าน

อีกด้วย ทั้งสองสำนวนมีเหตุการณ์และอนุภาคแตกต่างกันซึ่งต่างก็สัมพันธ์กับชุมชนในด้านต่าง ๆ ดังต่อไปนี้

ตารางที่ 6 สำนวนเรื่องคันทนามในบ้านด่าน อำเภอราชไศล จังหวัดศรีสะเกษ

เรื่องคันทนามในชุมชนอีสาน: บ้านด่าน อำเภอราชไศล จังหวัดศรีสะเกษ	เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับชุมชน	อนุภาคสำคัญ
1. สำนวนของนายพงพิสุทธิ์ รุจีวีรกุล	คันทนามสร้างพระธาตุให้แม่ นางสีดาผู้เป็นแม่	คันทนาม, นางสีดา (แม่)
2. สำนวนของนายสุบรรณ พงศ์จันโอ	คันทนามช่วยนางสีดา	คันทนาม, นางสีดา, ผ้าค่าแสนพัน (ผ้าค่าแสนคำ)

จากตารางจะเห็นว่า เรื่องคันทนามบ้านด่าน ปรากฏ 2 เหตุการณ์สำคัญ คือเหตุการณ์ที่ 1 คันทนามสร้างพระธาตุให้แม่ และเหตุการณ์ที่ 2 คันทนามช่วยนางสีดาจากยักษ์ เหตุการณ์ทั้งสองมีความแตกต่างกันเมื่อนำไปเทียบกับเรื่องคันทนามสำนวนลายลักษณ์ทั้งสำนวนที่ปริวรรตโดยอัมพร นามเหลา (2529) รวมทั้งสำนวนที่ปริวรรตโดยพระอริยานุวัตร เขมจารี (วิณา วิสพีณู, 2562) ก็พบว่า เหตุการณ์ที่ปรากฏในสำนวนลายลักษณ์คือเหตุการณ์ที่ 2 โดยเหตุการณ์ในสำนวนลายลักษณ์เริ่มตั้งแต่คันทนามเดินทางมาถึงเมืองจำปานคร มาอาศัยอยู่กับย่าจำสวน ได้นางสีไวและมีลูกชื่อคันทเนก ต่อมาพญาจำปาออกล่าสัตว์ ยักษ์แปลงกายเป็นกวางล่อพญาจำปา ยักษ์จะจับพญาจำปากิน พญาจำปาบอกว่าจะส่งคนไปให้กินที่ห่อผี เมื่อส่งคนไปใกล้จะหมดพญาจำปาจึงจะออกไปให้ยักษ์กิน นางสีดาราชิดาขอออกไปแทน คันทนามช่วยนางสีดาจากยักษ์ ยักษ์หมดอายุขัยและสิ้นใจไปเอง คันทนามมอบเศษผ้าค่าแสนคำและนางสีดามอบแหวนแทนใจ พญาจำปาประกาศหาเจ้าของผ้า คันทนามเข้าวังและแสดงตน คันทนามได้นางสีดาและมีบุตรคือคันทจันทน์ แต่เรื่องคันทนามที่บ้านด่านเหตุการณ์นี้ไม่ได้เล่ารายละเอียดของเหตุการณ์ทั้งหมด จะเล่าเฉพาะตอนคันทนามช่วยนางสีดาจากยักษ์จนถึงตอนคันทนามครองเมือง ส่วนรายละเอียดของเหตุการณ์ก็มีทั้งเหมือนและต่างกับสำนวนลายลักษณ์ เช่น ชื่อตัวละคร นางสีดาก็ตรงกันกับสำนวนลายลักษณ์ ส่วนชื่อเมืองกลับต่างกันคือสำนวนบ้านด่านกล่าวว่าชื่อเมืองของนางสีดาว่า “เมืองสีดา” เชื่อว่าเป็นเมืองเดิมที่อยู่บ้านด่าน

นอกจากเหตุการณ์ที่ตรงกันกับสำนวนลายลักษณ์แล้ว เรื่องคันทนามบ้านด่านยังมีเหตุการณ์ที่ไม่พบในสำนวนลายลักษณ์แต่พบเฉพาะบ้านด่านคือ เหตุการณ์ที่ 1

คันทนามสร้างพระธาตุให้แก่นางสีดาผู้เป็นแม่ เหตุการณ์ดังกล่าวเป็นหนึ่งในที่มาของพระธาตุสีดา ซึ่งมี 2 ที่มา คือ 1. คันทนามสร้างพระธาตุสีดาให้แก่แม่ และ 2. ชาวบ้านสร้างพระธาตุให้แก่พระสงฆ์ ชื่อสีดาผู้ทำคุณประโยชน์ให้แก่บ้านด่าน เหตุการณ์ที่คันทนามสร้างพระธาตุให้แก่นางสีดานั้นนอกจากจะมีการเล่าในบ้านด่านแล้วยังมีการเล่าที่หมู่บ้านใกล้เคียงนั้นคือบ้านกู่คันทนามที่เชื่อว่าเป็น “เมืองลูก” ส่วนบ้านด่านเป็น “เมืองแม่” เหตุการณ์นี้เริ่มจากตอนที่นางสีดาผู้เป็นแม่ได้สิ้นชีพแล้ว คันทนามจึงสร้างพระธาตุไว้เป็นอนุสรณ์ จะสังเกตว่าทั้งสองสำนวนมีตัวละครนางสีดาเหมือนกัน ต่างกันตรงสำนวนที่ 1 นางสีดามีบทบาทเป็นเมียของคันทนาม ส่วนสำนวนที่ 2 นางสีดามีบทบาทเป็นแม่ของคันทนาม

จากสำนวนที่ 1 ที่เป็นนางสีดามีบทบาทเป็น “แม่ของคันทนาม” เป็นสำนวนที่ปรากฏเฉพาะบ้านด่านเท่านั้น ส่วนสำนวนท้องถิ่นอื่นจะมีชื่อเรียกต่างออกไป เช่น สำนวนอำเภอเมืองสรวงเรียกว่า นางคำฮางหรือหญิงม่าย สำนวนบ้านชุมคำเรียกนางอัมรา การเรียกชื่อแม่ของคันทนามที่ต่างกันไปแสดงให้เห็นว่าตัวละครที่มีบทบาทเป็นแม่ของคันทนามไม่ได้จำกัดการเรียกชื่อเท่าตัวละครเอกในเรื่อง หากพินิจชื่อ “สีดา” ในบ้านด่านก็พบว่า ชื่อดังกล่าวมีความสำคัญทั้งในแง่ของการเป็นชื่อเมืองเก่าสีดาที่เป็นพื้นที่บ้านด่านในปัจจุบัน และยังเป็นชื่อที่ใช้เรียกพระสงฆ์ที่มีคุณูปการต่อชุมชนบ้านด่านจนได้รับการนับถือ การใช้ชื่อสีดาเรียกแม่ของคันทนามของคนบ้านด่าน จึงแสดงให้เห็นความสำคัญของตัวละครดังกล่าวในฐานะผู้ที่สถิตอยู่ในธาตุสีดานั่นเอง

เมื่อผู้วิจัยลงพื้นที่เก็บข้อมูลภาคสนามด้วยวิธีการสัมภาษณ์และสังเกตการณ์พบว่า เรื่องคันทนามบ้านด่านมีอนุภาคเกี่ยวข้องกับชุมชนทั้งในด้านสภาพภูมิประเทศและสถานที่สำคัญของชุมชน เรื่องเล่าท้องถิ่น และวิถีชีวิตของคนในชุมชนดังต่อไปนี้

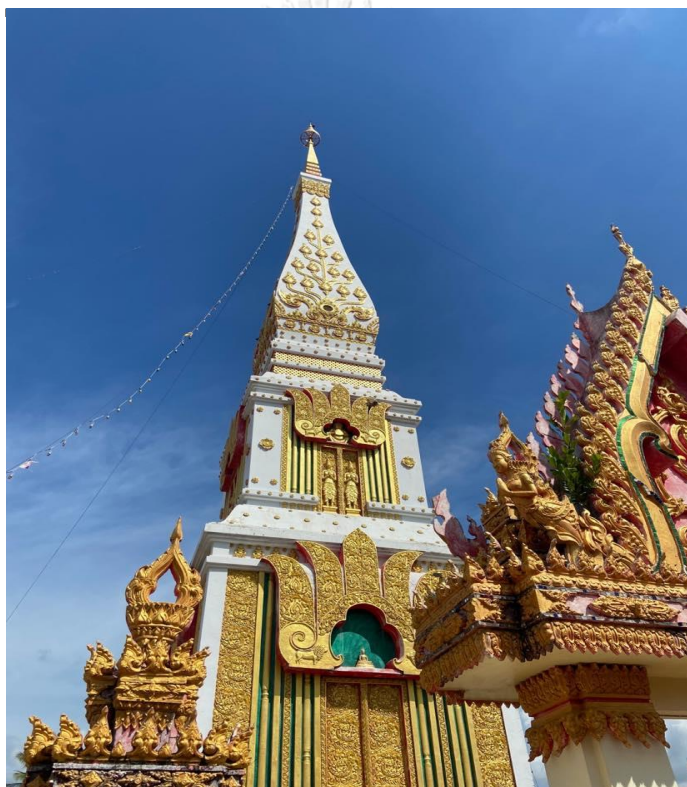
- **สภาพภูมิประเทศและสถานที่สำคัญในชุมชน** เรื่องคันทนามเหตุการณ์ข้างต้นเกี่ยวข้องกับบ้านด่านในด้านสภาพภูมิประเทศและสถานที่สำคัญ โดยบริเวณบ้านด่านมีลักษณะเป็นเมืองเก่าเพราะมีคูเมืองและมีวัดอยู่ใจกลางเมือง คนบ้านด่านเชื่อว่าพื้นที่แห่งนี้เดิมชื่อเมืองสีดา เป็นเมืองที่อยู่ในเรื่องคันทนามดังนี้

พระธาตุสีดาตั้งอยู่ในวัดเก่าแก่คูเมืองสีดา สร้างมาก่อนสมัยประวัติศาสตร์ ถูกปล่อยให้ร้าง วัตร้าง รายละเอียดข้อมูลที่เป็นลายลักษณ์อักษรไม่พบ คงมีแต่ร่องรอยอารยธรรมเก่าแก่ เช่น เครื่องใช้ เครื่องมือช่าง เครื่องปั้นดินเผา

ที่บรรจุกษัตริย์โบราณที่มีโครงกระดูกคนโบราณ เป็นทรงสูง

(ประวัติพระธาตุสีดา, 2557: 17 - 22)

สภาพภูมิประเทศของบ้านด่านที่มีลักษณะเป็นเนินดินสูงชันจากพื้น ประกอบกับการมีวัดร้างกลางหมู่บ้าน จึงทำให้คนบ้านด่านเชื่อว่าบริเวณดังกล่าวเคยเป็นเมืองมาก่อน และเป็นหนึ่งในเมืองที่คันทนามเดินทางผ่านมา นั่นคือ “เมืองสีดา” ที่อยู่ในสำนวนของนายสุบรรณ พงศ์จันโอ

ภาพที่ 7 พระธาตุสีดา

นอกจากสภาพภูมิประเทศที่เอื้อต่อการนำเรื่องคันทนามมาผูกกับพื้นที่แล้ว ยังมีอีกหนึ่งสถานที่สำคัญของบ้านด่านคือ “พระธาตุสีดา” ตั้งอยู่บริเวณ “โนนธาตุ” ซึ่งเป็นวัดเก่า เนื่องจากมีสิมถูกปล่อยร้างมาเป็นเวลานานจนมีต้นไม้ปกคลุม ทำให้บริเวณดังกล่าวดูน่ากลัว ไม่มีคนกล้าเข้าใกล้ จนกระทั่งปี พ.ศ. 2514 มีการนำเครื่องจักรปั่นไฟฟ้ามาเพื่อให้ชาวบ้านด่านมีไฟฟ้าใช้ จึงได้ตัดต้นไม้และทำความสะอาดพื้นที่บริเวณโนนเมืองให้กลายเป็นที่ตั้งของโรงจักรไฟฟ้า อีกทั้งยังมีการสร้างศาลาอิสานเขียวเมื่อปี พ.ศ. 2535 จึงทำให้บริเวณพระธาตุดูน่ากลัวน้อยลง (สุบรรณ พงศ์จันโอ, สัมภาษณ์ 10 พฤษภาคม 2565) พระธาตุสีดาองค์เก่ามีลักษณะเป็นธาตุไม้โบราณ

เมื่อ พ.ศ. 2546 มีการวางศิลาฤกษ์เพื่อสร้างพระธาตุครอบบริเวณพระธาตุสี่ตาองค์เก่า และเสร็จสิ้นเมื่อปี พ.ศ. 2550 ส่วนองค์ธาตุไม้สี่ตาได้นำมาจัดเก็บภายในศาลาข้างพระธาตุองค์ใหม่ พระธาตุองค์ใหม่มีรูปแบบเหมือนกับพระธาตุพนม จังหวัดนครพนม เป็นศิลปะศรีโคตรบูร ภายในพระธาตุเป็นที่บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ พระธาตุสี่ตาเป็นศูนย์รวมจิตใจของคนในบ้านด่านและคนในชุมชนใกล้เคียง

พระธาตุสี่ตาจึงสัมพันธ์กับเรื่องคันทนามบ้านด่าน สำนวนของนายพงศ์พิสุทธิ รุจิวิรุฑ ในฐานะอนุสรณ์ของนางสี่ตาผู้เป็นแม่ของคันทนาม ที่สร้างด้วยความกตัญญูของคันทนามที่มีต่อแม่ นอกจากนี้คำสัมภาษณ์ของนางกลม ด้านสมัคร บ้านกุ่มคันทนาม ยังกล่าวว่า “นางสี่ตาอยู่ที่พระธาตุสี่ตา เป็นแม่ของท้าวคันทนาม” ด้วยเช่นกัน

- **เรื่องเล่าท้องถิ่น** เรื่องเล่าท้องถิ่นของบ้านด่าน เกี่ยวข้องกับการตั้งชุมชนคือการตั้งชุมชนบริเวณเนินดินที่สูงกว่าปกติเพื่อป้องกันน้ำท่วมเนื่องจากอยู่ใกล้แหล่งน้ำ บริเวณดังกล่าวสัมพันธ์กับบริเวณที่ตั้งของพระธาตุสี่ตาที่อยู่กลางป่า เรื่องการตั้งหมู่บ้านจึงสัมพันธ์กับประวัติพระธาตุสี่ตาดังที่กล่าวไปในความเกี่ยวข้องระหว่างเรื่องคันทนามกับสภาพภูมิประเทศและสถานที่สำคัญของบ้านด่านนั่นเอง

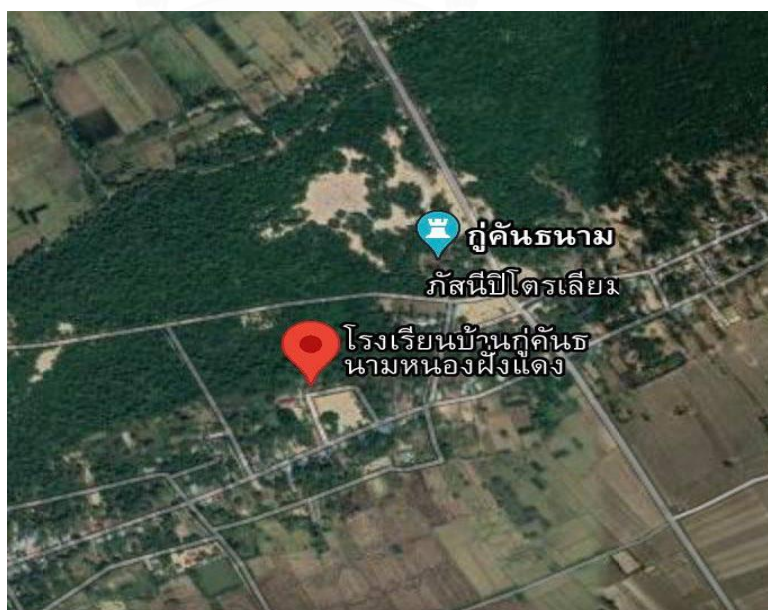
- **วิถีชีวิตของคนในชุมชน** ด้วยชัยภูมิที่ตั้งของบ้านด่านอยู่ใกล้แหล่งน้ำ 2 แหล่งสำคัญคือ แม่น้ำมูลและลำห้วยเสียว ทำให้คนในบ้านด่านมีอาชีพทำนาและหาปลาเป็นหลัก ส่วนอาชีพเสริมคือการทอผ้าไหม โดยเฉพาะการทอผ้าไหม “ค่าแสนพัน” หรือ “ค่าแสนคำ” ซึ่งเป็นหนึ่งอนุภาคที่ปรากฏในเรื่องคันทนามเหตุการณ์ตอนคันทนามช่วยนางสี่ตาจากยักษ์และมอบเศษผ้าแด่นางสี่ตา เมื่อเทียบกับสำนวนลายลักษณ์ของอัมพร นามเหลา (2529) พบว่า ผ้าค่าแสนคำเป็นผ้าที่คันทนามซื้อจากราชคลังหลวง มีค่ามหาศาล แต่เมื่อผู้วิจัยลงเก็บข้อมูลภาคสนามที่บ้านด่านพบว่า “ผ้าค่าแสนคำคือผ้าไหมที่ชาวบ้านแต่ละหลังคาทอขึ้นมาเพื่อใช้กันเองในครัวเรือน เรียกว่า ผ้ายาวหรือผ้าควบ ผ้าค่าแสนคำเป็นการทอ 2 – 3 ตะกอจากไหมเส้นเล็ก เมื่อทอแล้วจะเก็บไว้ที่บ้านเพื่อใช้ในงานสำคัญ” (สุบรรณ พงศ์จันโอ, สัมภาษณ์ 10 พฤษภาคม 2565) ดังนั้นอนุภาคผ้าค่าแสนคำนอกจากจะปรากฏในเรื่องคันทนามแล้วยังมีความเกี่ยวข้องกับวิถีชีวิตของคนในบ้านด่านอีกด้วย

ภาพที่ 8 ผ้าค่าแสนค่าที่บ้านนายสุบรรณ พงศ์จันโอ

2.2.3.3 เรื่องคันทนามบ้านกุ่มคันทนาม ตำบลยางคำ อำเภอพุนทราญ จังหวัดร้อยเอ็ด

บ้านกุ่มคันทนาม ตั้งอยู่ที่ตำบลยางคำ อำเภอพุนทราญ จังหวัดร้อยเอ็ด ติดกับทางหลวงหมายเลข 2086 (สุวรรณภูมิ – ราชสีห์) บ้านกุ่มคันทนามมีบ้านเรือนประมาณ 60 หลังคาเรือน มีวัดกุ่มคันทนาม และมีโรงเรียนระดับประถมศึกษาคือ โรงเรียนบ้านกุ่มคันทนามหนองฝิ่งแดง

ภาพที่ 9 แผนที่บ้านกุ่มคันทนาม ตำบลยางคำ อำเภอพุนทราญ จังหวัดร้อยเอ็ด

แต่เดิมบริเวณที่ตั้งบ้านกู๋คั่นธนามเป็นป่าขนาดใหญ่ เมื่อปี พ.ศ. 2520 จึงได้มีกลุ่มคนอพยพเข้ามาอาศัยในบริเวณนี้ กลุ่มคนดังกล่าวคือกลุ่มคนบ้านด่าน อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ ซึ่งมีพื้นที่ติดต่อกันในปัจจุบัน การอพยพในครั้งนั้นมีจุดประสงค์คือเพื่อหนีน้ำท่วมจากแม่น้ำมูล ดังนั้นกลุ่มคนในบ้านกู๋คั่นธนามในปัจจุบันจึงมีความสัมพันธ์เชิงเครือญาติกับกลุ่มคนบ้านด่าน โดยมีนามสกุลที่ใช้เหมือนกัน คือ นามสกุลด่านสมัคร นามสกุลดงแดง และนามสกุลสังข์เสน บริเวณบ้านกู๋คั่นธนามแต่เดิมเรียกว่า “ดงหนองกู๋” ตามบันทึกของเอเจียน แอมอนิเย ที่ได้บันทึกสถานที่แห่งนี้ไว้ในเส้นทางการสำรวจจารึกว่า

ต่อไปพวกเราพากันเดินทางต่อ โดยเข้าไปในป่าที่มักเรียกว่าดงหนองกู๋ (Donh Nong Kou) ซึ่งที่นี่พวกเราได้พากันพักผ่อนเวลา 8.30 น. ที่ริมสระสี่แจ่ง (Sah Si Cheng) เป็นคำเขมร เขาพูดกันว่าสระบุญจรั้ง (Srah Buonchrang) เพื่อที่จะเที่ยวศึกษาดูซากวัตถุโบราณที่นี่ประมาณ 10 นาที

(เอเจียน แอมอนิเย, 2537: 38)

นอกจากนี้ยังมีประวัติความเป็นมาของบ้านกู๋คั่นธนามที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม คือ บ้านกู๋คั่นธนามเดิมชื่อเมืองจำปาขัน เชื่อว่าเป็นเมืองของท้าวคันทนาม เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามตอนคันทนามพบท้าวไผ่ร้อยกอและท้าวเกวียนร้อยเล่ม ตอนคันทนามปราบจันายไม้ และตอนคันทนามช่วยนางสีดาจากยักษ์ จากเรื่องเล่าดังกล่าวจึงเป็นที่มาของชื่อชุมชนในปัจจุบัน

เนื่องจากกลุ่มคนที่อาศัยอยู่ที่บ้านกู๋คั่นธนามในปัจจุบัน เป็นกลุ่มคนที่มาจากบ้านด่าน จึงมีวิถีชีวิตเช่นเดียวกันกับบ้านด่านคือ มีอาชีพทำนา หาปลา และทอผ้าไหม ดังที่พบในบันทึกการเดินทางของแอมอนิเยว่า แต่เดิมพื้นที่บ้านกู๋คั่นธนามเป็นป่าขนาดใหญ่ พื้นดินเป็นดินทรายมีลักษณะเป็นคลื่นไล่ระดับกันไป นอกจากนี้ในบันทึกเดียวกันยังพบว่ามีการอธิบายลักษณะภูมิประเทศในบริเวณใกล้เคียงว่า มีแหล่งน้ำธรรมชาติ มีพุ่มไม้ไผ่ และมีทุ่งโล่ง (ในปัจจุบันเส้นทางการเดินทางไปมาระหว่างบ้านด่านกับบ้านกู๋คั่นธนามจะต้องผ่านทุ่งกว้างแห่งนี้) ดังบันทึกความว่า

พอหลังจากหนึ่งชั่วโมง พวกเราก็พากันเดินออกจากสระสี่แจ่ง เพื่อเดินทางไปตามทุ่งโล่งซึ่งมีพุ่มไม้ไผ่อยู่เป็นบางแห่ง อีก 10 นาทีต่อมา ก็ถึงกุดยาง (Kut Nhang) ที่ด้านซ้ายกุดยางเป็นอ่างเก็บน้ำธรรมชาติ มีน้ำตลอดปี พอถึงเวลา 10 โมงก็พากันไปถึงน้ำชีวู (Nam Sivu) เป็นห้วยที่มีน้ำไหลลงมาจากอำเภอเกษตรวิสัย อยู่ห่าง

จากที่นี้ไป 1 วัน น้ำห้วยไหลลงสู่แม่น้ำมูลใต้บ้านด่าน (Ban Dan) ยังมีน้ำนิดหน่อย
พอท่วมข้อเท้าเปี้ยก

(เอเจียน แอมอนิเย, 2537: 48)

นอกจากการบันทึกภูมิประเทศแล้ว ยังพบว่า บันทึกดังกล่าว
ได้กล่าวถึง “กู” และ “ชาววัตตุโบราณ” ซึ่งปัจจุบันคือ “กู่คันทนาม” อันเป็นสถานที่สำคัญ
ของบ้านกู่คันทนาม ตั้งอยู่ภายในวัดบ้านกู่คันทนาม กู่คันทนามแต่เดิมเรียกกู่บ้านด่าน ตามประวัติ
ดังนี้

ประวัติกู่คันทนาม (กู่บ้านด่าน) พิจารณาจากรูปแบบสถาปัตยกรรมเป็นปราสาท
ที่สร้างในพุทธศตวรรษที่ 18 เพื่อเป็นอโรคยาศาลตามแบบวัฒนธรรมเขมรแห่งหนึ่ง
ใน 102 แห่งในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ.1724 – 1761) ตามจารึกปราสาท
ตาพรหม ประเทศกัมพูชา ชื่อกู่คันทนามเป็นชื่อที่เรียกขึ้นในภายหลัง ตามนิทาน
ชาดกนอกนิบาตเรื่องคันธโนโพธิสัตว์ชาดก ที่นิยมเล่ากันในกลุ่มชนเชื้อสายลาว
โดยผูกเรื่องพุทธประวัติเข้ากับสถานที่ในท้องถิ่น ให้บริเวณกู่คันทนามและโดยรอบ
เป็นพื้นที่ที่พระพุทเจ้าเสด็จมาโปรดเวไนยสัตว์

(สำนักศิลปากรที่ 9 อุบลราชธานี)

จากประวัติของกู่บ้านด่านจึงพบว่า “ชื่อกู่คันทนาม” เป็นชื่อที่เกิดขึ้น
ภายหลังพร้อมกับนิทานชาดกท้องถิ่นเรื่องคันธนามที่นิยมเล่ากันในท้องถิ่น เช่นเดียวกับชื่อป่า
คันทนาม ขวดยินายไม้ และป่าไผ่ร้อยกอ ซึ่งอยู่ในบริเวณบ้านกู่คันทนาม ปัจจุบันบ้านกู่คันทนาม
เป็นชุมชนท่องเที่ยว OTOP นวัตวิถี คือ การเปิดหมู่บ้านให้นักท่องเที่ยวเข้ามาเที่ยวชม โดยหมู่บ้าน
กู่คันทนามมีแหล่งท่องเที่ยวสำคัญคือ “กู่คันทนาม” นอกจากนี้ยังมีโครงการจัดสร้างแหล่งท่องเที่ยว
ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนาม ได้แก่ สวนย่าจำสวน ซึ่งเป็นจุดเช็คอินของนักท่องเที่ยวและเป็นสวนผัก
สวนครัวของชุมชน นอกจากนี้ยังมีรูปปั้นตัวละครจากเรื่องคันธนามในบริเวณวัด ได้แก่ รูปปั้น
คันธนาม รูปปั้นชายไผ่ร้อยกอและชายเกวียนร้อยเล่ม รูปปั้นนางสีดา รูปปั้นช้าง และรูปปั้นจินายไม้
นอกจากการจัดทำสถานที่ท่องเที่ยวแล้วยังมีการจัดร้านขายสินค้าชุมชนบริเวณหน้าวัด
บ้านกู่คันทนาม สินค้าที่สำคัญคือ ผ้าไหม โดยในปัจจุบันกำลังจะมีการทอผ้าไหมและพิมพ์ลาย
ตัวละครจากเรื่องคันธนาม คือ ตัวละครนางสีดาถือรวงข้าวและตัวละครช้าง

จากการรวบรวมเรื่องคันธนามบ้านกู่คันทนามพบว่าทั้งหมด 5 ส่วน
มาจากการเก็บข้อมูลสัมภาษณ์โดยผู้วิจัย 3 ส่วน ได้แก่ ส่วนของนางสุจิน สังข์เสน ผู้ใหญ่บ้าน

คู่กันธนาม จำนวนของนางกลม ด้านสมัคร ผู้เป็นนางเทียม (ร่างทรง) ที่เทียมท้าวกันธนาม และนางสีดาในพิธีกรรม และจำนวนของนางเกลี้ยง พัฒพรหม นอกจากนี้ยังมีอีก 2 จำนวนที่มาจาก วิทยานิพนธ์เรื่อง **คัชนาม : การศึกษาเชิงวิเคราะห์** ของ สุวิทย์ จิตรพลี (2524) จำนวนของเรื่อง กันธนามที่ชุมชนแห่งนี้มีความเหมือนและแตกต่างกันทั้งเหตุการณ์และอนุภาคดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 7 จำนวนเรื่องกันธนามในบ้านกันธนาม อำเภอโพธาราย จังหวัดร้อยเอ็ด

เรื่องกันธนามในชุมชนอีสาน: บ้านกันธนาม อำเภอ โพธาราย จังหวัดร้อยเอ็ด	เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับชุมชน	อนุภาคสำคัญ
1. จำนวนของนางสุจิน สักเสน	กันธนามช่วยนางสีดา	กันธนาม, นางสีดา, ผ้าค่าแสนค่า
2. จำนวนของนางกลม ด้านสมัคร	กันธนามพบสหาย	กันธนาม, ท้าวไผ่ร้อยกอ, ท้าวเกวียนร้อยเล่ม
3. จำนวนของนางเกลี้ยง พัฒพรหม	จันายไม้ชุดหลุม	จันายไม้
4. จำนวนของสุวิทย์ จิตรพลี (2524)	กันธนามพบสหายและปราบ จันายไม้ (จันายไม้ชุดหลุม)	กันธนาม, จันายไม้, ชายไม้ ร้อยกอ, ชายเกวียนร้อยเล่ม
5. จำนวนของสุวิทย์ จิตรพลี (2524) จำนวนที่ 2	กันธนามพบสหาย	ชายเกวียนร้อยเล่ม

จากตารางจะเห็นว่า จำนวนของเรื่องกันธนามที่ชุมชนแห่งนี้มีเหตุการณ์ซ้ำกัน 2 เหตุการณ์ คือ เหตุการณ์กันธนามพบสหาย และจันายไม้ชุดหลุม ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกันเมื่อเทียบกับจำนวนลายลักษณ์ โดยเหตุการณ์เริ่มตั้งแต่ กันธนามเดินทางมาพบสหาย คือชายไผ่ร้อยกอและชายเกวียนร้อยเล่ม ทั้งสองได้ประลองกำลังกับกันธนาม กันธนามได้รับชัยชนะทั้งสองจึงขอเป็นสหายร่วมเดินทางไปด้วย เมื่อเดินทางมาถึงป่าก็พบกับจันายไม้กำลังชุดหลุม กันธนามจึงให้สหายทั้งสองไปหักขาจันายไม้เพื่อนำมาทำอาหาร แต่กลับถูกจันายไม้ตีกระเด็นออกไปจนเสียชีวิต กันธนามจึงใช้ไม้เท้าชุบชีวิตและปราบจันายไม้ด้วยตนเอง ทั้งสามคนจึงได้หักเอาขาจันายไม้มาทำอาหารกิน

เมื่อพิจารณาจำนวนที่ปรากฏเหตุการณ์กันธนามพบสหาย ปรากฏว่ามี 3 จำนวนที่กล่าวถึงเหตุการณ์ดังกล่าว ในแต่ละจำนวนมีการเล่าต่างกัน โดยจำนวนของนางกลม

ด้านสมัคร ได้เก็บความเฉพาเหตุการ์ณที่คัณธนามได้เป็นสหายกับชายไฝร้อยกอ และชายเกวียนร้อยเล่มด้วยวิธีการผูกเสี่ยว ในขณะที่สำนวนของสุวิทย์ จิตรพลี สำนวนที่ 1 เก็บความ ตั้งแต่คัณธนามพบสหายจนถึงเหตุการ์ณที่ทั้งสามคนปราบจันายไม้แต่ไม่ได้ให้รายละเอียดการต่อสู้ ประลองกำลังของทั้งสาม และสำนวนของสุวิทย์ จิตรพลี สำนวนที่ 2 ซึ่งเป็นคำสัมภาษณ์ ของพระอรียานวัตร ได้กล่าวถึงเพียงแค่ลักษณะของกัณธนามที่เป็น “ซุ่มกระท่อเรือนคน” คือมีขนาดเท่าเรือนของคน 1 คน และกล่าวว่ากัณนี้ที่บ้านของชายเกวียนร้อยเล่ม

เหตุการ์ณต่อมาคือเหตุการ์ณจันายไม้ซุดหลุมปรากฏ 2 สำนวนคือ สำนวน ของนางเกลี้ยง พัฒพรม และสำนวนของสุวิทย์ จิตรพลี ทั้งสองสำนวนเล่าถึงเหตุการ์ณเดียวกัน แต่กลับมีรายละเอียดแตกต่างกันดังนี้

ขวยจันายไม้เกิดจากจันายไม้ตัวใหญ่ซุดรูจนเป็นหลุม สร้างความรำคาญ แก่ยักษ์ที่อยู่ฝั่งโพนทราย (ทิศเหนือของป่าคัณธนาม) ยักษ์จึงนำเหล็กมาอุดรูนั้น จันายไม้ถีบเหล็กออกกลายเป็นบ้านหนองเหล็ก จากนั้นยักษ์ก็ได้้นำแคนมาอุดรูอีก แต่จันายไม้ก็ทุ้มแคนกระเด็นออกไปเป็นบ้านหนองทุ้มในปัจจุบัน

(เกลี้ยง พัฒพรม, สัมภาษณ์ 26 มีนาคม 2564)

ตามท้องเรื่องเล่าว่า ท้าวคัชนามใช้ชายไฝร้อยกอกับชายเกวียนร้อยเล่ม ไปหักขาจันายไม้มาอย่างกิน ตัวจันายไม้กำลังคู้ยดินทำรู ขุดดินปลิวฟุ้งไปตกกอง รวมกันเป็นเนินดินสูงคล้ายภูเขา กองดินนั้นจึงได้ชื่อว่า ภูเขาขวยจันายไม้ นายใจ จันทรทิศย์ ให้ข้อมูลว่า ปัจจุบันภูเขาขวยจันายไม้อยู่ทางทิศใต้ ของบ้านโพนทราย กิ่งอำเภอโพนทราย อำเภอสวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

(สุวิทย์ จิตรพลี, 2524: 255)

ทั้งสองสำนวนกล่าวถึงเหตุการ์ณเดียวกันคือเหตุการ์ณจันายไม้ซุดหลุม โดยสำนวนของนางเกลี้ยง พัฒพรมกล่าวว่าเหตุการ์ณดังกล่าวทำให้เกิดหมู่บ้าน 2 หมู่บ้าน คือบ้านหนองเหล็กและบ้านหนองทุ้ม ในขณะที่สำนวนของสุวิทย์ จิตรพลี กลับดำเนินความตามเรื่อง คัณธนามสำนวนลายลักษณ์ แต่เพิ่มรายละเอียดตรงบริเวณที่เป็นหลุมหรือ “ขวยจันายไม้” ว่าอยู่ทาง ตอนใต้ของบ้านโพนทราย ปัจจุบันคือบริเวณป่าคัณธนาม บ้านกัณธนาม

นอกจากสำนวนที่กล่าวมาแล้วยังมีอีกหนึ่งสำนวนที่ดำเนินเรื่องต่างจากสำนวนอื่นคือสำนวนของนางสุจิน สังเสนที่กล่าวถึงตอนคันธนามช่วยนางสีดา โดยสำนวนนี้เป็นเหตุการณ์ตอนเดียวกันกับเรื่องคันธนามที่บ้านด่านสำนวนของนายสุบรรณ พงศ์จันโอ แต่ต่างกันตรงที่สำนวนบ้านกู่คันธนามมีชื่อเมืองคือเมืองจำปา และมีตัวละครเพิ่มเข้ามาคือยาจำสวน ส่วนอนุภาคผ้าแสนคำยังคงปรากฏเช่นเดิม

จากเหตุการณ์ที่กล่าวมาข้างต้นพบว่ามีอนุภาคสำคัญทั้งอนุภาคตัวละคร ได้แก่ คันธนาม นางสีดา ไผ่ร้อยกอ เกวียนร้อยเล่ม จินายม้ อนุภาคสิ่งของคือผ้าค่าแสนคำ และรายละเอียดของเหตุการณ์เกี่ยวข้องกับบ้านกู่คันธนามในด้านต่าง ๆ ดังนี้

- **สภาพภูมิประเทศและสถานที่สำคัญ** บ้านกู่คันธนามตั้งอยู่บริเวณชายป่า ชุมชนสลัดกับทุ่งนา พื้นดินเป็นดินทราย มีหลุมดินทรายขนาดใหญ่ภายในป่า เรียกว่า “ขวยจินายม้” มีสถานที่สำคัญคือ “กู่คันธนาม” หรืออโรคยาศาลที่สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 ลักษณะภูมิประเทศและสถานที่สำคัญดังกล่าวจึงมีความเกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามดังนี้

ภูมิประเทศที่เป็นป่าเกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในป่า ทั้งการเดินทางมาพบสหายคือไผ่ร้อยกอและเกวียนร้อยเล่ม อีกทั้งการพบจินายม้ที่กำลังขุดหลุมอยู่ในป่า ลักษณะภูมิประเทศเช่นนี้จึงเอื้อให้เกิดการเล่าเหตุการณ์ดังกล่าว อีกทั้งในสมัยก่อนบ้านกู่คันธนามยังมีป่าไผ่บริเวณท้ายป่าชุมชน จึงเชื่อว่าป่าไผ่นั้นคือที่อยู่ของชายไผ่ร้อยกอ ผู้เป็นสหายของคันธนามในเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับบ้านกู่คันธนามด้วย

พื้นดินที่มีลักษณะเป็นดินทรายยังสัมพันธ์กับอนุภาคตัวละคร “จินายม้” หรือรู้จักกันทั่วไปในชื่อ “จิ้งโกร่ง” มีชื่อวิทยาศาสตร์ว่า : *Brachytrupes portentosus* (Lichtenstein) เป็นจิ้งหรีดที่มีขนาดใหญ่ที่สุด ยาวประมาณ 4.5 เซนติเมตร สีน้ำตาลตลอดทั้งลำตัว, อ้ายโกง หรือ หัวตะกั่วก็เรียก, พายัพเรียกจิ้งกั้ง หรือ ชี้กั้ง, อีสานเรียกจิป้อม จินายม้ จิป้อม หรือ จีโป่ง (ราชบัณฑิตยสถาน, 2554) สำนักงานทางชีวภาพด้านป่าไม้ กรมป่าไม้ ยังให้ข้อมูลเพิ่มเติมอีกว่า จิ้งโกร่งมีลำตัวยาว 40 มิลลิเมตร สีน้ำตาลอมเหลือง รูปร่างอ้วน หัวกลมและใหญ่ มีอวัยวะสำหรับใช้วางไข่เป็นท่อยาว ๆ บริเวณก้นคล้ายเข็ม เห็นได้ชัดเจน ขุดรูอาศัยอยู่ในดินหรือบนพื้นทราย เป็นอาหารของมนุษย์และสัตว์ ลักษณะและที่อยู่อาศัยของจินายม้หรือจิ้งโกร่งสัมพันธ์กับพื้นดินบริเวณบ้านกู่คันธนามเป็นอย่างดี นอกจากนี้เรื่องคันธนามพื้นที่ใกล้เคียงกัน มีสภาพภูมิประเทศคล้ายกัน ยังมีอนุภาคจินายม้เป็นอนุภาคสำคัญ เช่น บ้านหลุมโหมก อำเภอราชไศล และบ้านยางชุมน้อย ยางชุมใหญ่ อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดศรีสะเกษ ทำให้เห็นว่า อนุภาคจินายม้มีความสำคัญ

และเกี่ยวข้องกับสภาพภูมิประเทศของชุมชนในแถบลุ่มน้ำมูลที่เป็นดินทรายอยู่เช่นกัน

นอกจากสภาพภูมิประเทศของบ้านกู่คันธนามจะสัมพันธ์กับทั้งเหตุการณ์และอนุภาคภายในเรื่องแล้ว สถานที่สำคัญของชุมชนคือ “กู่คันธนาม” ยังเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์และอนุภาคภายในเรื่องด้วยคือเหตุการณ์ตอนคันธนามช่วยนางสีดา โดยกู่คันธนามสามารถเป็นได้ 2 อย่าง คือ 1. เป็นปราสาทราชวังของเมืองจำปา ซึ่งจะตรงกับเรื่องเล่าท้องถิ่นที่เชื่อว่าพื้นที่แห่งนี้แต่เดิมคือเมืองจำปาเมืองของคันธนาม 2. เป็นหอโสมงหรือหอผีสำหรับขังคนเพื่อให้ยักษ์มากิน ซึ่งจะตรงกับตอนที่นางสีดามารอให้ยักษ์กินที่นี้ ในทัศนะของผู้วิจัยเห็นว่า ลักษณะของสถานที่นี้เป็นสถาปัตยกรรมขอมเหมือนกับโสมงนางสีดา ที่ประสาทวัดภู เมืองจำปาศักดิ์ ประเทศลาว สถานที่ทั้งสองถึงแม้จะเป็นสถาปัตยกรรมขอมแต่ก็ดำรงอยู่ในชุมชนวัฒนธรรมลาว มีเรื่องเล่าผูกโยงกับสถานที่เรื่องเดียวกัน และเหตุการณ์เดียวกันคือเหตุการณ์คันธนามช่วยนางสีดาจากยักษ์ ดังนั้น กู่คันธนามน่าจะเป็นสถานที่ที่เกี่ยวข้องกับหอผีภายในเรื่องคันธนามตอนดังกล่าว

ภาพที่ 10 กู่คันธนาม

- **เรื่องเล่าท้องถิ่น** หากกล่าวถึงความสัมพันธ์ระหว่างเรื่องเล่าท้องถิ่นกับเรื่องคันธนามสำนวนของบ้านกู่คันธนามจะพบว่า มีเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามโดยตรง และเรื่องเล่าที่เกี่ยวข้องโดยอ้อม เรื่องที่เกี่ยวข้องกับคันธนามโดยตรงคือ “แต่เดิมบ้านกู่คันธนามคือเมืองจำปา” ที่เกี่ยวข้องกับชื่อเมืองในเรื่องคันธนาม และ “เรื่องของมีค่าที่อยู่ในกู่คันธนามหายไปเพราะถูกลักขโมย คนที่ขโมยมีอันเป็นไปเพราะทำคันธนามเป็นผู้ปกป้องรักษาภูนี้ไว้” (สมปอง มูลมณี และ ปฐม หงษ์สุวรรณ, 2561: 77) เรื่องเล่านี้เกี่ยวข้องกับตัวละครคันธนามและมองว่าตัวละคร

ดังกล่าวมีลักษณะเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ปกปักรักษาหมู่บ้านและชุมชนแห่งนี้ไว้

นอกจากเรื่องเล่าดังกล่าวยังมีเรื่องเล่าเกี่ยวกับการอพยพที่สะท้อนมาจากเรื่องคันทนามสำนวนบ้านกู่คันทนามด้วยเช่นกัน เรื่องแรกเป็นเรื่องเกี่ยวกับการอพยพของผู้คนจากบ้านด่าน อำเภอราชไศล จังหวัดศรีสะเกษ มาตั้งที่อยู่บริเวณบ้านกู่คันทนามในปัจจุบัน ทั้งสองชุมชนเป็นหมู่บ้านที่มีเขตติดต่อกันและแบ่งชายแดนจังหวัด คือจังหวัดร้อยเอ็ดและจังหวัดศรีสะเกษ การอพยพของกลุ่มคนบ้านกู่คันทนามสัมพันธ์กับการเดินทางของคันทนามที่จะไปตามหาพ่อและผ่านเมืองจำปา โดยคนบ้านกู่คันทนามเชื่อว่าชุมชนของตนแต่เดิมคือเมืองดังกล่าว และเป็นเมืองของคันทนาม ประกอบกับความเชื่อเดิมที่มีอยู่แล้วว่า บ้านด่านคือเมืองสีดาซึ่งเป็นเมืองที่แม่ของคันทนามอาศัยอยู่ ความสัมพันธ์นี้จึงทำให้คนบ้านกู่คันทนามนับถือบ้านด่านในฐานะ “เมืองแม่” และคนบ้านด่านก็รู้จักบ้านกู่คันทนามในฐานะ “เมืองลูก” ที่เดินทางหรืออพยพไปจากบ้านของตน เรื่องการอพยพของผู้คนยังสะท้อนจากเหตุการณ์จินายไม้ชุดหลุมสำนวนของนางเกลี้ยง พัฒมรม ที่ก่อนให้เกิดหมู่บ้านอีก 2 หมู่บ้าน เป็นสายสัมพันธ์พี่น้องที่มาจากแหล่งเดียวกันคือบริเวณบ้านกู่คันทนามและอาจจะมีการ “แตกบ้าน” ไปยังที่ใหม่เนื่องจากสภาพภูมิประเทศไม่เอื้อต่อการมีชุมชนขนาดใหญ่เพราะเป็นป่าและดินทราย ปัจจุบันทั้ง 2 หมู่บ้านคือ บ้านหนองเหล็กและบ้านหนองทุมก็อยู่บริเวณใกล้เคียงกับบ้านกู่คันทนาม อยู่ในเขตอำเภอโพธิ์ทราย จังหวัดร้อยเอ็ดเช่นกัน อีกทั้งในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 ของทุกปี คนทั้งสองหมู่บ้านยังมาไหว้ท้าวคันทนามเป็นประจำอีกด้วย

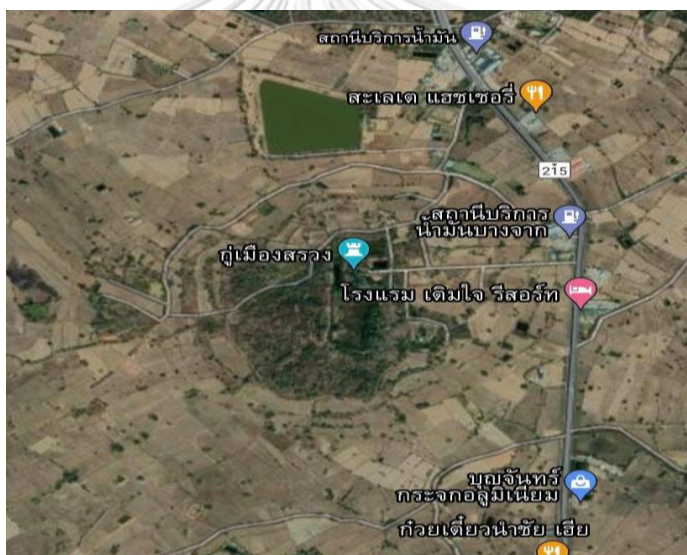
- **วิถีชีวิตของคนในชุมชน** โดยทั่วไปการที่คนอีสานอาศัยอยู่ใกล้ป่าธรรมชาติ ย่อมหาอาหารตามแหล่งที่อยู่ของตน เช่นเดียวกับวิถีชีวิตของคนบ้านกู่คันทนามที่นอกจากจะทำนาแล้ว ยังหาอาหารตามแหล่งธรรมชาติ เช่น ป่า ทุ่งนา หรือแหล่งน้ำ เมื่อพิเคราะห์ถึงความเชื่อมโยงระหว่างวิถีชีวิตของคนบ้านกู่คันทนามกับเรื่องคันทนามแล้วพบว่า มีอนุภาคที่เกี่ยวข้องกันคือ อนุภาคจินายไม้ ซึ่งเป็นสัตว์ที่อาศัยอยู่ในหลุมดินทราย เป็นอาหารของคนและสัตว์ โดยเฉพาะเป็นอาหารของคนอีสาน เช่นเดียวกับคนในบ้านกู่คันทนาม ดังนั้นในเหตุการณ์คันทนามและสหายปราบจินายไม้และนำมาเป็นอาหาร จึงสะท้อนให้เห็นวิถีชีวิตของคนที่อาศัยอาหารในบริเวณป่าได้เป็นอย่างดี

นอกจากการทำนาหาอาหารแล้ว คนในบ้านกู่คันทนามยังทอผ้าไหม เมื่อมีเวลาว่าง วิถีชีวิตดังกล่าวสามารถนำไปเชื่อมโยงกับผ้าค่าแสนค่าได้ แต่ทว่าทัศนคติที่มีต่อผ้าค่าแสนค่าของคนบ้านกู่คันทนามกลับต่างจากคนบ้านด่านคือมองว่า ผ้าแสนค่าเป็นผ้าที่มีค่า

มีลวดลายเฉพาะตัว ไม่ใช่ผ้าไหมธรรมดาทั่วไป เป็นผ้าของท้าวคันธนามมอบให้นางสีดา ดังนั้นผ้าค่าแสนค่าที่บ้านกู่คันธนามจึงไม่ใช่ผ้าที่มีการใช้ในวิถีชีวิตเหมือนบ้านดำน แต่หากเป็นผ้าในจินตนาการที่ยากจะจับต้องได้ แต่ในปัจจุบันบ้านกู่คันธนามได้สร้างลายผ้าไหมที่เป็นเอกลักษณ์ของหมู่บ้านเพื่อขายเป็นสินค้า OTOP ชุมชน และเรียกว่า “ผ้าค่าแสนค่า”

2.2.3.4 เรื่องคันธนามอำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด

อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด แบ่งการปกครองออกเป็น 4 ตำบล ได้แก่ ตำบลคูเมือง ตำบลหนองผือ ตำบลหนองหิน ตำบลกกกุง และ 1 เทศบาลตำบล คือ เทศบาลตำบลเมืองสรวง ปัจจุบันอำเภอเมืองสรวงเป็นอำเภอที่อยู่ระหว่างเส้นทางหลวงสุวรรณภูมิ – ร้อยเอ็ด ห่างจากอำเภอเมืองร้อยเอ็ดประมาณ 30 กิโลเมตร

ภาพที่ 11 แผนที่บริเวณวัดป่าเมืองสรวง อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด

“เมืองสรวง” เป็นเมืองโบราณที่สำคัญแห่งหนึ่งในจังหวัดร้อยเอ็ด ที่มีวิวัฒนาการมาตั้งแต่ก่อนสมัยประวัติศาสตร์เรื่อยมาจนถึงปัจจุบัน จากหลักฐานทางประวัติศาสตร์ บางแห่งพบว่า มีการสร้างเมืองใหม่ทับลงไปในพื้นที่เดิมซึ่งมีชัยภูมิที่เหมาะสมดีอยู่แล้ว และสร้างศาสนสถานใจกลางเมือง (สภาวัฒนธรรมอำเภอเมืองสรวง, 2549: 2)

ตามตำนานอุรังคธาตุกล่าวว่า แต่เดิมเมืองสรวงเป็นเมืองขึ้นของเมืองสาเกตุนครซึ่งเป็นเมืองหลวงในอาณาจักรกุลนทะ มีเมืองหน้าด่านอยู่ถึง 11 เมือง (สภาวัฒนธรรมอำเภอเมืองสรวง, 2549: 5 - 6) ดังนี้

1. เมืองเชียงขวาง – เชียงดี (บ้านจาน – บ้านหัวโนน อำเภอธวัชบุรี

จังหวัดร้อยเอ็ด)

2. เมืองไพร (บ้านเมืองไพร อำเภอสลภูภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด)
3. เมืองฟ้าแดด (บ้านฟ้าแดดสูงยาง อำเภอกมลาไสย จังหวัดกาฬสินธุ์)
4. เมืองสีแก้ว (บ้านสีแก้ว อำเภอเมือง จังหวัดร้อยเอ็ด)
5. เมืองเชียงเหียน (บ้านเชียงเหียน อำเภอเมือง จังหวัดมหาสารคาม)
6. เมืองเปลือย (บ้านเปลือย อำเภอเมือง จังหวัดร้อยเอ็ด)
7. เมืองจำปาศรี (อยู่ในอำเภอนาคู จังหวัดมหาสารคาม)
8. เมืองทอง (บ้านเมืองทอง อำเภอเมือง จังหวัดร้อยเอ็ด)
9. เมืองหงส์ (บ้านเมืองหงส์ อำเภอจตุรพักตรพิมาน จังหวัดร้อยเอ็ด)
10. เมืองบัว (บ้านเมืองบัว อำเภอเกษตรวิสัย จังหวัดร้อยเอ็ด)
11. เมืองสรวง (วัดเมืองสรวงเก่า อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด)

แต่เดิมอำเภอเมืองสรวงมีชื่อว่า “เมืองขวางชั้นธบุรี” ตามตำนาน “มหาสรวงงูชวง” ซึ่งเป็นเรื่องราวเกี่ยวกับท้าวคันธนามที่เดินทางมาเมืองร้าง พบนางค่างอง และปราบงูชวงก่อนขึ้นครองบัลลังก์ ภายหลังต่อมาเมืองนี้จึงเปลี่ยนชื่อเมืองจากเมือง “ขวางชั้นธบุรี” เป็น “เมืองสรวง” ตามชื่อตัวละครมหาสรวงงูชวง

นอกจากประวัติความเป็นมาข้างต้นแล้ว ตามประวัติของมหาดไทย ส่วนภูมิภาค จังหวัดร้อยเอ็ด พบว่า อำเภอเมืองสรวง เป็นหนึ่งในอำเภอของจังหวัดร้อยเอ็ด มีเนื้อที่ 196 ตารางกิโลเมตร แบ่งตามพื้นที่บริหารได้เป็น 5 ตำบล 49 หมู่บ้าน เดิมอำเภอเมืองสรวง เป็นพื้นที่ 2 ตำบลของอำเภอสวรรณภูมิ คือ ตำบลหนองผือ และตำบลสูงยาง ต่อมาได้แยกตัวออกเพื่อเสนอชื่อเป็นอำเภอ และได้รับอนุมัติจากกระทรวงมหาดไทยเมื่อปีพุทธศักราช 2516

เมื่อวันที่ 28 กุมภาพันธ์ 2516 กระทรวงมหาดไทย ในขณะนั้น นายพ่วง สุวรรณรัฐ เป็นรัฐมนตรีช่วยว่าการกระทรวงมหาดไทย ได้ประกาศจัดตั้งกิ่งอำเภอเมืองสรวง และได้รับอนุมัติเมื่อวันที่ 15 มีนาคม 2516 กิ่งอำเภอเมืองสรวงประกอบด้วย 3 ตำบล ได้แก่ ตำบลหนองผือ ตำบลหนองหิน ตำบลคูเมือง ต่อมาได้มีพระราชกฤษฎีกาให้ตั้งเป็นอำเภอเมืองสรวงและตั้งตำบลเพิ่มอีก 2 ตำบลคือ ตำบลกกกุง และตำบลเมืองสรวง

กลุ่มคนในอำเภอเมืองสรวงมีอาชีพหลักคือทำนาและปลูกมันสำปะหลัง นอกจากนี้เป็นอาชีพเสริมคือการปลูกหม่อนเลี้ยงไหมเพื่อใช้ทอผ้าไหมขาย ซึ่งผ้าไหมเมืองสรวงเป็นผ้าไหมลายสาเกตที่เป็นลายประจำจังหวัดร้อยเอ็ด จากข้อมูลสัมภาษณ์เพิ่มเติมพบว่า แต่เดิม

กลุ่มคนในอำเภอเมืองสรวงมีอาชีพทำเกลือสินเธาว์และหลอมโลหะตีเหล็ก สัมพันธ์กับลักษณะของภูมิประเทศที่จะได้กล่าวต่อไป

พื้นที่ส่วนใหญ่ของอำเภอเมืองสรวงเป็นทุ่งดอนสลับกับป่าห้วยอมสภาพดินร่วนปนทรายซึ่งเป็นกรดและเกลือ ไม่มีสายน้ำไหลผ่าน ในการประกอบอาชีพเกษตรกรรมจึงต้องอาศัยแหล่งน้ำธรรมชาติ อำเภอเมืองสรวงแต่เดิมเป็นป่าละเมาะสลับกับทุ่งนาและหนองน้ำบริเวณที่ตั้งเป็นป่าซำมีเนื้อที่ประมาณ 100 ไร่ มีต้นไม้พุ่มสลับกับไม้ยืนต้น เช่น ไม้ยาง ไม้ยูง เป็นต้น (สมพงษ์ หงส์พันธุ์, 2529: 6 – 7)

จากคำสัมภาษณ์ของพระมหาสาคร สาครโร (สัมภาษณ์, 6 เมษายน 2564) เจ้าอาวาสวัดป่าเมืองสรวง พบว่า แต่เดิมพื้นที่ดังกล่าวเป็นป่ารกมีต้นไม้และงูเหลือมอาศัยอยู่มาก มีกลุ่มคนอาศัยอยู่ในบริเวณนี้ จนเกิดโรคระบาดจึงอพยพไปตั้งถิ่นฐานที่โนนสังข์และโยกย้ายมาตั้งเป็นบ้านเมืองสรวงใหญ่ในปัจจุบัน บริเวณนี้เป็นที่ฝังกระดูกของคนสมัยโบราณ เป็นสนามรบสมัยเจ้าอนุวงศ์ และเป็นป่าซำ ผู้คนจึงไม่กล้าเข้ามา จนกระทั่งมีการสร้างวัดขึ้นภายหลัง

นอกจากนี้อำเภอเมืองสรวงยังมีสถานที่สำคัญของอำเภอ นั่นคือ “คูเมืองสรวง” และ สิมศรีสุขบ้านข่อย ในปัจจุบันสถานที่ทั้งสองเป็นสถานที่ท่องเที่ยวในโครงการชุมชนท่องเที่ยว OTOP นวัตวิถี และยังเป็นสถานประกอบประเพณีประจำอำเภอที่สำคัญคือ “บุญชาวเมือง”

“คูเมืองสรวง” เป็นโบราณสถานประเภทสิ่งก่อสร้างเดี่ยวแบบเจดีย์ แสดงถึงการใช้งานในพื้นที่ต่อเนื่องมาตั้งแต่ชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ – วัฒนธรรมเขมร ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 16 -18 (สำนักศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ด) กลุ่มคนในอำเภอเมืองสรวงเชื่อว่าเป็นใจเมืองของเมืองเก่าคือเมืองขวางชั้นระบือ บริเวณคูมูรูป้านสิงห์โบราณส่วนนอก เชื่อว่าเป็น “หมาสรวง” ด้านข้างคูมีสระน้ำหรือบาราย พื้นดินบริเวณคูเมืองสรวงมีสีแดงเชื่อว่ามาจากเลือดงูชวงหมาสรวง แต่เดิมคูเมืองสรวงเรียกว่า “พระธาตุ” มีการบันทึกลักษณะไว้ดังนี้

พระธาตุนั้นตั้งอยู่ทางทิศใต้ของอำเภอห่างไปประมาณ 1 กิโลเมตรตามเส้นทางสายสุวรรณภูมิ – ร้อยเอ็ด อยู่ในบริเวณวัดป่าโนนเมืองเดิม ซึ่งตัวพระธาตุนั้นจะก่อด้วยดินเหนียวที่นำมาปั้นและหินเท่าก้อนอิฐทั่ว ๆ ไป เรียงเป็นพระธาตุ ในปัจจุบันจะมีสภาพหักพังมากแล้วเพราะมีคนไปขโมยขุดค้นพระธาตุทำให้พังลงมา มีพระพุทธรูปทองคำและพระขรรค์ได้หายไป ในขณะนี้ทางการได้ทำการขุดค้นบริเวณรอบ ๆ ได้พบโครงกระดูก เครื่องมือเครื่องใช้ต่าง ๆ มากมาย

(สมพงษ์ หงส์พันธุ์, 2529: 8)

ปัจจุบันคู่มือเมืองสรวงเป็นสถานที่สำคัญของอำเภอเมืองสรวง ทั้งเป็นสถานที่ท่องเที่ยวและเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่มีการประกอบพิธีกรรมประจำอำเภอ คือ “บุญชาวเมือง”

จากการรวบรวมเรื่องคันทนามสำนวนมุขปาฐะที่เกี่ยวข้องกับอำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด พบว่ามีทั้งหมด 6 สำนวน 3 สำนวนมาจากการสัมภาษณ์โดยผู้วิจัย ได้แก่ สำนวนของพระครูศิริธรรมประโชติ เจ้าอาวาสวัดเมืองสรวงใหญ่ สำนวนของพระมหาสารศาโคร เจ้าอาวาสวัดเมืองสรวงเก่าหรือวัดป่าเมืองสรวง และสำนวนของนายอุเรียน ธุระพันธ์ ข้าราชการบำนาญและปราชญ์ชาวบ้าน นอกจากนี้ยังมีอีก 3 สำนวนที่มาจากการบินทักในหนังสือและงานวิจัยที่เกี่ยวข้องคือ สำนวนของสมพงษ์ หงส์พันธุ์ (2528) สำนวนของสภาวัฒนธรรมอำเภอเมืองสรวง (2549) และสำนวนของพระราชธรรมโสภณ (2558) อดีตเจ้าคณะจังหวัดร้อยเอ็ด ดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 8 สำนวนเรื่องคันทนามในอำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด

เรื่องคันทนามในชุมชนอีสาน: อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด	เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับ ชุมชน	อนุภาคสำคัญ
1. สำนวนของพระครูศิริธรรมประโชติ	คันทนามปราบหมาสรวงงูชวง	คันทนาม, หมาสรวงงูชวง, นางคำสิง, ท้าวไผ่ร้อยกอ, ท้าวเกวียนร้อยเล่ม, พระขรรค์ไชยแก้ว, ไม้เท้ากขี้ต่ายปลายชี้เป็น, น้ำเต้าวิเศษ
2. สำนวนของพระมหาสารศาโคร	คันทนามปราบหมาสรวงงูชวง	คันทนาม, หมาสรวงงูชวง, นางกองสี, ท้าวไผ่ร้อยกอ, ท้าวเกวียนร้อยเล่ม, ดาบวิเศษ, ไม้เท้ากขี้ต่ายปลายชี้เป็น, น้ำเต้าวิเศษ
3. สำนวนของนายอุเรียน ธุระพันธ์	คันทนามปราบงูชวง	คันทนาม, งูชวง, นางกลองศรี, ท้าวไผ่ร้อยกอ, ท้าวเกวียนร้อยเล่ม, ดาบพระศรีขรรค์ไชย, ไม้เท้ากขี้ต่ายปลายชี้เป็น,

		น้ำเต้าแก้ว
4. สำนวนของนายสมพงษ์ หงส์พันธุ์ (2528)	คันทนามปราบหมาสรวงงูชวง	คันทนาม, หมาสรวงงูชวง, นางในกลอง
5. สำนวนของสภาวัฒนธรรม อำเภอเมืองสรวง (2549)	คันทนามปราบหมาสรวงงูชวง	คันทนาม, หมาสรวงงูชวง, นางกลองศรี, ท้าวไผ่ร้อยกอ, ท้าวเกวียนร้อยเล่ม
6. สำนวนของพระราชธรรมโสภณ (2558)	คันทนามประลองกำลังกับชายไผ่ร้อยกอ	คันทนาม, ชายไผ่ร้อยกอ

จากตารางพบว่าทั้ง 6 สำนวนมีเหตุการณ์ซ้ำกัน 5 สำนวนซึ่งเป็นเหตุการณ์เกี่ยวข้องกับอำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด นั่นคือ เหตุการณ์คันทนามปราบ (หมาสรวง) งูชวง เหตุการณ์นี้เริ่มตั้งแต่คันทนามและสหายเดินทางมาถึงเมืองขวางหรือขวางขันชะบุรี แล้วพบว่าเป็นเมืองร้าง ทั้งสามเดินเข้าไปกลางเมือง พบกลองใบใหญ่และพบว่ามียางซ่อนตัวอยู่ในกลอง เมื่อกรีดหน้ากลองออกจึงได้รู้ความจริงว่า สาเหตุที่เมืองร้างเป็นเพราะมีงูชวง (และหมาสรวง) ลงมากินชาวเมืองจนหมดสิ้น เจ้าเมืองได้นำตัวนางมาซ่อนไว้ในกลอง เมื่อทราบความตามนั้นคันทนามจึงให้สหายก่อกองไฟล่องูชวงลงมาแล้วสังหารงูชวงจนตาย จากนั้นจึงนำกองกระดูกผู้คนมารวมกันแล้วใช้ไม้เท้าชี้ไปที่กองกระดูกให้คนกลับมามีชีวิตอีกครั้ง พร้อมทั้งใช้น้ำเต้ารดให้กลายเป็นคนหนุ่มสาว เจ้าเมืองทราบความจึงคันทนามอภิเษกสมรสกับราชธิดาพร้อมยกราชบัลลังก์ให้ครองเมือง ทั้ง 5 สำนวนที่กล่าวถึงเหตุการณ์นี้ต่างก็กล่าวถึงด้วยรายละเอียดแตกต่างกัน เช่น การกล่าวถึงชื่อตัวละครที่บางสำนวนกล่าวถึงนางที่ซ่อนอยู่ในกลองว่าชื่อนางคำทอง กงคำ กงสี แต่บางสำนวนกล่าวว่าชื่อนางคำสิง เป็นต้น

นอกจากเหตุการณ์ซ้ำกันที่เกี่ยวกับอำเภอเมืองสรวงจะพบทั้ง 5 สำนวนแล้วยังมีอีก 1 เหตุการณ์ที่เกี่ยวกับอำเภอเมืองสรวงอีก 1 สำนวนคือ สำนวนของพระราชธรรมโสภณ เป็นเหตุการณ์คันทนามประลองกำลังกับชายไผ่ร้อยกอ จนทำให้เกิด “ฮ่องสะนาม” หรือ “คลองคันทนาม” ในปัจจุบัน

อนุภาคสำคัญจากเรื่องคันทนามเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับอำเภอเมืองสรวงประกอบด้วย อนุภาคตัวละคร ได้แก่ คันทนาม งูชวง ชายไผ่ร้อยกอ ชายเกวียนร้อยเล่ม และนางที่ซ่อนตัวอยู่ในกลอง อนุภาคสิ่งของคือ ดาบวิเศษ น้ำเต้าวิเศษ และไม้เท้าวิเศษ ส่วนอนุภาคเหตุการณ์คือคันทนามปราบงูชวง อนุภาคที่กล่าวมานั้นเป็นอนุภาคที่ปรากฏในเรื่องคันทนามสำนวน

ลายลักษณ์ด้วย แต่ยังมีอีกหนึ่งอนุภาคที่ไม่ปรากฏในเรื่องคันธนามสำนวนลายลักษณ์และไม่ปรากฏในสำนวนมุขปาฐะของชุมชนอื่น ปรากฏเพียงแค่สำนวนมุขปาฐะอำเภอเมืองสรวงเท่านั้น คือ “หมาสรวง” ซึ่งเป็นตัวละครปักษีคู่กับบงขวง ที่ผ่านมามีการตีความตัวละครหมาสรวงงูชวงว่าเป็นตัวเดียวกันบ้างคือมีหัวเป็นงูแต่มีตัวเป็นหมาหรือมีหัวเป็นหมาแต่มีตัวเป็นงู อีกทั้งยังมีการตีความว่าหมาสรวงงูชวงเป็นสัตว์คนละตัว ทั้งเหตุการณ์และอนุภาคดังกล่าวเกี่ยวข้องกับอำเภอเมืองสรวง โดยเฉพาะบริเวณวัดเมืองสรวงเก่า ดังนี้

- **สภาพภูมิประเทศและสถานที่สำคัญ** อำเภอเมืองสรวง โดยเฉพาะพื้นที่บริเวณวัดเมืองสรวงเก่าซึ่งเป็นพื้นที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนาม บริเวณดังกล่าวมีสภาพภูมิประเทศเป็นทุ่งกว้างและมีป่าคือบริเวณวัดเมืองสรวงเก่า เรียกว่า “โนนเมือง” นายประสิทธิ์ ศรีนามาตย์ ปราชญ์ชาวบ้าน ได้รวบรวมและเรียบเรียง “นิทานชาดกเรื่องท้าวคัทธะนามโพธิสัตว์” จากต้นฉบับโบราณ ไว้เมื่อปี พ.ศ. 2529 และได้กล่าวถึงพื้นที่โนนเมืองเก่าไว้ดังนี้

สถานที่นี้เป็นพื้นที่เก่า เข้าใจว่าคงจะเป็นบ้านหรือเป็นเมืองเมืองหนึ่ง จะเป็นสมัยใดยุคใด ท่านไม่ได้ชี้บอกบ่งไว้ จึงยากที่ผู้เขียนจะเดาได้ ที่ว่าเป็นเมืองก็เพราะว่าสถานที่นี้มีหนองน้ำอยู่แห่งหนึ่ง คนโบราณเรียกติดปากต่อ ๆ กันมาจนถึงทุกวันนี้ว่า หนองเมือง พื้นที่รอบ ๆ หนองมีคูคลองล้อมรอบเป็นชนิดติดต่อกัน ทั้งด้านนอกและด้านใน ส่วนใจกลางที่เข้าใจว่าเป็นตัวเมืองนั้น มีเจดีย์ลูกหนึ่ง ซึ่งสร้างด้วยลูกอิฐและแผ่นหินก้อนใหญ่มหึมาอย่างหนาแน่น ที่พระลานหน้าเจดีย์มีสระอยู่อีกสระหนึ่ง ในสระนั้นเขาสร้างเป็นรูปหัวงูชวงไว้ส่วนข้างล่างเขาสร้างเป็นรูปขาสัตว์ จะเป็นขาสุนัขหรือขาสิงโตแล้วแต่ผู้ได้ไปเห็นจะวิพากษ์วิจารณ์ตามความเห็นของแต่ละบุคคล ท่านสร้างเป็นอนุสรณ์แต่เมื่อใดก็ไม่มีใครจะสามารถทราบได้อีก

จากบันทึกดังกล่าวแสดงให้เห็นว่านอกจากบริเวณโนนเมืองหรือวัดเมืองสรวงเก่าจะเป็นป่าแล้วยังมีหนองน้ำที่มีคูคลองล้อมรอบอีกชั้นหนึ่ง จุดศูนย์กลางของคูคลองคือเจดีย์ที่สร้างด้วยหินศิลาแลงและมีการสร้างทับด้วยก้อนอิฐ หน้าเจดีย์มีสระน้ำหรือตระพังที่มีรูปปั้นหัวงูอยู่

ภาพที่ 12 บริเวณกุเมืองสรวง

นอกจากนี้พระมหาสาคร สาคโร (สัมภาษณ์, 6 เมษายน 2564) เจ้าอาวาส วัดเมืองสรวงใหญ่ ยังกล่าวว่า บริเวณท้ายวัดแต่เดิมมีป่าไผ่ ป่าบริเวณนี้รกร้างมานานก่อนจะปรับพื้นที่ให้กลายเป็นวัดเพื่อดูแลรักษากุเมืองสรวง เนื่องจากแต่ก่อนมีคนมาขุดหาของเก่าในบริเวณนี้ เพราะมีไหใส่กระดูกคนโบราณ นอกจากนี้พระครูศรีปริยัตยานุกูล (อภินันทานุสรณ์, 2558) เจ้าอาวาสวัดร่องคำ อำเภोजตุรพักตรพิมาน จังหวัดร้อยเอ็ด ยังกล่าวถึงพื้นดินบริเวณ วัดเมืองสรวงเก่าไว้ดังนี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

ดินในบริเวณวัดเมืองสรวงเก่าทำไมถึงสีแดง พอพ้นออกจากวัดกลับเป็น ดินทราย ท่านบอกว่าเคยได้ยินคนเฒ่าคนแก่บอกว่าเหตุที่ดินสีแดงเนื่องจากว่า ท้าวคัทธนามตัดคองขวงขาด เลือดขวงไหลนองตามพื้นดินจึงทำให้ดินมีสีแดง จนกระทั่งทุกวันนี้

จากสภาพภูมิประเทศและสถานที่สำคัญของวัดเมืองสรวงเก่า จึงเอื้อให้เกิด การนำเรื่องคันทนามเหตุการณ์คันทนามปราบ (หมาสรวง) ขวง และเหตุการณ์คันทนามประลองกำลัง กับชายไฟร้อยกอ ทั้งตัวเจดีย์หรือกุเมืองสรวงที่มองว่าเป็น “ใจเมือง” หรือศูนย์กลางของเมือง ขวางชั้นระบุรีในอดีตซึ่งเป็นเมืองที่เกิดเหตุการณ์คันทนามปราบขวงในสำนวนลายลักษณ์ พื้นดินที่มี สีแดงบริเวณวัดยังเกี่ยวข้องกับอนุภาคขวงที่มองว่าเป็นเลือดขวง นอกจากนี้บริเวณที่เป็นกอไผ่ที่มีมา

แต่เดิมกับคลองรอบวัดยังสัมพันธ์กับเหตุการณ์คันธนามประลองกำลังกับชายไฝร้อยกอดด้วย มากไปกว่านี้ลักษณะรูปปั้นกลางสระหน้าคูเมืองสรวงยังเป็นหนึ่งในที่มาของตัวละคร “หมาสรวง” และสัมพันธ์กับเรื่องเล่าท้องถิ่นต่อไปนี้

- **เรื่องเล่าท้องถิ่น** เรื่องเล่าท้องถิ่นอำเภอเมืองสรวง โดยเฉพาะบริเวณ วัดเมืองสรวงเก่าเชื่อว่า “เมืองสรวง” แต่เดิมเป็นหนึ่งใน 11 เมืองหน้าด่าน ปรากฏในตำนาน อูรังคราตุ ชื่อว่า “เมืองขวางชั้นระบุรี” ตามตำนานอูรังคราตุกล่าวว่า แต่เดิมเมืองสรวงเป็นเมืองชั้น ของเมืองสาเกตุนครซึ่งเป็นเมืองหลวงในอาณาจักรกุลนทะเลที่มีเมืองหน้าด่านอยู่ถึง 11 เมือง (สภากวีวัฒนธรรมอำเภอเมืองสรวง, 2549: 5 - 6) ด้วยเรื่องเล่าที่ว่าอำเภอเมืองสรวงเป็นหนึ่งใน 11 เมืองหน้าด่านที่ปรากฏในตำนานอูรังคราตุซึ่งชื่อเมือง “ขวางชั้นระบุรี” เป็นชื่อที่คล้องกับ ชื่อเมืองในเรื่องคันธนาม สำนวนลายลักษณ์บางสำนวนชื่อเมืองขวาง บางสำนวนชื่อเมืองขวางทะบุรี ด้วยความคล้ายกันของชื่อเมืองจึงอาจจะมีการนำเรื่องคันธนาม เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในเมืองดังกล่าว มาผูกกับบริเวณวัดเมืองสรวงที่เชื่อว่าเป็นเมืองเก่าก็เป็นได้

นอกจากนี้บริเวณวัดเมืองสรวงเก่ายังมีเรื่องเล่าท้องถิ่นเกี่ยวกับการสู้รบ เป็นสถานที่ที่ใช้ฝังศพในสมัยโบราณ และมีเรื่องราวการฆ่าฟันกันในสมัยก่อน คือบริเวณหนองน้ำ หน้าวัดจะมีศาลคล้ายศาลเพียงตา ศาลนี้สร้างขึ้นจากความเชื่อที่ว่าเป็นที่อยู่ของวิญญาณ ที่ถูกสังหารบริเวณดังกล่าว เรื่องราวการสู้รบและการฝังกระดูกในไห สัมพันธ์กับเหตุการณ์คันธนาม ปราบงขวงในลักษณะของเมืองร้างที่มีแต่ซากกระดูกและความว่างเปล่าก่อนที่คันธนามจะเดินทาง มาถึงเมืองนี้

บริเวณ โนนเมืองที่เป็นปารกข์ยังมีเรื่องเล่าว่าเป็นดงงูเห่าลือลือ ไม่มีใครสามารถอยู่บริเวณนี้ได้ อีกทั้งยังมีเรื่องราวการอพยพของคนที่อยู่บริเวณโนนเมือง ที่แต่ก่อน ได้อพยพขึ้นไปอยู่ที่บ้านเมืองสรวงใหญ่ในปัจจุบัน สาเหตุที่อพยพมาจากหนีโรคห่าหรืออหิวาตกโรค พระครูศิริธรรมประโชติ (สัมภาษณ์, 10 มีนาคม 2564) ได้ให้ความเห็นว่า อหิวาตกโรค คือ โรคลม มีพิษตั้งพิษแห่งงู เพราะคำว่า อหิ คือ งู ซึ่งเชื่อมโยงกับเรื่องราวที่ว่าบริเวณโนนเมืองมีงูเห่าลือลือ อาศัยอยู่มาก จากที่ได้กล่าวไปแล้วในภูมิหลังของอำเภอเมืองสรวงว่า กลุ่มคนที่อาศัยในอำเภอ เมืองสรวงส่วนใหญ่เป็นกลุ่มชาติพันธุ์ลาว โดยเฉพาะกลุ่มคนลาวที่อาศัยอยู่บริเวณโนนเมืองคล้ายกับ กลุ่มลาวดงที่อาศัยอยู่ในป่าและมีการนับถือบูชางูตั้งที่ จารุบุตร เรื่องสุวรรณ (2520) กล่าวไว้ว่า

แต่เดิมกลุ่มลาวดงมีลัทธิบูชา เนื่องจากมีการโยกย้ายอพยพมายังสถานที่
ที่มีสัตว์ร้ายและถูกกัดตายมาก จึงยอมจำนนและเกิดการบูชา ดังนั้นในสมัยนั้น
จึงมีรูปปั้นงูที่มีหัวเป็นงูจงอางซึ่งเรียกกันว่า “งูชวง” ต่อมาจึงมีการปั้นโดยเติมหาง
คล้ายงูให้ดู ใช้ประดับตามสถานที่ที่มีการเคารพ เช่น โบสถ์วิหาร หรือทางขึ้นลง
บันได เป็นต้น

จากคำกล่าวข้างต้นจึงทำให้สันนิษฐานได้ว่า อนุภาคงูชวงจากเรื่องคันทนาม
เกี่ยวข้องกับการนับถืองูของกลุ่มคนที่อยู่บริเวณโนนเมืองแต่เดิม มองว่างูชวงเป็นตัวแทน
ของธรรมชาติที่มีความน่ากลัว สามารถให้โทษแก่ตนได้ ลักษณะกล่าวสัมพันธ์กับลักษณะของงูชวง
ในเรื่องคันทนามได้อย่างชัดเจน คือเป็นตัวละครปฏิปักษ์ที่ลงมากินชาวเมืองจนเกือบหมดสิ้น
นอกจากนี้คำกล่าวของจารุบุตร เรื่องสุวรรณยังสัมพันธ์กับเรื่องเล่าท้องถิ่นที่ว่า แต่เดิมบริเวณ
สระหมาสรวงงูชวงจะมีบันไดลงสระ รวบบันไดปั้นเป็นรูปพญานาคส่วนฐานบันไดมีรูปสิงห์ ชาวบ้านจึง
เชื่อว่าพญานาคคืองูชวงและสิงห์คือหมาสรวง (พระมหาสาคร สาคโร, สัมภาษณ์ 6 เมษายน 2564)
ความสัมพันธ์ดังกล่าวทำให้เห็นว่าตัวละคร “หมาสรวง” มาจากรูปปั้นสิงห์บริเวณบันไดทางลงสระ
หน้าคูเมืองสรวง ที่ปั้นคู่กับพญานาค และจากการศึกษาของผู้วิจัยด้วยการเก็บข้อมูลภาคสนามพบว่า
หมาสรวงเป็นคำเรียกสิ่งของของกลุ่มคนลาว จึงมองว่าสัตว์ทั้งสองอยู่คู่กัน การเพิ่มอนุภาคหมาสรวง
จึงทำให้เรื่องคันทนามที่อำเภอเมืองสรวงแตกต่างจากชุมชนอื่น โดยปัจจุบันเรื่องคันทนามที่อำเภอ
เมืองสรวงใช้ชื่อว่า “ตำนานหมาสรวงงูชวง” ที่มาจกอนุภาคตัวละคร 2 ตัวคือ หมาสรวงและงูชวง
อีกประการหนึ่งที่แสดงให้เห็นลักษณะของอนุภาคหมาสรวง
คือการนำอรรถกถาชาดกเรื่องมหากัณหาชาดก ชาดกที่ว่าด้วยคราวที่สุนัขดำกินคนมาเทศน์
โดยเจ้าอาวาสวัดเมืองสรวงเก่า เพื่อแสดงให้เห็นลักษณะของหมาสรวง ชาดกนี้เป็นเรื่องราวพระพุทธ
องค์ทรงตรัสถึงคราที่ศาสนาเสื่อมหลังจากสมัยกบปีพระมหากัสสปพุทธเจ้า ทำให้มนุษย์มีแต่กิเลส
เมื่อตายไปจึงไปเกิดในอบายภูมิ ไม่มีผู้ที่จะไปอยู่บนสวรรค์ ทำให้พระอินทร์และมาตลีแปลงกายลงมา
ที่เมืองพาราณสีเพื่อทำให้คนกลัวและไม่กล้าทำบาป โดยพระอินทร์แปลงกายเป็นนายพรานและมาตลี
แปลงกายเป็นสุนัขดำใหญ่เท่าม้าอาชาไนย มีรูปร่างดุร้าย มีเขี้ยวโตเท่าผลกล้วย มีรัศมีร้อนเป็นไฟ
พุ่งออกจากเขี้ยวทั้งสี่ รูปพิลึกน่าสะพรึงกลัว ดังคำแปลคาถาที่ 1 ว่า

ดูก่อนท่านผู้มีความเพียร สุนัขตัวนี้ดำจริง คุร่าย มีเขี้ยวขาว มีความร้อนพุ่ง
ออกจากเขี้ยว ท่านผูกไว้ด้วยเชือกถึง 5 เส้น สุนัขของท่านจะทำอะไร

ลักษณะของสุนัขตัวใหญ่นี้ สอดคล้องกับลักษณะของหมาสรวง
คือมีความน่ากลัว คอยกัดกินชาวเมืองคู้กบุงชวง เป็นการแสดงให้เห็นภาพของหมาสรวงในอีกด้าน
หนึ่งซึ่งมาจากการเทศน์ของพระสงฆ์นั่นเอง

- **วิถีชีวิตของคนในชุมชน** ปัจจุบันอำเภอเมืองสรวงเป็นแหล่งผลิต
ข้าวหอมมะลิ ซึ่งเป็นอาชีพหลักของคนในพื้นที่ และด้วยสภาพภูมิประเทศของอำเภอเมืองสรวง
ที่ห่างไกลจากแหล่งน้ำสายใหญ่พอสมควร จึงทำให้พื้นที่ดังกล่าวแห้งแล้ง ฝนที่ตกต้องตามฤดูกาล
จึงเป็นความหวังของคนอำเภอเมืองสรวง การขอฝนจึงสัมพันธ์กับเรื่องคันธนามในตอนท้าย
ของเหตุการณ์คันธนามปราบหมาสรวงชวง คือชาวเมืองสรวงได้จุดบั้งไฟเพื่อให้แถนส่งงูชวงมาทำให้
ฝนตก และปัจจุบันมีการประกอบพิธีกรรมจุดบั้งไฟ 5 บั้งที่มาจาก 5 ตำบลของอำเภอเมืองใน
ประเพณีบุญชาวเมืองอีกด้วย

นอกจากการทำนาแล้วพบว่าในอดีตบริเวณอำเภอเมืองสรวงยังมีการผลิต
เกลือสินเธาว์และดีเหล็กที่พระมหาสาคร สาครโร (สัมภษณ, 6 เมษายน 2564) กล่าวว่า
บริเวณท้ายวัดเมืองสรวงเก่ามีโรงตีเหล็กในสมัยก่อน เมื่อผู้วิจัยพิจารณาแล้วพบว่า ก่อนที่อำเภอ
เมืองสรวงจะแยกตัวจากอำเภอสวรรณภูมิ บริเวณดังกล่าวมีลักษณะเป็นทุ่งกุลาซึ่งเป็นทุ่งกว้าง
ครอบคลุมพื้นที่รอยต่อ 5 จังหวัด ได้แก่ ร้อยเอ็ด มหาสารคาม สุรินทร์ ศรีสะเกษ และยโสธร
ประกอบไปด้วย อำเภอราษีไศล อำเภอพนทวาย อำเภอสวรรณภูมิ อำเภอชุมพลบุรี อำเภอ
มหาชนะชัย เป็นต้น วลัยลักษณ์ ทรงศิริ (2556: 154) ได้กล่าวถึงลักษณะของทุ่งกุลา การตั้งถิ่นฐาน
และอาชีพของคนที่อยู่อาศัยอยู่ในบริเวณดังกล่าวไว้ดังนี้

แม้ทุ่งกุลาร้องไห้จะมีความแห้งแล้งกันดาร แต่ด้านโบราณคดีกลับพบว่ามี
ร่องรอยการตั้งถิ่นฐานชุมชนโบราณเก่าแก่ราว 2,500 ปีมาแล้วจำนวนไม่น้อย
นอกจากนั้นยังพบว่าเป็นแหล่งผลิตเกลือและแหล่งถลุงเหล็กในระดับที่สามารถใช้
ในท้องถิ่นและส่งขายแก่ชุมชนภายนอกได้

การมีแร่เหล็กและโรงตีเหล็กของชุมชนบริเวณทุ่งกุลาที่รวมถึงบริเวณอำเภอเมืองสรวงในอดีตจึงสัมพันธ์กับเรื่องราวการสู้รบและการสังหารที่เกิดขึ้นภายในบริเวณดังกล่าว สัมพันธ์กับอนุภาคตัวละครเอกคันทนามที่มีลักษณะเป็นผู้กล้า เป็นนักรบ และปราบศัตรูที่เมืองขวางชั้นระบุรีแห่งนี้

จะสังเกตว่าเหตุการณ์และอนุภาคที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเล่าท้องถิ่นและวิถีชีวิตดั้งเดิมของคนที่อยู่บริเวณโนนเมืองจะสัมพันธ์กัน คือเหตุการณ์การปราบศัตรูของคันทนาม สัมพันธ์กับเรื่องเล่าเกี่ยวกับความตายในบริเวณนั้น ทั้งการประหาร การเป็นหลุมฝังศพ อีกทั้งยังมีการตีเหล็กที่สามารถทำเป็นอาวุธใช้สำหรับการต่อสู้ได้ เหตุการณ์สู้รบน่าจะมีความสำคัญกับอำเภอเมืองสรวงในการมองว่าเป็นเมืองแห่งผู้กล้าโดยมีคันทนามเป็นแบบอย่าง แสดงให้เห็นจากพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามที่อำเภอเมืองสรวงในบทต่อไป

การศึกษาวิเคราะห์เรื่องคันทนามที่อธิบายภูมินามในชุมชนอีสานพบว่า จากที่ผู้วิจัยได้วิเคราะห์โครงเรื่องนิทานคันทนาม ที่มีทั้งหมด 10 ตอน ทั้ง 4 ชุมชนนำเรื่องคันทนามที่สัมพันธ์กับสำนวนลายลักษณ์ไปใช้อธิบายภูมินาม ทั้งหมด 6 ตอน นอกจากนี้ยังมีการเพิ่มเหตุการณ์เข้ามาแต่ยังคงเป็นเหตุการณ์ที่อธิบายเพิ่มเติมเกี่ยวกับอนุภาคสำคัญในชุมชนเพื่อสอดคล้องกับการอธิบายภูมินามนั้น ๆ การนำเหตุการณ์ทั้ง 6 ไปใช้ในชุมชนสะท้อนให้เห็นว่า เรื่องคันทนามในช่วงแรกคือเหตุการณ์คันทนามตามหาช้างผู้เป็นพ่อ (ตอนที่ 1 – ตอนที่ 8) เป็นช่วงที่ได้รับความนิยมในการนำไปอธิบายภูมินามในชุมชนอีสาน การนำไปใช้ดังกล่าวถือเป็นลักษณะเด่นของการรับรู้และเลือกบางเหตุการณ์และบางอนุภาคไปใช้จากเรื่องราวทั้งหมดที่มีขนาดยาว ดังตารางนี้

ตารางที่ 9 สรุปโครงเรื่องคันทนามและการนำเรื่องไปใช้อธิบายภูมินามใน 4 ชุมชน

โครงเรื่องคันทนาม	เหตุการณ์และอนุภาคที่ถูกนำไปใช้อธิบายภูมินามในชุมชนอีสาน				
	บ้านชุมคำ	บ้านด่าน	บ้านกุ่ม คันทนาม	อำเภอเมือง สรวง	หมายเหตุ
1. ตอนกำเนิดคันทนาม	*	*	*	*	ถูกกล่าวถึงแต่ ไม่ได้นำไป เชื่อมโยงกับ ชุมชน
2. ตอนคันทนามปราบ ยักษ์	✓				
3. ตอนคันทนามพบสหาย			✓		

4. ตอนค้นชานามปราบจี นายไม้			✓		
5. ตอนค้นชานาม ปราบงูชวง				✓	
6. ตอนค้นชานามปราบฮ้าง (เหยี่ยวรูง)				*	ถูกกล่าวถึงแต่ ไม่ได้นำไป เชื่อมโยงกับ ชุมชน
7. ตอนค้นชานามช่วยนาง สีดา		✓	✓		
8. ตอนค้นชานามพบบิดา					
9. ตอนค้นชานามออก ตามหาบิดา					
10. ตอนค้นชานามรบกับ คันธเนก					

การนำเรื่องค้นชานามไปใช้อธิบายภูมินามในชุมชนทั้ง 4 ยังบ่งบอกถึงวัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับสภาพภูมิประเทศ สถานที่สำคัญ เรื่องเล่าท้องถิ่น และวิถีชีวิต ผู้วิจัยได้สรุปในตารางดังนี้

ตารางที่ 10 สรุปความสัมพันธ์ระหว่างเรื่องค้นชานามที่อธิบายภูมินามกับวัฒนธรรมของชุมชนอีสาน

เรื่องค้นชานามที่อธิบาย ภูมินามในชุมชนอีสาน	สภาพภูมิประเทศ และสถานที่สำคัญ	เรื่องเล่าท้องถิ่น	วิถีชีวิต
1. บ้านชุมคำ อำเภอภูซำปวน จังหวัดอุบลราชธานี - ตอนค้นชานามปราบยักษ์ เผ่าชุมคำ	- สภาพภูมิประเทศ เป็นลานหินภายในวัด ชุมคำ - หลุมหินและแอ่งหิน ที่เกิดจากการกัดเซาะ ของน้ำ - ก้อนหินที่มีรูปร่างต่าง ๆ	- เรื่องการตั้งบ้านเรือน ของคนบ้านชุมคำ - เรื่องความศักดิ์สิทธิ์ ของย่าแก้วและบริเวณ ลานหินในวัดชุมคำ	- การหาอาหารในป่า (มันแขง) ที่พบมากในป่า เบญจพรรณ
2. บ้านด่าน อำเภอราชสีเสล จังหวัดศรีสะเกษ	- สภาพภูมิประเทศที่เป็น คันดินสูง อยู่ใกล้แหล่งน้ำ ขนาดใหญ่	- เรื่องเมืองเก่าสีดา	- การทอผ้า “คำแสนคำ” - อาชีพประมง

<ul style="list-style-type: none"> - ตอนค้นรณามสร้างพระธาตุแต่นางสีดาผู้เป็นแม่ - ตอนค้นรณามช่วยนางสีดา 	<ul style="list-style-type: none"> - สถานที่สำคัญคือ “พระธาตุสีดา (ธาตุไม้สีดา)” 		
<ul style="list-style-type: none"> 3. บ้านกู่ค้นรณามอำเภอโพธิ์ทรายจังหวัดร้อยเอ็ด - ตอนค้นรณามพบสหาย - ตอนค้นรณามปราบจันายไม้ - ตอนค้นรณามช่วยนางสีดา 	<ul style="list-style-type: none"> - สภาพภูมิประเทศเป็นป่าชุมชนและพื้นดินทราย - สถานที่สำคัญคือ “กู่ค้นรณาม” 	<ul style="list-style-type: none"> - เรื่องเมืองเก่าจำปาขัน - เรื่องความศักดิ์สิทธิ์บริเวณกู่ค้นรณาม 	<ul style="list-style-type: none"> - การหาอาหารในป่า (จังหวัด)
<ul style="list-style-type: none"> 4. อำเภอเมืองสรวงจังหวัดร้อยเอ็ด - ตอนค้นรณามปราบหมาสรรวงงูชวง 	<ul style="list-style-type: none"> - สภาพภูมิประเทศเป็นพื้นดินแดงสลับกับป่า - สถานที่สำคัญคือ “กู่เมืองสรวง” 	<ul style="list-style-type: none"> - การอพยพผู้คนในบริเวณโนนเมือง - เรื่องเมืองเก่าขวางขันระบุรี - เรื่องราวการสู้รบในสมัยก่อน 	<ul style="list-style-type: none"> - อาชีพตีเหล็ก

จากตารางจะเห็นว่า การนำเรื่องค้นรณามไปอธิบายภูมินามในชุมชน ทั้งเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับป่าที่เชื่อมโยงกับลานหินในบ้านชุมคำ เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับเมืองที่เชื่อมโยงกับชุมชนที่มีพระธาตุและกู่ซึ่งมีเรื่องเล่าท้องถิ่นที่แสดงถึงความเก่าแก่ของสถานที่นั้น แสดงให้เห็นถึงความแตกต่างของแต่ละชุมชนในด้านสภาพภูมิประเทศ สถานที่สำคัญ เรื่องเล่าท้องถิ่น และวิถีชีวิต ซึ่งสอดคล้องกับบางเหตุการณ์หรืออนุภาค นั้นจึงเป็นเหตุผลที่ตอบคำถามวิจัยว่าเหตุใดชุมชนเหล่านี้ถึงนำอนุภาคและเหตุการณ์ไปใช้อธิบายภูมินามในชุมชนต่างกัน

อนึ่ง ความคิดสำคัญที่ชุมชนเหล่านี้มีร่วมกันคือ การยกระดับเรื่องเล่าให้กลายเป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์ควบคู่ไปกับสถานที่สำคัญซึ่งผูกพันกับความเชื่อและพิธีกรรมของคนในชุมชน สะท้อนให้เห็นความหมายทางวัฒนธรรมจากเรื่องค้นรณามที่ผูกโยงกับสถานที่นั้น มากไปกว่านั้นคือสะท้อนให้เห็นโลกทัศน์ซึ่งเป็นคุณค่าของกลุ่มคนในชุมชนเหล่านี้ ดังเช่น เหตุการณ์ค้นรณามพบสหาย และประลองกำลังที่สะท้อนโลกทัศน์ของคนลาวอีสานในเรื่องของการประนีประนอม เนื่องจากการประลองกำลังระหว่างค้นรณามกับชายไฝร้อยก้อและชายเกวียนร้อยเล่มนั้นจบลงด้วยการยอมรับ

และขอเป็นสหายร่วมเดินทางของผู้แพ้ ต่างจากการประลองกำลังทั่วไป นอกจากนี้ยังมีเหตุการณ์
 คັນธนามปราบจันายไม้ที่สะท้อนถึงการดำรงชีวิตของกลุ่มคนในชุมชนอีสานที่ยังคงดำรงชีพ
 ด้วยการหาเงินาย จังหริด ซึ่งเป็นสัตว์พื้นถิ่นในบริเวณที่ตนดำรงชีพอยู่

การศึกษาอนุภาคจากเรื่องคันธนามในสำนวนมุขปาฐะที่อธิบายภูมินามในชุมชน
 อีสานยังสะท้อนให้เห็นลักษณะเด่นของการศึกษาอนุภาคในเชิงคติชนวิทยา ที่แตกต่างกับการศึกษา
 ในเชิงวรรณคดีคือ อนุภาคสำคัญต่อการดำเนินเรื่องและการสร้างตัวละครในสำนวนลายลักษณ์
 กลับไม่เป็นที่โดดเด่นและนำไปใช้อธิบายภูมินามในชุมชนอีสานเท่าใดนัก แต่อนุภาคที่ถูกนำไป
 เชื่อมโยงกับชุมชนกลับเป็นอนุภาคที่ต้องอธิบายความสำคัญด้วยการใช้ข้อมูลภาคสนาม เพื่อสะท้อน
 ความสำคัญที่มีต่อชุมชนในเชิงปัจเจก

เรื่องคันธนามในชุมชนอีสานจึงเป็นเนื้อเรื่องที่มีขนาดยาว มีโครงเรื่องที่สะท้อน
 ให้เห็นความคิดสำคัญของเรื่องคือการตามหาพ่อของตัวละครเอก อีกทั้งยังมีอนุภาคที่สะท้อน
 ความหมายทางวัฒนธรรม ทั้งวัฒนธรรมความคิดความเชื่อและวัฒนธรรมความเป็นอยู่ นอกจากนี้
 การนำเรื่องคันธนามไปใช้อธิบายภูมินามในชุมชนอีสาน 4 ชุมชน ยังสะท้อนให้เห็นการผูกโยงเรื่องราว
 กับสภาพภูมิประเทศ วิถีชีวิต เรื่องเล่าท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งสถานที่สำคัญของชุมชน
 สะท้อนความสำคัญทางวัฒนธรรมของอนุภาคและเหตุการณ์จากเรื่องดังกล่าวที่มีต่อชุมชนอีสาน
 ได้เป็นอย่างดี

บทที่ 3

ความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนามในชุมชนอีสาน

จากการวิเคราะห์ความเชื่อมโยงของเรื่องคັນธนามกับชุมชนอีสานในบทที่ 2 จะเห็นว่า ทั้ง 4 ชุมชน ได้แก่ บ้านขุมคำ อำเภอภูซำ อำเภอภูซำ อำเภอภูซำ จังหวัดอุบลราชธานี บ้านด่าน อำเภอราชสีห์ จังหวัดศรีสะเกษ บ้านกุ่มคันทนาม อำเภอพนมทราย จังหวัดศรีสะเกษ และอำเภอเมืองสรวง จังหวัดศรีสะเกษ เกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนามในด้านลักษณะภูมิประเทศ สถานที่สำคัญ เรื่องเล่า ท้องถิ่น และวิถีชีวิตของคนในชุมชน ทว่ายังมีอีกหนึ่งข้อมูลสำคัญที่สะท้อนให้เห็นการดำรงอยู่ของเรื่องคັນธนามคือ “ความเชื่อ” และ “พิธีกรรม”

3.1 ความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมในชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนาม

การศึกษาความเชื่อและพิธีกรรมในชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนาม ประเด็นสำคัญที่ต้องคำนึงถึงคือความเข้าใจเกี่ยวกับ “กลุ่มคน” ที่มีความเชื่อและร่วมประกอบพิธีกรรมนั้น ๆ ในการศึกษาครั้งนี้ กลุ่มคนที่มุ่งศึกษาเป็น “คนลาวอีสาน”¹⁰ ในพื้นที่จังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดศรีสะเกษ และจังหวัดร้อยเอ็ด

3.1.1 กลุ่มคนในชุมชนอีสานที่มีความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนาม

คำว่า “อีสาน” หรือ “อีสาน” ถูกใช้ครั้งแรกสำหรับเรียกหัวเมืองลาว (ลาว) ที่มีเมืองอุบลราชธานีเป็นศูนย์กลางการในปี พ.ศ. 2443 (สุกรี สมอนา, 2559: 9) ซึ่งเป็นการแบ่งระบบการปกครองส่วนภูมิภาคในสมัยรัชกาลที่ 5 แต่เดิมมณฑลในภาคตะวันออกเฉียงเหนือประกอบด้วย มณฑลนครราชสีมาหรือมณฑลลาวกลาง มณฑลอีสานหรือมณฑลลาวลาว และมณฑลอุดรหรือมณฑลลาวพวน ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 6 จึงมีการแยกมณฑลอีสานออกเป็น 2 มณฑลคือ มณฑลอุบลราชธานีและมณฑลร้อยเอ็ด ดังคำประกาศประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 25 ร.ศ. 131 ที่ว่า

¹⁰ กลุ่มชาติพันธุ์ลาวอีสาน บ้างเรียกกันว่า “ลาว” “ลาวอีสาน” “ไทยลาว” “ไทยลาวอีสาน” เป็นชื่อที่คนภาคกลางหรือภูมิภาคอื่นเรียกแทนคนกลุ่มใหญ่ที่สุดที่อาศัยอยู่ในภาคอีสาน มีประชากรมากที่สุดในอีสาน ซึ่งชาวภาคกลางหรือภูมิภาคอื่นในประเทศมักจะเรียกชนกลุ่มนี้ว่า “ลาว” เพราะว่ามีภาษาพูดเป็นภาษาเดียวกับคนลาวในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว (สปป. ลาว) รวมทั้งมีประวัติศาสตร์ความเป็นมาสัมพันธ์กับผู้คนริมฝั่งแม่น้ำโขงในเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ (บำเพ็ญ ไชยรักษ์, 2562 ใน กลุ่มชาติพันธุ์ลาวอีสาน เว็บไซต์ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร www.sac.or.th)

มีพระบรมราชโองการในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระมยุรกเกล้าเจ้าอยู่หัว ดำรัสเหนือเกล้าฯ ประกาศให้ทราบทั่วกัน มณฑลอิสาน ตามที่เป็นอยู่ในเวลานี้ มีท้องที่กว้างขวางและมีพลเมืองมากถึงครึ่งล้านคน ยากที่จะจัดการปกครองเป็นมณฑลเดียวโดยทั่วถึงให้เรียบร้อยเหมือนมณฑลอื่น ๆ ได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้แบ่งมณฑลอิสานออกเป็น 2 มณฑล คือ มณฑลอุบลราชธานีมี 3 จังหวัด คือ จังหวัดอุบลราชธานี 1 จังหวัดชุกชี 1 จังหวัดสุรินทร์ 1 มณฑลร้อยเอ็ดมี 3 จังหวัด คือ จังหวัดร้อยเอ็ด 1 จังหวัดมหาสารคาม 1 จังหวัดกาฬสินธุ์ 1 เพื่อที่จะได้สะดวกแก่การปกครองสืบไป

ในเวลาที่ยังมิได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งให้ผู้ใดเป็นข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลร้อยเอ็ดนั้นโปรดเกล้าฯ ให้ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลอุบลราชธานีบังคับราชการมณฑลร้อยเอ็ดไปก่อน จนกว่าจะได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ตั้งข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลร้อยเอ็ด

ประกาศมา ณ วันที่ 9 เมษายน รัตนโกสินทรศก 131 เป็นวันที่ 536 ในรัชกาลปัจจุบัน

(คัดจาก “ประชุมกฎหมายประจำศก เล่ม 25 ร.ศ. 131”
หน้า 5 – 6 ใน เต็ม วิพากษ์พจนกิจ, 2530: 174.)

คำประกาศดังกล่าวทำให้เห็นว่า พื้นที่ชุมชนอิสานที่มีภูมินาม ความเชื่อ และพิธีกรรมเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม ทั้ง 4 ชุมชน มีความสัมพันธ์กันในด้านพื้นที่การปกครองที่แต่เดิมเคยเป็นมณฑลเดียวกันคือ มณฑลอิสานหรือมณฑลลาวกาว

จากการลงเก็บข้อมูลภาคสนามในชุมชนดังกล่าวพบว่า กลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในชุมชนและมีความเชื่อเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม ส่วนใหญ่เป็นกลุ่มคนลาวในพื้นที่เมืองอุบลราชธานี และเมืองสุวรรณภูมิ (ร้อยเอ็ด) มาตั้งแต่ดั้งเดิม มีบรรพบุรุษมาจากกรุงศรีสัตนาคนหุต (เวียงจันทน์) (เต็ม วิพากษ์พจนกิจ, 2530: 92) ดังนั้นแล้วจึงสันนิษฐานได้ว่า กลุ่มคนลาวที่อาศัยอยู่ในชุมชนอิสานทั้ง 4 ชุมชนในปัจจุบันเป็นกลุ่มคนที่อพยพมาจากพื้นที่ใดพื้นที่หนึ่งในเมืองเวียงจันทน์ นอกจากนี้ยังเป็นกลุ่มคนลาวที่อพยพมาจากนครจำปาศักดิ์ ซึ่งอยู่ฝั่งซ้ายของแม่น้ำโขง ดังประวัติการอพยพของคนลาวในพื้นที่จังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดศรีสะเกษ และจังหวัดร้อยเอ็ด ได้แก่ การอพยพในสมัยเจ้าแก้วมงคล สมัยพระวอพระตา และสมัยเจ้าอนุวงศ์ ดังนี้

1. การอพยพในสมัยเจ้าแก้วมงคล เจ้าแก้วมงคลหรือจารย์แก้วเป็นราชันต์ดาในพระเจ้าชัยเชษฐาธิราชแห่งเมืองเวียงจันทน์ ในสมัยที่เจ้าสร้อยศรีสมุทรพุทธางกูรครองนครจำปาศักดิ์ เมื่อปี พ.ศ. 2256 อยู่นั้น เจ้าสร้อยให้เจ้าแก้วเป็นนายกองนำไพร่พลไปปกครองรักษาแคว้นที่บ้านทง (บ้านท่ง) (เติม วิพากย์พจนกิจ, 2530: 155)

ต่อมาบ้านทงจึงกลายเป็นเมืองทง และเข้ามาอยู่ในการปกครองของกรุงศรีอยุธยาโดยปริยาย การเคลื่อนย้ายผู้คนมายังบ้านทงในสมัยเจ้าแก้วมงคลจึงทำให้เกิดการสืบสายสกุลและแยกออกไปตั้งเมืองใหม่ในพื้นที่ภาคอีสานตอนกลางหลายเมือง เช่น เมืองสุวรรณภูมิ เมืองร้อยเอ็ด เมืองมหาสารคาม เมืองกาฬสินธุ์ และเมืองขอนแก่นในปัจจุบัน

2. การอพยพในสมัยพระวอพระตา เกิดขึ้นจากความขัดแย้งในราชสำนักล้านช้างเวียงจันทน์ระหว่างพระวอพระตา กับพระเจ้าสิริบุญสาร ทำให้พระวอพระตาแยกตัวออกจากเวียงจันทน์และมาตั้งบ้านเมืองที่หนองบัวลุ่มภู มีชื่อว่า “นครเขื่อนขันธ์กาบแก้วบัวบาน” นอกจากนี้ยังมีกลุ่มที่แยกตัวออกมาพร้อมกันคือ กลุ่มท้าวนาม ตั้งรกรากอยู่ที่ภูเวียง (อำเภอภูเวียง จังหวัดขอนแก่น) และกลุ่มหลวงราชโกชนัยไปตั้งรกรากที่บ้านผ้าขาวพรรณนา (อำเภอพรรณานิคม จังหวัดสกลนคร) ต่อมาเกิดศึกสงครามทำให้พระตาตายในที่รบ ส่วนพระวอได้นำไพร่พลที่เหลืออพยพลงมาทางใต้ และได้ตั้งหลักแหล่งอยู่หลายที่ กลุ่มท้าวคำสู ท้าวคำสิงห์ มาสร้างเมืองสิงห์โคกสิงห์ท่า ซึ่งปัจจุบันคือจังหวัดยโสธร กลุ่มหลวงราชโกชนัยมาตั้งถิ่นฐานที่บ้านดงลำดวนใหญ่ซึ่งปัจจุบันคือชุมชนหรือศรีสะเกษ กลุ่มท้าวนามมาตั้งที่เมืองท่งซึ่งปัจจุบันคืออำเภอสุวรรณภูมิ และกลุ่มของพระวอ ท้าวกำผู้เป็นบุตร ท้าวคำผิง ท้าวทิดพรหม ท้าวฝ่ายหน้าบุตรพระตา มาตั้งฐานที่ดอนมดแดง และขอขึ้นกับองค์หลวงไชยกุมารซึ่งเป็นกษัตริย์นครจำปาศักดิ์ในขณะนั้น (สุวิทย์ ธีรศาสด์, 2557: 19)

3. การอพยพในสมัยเจ้าอนุวงศ์ เจ้าอนุวงศ์เป็นกษัตริย์ลำดับที่ 5 และลำดับสุดท้ายของราชอาณาจักรล้านช้างเวียงจันทน์ ครองราชย์ตั้งแต่ปี พ.ศ. 2348 – 2371 เป็นโอรสองค์ที่ 3 ของพระเจ้าสิริบุญสารแห่งนครเวียงจันทน์ เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับเจ้าอนุวงศ์ที่ถูกกล่าวถึงในประวัติศาสตร์คือ สงครามเจ้าอนุวงศ์ (ประมาณปี พ.ศ. 2369) เหตุการณ์ในครั้งนั้นทำให้เกิดการเคลื่อนย้ายประชากรทั้งในภาคอีสานและในพื้นที่ฝั่งซ้ายแม่น้ำโขงครั้งใหญ่ที่สุด (สุวิทย์ ธีรศาสด์, 2557: 138)

การเกิดสงครามเจ้าอนุวงศ์มีสาเหตุที่แตกต่างกันตามทัศนะของแต่ละฝ่าย สงครามเริ่มขึ้นตั้งแต่เจ้าอนุวงศ์พร้อมพันธมิตรคือเจ้าเมืองในอีสาน เช่น นครพนม จตุรัส ขุขันธ์ ชนบท ยโสธร

ขอนแก่น เป็นต้น ร่วมกันตีเมืองนครราชสีมาซึ่งเป็นประเทศราชของไทยในขณะนั้น และได้กวาดต้อนประชากรกลับไปทีเวียงจันทน์และจำปาศักดิ์ ซึ่งเป็นประชากรที่อาศัยอยู่ในบริเวณลุ่มน้ำชีตอนต้น เช่น โคราช ปักธงชัย พิมาย ภูเขียว เป็นต้น บริเวณลุ่มน้ำชีตอนกลาง – ตอนปลายและอีสานตะวันออกเฉียง เช่น สุวรรณภูมิ ร้อยเอ็ด กาฬสินธุ์ พุทไธสง เป็นต้น บริเวณลุ่มน้ำป่าสัก เช่น สระบุรี เพชรบูรณ์ หล่มสัก เลย เป็นต้น และบริเวณอีสานใต้ เช่น อุบลราชธานี เขมราฐ เดชอุดม ศรีสะเกษ สุรินทร์ เป็นต้น (สุวิทย์ ธีรศาสดา, 2557: 152 - 156) การกวาดต้อนดังกล่าวสร้างความไม่พอใจแก่เจ้าเมืองหลายเมืองในภาคอีสาน จนทำให้เกิดสงครามย่อยระหว่างเจ้าเมืองต่าง ๆ กับทัพของเจ้าอนุวงศ์ สงครามนี้จึงทำให้เกิดที่มาของเรื่องเล่าท้องถิ่นในบางพื้นที่ เช่น เรื่องเล่าที่เกี่ยวกับการเป็นสนามรบ รวมทั้งเรื่องเล่าเกี่ยวกับการสังหารเจ้าเมืองหรือนายทหารที่แข็งข้อต่อกองทัพเจ้าอนุวงศ์ เป็นต้น

หลังการถึงแก่พิราลัยของเจ้าอนุวงศ์ในปี พ.ศ. 2371 มีการเคลื่อนย้ายประชากรที่เคยถูกเจ้าอนุวงศ์กวาดต้อนไปฝั่งซ้ายให้กลับมายังฝั่งขวาของแม่น้ำโขงและภาคกลางของประเทศไทยทั้งหมด 2 ครั้ง คือ ปี พ.ศ. 2370 กองทัพไทยได้นำประชากร (ส่วนใหญ่มาจากเขตหลวงพระบางและเวียงจันทน์) ที่เคยถูกเจ้าอนุวงศ์กวาดต้อนไปให้กลับมายังภูมิลำเนาเดิมของตน ซึ่งกระจัดกระจายอยู่ในพื้นที่ภาคอีสานหัวเมืองต่าง ๆ เช่น เมืองร้อยเอ็ด เมืองสุวรรณภูมิ เมืองอุบลราชธานี ขุขันธ์ เป็นต้น ครั้งที่สองคือ ปี พ.ศ. 2373 -2374 กองทัพไทยได้กวาดต้อนประชากรลาวที่เขตหลวงพระบางและเวียงจันทน์ไปยังภาคกลาง ภาคเหนือ ภาคอีสาน และลาวบางส่วนเพื่อต้องการจัดอำนาจของเวียงจันทน์ ประชากรลาวเวียงจันทน์และหลวงพระบางที่ถูกกวาดต้อนในครั้งนี้นี้จึงกระจัดกระจายอยู่ในพื้นที่ต่าง ๆ ของประเทศไทย เช่น สระบุรี ลพบุรี กรุงเทพฯ สุพรรณบุรี ลำปาง แพร่ หล่มสัก เลย ปากเหือง ปากเหวียง เป็นต้น (สุวิทย์ ธีรศาสดา, 2557: 193 - 196)

จากการเหตุการณ์ทั้ง 3 เหตุการณ์จึงทำให้เห็นการไหลเวียนของกลุ่มคนลาวในพื้นที่จังหวัดอุบลราชธานี จังหวัดศรีสะเกษ และจังหวัดร้อยเอ็ด ซึ่งเป็นลักษณะร่วมกันทางประวัติศาสตร์ความเป็นมาของคนลาวที่อาศัยอยู่ในพื้นที่ดังกล่าว

นอกจากลักษณะร่วมของกลุ่มคนลาวทั้ง 3 จังหวัดแล้ว เมื่อพินิจลงไปในระดับชุมชนจะพบว่า คนในชุมชนส่วนใหญ่เป็นกลุ่มคนที่มีการอพยพเคลื่อนย้ายอยู่ 3 กลุ่ม ได้แก่ 1. กลุ่มคนบ้านขุมคำ 2. กลุ่มคนบ้านด่านและบ้านกุ่มคันทนาม และ 3. กลุ่มคนบ้านเมืองสรวงใหญ่

กลุ่มที่ 1 คือกลุ่มคนบ้านขุมคำ ตามคำสัมภาษณ์ที่กล่าวว่า “แต่ก่อนจะมีพ่อใหญ่พรม พ่อใหญ่เคน พ่อใหญ่ทา พ่อใหญ่เถื่อน มาตั้งบ้านอยู่ 3 – 4 หลัง คนส่วนมากมาจากคอนสาย ตระการ” (เวียง ศาลาน้อย, สัมภาษณ์ 4 ธันวาคม 2564) นอกจากนี้ยังมาจากอำเภอใกล้เคียง ได้แก่ “อำเภอโพธิ์ชัย อำเภอเขมราฐ แต่ไม่มีมาจากฝั่งซ้าย” (เจริญ มั่นนิยม, สัมภาษณ์ 5 เมษายน 2564) จากคำสัมภาษณ์แสดงให้เห็นกลุ่มคนที่อพยพมาตั้งถิ่นฐานบริเวณบ้านขุมคำว่ามาจากบ้านคอนสายและบ้านตระการ อำเภอตระการพืชผล ซึ่งแต่เดิมบ้านขุมคำขึ้นกับอำเภอตระการพืชผลก่อนจะตั้งอำเภอใหม่คืออำเภอกุดข้าวปุ้น และอยู่ในเขตอำเภอกุดข้าวปุ้นจนถึงปัจจุบัน

ความน่าสนใจของกลุ่มคนบ้านขุมคำคือ แหล่งที่มาของกลุ่มคนนั้นคือ บ้านคอนสายและบ้านตระการ ต่างก็มีสถานที่และชื่อชุมชนที่สัมพันธ์กับเรื่องคันทนามในเหตุการณ์เดียวกันกับบ้านขุมคำ โดยบ้านขุมคำเป็นเหตุการณ์คันทนามปราบยักษ์เฝ้าขุมคำ แต่บ้านคอนสายและบ้านตระการมีเหตุการณ์ต่อจากนั้น คือคันทนามกับแม่หาคำ (ทอง) ผ่านบ้านคอนสายและหนองขุหลุด้วยเช่นกัน

กลุ่มที่ 2 คือกลุ่มคนบ้านด่านและบ้านกู่คันทนาม ตามคำสัมภาษณ์ของนายนาค ดงแดง (สัมภาษณ์, 24 สิงหาคม 2565) อายุ 83 ปี เล่าว่า “เดิมบ้านด่านขึ้นกับตำบลสามขา อำเภอสุวรรณภูมิ ก่อนจะมีการแบ่งเขตแดนและขึ้นกับอำเภอราชโศกในภายหลัง คนบ้านด่านเป็นคนลาวแต่ไม่ทราบแน่ชัดว่าอพยพมาจากไหน” เมื่อนำหนังสือเรื่อง บันทึกการเดินทางในลาว ของ เอเจียน แอมอนิเย มาศึกษาเพิ่มเติมพบว่า แอมอนิเยได้บันทึกลักษณะของบ้านด่านในปี พ.ศ. 2427 ไว้ว่าเป็นหมู่บ้านที่มีวัดและกระท่อมประมาณ 60 หลังคาเรือน แต่ในขณะนั้นยังไม่พบว่ามี การตั้งบ้านกู่คันทนาม พบเพียงโรงพยาบาลในป่าใกล้เคียงเรียกว่า “ดงหนองกู่” บันทึกดังกล่าวสัมพันธ์กับคำสัมภาษณ์ของคนในชุมชนบ้านกู่คันทนาม คือ นางกลม ด่านสมัคร (สัมภาษณ์, 25 กุมภาพันธ์ 2564) อายุ 86 ปี เล่าว่า “คนบ้านกู่คันทนามก็คือคนบ้านด่านที่อพยพหนีน้ำมูลท่วมมาตั้งรกรากบริเวณป่าใหญ่เมื่อปี พ.ศ. 2520” จากคำสัมภาษณ์ประกอบการลงเก็บข้อมูลภาคสนามทั้งบ้านด่านและบ้านกู่คันทนาม ทำให้พบว่าคนในชุมชนทั้งสองบ้านมีนามสกุลที่เหมือนกัน คือ นามสกุลด่านสมัคร นามสกุลสังข์เสน และนามสกุลดงแดง แสดงให้เห็นถึงความเป็นเครือญาติกันทั้งสองชุมชน อนึ่งหากพินิจเข้าไปถึงเรื่องเล่าเกี่ยวกับเรื่องคันทนามของทั้งสองชุมชนยังพบสายสัมพันธ์ของเมืองแม่ – เมืองลูกผ่านเรื่องเล่า ความเชื่อ และพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามอีกด้วย

กลุ่มที่ 3 คือกลุ่มคนบ้านเมืองสรวงใหญ่ ตามคำสัมภาษณ์ของนายพรมมา กันสา อายุ 90 ปี (สัมภาษณ์, 13 สิงหาคม 2565) กล่าวว่า “คนบ้านเมืองสรวงอพยพมา 2 กลุ่ม คือ กลุ่มคนลาวที่อพยพมาจากเวียงจันทน์และกลุ่มคนลาวโย้ยที่อพยพมาจากบ้านเชียง จังหวัดอุดรธานี กลุ่มคนลาวดังกล่าวอพยพมาที่บริเวณโนนเมืองหรือบ้านชีเหล็กในขณะนั้น ต่อมาพ่อใหญ่อินทมาตและแม่ใหญ่ทองศรี ได้นำคนอพยพจากบริเวณโนนเมืองขึ้นมาทางเหนือ และพบต้นยางใหญ่สามต้น จึงได้ลงหลักปักฐานตั้งเป็นบ้านเมืองสรวงตามชื่อเมืองที่เชื่อว่าเป็นเมืองเก่าบริเวณโนนเมือง (ภูเมืองสรวง) ตั้งแต่นั้นเป็นต้นมาจึงมีการแตกบ้านจากบ้านเมืองสรวง เป็นบ้านหนองผือ บ้านเหล่าฮก บ้านโนนค้อ บ้านผำ เป็นต้น

หมู่บ้านที่แยกออกจากบ้านเมืองสรวงจะเรียกบ้านเมืองสรวงว่าบ้านใหญ่ ส่วนบ้านเมืองสรวงเองก็แบ่งออกเป็นบ้านเมืองสรวงใหญ่และบ้านเมืองสรวง” ต่อมาในปี พ.ศ. 2516 จึงมีการตั้งเป็นอำเภอชื่อว่า “อำเภอเมืองสรวง” โดยนำชื่ออำเภอมาจากชื่อบ้านเมืองสรวงนั่นเอง การแตกบ้านของกลุ่มคนลาวอำเภอเมืองสรวงยังสัมพันธ์กับพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามในพื้นที่อีกด้วย

3.1.2 ความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมในชุมชนอีสาน 4 ชุมชน

การอพยพเคลื่อนย้ายของกลุ่มคนในชุมชนอีสานทั้ง 4 ชุมชน แสดงให้เห็นว่ากลุ่มคนส่วนใหญ่ที่อาศัยอยู่ในแต่ละชุมชนเป็นกลุ่มคนลาวหรือคนลาวอีสาน ดังนั้นกลุ่มคนลาวอีสานในชุมชนทั้ง 4 จึงมีลักษณะร่วมกันทางความเชื่อและวัฒนธรรมเช่นเดียวกับกลุ่มคนลาวอีสานในชุมชนอื่น ๆ แต่ทว่า ทั้ง 4 ชุมชนยังมีความเชื่อที่แตกต่างกันออกไป ดังต่อไปนี้

3.1.2.1 ความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมในบ้านชุมคำ

จากการเก็บข้อมูลภาคสนามด้วยวิธีการสัมภาษณ์พบว่า กลุ่มคนในชุมชนบ้านชุมคำมีความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมเกี่ยวข้องกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในชุมชนและพุทธศาสนา ซึ่งสัมพันธ์กับชีวิตความเป็นอยู่ แบ่งออกเป็น 3 ความเชื่อหลัก ๆ ได้แก่ ความเชื่อเกี่ยวกับย่าแก้ว ความเชื่อเกี่ยวกับพระพุทธรูปหินทราย และความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องคันธนาม ดังนี้

1) ความเชื่อเกี่ยวกับย่าแก้ว กลุ่มคนในบ้านชุมคำเชื่อว่า “ย่าแก้ว” เป็นผู้ปกปักรักษาพื้นที่บริเวณวัดชุมคำและบ้านชุมคำซึ่งแต่เดิมเป็นป่ารก นอกจากนี้ยังเชื่อว่าการไหว้ย่าแก้วก่อนลงนาหรือไปทำกิจอันใดก็ดีจะทำให้บรรลุดตามสิ่งที่ประสงค์ได้ มีเรื่องเล่าเกี่ยวกับความศักดิ์สิทธิ์ของย่าแก้วคือ “มีคนในหมู่บ้านปากไพลบหลู่ย่าแก้ว เขาขับรถไปยังไม่พ้นหน้าวัดก็เกิดปากเบี้ยว บางคนรยยางแตกก็มี จนได้กลับมาขอขมาแล้วถึงหายดี” (เวียง ศาลาน้อย สัมภาษณ์,

4 ธันวาคม 2564) ในเดือน 6 ก่อนลงนามจะมีการเลี้ยงย่าแก้วประจำปี โดยการนำเหล่า 1 ไท และไก่ 1 ตัว (ภาษาชาวบ้านเรียกว่า เหล่าไก่โต) มาไหว้ จากนั้นจึงมีการเข้าทรงย่าแก้วเพื่อถามเรื่องฝนฟ้าเสร็จจากนั้นจึงมีการรดน้ำและทำพิธีตบปันทายเพื่อขอฝน

2) ความเชื่อเกี่ยวกับพระพุทธรูปหินทราย พระพุทธรูปหินทราย หรือพระเจ้าใหญ่ชุมคำเป็นพระพุทธรูปที่เป็นศูนย์รวมจิตใจของกลุ่มคนในชุมชนบ้านชุมคำ และคนที่มาจากต่างถิ่น นอกจากความเชื่อในด้านความอยู่เย็นเป็นสุขของคนในชุมชนแล้ว ยังมี ความเชื่อในด้านปัจเจก คือ ความเชื่อเกี่ยวกับการขอลูกด้วยการมาบนบานแล้วแก้บนด้วยไข่ต้ม ในวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 ของทุกปีจะมีงานนมัสการพระเจ้าใหญ่ชุมคำซึ่งเป็นงานใหญ่ประจำปี ของชุมชนบ้านชุมคำ ภายในงานจะมีการไหว้พระเจ้าใหญ่ชุมคำ การทำบุญ การแก้บน และกิจกรรมอื่น ๆ ที่ทางหน่วยงานราชการท้องถิ่นเป็นผู้จัด

3) ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องคันทนาม นอกจากความเชื่อที่ว่า ชื่อชุมคำ และบริเวณวัดชุมคำจะเป็นพื้นที่ที่เกิดเหตุการณ์จากเรื่องคันทนามจนมีการสร้างรูปปั้นตัวละคร จากเรื่องดังกล่าว ได้แก่ ท้าวคันทนาม นางอัมรา และยักษ์ชิลีแล้ว กลุ่มคนชุมชนบ้านชุมคำยังมีความเชื่อเกี่ยวกับท้าวคันทนามและนางอัมราด้านการขอลูกและโชคลาภ โดยเป็นการบนบาน และนำพวงมาลัยดอกไม้มาไหว้ และมีความเชื่อเกี่ยวกับพระขรรค์ที่ถูกค้นพบโดยเจ้าอาวาสวัดชุมคำ เชื่อว่าเป็นของศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวกับท้าวคันทนาม (คันทนาม)

นอกจากความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมที่กล่าวมาแล้วนั้น ยังพบว่า ชุมชนบ้านชุมคำยังคงสืบทอดประเพณีฮีตสิบสอง ได้แก่ บุญเข้ากรรม บุญข้าวสาก บุญผะเหวด บุญข้าวสาก บุญเข้าพรรษา – ออกพรรษา เป็นต้น โดยแต่เดิมในบางประเพณีจะมีการเทศน์ เรื่องท้าวคันทนาม (คันทนาม) อยู่ด้วย (พระครูอาทร ชัยกิจ สัมภาษณ์, 30 มีนาคม 2564)

3.1.2.2 ความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมในบ้านด่าน

ดังที่ได้กล่าวไปข้างต้นแล้วว่ากลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในบ้านด่าน เป็นกลุ่มคนลาว ดังนั้นกลุ่มคนเหล่านี้จึงมีความเชื่อเกี่ยวสิ่งศักดิ์สิทธิ์เช่นเดียวกับบ้านชุมคำ โดยสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่ในชุมชนบ้านด่านซึ่งเป็นที่สักการะและเป็นที่ยึดเหนี่ยวใจ ประกอบด้วย ศาลปู่ตา เสาหลักเมือง และโดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือ พระธาตุสี่ตาและธาตุไม้สี่ตา

บริเวณพระธาตุสี่ตาและธาตุไม้สี่ตาเป็นสถานที่สำคัญและยังเป็นศูนย์รวมจิตใจของคนในบ้านด่าน มีความเชื่อเกี่ยวกับความอยู่เย็นเป็นสุขและปกป้องรักษาให้รอดพ้นจากอันตราย ความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับพระธาตุสี่ตาและธาตุไม้สี่ตาพบว่ามีอยู่ 2 อย่าง คือ ความเชื่อ

เกี่ยวกับพระบรมสารีริกธาตุที่ประดิษฐานในพระธาตุสี่ตา และความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คอยปกปักรักษาชุมชนมาแต่เดิมคือนางสี่ตาในธาตุไม้สี่ตาภายในศาลาข้างพระธาตุสี่ตางค์ใหม่ นอกจากนี้กลุ่มคนในบ้านด่านจะมีความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าวแล้ว ยังพบว่า ครั้นที่ยังไม่สร้างพระธาตุองค์ใหม่ มีการนำดอกไม้และพวงมาลัยไปวางไว้ที่ธาตุไม้สี่ตาในทุกวันพระ โดยผู้ปฏิบัติที่สืบทอดในสายตระกูล เมื่อสร้างพระธาตุองค์ใหม่ขึ้นจึงมีพิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสี่ตา ในวันขึ้น 14 – 15 ค่ำ เดือน 3 และสืบทอดต่อกันมาจนเป็นประเพณีสำคัญประจำชุมชน

นอกจากประเพณีบวงสรวงพระธาตุสี่ตาแล้ว กลุ่มคนในบ้านด่านยังคงสืบทอดประเพณีฮีตสิบสองและยังปฏิบัติตามหลักคองสิบสี่ซึ่งเป็นวิถีของคนลาวด้วยเช่นกัน

3.1.2.3 ความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมในบ้านกุ่มคันทนาม

กลุ่มคนที่อาศัยอยู่ในบ้านกุ่มคันทนามมีความเชื่อและมีประเพณีพิธีกรรมเช่นเดียวกับบ้านด่าน คือ ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำชุมชน ได้แก่ความเชื่อเกี่ยวกับ “พ่อใหญ่คันทนาม” หรือ ท้าวคันทนาม ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในบ้านกุ่มคันทนาม และความเชื่อเกี่ยวกับปู่ตา อีกทั้งยังมีประเพณีพิธีกรรมที่สืบทอดกันท้องถิ่น คือ ประเพณีฮีตสิบสองของคนลาวอีสาน เช่น ฮีตเดือนสี่บุญผะเหวด ฮีตเดือนหกบุญบังไฟและฮีตเดือนห้าบุญสงกรานต์ที่มีความแตกต่างจากชุมชนอีสานอื่น นั่นคือ “การสร่งกุ่ม” ที่มีการประกอบพิธีกรรมในชุมชนที่มีกุ่มหรือโรคยาศาล

“พ่อใหญ่คันทนาม”หรือ”ท้าวคันทนาม” บางครั้งเรียกว่า “พ่อใหญ่” เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่ในพื้นที่ป่าคันทนาม ก่อนที่จะมีการอพยพมาตั้งถิ่นฐานเป็นบ้านกุ่มคันทนาม สิ่งศักดิ์สิทธิ์นี้มีเรื่องราวเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามที่เป็นนิทานที่เล่ากันในท้องถิ่น ปัจจุบันบริเวณตรงข้ามกับวัดบ้านกุ่มคันทนามมี “ศาลท้าวคันทนาม” แต่เดิมเรียก “ฮ้านเจ้านาย” มีลักษณะคล้ายศาลเพียงตา มีการนำดอกไม้พวงมาลัยไปบูชาเป็นประจำ ต่อมาเมื่อมีการตั้งบ้านใหม่จึงได้สร้างรูปเคารพท้าวคันทนามขึ้นในปี พ.ศ. 2525 กลุ่มคนในชุมชนบ้านกุ่มคันทนามและชุมชนใกล้เคียงมีความเชื่อว่าท้าวคันทนามเป็นผู้ปกปักรักษาคุ้มครองคนในชุมชน อีกทั้งยังมีการขนานเกี่ยวกับการเกณฑ์ทหารให้ได้เป็นทหารและเรื่องโชคกลาง จึงได้มีพิธีไหว้ท้าวคันทนามร่วมกันกับประเพณีสร่งกุ่มคันทนามในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 ของทุกปี

นอกจากความเชื่อเกี่ยวกับท้าวคันทนามแล้ว ยังมีความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่ภายในกุ่มเมืองสร่ง ไม่ว่าจะเป็น เทวรูป หรือซากสัตว์ต่างๆ ๆ ถือเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์

สำหรับกลุ่มคนบ้านกุคันทนาม หากมีใครคิดไม่ดีหรือมาขโมยอะไรออกไปจากกุคันทนาม จะต้องมีอันเป็นไปนั่นเอง (สุจิน สังข์เสน สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2564)

3.1.2.4 ความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมในอำเภอเมืองสรวง

สมพงษ์ หงส์พันธุ์ กล่าวไว้เมื่อปี พ.ศ. 2529 ว่า “ประชาชนมีความเชื่อด้านผีसागเทวดาบ้าง ดังจะเห็นได้จากการปฏิบัติตัวบางอย่าง เช่น การบูชาผีข้าว การเชื่อว่าต้นไม้ใหญ่จะมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์อยู่ ฯลฯ” (สมพงษ์ หงส์พันธุ์, 2529: 9) ปัจจุบันพบความเชื่อเกี่ยวกับผีसागเทวดายังอยู่ไม่ว่าจะเป็น ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์เสาหลักบ้าน ปู่ตา มเหศักดิ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์บริเวณกุเมืองสรวงที่เกี่ยวข้องกับความเป็นเมืองเก่า ในวัดป่าเมืองสรวง ซึ่งหนึ่งในนั้นมีตัวละครจากเรื่องคันทนามที่เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์อยู่ด้วย ได้แก่ ท้าวคันทนาม และหมาสรวงงูชวง

ชาวอำเภอเมืองสรวงมีประเพณีที่ปฏิบัติสืบทอดกันมา ได้แก่ ประเพณีการขึ้นปีใหม่ ประเพณีการทำบุญข้าวจี ประเพณีการทำบุญมหาชาติ การทำบุญเข้าพรรษา – ออกพรรษา ประเพณีการทำบุญบั้งไฟ และประเพณีการลอยกระทง (สมพงษ์ หงส์พันธุ์, 2529: 9) ปัจจุบันพบว่ายังมีการสืบทอดประเพณีฮีตสิบสองอื่น ๆ ได้แก่ บุญเข้ากรรม บุญข้าวสาก บุญข้าวประดับดิน และบุญสงกรานต์หรือบุญชาวเมืองซึ่งเป็นบุญประจำอำเภอเมืองสรวง จัดขึ้นในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 ของทุกปี นอกจากนี้กลุ่มคนในหมู่บ้านเมืองสรวงยังมีพิธีกรรมบวงสรวงเจ้าปู่คันทนามที่จัดตรงกับบุญเข้าชะในวันขึ้น 1 ค่ำ ของเดือน 7 ของทุกปี

เป็นที่น่าสังเกตว่า กลุ่มคนในอำเภอเมืองสรวงมีความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามคือ เชื่อว่าเรื่องดังกล่าวเกิดขึ้น ณ บริเวณใจเมืองเดิมคือกุเมืองสรวง จึงเชื่อว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่ในบริเวณนั้น อีกทั้งยังมีการประกอบพิธีกรรมอีกด้วย นอกจากนี้อำเภอเมืองสรวงนำตำนานหมาสรวงงูชวงไปเป็นคำขวัญของอำเภอ ที่ว่า “เทพนครเรื่องนาม เขตคามรูปหอมงามพร้อมวัฒนธรรม คำล้ำไหมขันดี มากมีเกลือสินเธาว์ ตำนานเก่าหมาสรวงงูชวง ทุ่งกว้างวังอิฝย” อีกทั้งวัดป่าเมืองสรวงและวัดเมืองสรวงใหญ่นำตำนานหมาสรวงงูชวงไปใช้เล่าในประเพณีฮีตสิบสองอีกด้วย (พระครูศิริธรรมประโชติ สัมภาษณ์, 10 มีนาคม 2564)

จากความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมใน 4 ชุมชนอีสาน พบว่า ทั้ง 4 ชุมชนมีวิถีปฏิบัติที่สืบทอดกันมาคือ “ฮีตสิบสอง” ซึ่งเป็นวัฒนธรรมในการดำรงชีวิตของคนลาวอีสาน นอกจากนี้ แต่ละชุมชนยังมีความเชื่อเกี่ยวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของชุมชนที่แตกต่างกัน เช่น บ้านชุมคำ นับถือย่าแก้ว บ้านต่านนับถือพระธาตุสีดา บ้านกุคันทนามนับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในกุคันทนาม ส่วนอำเภอเมืองสรวงนับถือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในบริเวณกุเมืองสรวง

เมื่อพินิจถึงความเชื่อในชุมชนก็พบว่ามีความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องคณานาม ทั้งความเชื่อเกี่ยวกับตัวละคร และความเชื่อเกี่ยวกับสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าว จากความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคณานามในชุมชนอีสานทั้ง 4 ชุมชน สะท้อนถึงการรับรู้เรื่องคณานาม ในฐานะเรื่องศักดิ์สิทธิ์ที่เคยเกิดขึ้นจริง ตัวละครเคยมีอยู่จริง โดยการใช้สถานที่สำคัญของชุมชน ในการสนับสนุนความเชื่อดังกล่าว ความเชื่อส่วนใหญ่จึงให้ความสำคัญกับบทบาทของตัวละคร ในเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับชุมชนของตน คือ บ้านชุมคำให้ความสำคัญกับตัวละครคณานาม ยักษ์ และแม่ บ้านด่านให้ความสำคัญกับตัวละครนางสีดา บ้านกุ่มคณานามให้ความสำคัญกับตัวละคร คณานาม และอำเภอเมืองสรวงให้ความสำคัญกับตัวละครคณานามและหมาสรวงงูชวง

จากการสัมภาษณ์ข้อมูลเกี่ยวกับความเชื่อทำให้ผู้วิจัยพบว่า ส่วนใหญ่ชุมชน อีสานนับถือตัวละครดังกล่าวในฐานะ “ผีอารักษ์” ซึ่งอยู่ตามสถานที่สำคัญ เช่น อยู่ในกุ่มเมืองสรวง ในฐานะผู้อารักษ์อำเภอเมืองสรวง อยู่บริเวณป่าคณานามในฐานะผู้อารักษ์ป่าและอารักษ์ บ้านกุ่มคณานาม และอยู่ในธาตุไม้สำคัญของบ้านด่านในฐานะผู้อารักษ์คนในชุมชนบ้านด่าน นอกจากนี้ ยังแสดงให้เห็นความเชื่อเกี่ยวกับตัวละครศักดิ์สิทธิ์ที่สามารถบันดาลความหวังในเรื่องต่างๆ ทั้งเรื่องที่เป็นปัจเจก เช่น การขอลูก การเกณฑ์ทหาร เรื่องโชคลาภ และเรื่องที่เกี่ยวข้องกับชุมชน เช่น เรื่องฟ้าฝนและความอุดมสมบูรณ์ต่าง ๆ ด้วยความเชื่อที่มีต่อตัวละครจึงเกิดการประกอบ พิธีกรรมขึ้นดังที่ผู้วิจัยจะได้กล่าวในประเด็นต่อไปนี้

3.2 ประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคณานาม

จากความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมในชุมชนอีสานที่กล่าวไปข้างต้น แสดงให้เห็นการรับรู้ เรื่องคณานามในฐานะ “เรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์” ที่บันดาลความต้องการทั้งด้านร่างกายและจิตใจให้แก่คน ในชุมชนเช่นเดียวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่นในชุมชน ข้อมูลดังกล่าวสะท้อนถึงการดำรงอยู่ของเรื่องราวที่ไม่ใช่ เพียงแค่การเล่านิทานพื้นบ้านในวัฒนธรรมอีสานอย่างที่เคยเห็นกันทั่วไป หากแต่เป็นการเล่านิทาน ผ่านความเชื่ออันเกี่ยวข้องกับชุมชนในด้านต่าง ๆ ทำให้นิทานมีความ “ศักดิ์สิทธิ์” ในชุมชน มากกว่านิทานเรื่องอื่นที่อยู่ในประเภทเดียวกัน ทั้งยังมีการประกอบพิธีกรรมขึ้นเพื่อความศักดิ์สิทธิ์นั้น

การเก็บข้อมูลภาคสนามในชุมชนอีสาน ระหว่างปี พ.ศ. 2564 – พ.ศ. 2565 พบว่า มี 4 ประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคณานาม ใน 3 ชุมชน มีทั้งประเพณีที่สร้างใหม่อันมีราก ของความเชื่อเดิมและประเพณีสืบทอดกันมาในท้องถิ่นอีสาน ประเพณีดังกล่าวนำเรื่อง คณานามไปใช้ประกอบพิธีกรรมในลักษณะของ “การสร้างสรรคประเพณี” ผู้วิจัยจะได้อธิบาย พิธีกรรมใน 4 ประเพณีดังตารางต่อไปนี้

ตารางที่ 11 องค์ประกอบและรายละเอียดโดยรวมของประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม

องค์ประกอบของพิธีกรรม	รายละเอียดของพิธีกรรม			
	ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสีดา (พิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสีดา)	บุญสร้างกุฎชาทำวคันทนาม (พิธีกรรมบวงสรวงทำวคันทนาม)	บุญชาวเมือง (พิธีกรรมบวงสรวงกุฎเมืองสรวง)	บุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คันทนาม (พิธีกรรมบวงสรวงทำวคันทนาม)
ผู้จัดพิธีกรรม	ชาวบ้านตำบลบ้าน อำเภอราชธิปไตย จังหวัดศรีสะเกษ	ชาวบ้านกุคันทนาม อำเภอนาทาย จังหวัดร้อยเอ็ด	สภาวัฒนธรรมอำเภอมืองสรวง และเทศบาลตำบลเมืองสรวง อำเภอมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด	ชาวบ้านเมืองสรวงใหญ่ อำเภอมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด
วัตถุประสงค์ของพิธีกรรม	เพื่อบวงสรวงองค์พระธาตุสีดา และพระบรมสารีริกธาตุ	เพื่อบวงสรวงทำวคันทนาม	เพื่อบวงสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ บริเวณกุฎเมืองสรวง	เพื่อบวงสรวงทำวคันทนาม
สถานที่ประกอบพิธีกรรม	บริเวณพระธาตุสีดา	บริเวณศาลทำวคันทนาม	บริเวณกุฎเมืองสรวง	บริเวณหน้ารูปเคารพทำวคันทนาม
วันและเวลาในการประกอบพิธีกรรม	วันขึ้น 14 - 15 ค่ำ เดือน 3 เวลาประมาณ 08.00 น.	วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 เวลาประมาณ 07.30 น.	วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 เวลาประมาณ 08.00 น.	วันขึ้น 1 ค่ำ เดือน 7 เวลาประมาณ 07.00 น.
ผู้นำในการประกอบพิธีกรรม	นายนาค ดงแดง	นายเข็มชาติ พวงจันทร์	พรหมณ์ชาวบ้าน	นายพรมมา กันสา

องค์ประกอบของพิธีกรรม (ต่อ)	รายละเอียดของพิธีกรรม			
	ประเพณีบวงสรวง พระธาตุสี่ตา (พิธีกรรม บวงสรวง พระธาตุสี่ตา)	บุญสงฆ์บูชาข้าว คันธนาม (พิธีกรรม บวงสรวง ข้าวคันธนาม)	บุญชาวเมือง (พิธีกรรม บวงสรวง กุเมืองสรวง)	บุญเบิกบ้าน บวงสรวง เจ้าปู่คัทธนาม (พิธีกรรมบวงสรวง ข้าวคัทธนาม)
ดนตรีประกอบ พิธีกรรม	-	-	-	-
เครื่องประกอบ พิธีกรรม	- เครื่องประกอบ พิธีกรรม ไหว้ศาลหลักบ้าน - เครื่องประกอบ พิธีกรรมบวงสรวง พระธาตุสี่ตาและ ซ่างคู่	- เครื่องประกอบ พิธีกรรมบอกกล่าว แม่ธรณี - เครื่องประกอบ พิธีกรรมบวงสรวง ข้าวคันธนาม - เครื่องประกอบ พิธีกรรม ตบปั้นทาย - เครื่องประกอบ พิธีกรรมลำผีฟ้า	- เครื่องประกอบ พิธีกรรมไหว้ผีสี่มุม เมือง - เครื่องประกอบ พิธีกรรมบวงสรวงกุ เมืองสรวง	- เครื่องประกอบ พิธีกรรมบวงสรวง ข้าวคัทธนาม
ขั้นตอนของพิธีกรรม	- พิธีไหว้ศาลหลัก บ้าน - พิธีบวงสรวงพระ ธาตุสี่ตาและซ่างคู่	- พิธีบอกกล่าวแม่ ธรณี - พิธีบวงสรวงข้าว คันธนาม - พิธีตบปั้นทาย - พิธีถวายเพล พระสงฆ์ - พิธีลำผีฟ้า	- พิธีไหว้ผี สี่มุมเมือง - พิธีบอกกล่าวศาล และพระอุปคุต - พิธีบวงสรวงกุ เมืองสรวง - พิธีสรวงน้ำกุเมือง สรวง	- พิธีบวงสรวง ข้าวคัทธนาม

องค์ประกอบของพิธีกรรม (ต่อ)	รายละเอียดของพิธีกรรม			
	ประเพณี บวงสรวง พระธาตุสีดา (พิธีกรรม บวงสรวง พระธาตุสีดา)	บุญสงฆ์บูชาข้าว คันธนาม (พิธีกรรม บวงสรวง ข้าวคันธนาม)	บุญชาวเมือง (พิธีกรรม บวงสรวง กุ้มเมืองสรวง)	บุญเบิกบ้าน บวงสรวง เจ้าปู่คันทนาม (พิธีกรรมบวงสรวง ข้าวคันทนาม)
คาถาหรือบทสวดในพิธีกรรม	-	บทอัญเชิญ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ เกี่ยวข้องกับ ข้าวคันธนาม และเหตุการณ์ คันธนามปราบ ยักษ์และคันธนาม ปราบจันายไม้	บทอัญเชิญ สิ่งศักดิ์สิทธิ์ เกี่ยวข้องกับ ตัวละครจาก เหตุการณ์คันธนาม ปราบหมาสรวง งูชวง	บทอัญเชิญ สิ่งศักดิ์สิทธิ์เกี่ยวข้อง กับตัวละคร จากเหตุการณ์ คันธนามปราบ หมาสรวงงูชวง
ผู้เข้าร่วมพิธีกรรม	ชาวบ้านด่าน ชาวบ้านหมู่บ้าน ใกล้เคียง และตัวแทนจาก หน่วยงานราชการ ในท้องถิ่น	ชาวบ้านกุ่มคันธนาม ชาวบ้านด่าน ตลอดจนชาวบ้าน จากหมู่บ้าน ใกล้เคียงและผู้ ที่มาแก้บน	ประชาชน ในอำเภอ เมืองสรวง และตัวแทนจาก หน่วยงานราชการ ท้องถิ่น	ชาวบ้านเมืองสรวง ใหญ่ ชาวบ้านจาก หมู่บ้านใกล้เคียง และผู้ที่มาแก้บน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

3.2.1 ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสีดา

ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสีดาจัดขึ้นเพื่อบวงสรวงพระบรมสารีริกธาตุที่บรรจุในพระธาตุสีดา และบวงสรวงธาตุไม้สีดาที่เชื่อว่าเป็นที่อยู่ของนางสีดาผู้เป็นแม่ของคันธนาม และพระสงฆ์ที่มีชื่อว่าสีดา จัดในวันขึ้น 14 – 15 ค่ำ เดือน 3 แต่เดิมจัดวันขึ้น 7 – 8 ค่ำ เดือน 3 แต่เปลี่ยนช่วงเวลาใหม่เนื่องจากตั้งใจจะจัดให้ตรงกับพิธีบวงสรวงพระธาตุพนม เพราะรูปแบบของพระธาตุสีดาองค์ปัจจุบันมาจากรูปแบบพระธาตุพนม ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสีดาจัดขึ้นบริเวณพระธาตุสีดา บ้านด่าน ตำบลด่าน อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ

แต่เดิมบริเวณพระธาตุสีดา (องค์เก่า) อยู่บริเวณโนนธาตุ เป็นป่ารกกลางหมู่บ้านด่าน บริเวณดังกล่าวเชื่อว่าเป็นวัดเก่า และมีการนำดอกไม้และอาหารคาวหวานมาไหว้ทุกวันพระ โดยตระกูลของนางพันธุ์ แสงหลง มีนางวัน ทองนาค ผู้เป็นยายได้ปฏิบัติมาก่อน (สุบรรณ พงศ์จันโอ,

สัมภาษณ์, 10 พฤษภาคม 2565) ก่อนจะสร้างพระธาตุสี่ดาใหม่ครอบบริเวณธาตุองค์เดิม และนำธาตุไม้องค์เดิมไปจัดเก็บไว้ในศาลาข้างพระธาตุองค์ใหม่เพื่อให้คนในบ้านด้านใต้กราบไหว้ เมื่อสร้างพระธาตุองค์ใหม่เสร็จจึงมีพิธีบวงสรวงพระธาตุเมื่อปี พ.ศ. 2551 ปัจจุบัน นางพันธุ์ แสงทอง ยังเป็นผู้ดูแลพระธาตุสี่ดา ธาตุไม้สี่ดา และศาลาปูตาซึ่งเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของชุมชน กรณีนี้จึงแสดงให้เห็นความสำคัญของธาตุไม้สี่ดาว่ามีความสำคัญในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่ในระดับเดียวกันกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่น ๆ

ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสี่ดาแบ่งเป็น 2 วัน คือวันขึ้น 14 ค่ำ เดือน 3 และวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 พิธีกรรมหลักคือ พิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสี่ดาจะอยู่ในช่วงเช้าของวันขึ้น 14 ค่ำ ส่วนวันขึ้น 15 ค่ำ จะเป็นการปฏิบัติธรรมบริเวณศาลาข้างพระธาตุสี่ดาตลอดทั้งวัน ในวันเดียวกันเป็นวันมาฆบูชาและเป็นฮีตเดือนสามที่ทางวัดบ้านด่านมีพิธีกรรมทางพุทธศาสนาในช่วงเช้าด้วยเช่นกัน

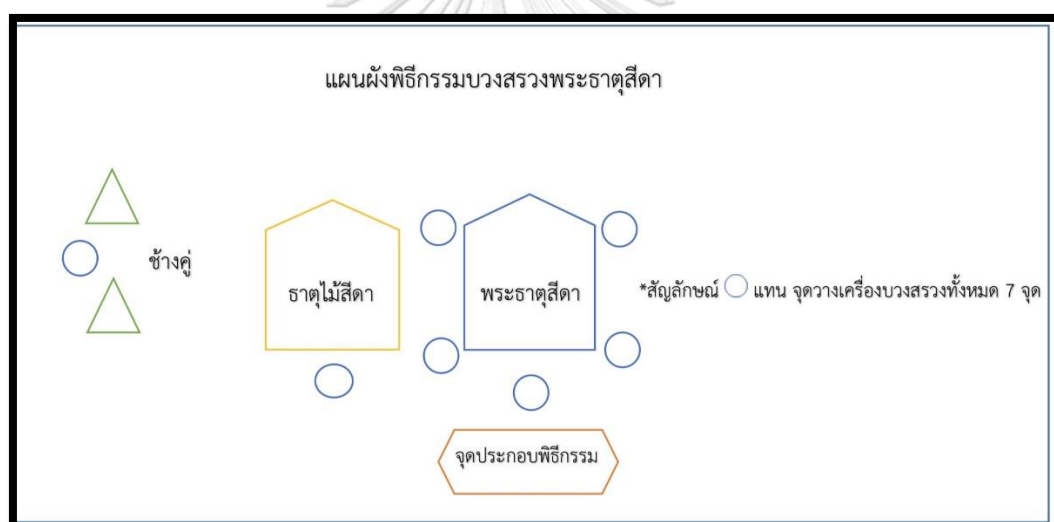
จากประเพณีดังกล่าวผู้วิจัยพบว่า พิธีกรรมหลักของประเพณีนี้คือ พิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสี่ดาและธาตุไม้สี่ดา ซึ่งเกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามสำนวนบ้านด่าน คือตอนคันธนามสร้างพระธาตุให้แม่ที่ชื่อนางสี่ดา ดังนั้นในการประกอบพิธีกรรมจึงมีการนำเรื่องคันธนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งผู้วิจัยจะได้กล่าวโดยละเอียด ผ่านแต่ละขั้นตอนและแต่ละองค์ประกอบของพิธีกรรมดังต่อไปนี้

ภาพที่ 13 พิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสี่ดา

ภาพที่ 14 เครื่องประกอบพิธีกรรมบวงสรวงธาตุไม้สี่ดา

ภาพที่ 15 แผนผังพิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสี่ดา

พิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสี่ดาแบ่งออกเป็น 2 พิธี ได้แก่ พิธีกรรมบอกกล่าวธาตุไม้สี่ดาในศาลาข้างองค์พระธาตุสี่ดา ผู้นำในพิธีบอกกล่าวคือนางพันธุ์ แสงหลง เริ่มจากการนำเครื่องประกอบพิธี อันได้แก่ จีวร ชั้นหมากเบ็ง รูป เทียน ดอกไม้ พาคาว (ปลา) พาหวาน น้ำสะอาด น้ำหวาน วางบริเวณข้างหน้าธาตุไม้สี่ดา จากนั้นจุดรูปเทียนบอกกล่าวโดยมีเนื้อความสรุปว่าในวันนี้ (วันขึ้น 14 ค่ำ เดือน 3) จะมีพิธีบวงสรวงพระธาตุสี่ดา ขอให้พิธีดังกล่าวราบรื่นและผ่านพ้นไปด้วยดี (นาค ดงแดง, สัมภาษณ์ 24 สิงหาคม 2565)

ภาพที่ 16 การจัดเตรียมเครื่องบวงสรวงพระธาตุสีกา

หลังจากพิธีบอกกล่าวธาตุไม้สีกาแล้ว ก็จะเริ่มเข้าสู่พิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสีกา เครื่องบวงสรวงพระธาตุสีกาหรือเครื่องประกอบพิธีกรรม ประกอบด้วย พานบายศรี หัวหมู ไก่ต้ม ผลไม้ น้ำหวาน และอาหารหวานคาว นอกจากนี้ยังมี ชั้นหมากเบ็ง ปลาหนุ่มปลาสาว¹¹ และต้นดอกไม้เงิน ซึ่งเชื่อว่าเป็นเครื่องบวงสรวงนางสีดาโดยเฉพาะ การวางเครื่องบวงสรวงจะจัดวางไว้ 6 จุด ได้แก่ จุดหลักบริเวณหน้าองค์พระธาตุสีกา 1 จุด หน้าองค์ธาตุไม้สีกา 1 จุด และมุมรอบพระธาตุอีก 4 จุด โดยบริเวณรอบพระธาตุจะทำเป็น “ฮ้าน” หรือนั่งร้านที่มีลักษณะคล้ายศาลเพียงตาแต่ ไม่มีหลังคา ใช้สำหรับวาง ปลาหนุ่มปลาสาว ข้าวต้มมัด เหล้าขาว

ภาพที่ 17 เครื่องบวงสรวง 4 มุม รอบพระธาตุ

¹¹ นายนาค ดงแดง (สัมภาษณ์, 24 สิงหาคม 2565) กล่าวไว้ว่าปลาหนุ่มปลาสาวคือปลาเล็กปลาใหญ่ โดยปลาหนุ่มคือปลาช่อน ส่วนปลาสาวคือปลานิล

ภาพที่ 18 ผู้เข้าร่วมพิธีเริ่มปักธูปที่เครื่องบวงสรวง

ผู้เข้าร่วมพิธีกรรม ได้แก่ ประธานในพิธีคือ นายปวิณ แสงจึง นักการเมืองท้องถิ่น และอดีตผู้แทนราษฎรในพื้นที่อำเภอราชไศล (ประธานในพิธีบางปีคือนายอำเภอราชไศล) คนในชุมชนบ้านด่านและชุมชนใกล้เคียง ตัวแทนจากหน่วยงานราชการท้องถิ่น ได้แก่ โรงพยาบาลส่งเสริมสุขภาพตำบลด่าน โรงเรียนด่านอุดมศึกษา และองค์การบริหารส่วนตำบลด่าน พร้อมกันบริเวณหน้าพระธาตุสีดา

เวลาประมาณ 08.00 น. ประธานในพิธีจุดธูปเทียนบูชาพระรัตนตรัย จากนั้นผู้นำประกอบพิธีกรรมคือ นายนาค ดงแดง นำผู้เข้าร่วมพิธีปักธูปที่เครื่องบวงสรวง และนำกล่าวอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์และกล่าวคำบวงสรวงพระบรมสารีริกธาตุ¹² เสร็จแล้วจะเป็นการคล้องมาลัยช้างคู่บริเวณรูปเคารพช้างคู่จะมีเครื่องบวงสรวงตั้งอยู่ ประกอบด้วย ชันหมากเบ็ง กล้วย อ้อย และผลไม้ต่าง ๆ จากนั้นเป็นการรำบวงสรวงโดยนักเรียนจากโรงเรียนด่านอุดมศึกษา และลาเครื่องบวงสรวงเป็นอันเสร็จพิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสีดา

¹² ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสีดาไม่ปรากฏเรื่องคันธนามในบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นตัวบทที่ใช้ในพิธีกรรม ในบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์กล่าวถึงการอัญเชิญเทวดา พระบรมสารีริกธาตุที่บรรจุในพระธาตุสีดา และสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่น ๆ ให้มารับเครื่องบวงสรวง ผู้วิจัยสันนิษฐานว่าการไม่ปรากฏชื่อตัวละครในตัวบทอาจจะเกี่ยวข้องกับความเชื่อและเรื่องเล่าที่มี 2 ส่วนหลักคือ 1. พระธาตุสีดาสร้างขึ้นแต่พระสงฆ์ที่ชื่อสีดา 2. คันธนามสร้างพระธาตุสีดาขึ้นเพื่อเป็นอนุสรณ์ให้นางสีดาผู้เป็นแม่ ดังนั้นแล้วที่มาของพระธาตุสีดาจึงยังไม่ชัดเจน ทำให้การกล่าวถึงตัวละครคันธนามหรือชื่อนางสีดาอาจจะส่งผลต่อความเชื่อของคนในชุมชนเกี่ยวกับพระสงฆ์ที่ชื่อสีดาด้วยเช่นกัน

ภาพที่ 19 เครื่องบวงสรวงช้างคู่

ภาพที่ 20 ผู้เข้าร่วมพิธี (นายก อบต. คล้องมาลัยช้างคู่)

3.2.2 บุญสรวงคู่บูชาท้าวคันธนาม

บุญสรวงคู่บูชาท้าวคันธนามจัดขึ้นเพื่อบวงสรวงคู่คันธนามและท้าวคันธนาม ในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 บริเวณคู่คันธนามและศาลท้าวคันธนาม¹³ บ้านคู่คันธนาม ตำบลยางคำ อำเภอโพธาราย จังหวัดร้อยเอ็ด โดยชุมชนบ้านคู่คันธนาม

บุญสรวงคู่บูชาท้าวคันธนามแยกพิธีกรรมออกเป็น 2 ส่วน ได้แก่ บุญสรวงคู่คันธนามที่สืบทอดมาจากประเพณีสรงน้ำคู่คันธนามที่จัดในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 เป็นฮีตเดือนห้าหรือบุญสงกรานต์ของคนลาวอีสาน จัดขึ้นบริเวณคู่คันธนาม ในวัดบ้านคู่คันธนาม และพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันธนามสืบทอดมาจากการนำดอกจำปา ไก่ต้ม และเหล้าขาว ไปไหว้รูปเคารพท้าวคันธนามและฮ้านเจ้านายซึ่งปัจจุบันคือศาลท้าวคันธนาม ในปี พ.ศ. 2551 สภาวัฒนธรรม

¹³ คู่คันธนามเป็นอโรคยาศาล สร้างขึ้นในสมัยพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (พ.ศ.1724 – 1761) อยู่ในบริเวณวัดบ้านคู่คันธนาม ส่วนศาลท้าวคันธนามแต่เดิมเรียกฮ้านเจ้านาย อยู่บริเวณป่าคันธนาม หน้าวัดบ้านคู่คันธนาม

อำเภอโพธารายและบ้านกู่คันทนาม ได้จัดพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันทนามและบวงสรวงกู่คันทนามขึ้นในวันเดียวกันกับบุญสงกรานต์ ทำให้ทั้งพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันทนามและบวงสรวงกู่คันทนามนามกลายเป็นประเพณีสำคัญของบ้านกู่คันทนามและอำเภอโพธารายมาจนถึงปัจจุบัน

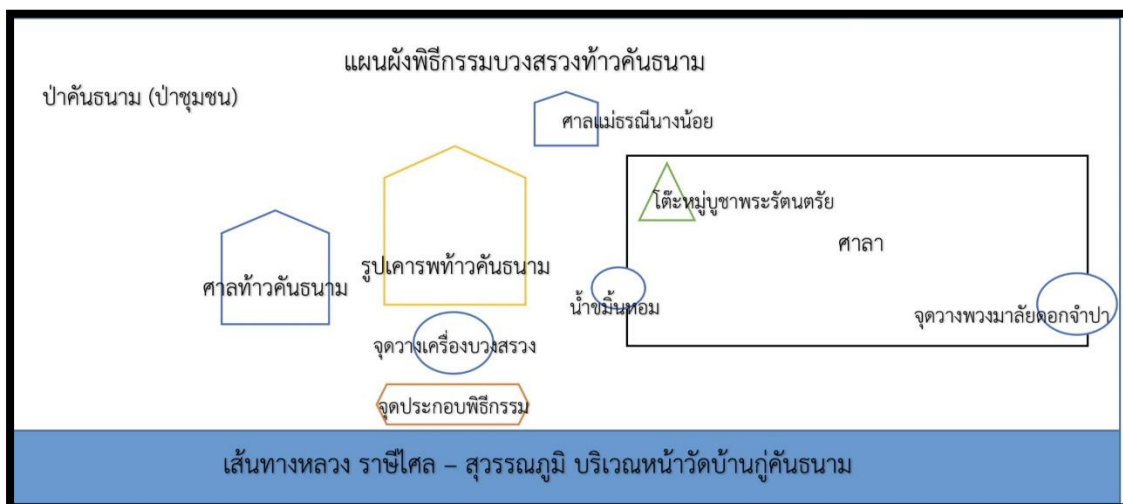
จากที่กล่าวไปแล้วว่าบุญสงกรานต์บูชาท้าวคันทนามประกอบด้วย 2 พิธีกรรมคือ พิธีกรรมบวงสรวงกู่คันทนามและพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันทนาม ในที่นี้ผู้วิจัยจะได้กล่าวรายละเอียดของพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันทนาม เนื่องจากเป็นพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามโดยตรง มีรายละเอียดขององค์ประกอบและลำดับพิธีกรรมดังต่อไปนี้

ภาพที่ 21 ชาวบ้านกู่คันทนามทำขนมหมากเบ็งเพื่อใช้ในพิธีบวงสรวง

ภาพที่ 22 วันบวงสรวงท้าวคันทนาม

ภาพที่ 23 แผนผังพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันธนาม

พิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันธนาม จัดขึ้นบริเวณหน้าศาลท้าวคันธนามและรูปเคารพท้าวคันธนาม ผู้เข้าร่วมคือ ชาวบ้านกุ่มคันธนาม ชาวบ้านด่าน ตลอดจนชาวบ้านจากหมู่บ้านใกล้เคียงและผู้ที่มาแก่นบน ผู้เข้าร่วมพิธีกรรมมีสถานภาพที่หลากหลาย ได้แก่ เด็ก ผู้สูงอายุ ชาวบ้านวัยกลางคนข้าราชการ เป็นต้น ผู้เข้าร่วมพิธีกรรมจะนำเครื่องประกอบพิธีกรรมมาจัดเตรียมและไหว้ขอพรหน้ารูปเคารพท้าวคันธนาม ตั้งแต่เวลา 06.00 น. - 08.00 น.

เครื่องประกอบพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันธนาม ได้แก่ ชั้นหมากเบ็ง น้ำใต้ใบ (น้ำมะพร้าว) ดอกจำปา ผลไม้ 9 อย่าง บั้งไฟ หัวหมู ไก่ต้ม เป็นต้น ก่อนเริ่มพิธีบวงสรวงจะมีพิธีบอกกล่าวพระแม่ธรณีที่อยู่ด้านหลังศาล ด้วยการนำอาหารคาวหวาน เทียน และดอกไม้ กล่าวไหว้บอกกล่าวก่อนที่จะเริ่มพิธีกรรมบวงสรวง จากนั้นเวลาประมาณ 08.00 น. ประธานในพิธีคือนายอำเภอโพธาราย (ในฐานะพ่อเมือง) กล่าวเปิดงาน และผู้นำประกอบพิธีกรรมคือ นายเข้มชาติ พวงจันทร์ จุฑรูป 16 ดอก แล้วมอบให้กับผู้เข้าร่วมพิธีเพื่อปลงบนเครื่องประกอบพิธีกรรม จากนั้นจึงนำกล่าวบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ซึ่งกล่าวถึงท้าวคันธนาม และเหตุการณ์คันธนามปราบจันายไม้รวมถึงเหตุการณ์คันธนามปราบยักษ์ และพิธีสงฆ์ท้าวคันธนามด้วยน้ำขมิ้นพร้อมกับคล้องพวงมาลัยดอกจำปา

ภาพที่ 24 ผู้นำประกอบพิธีนำผู้เข้าร่วมพิธีกล่าวคำอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์

ภาพที่ 25 ผู้เข้าร่วมพิธีคล้องมาลัยรูปเคารพท้าวคันธนาม

เสร็จการกล่าวบวงสรวงแล้วประธานในพิธี ผู้นำประกอบพิธี และผู้เข้าร่วมพิธีบางส่วน (ส่วนใหญ่เป็นผู้ติดตามประธานในพิธีและผู้นำชุมชน) จะเคลื่อนย้ายเข้าไปในบริเวณกุ้คันธนามเพื่อประกอบพิธีบวงสรวงต่อไป

ภาพที่ 26 เครื่องบวงสรวงกู่คันทนาม

ขณะที่ประกอบพิธีกรรมบวงสรวงกู่คันทนามในบริเวณวัด ด้านหน้าศาล ท้าวคันทนามก็เริ่มพิธีตบปั้นทายหรือตบปะทาย ที่เป็นการก่อกองทราย ในช่วงเวลาที่ประกอบพิธีกรรมนี้จะมีการจุดบั้งไฟถวายท้าวคันทนาม จนถึงเวลาประมาณ 10.45 น. จะเริ่มพิธีเลี้ยงเพลพระสงฆ์ และเวลา 13.30 น. จะเป็นพิธีลำผีฟ้า¹⁴เพื่อเสียดายความอุดมสมบูรณ์โดยผู้สูงอายุในชุมชนบ้านกู่คันทนาม เวลาประมาณ 14.30 น. ผู้นำในพิธีและผู้เข้าร่วมพิธีลาเครื่องบวงสรวงเป็นอันเสร็จพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันทนาม

ภาพที่ 27 พิธีตบปั้นทายหรือตบปะทาย

¹⁴ แต่เดิมพิธีลำผีฟ้าในพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันทนาม จะมีการทรงท้าวคันทนามโดยนางเทียมหรือร่างทรง คือ นางกลม ด้านสมัคร ผู้บูชาซันต์และสืบทอดการทรงท้าวคันทนามมาตั้งแต่รุ่นแม่ นอกจากนี้นางกลม ด้านสมัคร ยังเคยทรงนางสีดาที่เชื่อว่าเป็นแม่ของคันทนามอีกด้วย แต่ปัจจุบันพบว่าไม่มีการทรงดังกล่าวเนื่องจากผู้ทรงมีอายุมากและยังไม่มีผู้รับซันต์ต่อ

3.2.3 บุญชาวเมือง

บุญชาวเมืองเป็นประเพณีสำคัญของอำเภอเมืองสรวง จัดขึ้นเพื่อบวงสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์บริเวณทุ่งเมืองสรวง¹⁵ในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 บริเวณทุ่งเมืองสรวง วัดเมืองสรวงเก่า อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด จัดโดยเทศบาลตำบลเมืองสรวงและสภาวัฒนธรรมอำเภอเมืองสรวง

จากข้อมูลสัมภาษณ์พบว่า แต่เดิมบุญชาวเมืองคือการนำขันห้า ที่ประกอบด้วยเทียน 5 คู่ ดอกไม้ 5 คู่ และขันหมากเบ็งมาไหว้ทุ่งเมืองสรวงในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 หรือฮีตสงกรานต์ เนื่องจากเชื่อว่าบริเวณดังกล่าวมีสิ่งศักดิ์สิทธิ์คอยปกป้องรักษาชาวเมืองสรวงอยู่ ในวันเดียวกันจะมีการสงฆ์หรือการรดน้ำทุ่ง พระสงฆ์เจริญพระพุทธมนต์ มีการสงฆ์น้ำพระสงฆ์และผู้สูงอายุ ต่อมาเมื่อปี พ.ศ. 2545 สภาวัฒนธรรมอำเภอเมืองสรวงร่วมกับปราชญ์อำเภอเมืองสรวง ได้เริ่มจัดพิธีบวงสรวงทุ่งเมืองสรวงขึ้นจนกลายเป็นประเพณีสำคัญของอำเภอเมืองสรวงที่สืบทอดกันมาจนถึงปัจจุบัน

พิธีกรรมบวงสรวงทุ่งจะเตรียมเครื่องบวงสรวงตั้งแต่วันขึ้น 14 ค่ำ เดือน 5 ในวันนั้นจะเป็นการไหว้ผีสี่มุมเมืองด้วยการนำอาหารคาวหวานไปวางบน “ฮ้าน” ที่มีลักษณะคล้ายศาลเพียงตาแต่ไม่มีหลังคา จัดทำขึ้นตามทิศทั้งสี่ของทุ่งเมืองสรวง

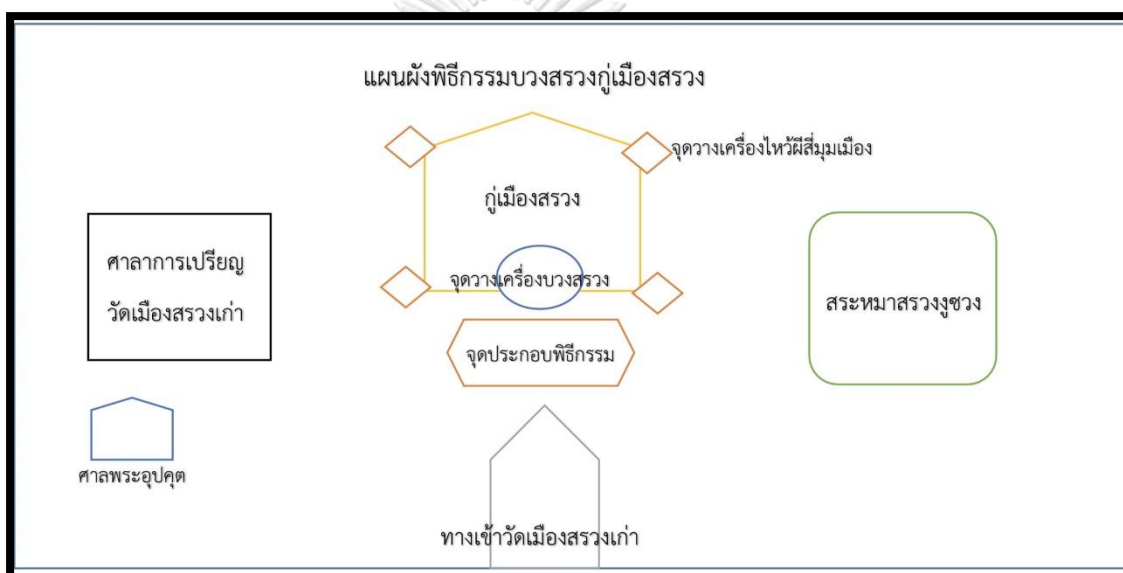

ภาพที่ 28 ชาวอำเภอเมืองสรวงทำขันหมากเบ็งเพื่อใช้ในพิธีบวงสรวง

¹⁵ “ทุ่งเมืองสรวง” เป็นโบราณสถานประเภทสิ่งก่อสร้างเดี่ยวแบบเจดีย์ แสดงถึงการใช้งานในพื้นที่ต่อเนื่องมาตั้งแต่ชุมชนสมัยก่อนประวัติศาสตร์ – วัฒนธรรมเขมร ในช่วงราวพุทธศตวรรษที่ 16 -18 (สำนักศิลปากรที่ 10 ร้อยเอ็ด) กลุ่มคนในอำเภอเมืองสรวงเชื่อว่าเป็นใจเมืองของเมืองเก่าคือเมืองขวางขันชะบุรี บริเวณทุ่งมีรูปปั้นสิ่งทึโบราณส่วนอก เชื่อว่าเป็น “หมาสรวง” ด้านข้างทุ่งมีสระน้ำหรือบาราย พื้นดินบริเวณทุ่งเมืองสรวงมีสีแดงเชื่อว่ามาจากเลือดงูชวงหมาสรวง

ภาพที่ 29 เครื่องประกอบพิธีกรรมไหว้ผีสี่มุมเมือง

ภาพที่ 30 แผนผังพิธีกรรมบวงสรวงกุเมืองสรวง

วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 เวลาประมาณ 06.00 น. – 07.00น. คณะผู้จัดงาน ประกอบด้วย เจ้าหน้าที่เทศบาลตำบลเมืองสรวง และผู้จัดเตรียมเครื่องบวงสรวง จะเริ่มจัดวางเครื่องบวงสรวงกุเมืองสรวง ได้แก่ ศาสดราวุธ ชั้นหมากเบ็ง บั้งไฟ 5 บั้งที่มาจาก 5 ตำบลของอำเภอเมืองสรวง หมากพลู ยามวน เหล้า น้ำมะพร้าว ผลไม้ อาหารคาวหวาน และบายศรี

ภาพที่ 31 เครื่องประกอบพิธีกรรมบวงสรวงภูเมืองสรวง

ภาพที่ 32 เครื่องประกอบพิธีกรรมบวงสรวงภูเมืองสรวง

ก่อนเริ่มพิธีกรรมบวงสรวง จะมีพิธีบอกกล่าวศาลบริเวณหน้าวัด และบอกกล่าวพระอุปคุตเพื่อให้พิธีกรรมบวงสรวงสำเร็จลุล่วงไปด้วยดี

เวลาประมาณ 08.00 น. ผู้เข้าร่วมคือประชาชนในอำเภอเมืองสรวงและตัวแทนจากหน่วยงานราชการท้องถิ่น รวมตัวกันบริเวณหน้าภูเมืองสรวง อีกทั้งยังมีตัวแทนสิ่งศักดิ์สิทธิ์จากชุมชนต่าง ๆ ซึ่งมีลำดับความสำคัญต่างกัน คือ ตัวแทนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สำคัญที่สุดคือมเหศักดิ์จากบ้านเมืองสรวงใหญ่ที่ถือเป็นบ้านหลัก นอกจากนี้จะเป็นขะจ้ำแทนสิ่งศักดิ์สิทธิ์จากบ้านอื่น ๆ ที่แตกบ้านไปจากบ้านเมืองสรวงใหญ่

ภาพที่ 33 ผู้นำประกอบพิธีและตัวแทนองค์กรปกครองส่วนท้องถิ่นหน้าคูเมืองสรวง

จากนั้นประธานในพิธีคือนายอำเภอเมืองสรวง (ประธานในพิธีบางปีคือผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ด หรือรองผู้ว่าราชการจังหวัดร้อยเอ็ด) กล่าวเปิดงาน เสร็จแล้วผู้นำประกอบพิธีกรรม ซึ่งเป็นหมอปราหมณ์จะนำประธานในพิธี ตัวแทนเทศักดิ์ ตัวแทนชะง้าแต่ละชุมชน และผู้เข้าร่วมงานกล่าวคำบวงสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่กล่าวถึงเทวดาต่าง ๆ และกล่าวถึง ตัวละครจากเรื่องคันทนาม ในเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นบริเวณคูเมืองสรวง คือเหตุการณ์คันทนามปราบหมาสรวงงูชวงหรือที่ชาวอำเภอเมืองสรวงรับรู้ในฐานะ “ตำนานหมาสรวงงูชวง” จากนั้นเป็นการจุดบั้งไฟเสี่ยงทาย มีที่มาจากตอนท้ายของตำนานหมาสรวงงูชวง ที่ต้องจุดบั้งไฟขอให้แกนสรวงงูชวงมาให้น้ำ เป็นบั้งไฟจาก 5 ตำบลของอำเภอเมืองสรวง บั้งไฟแต่ละบั้งจะจุดเพื่อเสี่ยงทายเรื่องต่าง ๆ ตามแต่ละตำบล ได้แก่ เสี่ยงทายเรื่องข้าวปลาอาหาร เสี่ยงทายเรื่องฟ้าฝน เสี่ยงทายเรื่องสุขภาพ เสี่ยงทายเรื่องการเดินทาง และเสี่ยงทายเรื่องความอยู่เย็นเป็นสุข ถ้าหากจุดแล้วบั้งไฟขึ้นสูงจะเป็นเรื่องดี แต่ถ้าบั้งไฟแตกจะเกิดอาเพศ

ภาพที่ 34 การจุดบั้งไฟเสียงทาย

หลังจากจุดบั้งไฟเสียงทายแล้วจะเป็นการการรำวงสรวง โดยเพลงที่ใช้รำวงสรวง คือเพลง “สาวเมืองสรวง” ซึ่งกล่าวถึงความเป็นมาของอำเภอเมืองสรวง เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม ตอนคันทนามปราบหมาสรวงงูชวง นางรำที่รำวงสรวงมีจำนวน 101 คน เป็นตัวแทนของตำบลต่าง ๆ

ภาพที่ 35 การรำวงสรวงโดยนางรำจาก 5 ตำบลในอำเภอเมืองสรวง

พิธีสุดท้ายคือการสรงน้ำกุมเมืองสรวงด้วยน้ำผสมขมิ้นหรือน้ำอบ โรยด้วยดอกจำปา ประธานในพิธีน้ำสรงน้ำกุมโดยวนซ่ายรอบกุมเมืองสรวงที่ประกอบไปด้วยซากกุม ไทใส่กระดุกโบราณ

และรูปปั้นหมาสรวง (งูขวง) ส่วนนอก จากนั้นเวลาประมาณ 11.30 น. จะเป็นการลาเครื่องบวงสรวง เป็นอันเสร็จพิธีกรรมบวงสรวงกู่เมืองสรวงหรือประเพณีบุญชาวเมือง

ภาพที่ 36 นายอำเภอเมืองสรวงสรวงน้ำกู่เมืองสรวง

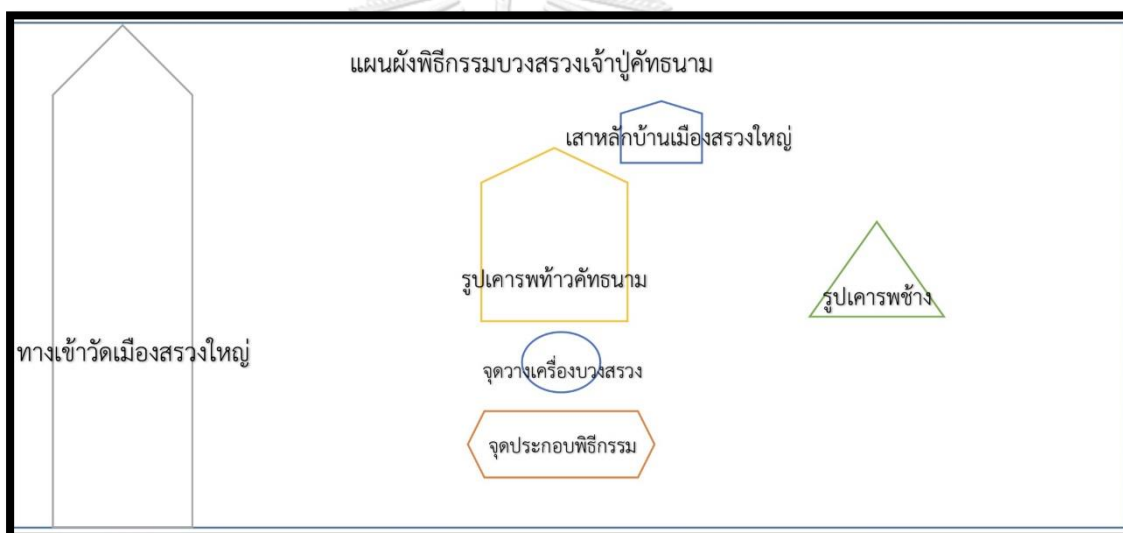
3.2.4 บุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คัทธนาม

ประเพณีบุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คัทธนามจัดขึ้นเพื่อตักบาตรทำบุญและบวงสรวง ท้าวคัทธนามในวันขึ้น 1 ค่ำ เดือน 7 บริเวณอนุสาวรีย์ท้าวคัทธนาม บ้านเมืองสรวงใหญ่ อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด โดยวัดบ้านเมืองสรวงใหญ่และชาวบ้านเมืองสรวงใหญ่

วันขึ้น 1 ค่ำ เดือน 7 เป็นฮีตเดือนเจ็ดหรือบุญซำฮะ แต่เดิมชาวบ้านเมืองสรวงใหญ่ จะมีพิธีทำบุญตักบาตรบริเวณเสาหลักบ้าน เพื่อความสิริมงคล ต่อมาในปี พ.ศ. 2557 ได้สร้างรูปเคารพท้าวคัทธนามขึ้นพร้อมกับซำงเผือก โดยพระครูสิริธรรมประโชติ เจ้าอาวาสวัดเมืองสรวงใหญ่ สร้างขึ้นด้วยพิธีเทวาทิเชก รูปเคารพดังกล่าวจึงถือเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์สำคัญในบริเวณหลักบ้านด้วยเช่นกัน จากการสร้างรูปเคารพจึงนำมาซึ่งพิธีกรรมบวงสรวงรูปเคารพท้าวคัทธนาม ซึ่งจัดร่วมกับพิธีทำบุญตักบาตรในบุญซำฮะ จนกลายมาเป็นประเพณีบุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คัทธนามมาจนถึงปัจจุบัน

ภาพที่ 37 ชาวบ้านเมืองสรองใหญ่นำขันหมากเบ็งมาถวายท้าวคัทธนาม

ภาพที่ 38 แผนผังพิธีกรรมบวงสรองเจ้าปู่คัทธนาม (ท้าวคัทธนาม)

บุญเบิกบ้านบวงสรองเจ้าปู่คัทธนามแบ่งออกเป็น 2 พิธีกรรม ได้แก่ พิธีกรรมทางพุทธ นั่นคือการเจริญพระพุทธรูปและตักบาตร เริ่มเวลาประมาณ 06.30 น. และพิธีกรรมบวงสรองท้าวคัทธนาม ซึ่งจะเริ่มขึ้นหลังจากพิธีกรรมทางพุทธเสร็จสิ้น ผู้วิจัยพบว่าพิธีกรรมบวงสรองเจ้าปู่คัทธนามหรือพิธีกรรมบวงสรองรูปเคารพท้าวคัทธนามมีรายละเอียดของพิธีกรรมดังต่อไปนี้

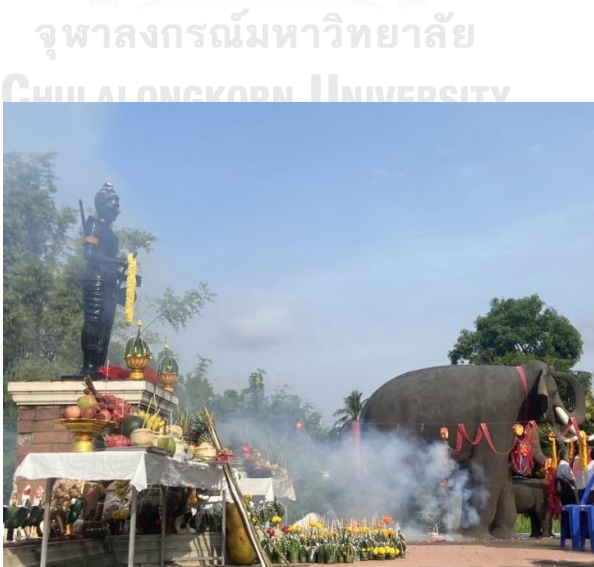
เวลาประมาณ 06.00 น. ชาวบ้านเมืองสรองใหญ่จะนำเครื่องประกอบพิธีกรรมบวงสรองเจ้าปู่คัทธนามมาวางไว้บริเวณหน้ารูปเคารพท้าวคัทธนาม เครื่องประกอบพิธีกรรม ได้แก่ ขันหมากเบ็งใหญ่ 1 คู่และขันหมากเบ็งของแต่ละหลังคาเรือน น้ำมะพร้าว น้ำหวาน ผลไม้ และประทัด

ภาพที่ 39 ผู้นำประกอบพิธีนำกล่าวบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์

เวลาประมาณ 07.30 น. ผู้นำประกอบพิธีคือ นายพรมมา กันสา นำประธานในพิธี ซึ่งเป็นสมาชิกองค์การบริหารส่วนจังหวัดร้อยเอ็ด มहेสั๊ก ขะจำ และนางเทียมซึ่งเป็นตัวแทนของสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในชุมชน ชาวบ้านเมืองสรวง และชาวบ้านจากหมู่บ้านใกล้เคียง พร้อมกันหน้ารูปเคารพท้าวคัทธนาม ผู้ร่วมพิธีแต่งกายด้วยชุดสีขาวเป็นหลัก

จากนั้นประธานในพิธีจุดธูป 16 ดอก ผู้นำในพิธีนำกล่าวอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ บทที่ใช้เป็นตัวบทเดียวกันกับตัวบทที่ใช้บวงสรวงภูเมืองสรวง โดยตัวบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์จะกล่าวถึงตัวละครที่อยู่ในเหตุการณ์คันทนามปราบหมาสรวงงูชวง จากนั้นประธานในพิธีคล้องมาลัยที่รูปเคารพท้าวคัทธนาม เสาหลักบ้าน และรูปเคารพข้างตามลำดับ ต่อด้วยการจุดประทัด และรำบวงสรวงจากนักเรียนโรงเรียนเมืองสรวงวิทยา เป็นอันเสร็จพิธี

ภาพที่ 40 การจุดประทัดถวายท้าวคัทธนาม

จากประเพณีที่ข้างต้นพบว่า พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนามไม่ได้สร้างขึ้นใหม่เสียทีเดียว หากแต่ยังมี “ราก” ที่มาจากประเพณีพิธีกรรมเดิม เช่น การสร่งน้ำกุ่มคັນธนามที่จัดในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 เป็นฮีตเดือนห้า การนำขันธ์ห้าและขันหมากเบ็งมาไหว้กุ่มเมืองสรวงในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 ในซึ่งในวันเดียวกันจะมีการสร่งกุ่มหรือการรดน้ำกุ่ม การทำบุญตักบาตรบริเวณเสาหลักบ้านในวันขึ้น 1 ค่ำ เดือน 7 ซึ่งเป็นบุญชำระ ล้วนมาจากฮีตสิบสอง ส่วนการนำดอกไม้และอาหารคาวหวานมาไหว้ธาตุไม้สี่ดาทุกวันพระ การนำดอกจำปา ไก่ต้ม และเหล้าขาว ไปไหว้รูปเคารพทั่วคັນธนามและฮ้านเจ้านายที่แต่เดิมเป็นลักษณะคล้ายศาลเพียงตา นั้นก็เป็นลักษณะของการไหว้ผิอารักษ์ในชุมชนอีสาน

“ฮีตสิบสอง” คือจารีตหรือประเพณีสำคัญในวัฒนธรรมลาวอีสานที่ประชาชนร่วมกันทำบุญหรือเป็นงานเทศกาลประจำเดือนต่าง ๆ ตลอดปี ประเพณีเหล่านี้บางอย่างก็เป็นของพราหมณ์ บางอย่างก็เป็นของพุทธ (สิริวัฒน์ คำวันสา, 2523: 7) ฮีตสิบสองประกอบด้วยเดือนอ้ายบุญเข้ากรรม เดือนยี่บุญคูณลาน เดือนสามบุญข้าวจี เดือนสี่บุญพะเหวด เดือนห้าบุญสงกรานต์หรือบุญฮุดสร่ง เดือนหกบุญบั้งไฟ เดือนเจ็ดบุญชำระ เดือนแปดบุญเข้าพรรษา เดือนเก้าบุญข้าวประดับดิน เดือนสิบบุญข้าวสาก เดือนสิบเอ็ดบุญออกพรรษา และเดือนสิบสองบุญกฐิน ฮีตสิบสองยังเป็น “ทุนทางวัฒนธรรม” ที่สำคัญในบริบทการท่องเที่ยว เนื่องจากมีการ “ชู” บางประเพณีให้กลายเป็นประเพณีประจำจังหวัดในภาคอีสาน เช่น จังหวัดยโสธรชูบุญบั้งไฟ จังหวัดร้อยเอ็ดชูบุญพะเหวด

จากประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนามก็พบว่าบางประเพณีที่เป็นฮีตสิบสองที่มีการสร้างสรรค์พัฒนาในปัจจุบัน ได้แก่ บุญสร่งกุ่มบูชาท้าวคັນธนามและบุญชาวเมืองที่เป็นฮีตสงกรานต์ในเดือนห้า และบุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คันทนามที่เป็นบุญชำระในเดือนเจ็ด

บุญสร่งกุ่มบูชาท้าวคັນธนามและบุญชาวเมืองจัดในฮีตสงกรานต์ เป็นพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับ “การฮุดและการสร่ง” ซึ่งพบได้ในชุมชนอีสานทั่วไปก็จริง ทว่าประเพณีทั้งสองมีจุดร่วมกันที่พิเศษกว่าชุมชนทั่วไปคือ การสิ่งปลูกสร้างที่เรียกว่า “กุ่ม” หรืออโรคยาศาล ซึ่งพบได้ในชุมชนอีสานบางชุมชน ปัจจุบันสิ่งปลูกสร้างนี้มีบทบาทเปลี่ยนไปจากเดิม จากศาสนสถานประจำโรงพยาบาลกลายเป็นพุทธสถานหรือศาลผิบรรพบุรุษที่มีการฟื้นฟูและปรับเปลี่ยนบทบาทให้เข้ากับระบบความเชื่อของคนอีสานในพื้นที่ (วิโรจน์ ชิวาสุขถาวร และ อรศิริ ปาณินท์, 2558: 61) “การสร่งกุ่ม” จึงสะท้อนให้เห็นถึงความเชื่อของคนในชุมชนอีสานที่มีต่อกุ่มในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำชุมชนผ่านการสร่งน้ำในบุญสงกรานต์

นอกจากนี้บางประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนามยังมีรากมาจากการไหว้
 ฝื่อารักษ์ในชุมชนอีสาน ศิราพร ณ ถลาง (2555: 53) กล่าวว่า ชนชาติไทล้วนมีความเชื่อดั้งเดิม
 เกี่ยวกับฝื่อารักษ์ คือสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่คุ้มครองปกป้องดูแลชีวิตต่าง ๆ ในเขตปริมณฑล (territory)
 ที่อยู่ในความรับผิดชอบ คนไทยกลุ่มต่าง ๆ มีความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับฝื่อารักษ์ ทั้งอารักษ์บ้าน
 และอารักษ์เมือง มีการสร้างบ้านหรือขอให้ฝื่อารักษ์อยู่และเพื่อไปเช่นสรวงบูชา ลักษณะดังกล่าว
 สอดคล้องกับการไหว้ “ฮ่านเจ้านาย” หรือศาลที่เป็นที่อยู่ของท้าวคັນธนามในบ้านกู่คັນธนาม
 นอกจากนี้ยังสอดคล้องกับการไหว้ “ธาตุไม้สีดา” ที่เป็นที่อยู่ของนางสีดาในบ้านด่าน ทั้งสองพิธีกรรม
 มีมาก่อนการเกิดพิธีกรรมบวงสรวงในปัจจุบัน ลักษณะของพิธีกรรมดังกล่าวสะท้อนถึงการนับถือ
 ตัวละครจากเรื่องคັນธนาม ทั้งตัวละครคັນธนามและตัวละครนางสีดาในฐานะ “ฝื่อารักษ์” ที่มีบทบาท
 ในการปกป้องรักษาชุมชน ทั้งพื้นที่และผู้คน อีกทั้งบางตัวละครยังมีการผนวกรวมความเชื่อระหว่าง
 ฝื่อารักษ์และผีวิรบุรุษเข้าด้วยกันดังที่ ศิราพร ณ ถลาง (2555: 57) ได้กล่าวว่า ในบางกรณีอาจมี
 การผนวกรวมฝื่อารักษ์ ผีบรรพบุรุษ และผีวิรบุรุษ เข้าด้วยกัน อารักษ์ที่เป็นตัวละครจากเรื่อง
 คັນธนามจึงมีบทบาททั้งในตัวบทและความเชื่อที่ปรากฏในพิธีกรรมร่วมสมัย

3.3 ลักษณะและความหมายของเรื่องคັນธนามที่ปรากฏในพิธีกรรม

จากประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนามในชุมชนอีสาน ผู้วิจัยพบว่าทั้ง 4 ประเพณี
 พิธีกรรมหลัก นำเรื่องคັນธนามไปใช้เป็นรูปเคารพในพิธีกรรม ที่มีทั้งการสร้างรูปเคารพและการใช้
 วัตถุสัญลักษณ์แทนตัวละครและเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับชุมชนนั้น ๆ นอกจากนี้ยังมีการนำไปใช้
 เป็นเครื่องประกอบพิธีกรรมที่มีความหมายเกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนามและเกี่ยวข้องกับความเชื่อ
 ในชุมชน มีอนุภาคและเหตุการณ์แตกต่างกันออกไปตามสำนวนที่เกี่ยวข้องกับชุมชนนั้น ๆ ดังตาราง
 ต่อไปนี้

ตารางที่ 12 การนำอนุภาคและเหตุการณ์จากเรื่องคັນธนามไปใช้ประกอบพิธีกรรม

ชุมชนอีสานที่มีภูมินาม เกี่ยวข้องกับ เรื่องคັນธนาม	เหตุการณ์ จากเรื่องคັນธนาม	ประเพณีพิธีกรรม ที่เกี่ยวข้องกับ เรื่องคັນธนาม	อนุภาคและเหตุการณ์ ที่ถูกนำไปใช้ประกอบ พิธีกรรม
บ้านด่าน อ. ราษีไศล จ.ศรีสะเกษ	- ตอนคັນธนามช่วยนางสีดา - ตอนคັນธนามสร้างพระธาตุ แต่นางสีดาผู้เป็นแม่	ประเพณีบวงสรวง พระธาตุสีดา	- ตัวละครนางสีดา และช่าง - เหตุการณ์คັນธนาม สร้างพระธาตุแต่นางสีดา

บ้านคู่คั่นธนาม อำเภอโพธาราย จังหวัดร้อยเอ็ด	- ตอนคั่นธนามพบสหาย - ตอนคั่นธนามปราบจันายไม้ - ตอนคั่นธนามช่วยนางสีดา	บุญสร่งกู่ บุชาท้าวคั่นธนาม	- ตัวละครท้าวคั่นธนาม - เหตุการณ์คั่นธนาม ปราบจันายไม้ - เหตุการณ์คั่นธนาม ปราบยักษ์
อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด	ตอนคั่นธนามปราบงูชวง หมาสรวง	- บุญชาวเมือง - บุญเบิกบ้าน บวงสรวง เจ้าปู่คั่นธนาม	- ตัวละครท้าวคั่นธนาม, หมาสรวงงูชวง, นางคำทอง, นางคำสิง, ท้าวไผ่ร้อยกอ, ท้าวเกวียนร้อยเล่ม - เหตุการณ์งูชวงให้น้ำฝน

ความแตกต่างของอนุภาคและเหตุการณ์ที่ถูกลำนำไปใช้แสดงให้เห็นความโดดเด่นและความหมายของอนุภาคนั้น ๆ ที่มีต่อชุมชนอีสาน เช่น อนุภาคตัวละครนางสีดาที่ปรากฏเฉพาะพิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสีดา อนุภาคตัวละครจันายไม้ที่ปรากฏเฉพาะพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคั่นธนาม อนุภาคหมาสรวงงูชวงที่ปรากฏในพิธีกรรมบวงสรวงกู่เมืองสรวงและบวงสรวงเจ้าปู่คั่นธนาม

ผู้วิจัยพบว่าอนุภาคและเหตุการณ์จากเรื่องคั่นธนามในชุมชนอีสานที่มีพิธีกรรมเกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าว ถูกลำนำไปใช้ประกอบพิธีกรรม 3 ลักษณะ ได้แก่ รูปเคารพ เครื่องประกอบพิธีกรรม และบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์

ตารางที่ 13 ลักษณะของเรื่องคั่นธนามที่ปรากฏในพิธีกรรม

ประเพณีพิธีกรรม ที่เกี่ยวข้องกับ เรื่องคั่นธนาม	รูปเคารพในพิธีกรรม	เครื่องประกอบ พิธีกรรม	บทอัญเชิญ สิ่งศักดิ์สิทธิ์
1. ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสีดา	√	√	-
2. บุญสร่งกู่บุชาท้าวคั่นธนาม	√	√	√
3. บุญชาวเมือง	√	√	√
4. บุญเบิกบ้านบวงสรวง เจ้าปู่คั่นธนาม	√	√	√

จากตารางจะเห็นว่าทั้ง 4 พิธีกรรมนำเรื่องคั่นธนามมาใช้เป็นรูปเคารพในพิธีกรรม เครื่องประกอบพิธีกรรม และบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ มี 3 พิธีกรรมที่นำเรื่องคั่นธนามมาใช้ ทั้ง 3 ลักษณะ คือ บุญสร่งกู่บุชาท้าวคั่นธนาม บุญชาวเมือง และบุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คั่นธนาม

ในขณะที่ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสีกาน้ำเรื่องคันทันนามมาใช้ 2 ลักษณะ คือนำไปใช้เป็นรูปเคารพในพิธีกรรมและนำไปใช้เป็นเครื่องประกอบพิธีกรรม ลักษณะของการนำเรื่องคันทันนามไปใช้ในพิธีกรรมถึงแม้จะมีลักษณะเดียวกัน แต่ก็มีความหมายและความเชื่อที่แตกต่างกันออกในแต่ละชุมชน

3.3.1 รูปเคารพในพิธีกรรม

การนำรูปเคารพที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทันนามไปใช้ในพิธีกรรมพบทั้ง 4 พิธีกรรมปรากฏในลักษณะของรูปปั้นตัวละคร และวัตถุสัญลักษณ์แทนตัวละครหรือเหตุการณ์ในเรื่อง ดังนี้

ตารางที่ 14 รูปเคารพและวัตถุสัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทันนามในพิธีกรรม

ประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทันนาม ในชุมชนอีสาน	รูปเคารพ/วัตถุสัญลักษณ์แทนตัวละคร และเหตุการณ์ในเรื่องคันทันนาม
1. ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสีกาน้ำ	ธาตุไม้สีกาน้ำและพระธาตุสีกาน้ำ, รูปเคารพช้าง
2. บุญสงฆ์บูชาท้าวคันทันนาม	รูปเคารพท้าวคันทันนาม
3. บุญชาวเมือง	กุ่มเมืองสรวง, รูปเคารพพม่าสรวงงูชวง
4. บุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คันทันนาม	รูปเคารพท้าวคันทันนาม, รูปเคารพช้าง

3.3.1.1 รูปเคารพที่เป็นรูปปั้นตัวละครเรื่องคันทันนามในพิธีกรรมปรากฏในพิธีกรรมบุญสงฆ์บูชาท้าวคันทันนาม บุญชาวเมือง และบุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คันทันนาม ทั้งสามพิธีกรรมมีรูปเคารพที่เป็นรูปปั้นตัวละครจากเรื่องคันทันนามได้แก่ รูปเคารพคันทันนาม รูปเคารพช้าง และรูปเคารพพม่าสรวงงูชวง รูปเคารพดังกล่าวมีลักษณะและความหมายในพิธีกรรมในชุมชนอีสาน ดังนี้

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย

3.3.1.1.1 รูปเคารพคันทันนามปรากฏในพิธีกรรม 2 พิธีกรรม คือ บุญสงฆ์

บูชาท้าวคันทันนามและบุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คันทันนาม ทั้งสองพิธีกรรมมีจุดบวงสรวงหลักคือรูปเคารพคันทันนาม “รูปเคารพท้าวคันทันนาม¹⁶” ในบุญสงฆ์บูชาท้าวคันทันนาม บ้านกุ่มคันทันนาม อำเภอโพธาราย จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นรูปเคารพที่สร้างขึ้นเมื่อ ปี พ.ศ. 2525 ช้างศาลท้าวคันทันนามที่แต่เดิมเรียกว่าฮ้านเจ้านาย รูปแบบการสร้างมาจากความฝันของนางกลม ด่านสมัคร ผู้เป็นนางเทียมท้าวคันทันนาม รูปเคารพดังกล่าวมีลักษณะเป็นบุรุษร่างใหญ่ผิวสีดำทั้งตัว เกลาผมไว้มวยผมกลาง

¹⁶ คนในชุมชนบ้านกุ่มคันทันนามเรียกชื่อตัวละครออกจากเรื่องคันทันนามว่า “ท้าวคันทันนาม” ตามสำนวนมุขปาฐะที่รับรู้และเล่ากันในบ้านกุ่มคันทันนาม อำเภอโพธาราย จังหวัดร้อยเอ็ด ชื่อดังกล่าวจึงเป็นชื่อของรูปเคารพชื่อของศาล ชื่อชุมชน ชื่อป่าชุมชน ชื่อของอโรคยาศาลในชุมชน และเป็นชื่อที่ปรากฏในประเพณีพิธีกรรมในชุมชนคือบุญสงฆ์บูชาท้าวคันทันนามอีกด้วย

ศิระ สวมเสื้อแขนสั้นอย่างทหารโบราณ สะพายดาบขันชัยศรี ถือน้ำเต้าวิเศษและไม่เท่ากกชี้ตาย ปลายชี้เป็น สวมผ้าถุงจับเป็นโจงกระเบน ไม่สวมรองเท้าแต่ประดับพาดูร์ดและกำไรข้อเท้า ลักษณะของรูปเคารพท้าวคันธนาม บ้านกู่คันธนามแตกต่างจาก “รูปเคารพท้าวคัทธนาม¹⁷” ที่บริเวณหน้าวัดเมืองสรวงใหญ่ที่สร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2557 โดยพระครูศิริธรรมประโชติ เจ้าอาวาส วัดเมืองสรวงใหญ่ บุญชู ภูศรี¹⁸ (2560) วิเคราะห์ว่ารูปเคารพท้าวคัทธนามได้รับรูปแบบการปั้น มาจากท้าวคันธนาม บ้านกู่คันธนาม แต่มีลักษณะภายนอกที่ต่างออกไป เช่น การเกล้าผมจะเกล้า เล็กกว่า อารูวิเศษมีเท่ากันแต่รูปเคารพท้าวคัทธนามหน้าวัดเมืองสรวงจะมีพระขันชัยแก้วยาวกว่า และรูปเคารพท้าวคัทธนามสวมฉลองพระบาทเชิงงอนในขณะที่รูปเคารพท้าวคันธนามปั้นเท้าเปล่า เป็นต้น อย่างไรก็ตามการวิเคราะห์ของบุญชู ภูศรี แสดงให้เห็นว่าการสร้างรูปเคารพท้าวคัทธนามบริเวณ วัดเมืองสรวงได้รูปแบบการสร้างมาจากรูปเคารพท้าวคันธนาม บ้านกู่คันธนาม ทั้งกายแต่ต่างกาย และของวิเศษ ได้แก่ ดาบวิเศษ น้ำเต้าวิเศษ และไม้เท้าวิเศษหรือไม้เท้ากกชี้ตายปลายชี้เป็น ดังนั้นการรับรู้ลักษณะของตัวละครเอกคันธนามของทั้งสองชุมชนจึงอยู่ในลักษณะคล้ายกัน ทั้งรูปลักษณ์และของวิเศษของตัวละครเอกซึ่งก็เป็นอนุภาคที่ปรากฏในสำนวนเรื่องคันธนาม ทั้งสำนวนลายลักษณ์และสำนวนมุขปาฐะทั้งสิ้น ดังนั้นจะเห็นได้ว่ารูปเคารพตัวละครคันธนามสร้าง จากความเชื่อคือความฝันของนางเทียมหรือคนทรง กลายเป็นต้นแบบของการสร้างรูปเคารพ ท้าวคัทธนามของอีกชุมชน มีรูปลักษณ์และอนุภาคของวิเศษติดตัวเหมือนกับเรื่องคันธนามที่ปรากฏ ในชุมชนอีสานนั่นเอง

รูปเคารพท้าวคันธนาม บ้านกู่คันธนาม และรูปเคารพท้าวคัทธนาม บริเวณหน้าวัดเมืองสรวงใหญ่ ถือว่าเป็นจุดบวงสรวงหลักของทั้งสองประเพณีพิธีกรรม กล่าวคือ บุญสงฆ์บูชาท้าวคันธนามจะเริ่มด้วยพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันธนามและบริวารก่อนจะไปบวงสรวงกู่ ทั้งพิธีกรรมอื่น ๆ เช่น ลำผีฟ้าและตบปั้นทนายจะประกอบขึ้นบริเวณหน้าศาลท้าวคันธนามทั้งสิ้น นอกจากนี้ บุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คัทธนาม บ้านเมืองสรวงใหญ่ ยังเป็นการบวงสรวงบริเวณ

¹⁷ คนในอำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ดเรียกชื่อตัวละครเอกจากเรื่องคันธนามว่า “ท้าวคัทธนาม” ตามสำนวนมุขปาฐะที่เรียกว่า “ตำนานหมาสรวงงูชวง” ซึ่งเป็นสำนวนที่มีบางอนุภาคปรากฏในเฉพาะอำเภอเมืองสรวงเท่านั้น ชื่อท้าวคัทธนามนอกจากจะปรากฏในรูปเคารพและในประเพณีพิธีกรรมบุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คัทธนามบริเวณหน้าวัดเมืองสรวงใหญ่แล้ว ยังปรากฏในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในประเพณีบุญชาวเมืองซึ่งเป็นประเพณีสำคัญของอำเภอเมืองสรวงอีกด้วย

¹⁸ ดูเพิ่มเติมในบทความเรื่อง การประกอบสร้างและพลวัตประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจากภายใน : กรณีอำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด ของ บุญชู ภูศรี (2560 หน้า 25 - 26)

หน้ารูปเคารพท้าวคัทธนามเพียงจุดเดียวแต่มีการผูกผ้าและคล้องมาลัย 3 จุด ได้แก่ รูปเคารพท้าวคัทธนาม ศาลหลักบ้าน และข้างเผือก ตามลำดับ รูปเคารพตัวละครคันทนามที่ปรากฏในสองประเพณีพิธีกรรมสะท้อนให้เห็นความสำคัญของตัวละครคันทนามในพิธีกรรม นั่นคือการมีพิธีกรรมบวงสรวงรูปเคารพโดยเฉพาะ ถือเป็นพิธีกรรมหลักของประเพณีพิธีกรรมดังกล่าว พิธีกรรมบวงสรวงรูปเคารพตัวละครคันทนามโดยเฉพาะอย่างยิ่งความเชื่อเกี่ยวกับท้าวคันทนามบ้านกุดคันทนาม ยังนำพาผู้คนที่มีความเชื่อในต่างชุมชน ต่างอำเภอ และต่างจังหวัด ให้มาเข้าร่วมพิธีกรรมด้วยการนำสิ่งของหรือการนำมหรสพมาแก้บนอีกด้วย

3.3.1.1.2 รูปเคารพข้างปรากฏในพิธีกรรมบุญเบิกบ้านบวงสรวง

เจ้าปู่คัทธนาม จัดขึ้นบริเวณหน้าวัดเมืองสรวงใหญ่ อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด ลักษณะของรูปเคารพเป็นข้างเผือกที่สร้างขึ้นพร้อมกับรูปเคารพท้าวคัทธนาม เมื่อปี พ.ศ. 2557 เดิมมี 1 ข้าง ปัจจุบันพบว่ามี 3 ข้าง จากคำสัมภาษณ์ของพระครูศิริธรรมประโชติ (สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2564) พบว่าเหตุของการสร้างข้างเผือกคู่กับรูปเคารพท้าวคัทธนามเพราะว่าต้องการให้ผู้ที่สัญจรผ่านไปมาบริเวณหน้าวัดเมืองสรวงใหญ่ทราบว่ารูปเคารพบุรุษหน้าวัดเป็นรูปเคารพท้าวคัทธนาม การสร้างรูปเคารพตัวละครคันทนามคู่กับข้างเผือกดังกล่าวสัมพันธ์กับอนุภาคหลักของเรื่องคันทนามคือการกำเนิดจากรอยเท้าข้างและสัมพันธ์กับใจความสำคัญของเรื่อง คือการออกตามหาบิดาเพื่อทดแทนคุณอันเป็นลักษณะของความกตัญญูของตัวละครคันทนาม ในประเพณีพิธีกรรมดังกล่าวไม่ได้มีพิธีกรรมบวงสรวงบริเวณรูปเคารพแต่มีการผูกผ้าและนำพวงมาลัยไปคล้องเป็นลำดับสุดท้ายก่อนจะเสร็จสิ้นพิธีกรรม รูปเคารพข้างเผือกที่ปรากฏในพิธีกรรมจึงมีหน้าที่แสดงให้เห็นที่มาของรูปเคารพท้าวคัทธนามซึ่งเป็นจุดหลักของการประกอบพิธีกรรม รูปเคารพข้างเผือกยังปรากฏในพิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสีดา บ้านด่าน อำเภอราษีไศล รูปเคารพข้างมี 2 ข้าง ตามที่มาของการสร้างกล่าวว่าเป็นข้างที่ปรากฏในพุทธประวัติ คือ ข้างปาฏิโมกข์และข้างเศวตกฤษณ แต่คนในบ้านตนเองก็มีความเชื่อว่าข้างมีความสำคัญในฐานะบิดาของคันทนาม เมื่อมีการประกอบพิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสีดาจึงได้นำเครื่องบวงสรวงมาตั้งไว้หน้ารูปเคารพข้างคู่ตนเอง

3.4.1.1.3 รูปเคารพหมาสรวงงูชวงปรากฏในประเพณีพิธีกรรม

บุญชาวเมือง อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด หมาสรวงงูชวงเป็นตัวละครปฏิบัติที่ปรากฏในเรื่องคันทนามสำนวนท้องถิ่น (ตำนานหมาสรวงงูชวง) จากการศึกษาของบุญชู ภูศรี (2560 : 28 - 29) พบว่ามีการตีความตัวละครหมาสรวงงูชวงออกเป็น 2 รูปแบบ คือ 1. หมาสรวงงูและงูชวงเป็นสัตว์อย่างละตัว 2. หมาสรวงงูชวงเป็นสัตว์ตัวเดียวกัน เมื่อนำผลการศึกษาดังกล่าวมาวิเคราะห์ร่วมกับ

คำสัมภาษณ์ของพระมหาสาคร สาคโร (สัมภาษณ์, 6 เมษายน 2564) เจ้าอาวาสวัดเมืองสรวงเก่า ทำให้เห็นว่าเหตุที่มีการตีความว่าตัวละครดังกล่าวเป็นสัตว์คนละตัวอาจจะเป็นเพราะแต่เดิมบริเวณทางลงสระน้ำหน้ากุเมืองสรวงมีบันไดที่ตกแต่งด้วยตัวนาคขอมและเชิงบันไดมีสิงห์ขอมยืนคู่กัน ชาวเมืองสรวงจึงเรียกว่านาคว่างซวงและเรียกสิงห์ว่าหมาสรวง อีกทั้งยังมีเรื่องเล่าว่าแต่เดิมใบสระน้ำมีรูปปั้นงูขมกลอยอยู่บนน้ำก่อนที่จะถูกขโมยไป เหลือไว้เพียงรูปปั้นสิงห์ส่วนหน้าอกลงมาทำอยู่บริเวณกุเมืองสรวง รูปปั้นสิงห์นั้นจึงนำมาสู่การตีความว่าหมาสรวงและงูขมกลอยเป็นสัตว์ตัวเดียวกัน เนื่องจากรูปปั้นสิงห์มีลักษณะเป็นสิงห์ขอมที่มีการปั้นให้หัวสิงห์มีลักษณะคล้ายหัวสิงห์โต รูปลักษณะของการปั้นหัวสิงห์โตจึงคล้ายกับงูที่แม่พังพาน ทำให้มีผู้ตีความว่าสัตว์ทั้งสองเป็นสัตว์ตัวเดียวกัน ปัจจุบันรูปเคารพหมาสรวงงูขมกลอยหรือหมาสรวงยังคงอยู่ที่บริเวณกุเมืองสรวง เป็นรูปเคารพที่ใช้ประกอบพิธีกรรมบวงสรวงและสงฆ์ในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 ของทุกปี

3.3.1.2 วัตถุประสงค์ลักษณะแทนตัวละครหรือเหตุการณ์จากเรื่องคันทนามที่ปรากฏ
ในพิธีกรรมพบว่ามี 2 พิธีกรรม คือ ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสี่ตาและบุญชาวเมือง วัตถุประสงค์ลักษณะดังกล่าว ได้แก่ พระธาตุสี่ตา ธาตุไม้สี่ตา และกุเมืองสรวง ซึ่งมีลักษณะต่างกันทั้งรูปลักษณะและความเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามดังนี้

3.3.1.2.1 พระธาตุสี่ตาและธาตุไม้สี่ตาแทนรูปเคารพของนางสี่ตา
ผู้มีบทบาทเป็นแม่ของคันทนามในเรื่องคันทนามสำนวนที่เกี่ยวข้องกับบ้านด่าน อำเภอราชธิสลา จังหวัดศรีสะเกษ แต่เดิมองค์พระธาตุมีลักษณะเป็นธาตุไม้ที่อยู่บริเวณป่าที่เรียกว่าโนนธาตุ ตั้งอยู่กลางชุมชนบ้านด่าน มีการกราบไหว้บูชาในทุกวันพระมาแต่เดิมโดยตระกูลของนางพันธุ์ แสงหลง โดยมีนางวัน ทองนาค ผู้เป็นยายได้ปฏิบัติมาก่อน (สุบรรณ พงศ์จันโอ, สัมภาษณ์, 10 พฤษภาคม 2565) ปัจจุบันมีการสร้างพระธาตุครอบบริเวณธาตุไม้องค์เดิม และนำธาตุไม้องค์เดิมมาจัดเก็บไว้ในศาลาที่สร้างขึ้นข้างพระธาตุองค์ใหม่

3.3.1.2.2 กุเมืองสรวงแทนเมืองที่เกิดเหตุการณ์คันทนามปราบงูขม-หมาสรวง ชาวอำเภอเมืองสรวงเชื่อว่าบริเวณกุเมืองสรวงคือใจกลางเมืองขวางขันชะบุรี ในเรื่องคันทนามสำนวนท้องถิ่น (ตำนานหมาสรวงงูขม) เป็นที่ที่คันทนามเดินทางมาปราบหมาสรวงงูขมและช่วยชูชีพชีวิตชาวเมือง กุเมืองสรวงจึงเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ของชาวเมืองสรวง และมีการประกอบพิธีกรรมบวงสรวง โดยใช้กุเมืองสรวงแทนสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของอำเภอซึ่งหมายรวมถึงตัวละครจากเรื่องคันทนามในเหตุการณ์คันทนามปราบงูขม ได้แก่ คันทนาม นางคำกอง (นางกองสี) หมาสรวงงูขม ชายไผ่ร้อยกอ และชายเกวียนร้อยเล่ม

การนำเรื่องคณธนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมด้วยลักษณะของรูปเคารพในพิธีกรรม แสดงให้เห็นวิถีคิดของการปรับตัวละครให้กลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของชุมชน กลายเป็นส่วนสำคัญ ในการประกอบพิธีกรรมต่าง ๆ ดังที่ได้กล่าวมา ได้แก่ รูปเคารพตัวละครคณธนาม รูปเคารพมหาสรวงงูชวง วัตถุสัญลักษณ์แทนตัวละครนางสีดา และวัตถุสัญลักษณ์แทนตัวละครและเหตุการณ์คณธนามปราบหมาสรวงงูชวง นอกจากนี้ยังมีรูปเคารพที่ช่วยเสริมให้เห็นที่มาของรูปเคารพหลักในพิธีกรรม คือ รูปเคารพช้าง นั่นเอง

3.3.2 เครื่องประกอบพิธีกรรม

การนำเรื่องคณธนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมในลักษณะเครื่องประกอบพิธีกรรม ปรากฏใน 4 ประเพณีพิธีกรรม ผู้วิจัยรวบรวมเครื่องประกอบพิธีกรรมดังกล่าวแล้วพบว่า การนำเรื่องคณธนามไปใช้เป็นเครื่องประกอบพิธีกรรมมีทั้งเหมือนและแตกต่างกันออกไปตามแต่ละพิธีกรรม แต่ความน่าสนใจคือถึงแม้บางพิธีกรรมจะนำไปใช้เป็นเครื่องประกอบพิธีกรรมในรูปแบบเดียวกัน แต่กลับตีความเครื่องประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวกับเรื่องคณธนามแตกต่างกันไป การวิเคราะห์ในประเด็นนี้ผู้วิจัยจะใช้รูปเคารพในพิธีกรรมเป็นที่ตั้งเพื่อแยกเครื่องประกอบพิธีกรรมออกไปตามรูปเคารพนั้น

อย่างที่ได้อธิบายไปในประเด็นก่อนหน้านี้ว่ารูปเคารพที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคณธนามในพิธีกรรมแบ่งออกเป็นรูปเคารพแทนตัวละครและวัตถุสัญลักษณ์และตัวละครหรือเหตุการณ์จากเรื่อง รูปเคารพดังกล่าวมีการใช้เครื่องประกอบพิธีกรรมที่มีความหมายเกี่ยวข้องกับเรื่องคณธนาม และเกี่ยวข้องกับลักษณะของรูปเคารพ ความหมายของเครื่องประกอบพิธีกรรมมาจากการสัมภาษณ์และสังเกตการณ์ในพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคณธนาม นอกจากนี้ยังมาจากการวิจัยที่วิเคราะห์สัญลักษณ์ในพิธีกรรมในชุมชนอีสานซึ่งมีการตีความเครื่องประกอบพิธีกรรมบางอย่างไว้ ในที่นี้ผู้วิจัยจึงได้นำมาวิเคราะห์ร่วมกัน

3.3.2.1 เครื่องประกอบพิธีกรรมที่ใช้กับรูปเคารพและวัตถุสัญลักษณ์ที่เกี่ยวข้องกับตัวละครคณธนาม มหาสรวงงูชวง นางค้ำกอง ชายไผ่ร้อยกอ และชายเกียนร้อยเล่ม

ปรากฏใน 3 พิธีกรรม ได้แก่ บุญสงฆ์บุชาทำวคณธนาม บุญชาวเมืองและบุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คัถนนาม ทั้งสองพิธีกรรมมีเครื่องประกอบพิธีกรรมเกี่ยวข้องกับเรื่องคณธนามทั้งเหมือนและแตกต่างกัน

ตารางที่ 15 ความหมายของเครื่องประกอบพิธีกรรมในพิธีกรรมบวงสรวงตัวละครคันทันนาม

พิธีกรรมที่มีรูปเคารพ และวัตถุสัญลักษณ์ตัวละคร คันทันนาม หมาสรวงงูชวง นางคำกอง ชายไผ่ร้อยกอ และชายเกวียนร้อยเล่ม	เครื่องประกอบพิธีกรรม	ความหมายในพิธีกรรม
พิธีกรรมบวงสรวงรูปเคารพ ท้าวคันทันนามในบุญสงรงกู๋ บูชาท้าวคันทันนาม	ขันหมากเบ็ง	คือพานพุ่มดอกไม้บูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ของกลุ่มคนลาว ¹⁹
	น้ำไต้ใบ (น้ำมะพร้าว)	คือน้ำบริสุทธ์เพื่อถวายพระโพธิสัตว์
	ดอกจำปา	แทนเมืองจำปาชั้นซึ่งเป็นเมืองของท้าว คันทันนามในสำนวนท้องถิ่นบ้านกุ่มคันทันนาม
	ผลไม้ 9 อย่าง	แทนอาหารที่คันทันนามบริโภคในป่า คันทันนาม
	น้ำขมิ้น	แทนน้ำหอมที่ใช้สรงท้าวคันทันนาม
	บั้งไฟ	แทนการขอฝนและความอุดมสมบูรณ์
พิธีกรรมบวงสรวงกุ่มเมืองสรวง ในบุญชาวเมือง	ขันหมากเบ็ง 1 คู่	คือพานพุ่มดอกไม้บูชาสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ของกลุ่มคนลาว
	ศาสตราวุธ	แทนดาบวิเศษ (พระขันชัยแก้ว) ของคันทันนาม
	น้ำไต้ใบ (น้ำมะพร้าว)	น้ำบริสุทธ์
	บั้งไฟ 5 บั้ง	มีที่มาจากตอนท้ายของตำนาน “หมาสรวงงูชวง” ที่ต้องจุดบั้งไฟขอให้ แกนส่งงูชวงมาให้ น้ำ เป็นบั้งไฟจาก 5 ตำบล ของอำเภอเมืองสรวง บั้งไฟ แต่ละบั้งจะจุดเพื่อเสี่ยงทายเรื่องต่าง ๆ ตามแต่ละตำบล ได้แก่ เสี่ยงทายเรื่องข้าว ปลาอาหาร เสี่ยงทายเรื่องฟ้าฝน เสี่ยงทายเรื่องสุขภาพ เสี่ยงทายเรื่อง การเดินทาง และเสี่ยงทายเรื่องความอยู่

¹⁹ อภิชาติ แสนโคตร (2563) กล่าวว่า “หมากเบ็ง หรือขันหมากเบ็งเป็นเครื่องสักการะของวัฒนธรรม
ล้านช้าง เดิมใช้บูชาในพระพุทธศาสนา” นอกจากนี้ วีระพงศ์ มีสถาน (2561) ยังให้ความหมายว่า ขันหมากเบ็ง
คือพานพุ่มดอกไม้ที่ใช้เป็นพานพุ่มบูชาในพิธีกรรม บูชาพระรัตนตรัย และบูชาวิญญูณบรรพบุรุษที่ล่วงลับไปแล้ว”
(สำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏเพชรบูรณ์, 2563 : 4 – 5)

เครื่องประกอบพิธีกรรมที่ใช้ในพิธีกรรมบวงสรวงรูปเคารพและวัตถุสัญลักษณ์ แทนตัวละครและเหตุการณ์จากเรื่องคันทนามกลุ่มสุดท้ายคือ น้ำขมื่น บั้งไฟ และประทัด เครื่องประกอบพิธีกรรมกลุ่มดังกล่าวมีความหมายในพิธีกรรมทั้งในการเปลี่ยนผ่านที่เห็นได้จากการจุดประทัดในบุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คันทนามเพื่อให้อาณาเขตของคันทนามปราบศัตรูและขจัดสิ่งชั่วร้ายออกไปในฮีตเดือนเจ็ดคือบุญชำระที่หมายถึงการชำระสิ่งที่ไม่ดีออกจากชุมชนก่อนที่จะเริ่มเข้าสู่ช่วงครึ่งหลังของรอบปี หรือการสรงน้ำขมื่นรูปเคารพท้าวคันทนามในบุญสงกรานต์ท้าวคันทนาม ในวันสงกรานต์ที่เป็นวันปีใหม่ เพื่อชำระร่างกายให้สะอาดก่อนเข้าสู่ปีใหม่ และความอุดมสมบูรณ์ที่สะท้อนได้จากการจุดบั้งไฟของทั้งสองพิธีกรรมคือ บุญสงกรานต์ท้าวคันทนาม และบุญชาวเมือง เพื่อขอฝนก่อนจะเริ่มฤดูกาลไถหว่าน โดยเฉพาะอย่างยิ่งการจุดบั้งไฟในบุญชาวเมืองที่มีจำนวน 5 บั้ง ตามจำนวนตำบลของอำเภอเมืองสรวงเพื่อเสี่ยงทายความอุดมสมบูรณ์ในด้านต่าง ๆ ได้แก่ ด้านฟ้าฝน ด้านข้าวปลาอาหาร ด้านสุขภาพ ด้านการเดินทาง และด้านความอยู่เย็นเป็นสุขของชาวเมืองสรวง

3.3.2.2 เครื่องประกอบพิธีกรรมที่ใช้กับรูปเคารพช้าง

พบว่า มี กล้วย อ้อย และขันหมากเบ็ง ปรากฏในพิธีกรรมบวงสรวง พระธาตุสีดา เพราะเชื่อว่ารูปเคารพช้างคู่บริเวณทางเข้าพระธาตุสีดาเป็นช้างที่อยู่ในเรื่องคันทนาม ซึ่งเป็นบิดาของคันทนาม การใช้กล้วยและอ้อยเป็นเครื่องประกอบพิธีกรรมสัมพันธ์กับอาหารที่ใช้เลี้ยงช้างทั่วไป แต่ทว่าการใช้ขันหมากเบ็งมาเป็นเครื่องประกอบพิธีกรรมสำหรับช้าง แสดงให้เห็นว่ารูปเคารพช้างดังกล่าวมีความสำคัญเนื่องจากอยู่ในบริเวณพระธาตุสีดาที่ถือว่าเป็นสถานที่ศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านด่านด้วยเช่นกัน

3.3.2.3 เครื่องประกอบพิธีกรรมที่ใช้กับวัตถุสัญลักษณ์ พระธาตุสีดา และธาตุไม้สีดา

ปรากฏในพิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสีดา ประกอบด้วยขันหมากเบ็ง ปลาหม่อมปลาสาว และต้นดอกไม้เงินซึ่งมีความหมายทั้งในทางพิธีกรรมและความหมายที่สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคนในชุมชนบ้านด่าน กล่าวคือการนำขันหมากเบ็งมาเป็นเครื่องประกอบพิธีกรรมทำให้เห็นถึงการยกระดับตัวละครนางสีดาที่เชื่อว่าเป็นแม่ของคันทนามในสำนวนท้องถิ่นบ้านด่าน ให้เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์คู่บ้านด่านมาตั้งแต่ก่อนที่จะสร้างพระธาตุสีดาองค์ปัจจุบัน อีกทั้งต้นดอกไม้เงินยังแทนเครื่องบรรณาการที่มาจากบ้านกู่คันทนามที่เชื่อว่าเป็น “เมืองลูก” นำมาถวายธาตุสีดาที่เป็น “เมืองแม่” การนำต้นดอกไม้เงินมาถวายแสดงให้เห็นความสัมพันธ์ของบ้านด่านที่เชื่อว่าเป็นเมืองนางสีดาผู้เป็นแม่ของคันทนาม และบ้านกู่คันทนามที่เชื่อว่าเป็นจำปานครซึ่งเป็นเมือง

ของคันทนาม ทั้งยังสัมพันธ์กับเรื่องเล่าการอพยพของคนในบ้านกุ่มคันทนามที่มาจากบ้านด่าน นอกจากนี้ปลาหมึกปลาสาวยังเป็นอาหารในพิธีกรรมที่เชื่อว่าเป็นที่โปรดปรานของนางสีดา โดยการใช้ปลามาประกอบพิธีกรรมสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคนในบ้านด่านที่อาปลาตามแม่น้ำมูลและห้วยเสียว เป็นอาหาร เนื่องจากเป็นชุมชนที่อยู่ติดกับแหล่งน้ำหลักถึง 2 แห่ง

3.3.3 บทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรม

บทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรมที่กล่าวถึงตัวละครหรือเหตุการณ์จากเรื่องคันทนามพบว่ามี 3 พิธีกรรม ได้แก่ บุญสงฆ์บูชาท้าวคันทนาม บุญชาวเมือง และบุญเบิกบ้าน บวงสรวงเจ้าปู่คันทนาม เมื่อผู้วิจัยพิจารณาตัวบทแล้วพบว่า บุญชาวเมืองและบุญเบิกบ้าน บวงสรวงเจ้าปู่คันทนาม อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด ใช้ตัวบทเดียวกัน โดยผู้ที่แต่งคือ นายพรมมา กันสา ประชาญ์ชาวบ้าน ปัจจุบันมีอายุ 90 ปี เริ่มใช้มาตั้งแต่ประมาณปี พ.ศ. 2545

บทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของอำเภอเมืองสรวงเริ่มต้นด้วยการตั้งนะโม 3 จบ ต่อด้วยการอัญเชิญเทวดา และอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นตัวละครจากเรื่องคันทนามดังนี้

ทั้งพ่อปู่คันทนามผู้มีอิทธิฤทธิ์เดชานุภาพ ผู้กอบกู้เมืองสรวงขึ้นมา เป็นบรรพบุรุษอันแกล้วกล้าทุกประการ ตลอดทั้งนางคำสิง ท้าวไผ่ร้อยยก ท้าวเกวียนร้อยเล่ม และหมาสรวงงูชวงผู้มีอิทธิฤทธิ์ที่คนเมืองสรวงบูชาปฏิบัติสักการะในวันเพ็ญเดือนห้ามาตลอดกาล ขอให้ปกปักษ์รักษาชาวเมืองสรวงให้อยู่เย็นเป็นสุขทุกทิวาราตรีกาล

จากตัวบทแสดงให้เห็นว่าตัวละครที่กล่าวถึงต่างก็เป็นตัวละครที่ปรากฏในเหตุการณ์คันทนามปราบหมาสรวงงูชวงซึ่งเป็นเหตุการณ์สำคัญเกี่ยวข้องกับภูมินามและสถานที่สำคัญของอำเภอเมืองสรวง

นอกจากนี้ยังมีบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่กล่าวถึงเรื่องคันทนามในพิธีกรรมบวงสรวงรูปเคารพท้าวคันทนามในบุญสงฆ์บูชาท้าวคันทนาม บ้านกุ่มคันทนาม บทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรมนี้แต่งขึ้นโดยนายเข้มชาติ พวงจันทร์ (สัมภาษณ์, 13 สิงหาคม 2565) เริ่มใช้ตัวบทดังกล่าวในพิธีกรรมเมื่อประมาณ ปี พ.ศ. 2551

บทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ดังกล่าวเริ่มต้นด้วยการตั้งนะโม 3 จบ ต่อด้วยบทอัญเชิญ

เทวดา แล้วจึงเป็นบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของบ้านภูคั่นธนามันคือท้าวคั่นธนาม ดังตัวบทต่อไปนี้

ขอถือโอกาสนี้ สักการบูชาท่านท้าวคั่นธนามผู้ทรงฤทธิ์ อตีเต กาเล อะละ
โฆ เทพบุตรผู้มาถือกำเนิดเกิดแต่หญิงหม้ายคิมน้ำรอยเท้าข้างพระอินทาทิราช
พร้อมติดตามศรีคั่นชัย ปราบจินนายไม้ยักษ์มาร ท้าวสารทศ ผู้สถิตสถียร
ณ ภูมิล้านภูมิมืองแห่งนี้ ด้วยจิตที่บูชาและศรัทธาด้วยวิญญาณ

ข้าพเจ้าทั้งหลาย ขออัญเชิญท่านท้าวคั่นธนามผู้ทรงฤทธิ์จงเสด็จมารับ
เครื่องสักการบูชาที่ปวงข้าทั้งหลายได้นำมาถวาย อันประกอบด้วย อาหารหวาน
ขาว พวงมาลัยดอกไม้หอม ขันหมากเบ็ง เมรัยบริสุทธิ์ เหล่าบริวารข้างม้า
เหล่าทหารกล้าผู้เกรียงไกรในวันนี้

แม้หากในอาณาเขตประเทศนี้ ที่เหล่าพวกข้าพเจ้าทั้งหลาย ได้กระทำ
การใดอันเป็นที่ทำให้ระคายเคือง ด้วยอาจเพราะความโง่เขลาเบาปัญญา
ของงได้โปรดอโหสิให้เหล่าข้าพเจ้าทั้งหลายในบัดดล

จากตัวบทพบว่านอกจากจะกล่าวถึงตัวละครคั่นธนามแล้ว ยังกล่าวถึงเหตุการณ์
ที่สัมพันธ์กับชุมชนบ้านภูคั่นธนามันคือ เหตุการณ์คั่นธนามปราบจินนายไม้และเหตุการณ์คั่นธนาม
ปราบยักษ์อีกด้วย

จากการศึกษาการนำเรื่องคั่นธนามไปใช้เป็นบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรม
พบว่า เรื่องคั่นธนามปรากฏในตัวบท ได้แก่ อนุภาคตัวละครและเหตุการณ์ในรูปแบบตัวบทอัญเชิญ
เทวดา แสดงให้เห็นความสำคัญของตัวละครและเรื่องดังกล่าวว่ามีความสำคัญในฐานะที่สถิตอยู่ใน
สถานที่สำคัญของชุมชน ทั้งยังสะท้อนความเชื่อเกี่ยวกับตัวละครเอกคั่นธนามว่าเป็นผู้กอบกู้ชุมชน
บรรพบุรุษของชุมชน และเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ปกป้องคุ้มครองคนในชุมชนนั่นเอง

จากการศึกษาความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคั่นธนามพบว่า ความเชื่อ
เกี่ยวกับเรื่องคั่นธนามพบใน 4 ชุมชน ขณะที่ประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคั่นธนามพบใน
3 ชุมชน ประเพณีพิธีกรรมดังกล่าวมีรากมาจากประเพณีพิธีกรรมที่สืบทอดในท้องถิ่นอีสาน
คือฮีตสิบสองและการไหว้ผีอารักษ์ นอกจากนี้ชุมชนอีสานยังนำเรื่องคั่นธนามไปใช้ประกอบพิธีกรรม
ในลักษณะรูปเคารพที่สัมพันธ์กับเครื่องประกอบพิธีกรรมและบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ สะท้อนให้เห็น

ความเชื่อการนับถือตัวละครจากเรื่องคันทนาในพิธีกรรมร่วมสมัย ในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีลักษณะ
เป็นผีอารักษ์ของชุมชน

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

บทที่ 4

วิธีคิดและบทบาทของการนำเรื่องคັນธนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมในชุมชนอีสาน

เรื่องคັນธนามที่อธิบายภูมินามในชุมชนอีสาน มีความสำคัญต่อชุมชนทั้งตัวเหตุการณ์ที่ไปสัมพันธ์กับชุมชน ตลอดจนความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมที่สะท้อนถึงการนำเรื่องดังกล่าวไปใช้ในลักษณะต่าง ๆ นั้นจึงเป็นสิ่งที่แสดงว่าเรื่องคັນธนามยังคงดำรงอยู่ ทั้งในลักษณะเรื่องเล่าอธิบายภูมินามและในพิธีกรรมร่วมสมัย มีบทบาทสำคัญเกี่ยวกับวัฒนธรรมข้าว ภายใต้บริบทการท่องเที่ยวในกระแสโลกาภิวัตน์ แสดงให้เห็นพลวัตของเรื่องคັນธนามในชุมชนอีสานในปัจจุบัน

4.1 วิธีคิดในการนำเรื่องคັນธนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมในชุมชนอีสาน

การนำเรื่องคັນธนามมาใช้ประกอบพิธีกรรมที่ผู้วิจัยได้กล่าวถึงในบทที่ผ่านมา ได้แก่ ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสี่ตา บุญสงฆ์บูชาข้าวคันธนาม บุญชาวเมือง และบุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คันทนาม พบว่าเป็นลักษณะของการ “สืบทอด” และ “สร้าง” พิธีกรรม โดยมีรากฐานมาจากความเชื่อและพิธีกรรมที่ปฏิบัติมาก่อนคือความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องคันธนามในชุมชนในฐานะอารักษ์ผนวกกับความเชื่อและพิธีกรรมในท้องถิ่น โดยเฉพาะอย่างยิ่งประเพณีที่สืบทอดกันในท้องถิ่นชุมชนอีสานมาแต่เดิมคือฮีตสิบสอง ที่เปรียบเสมือนเส้นเลือดทางวัฒนธรรมของคนลาวอีสานคู่กับคองสิบสี่ ซึ่งเป็นวิถีปฏิบัติมาตั้งแต่อดีต

การสืบทอดพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามดังกล่าวจึงสอดคล้องกับ “ประเพณีสร้างสรรค์” ซึ่งครอบคลุมทั้ง “ประเพณีดั้งเดิม ที่มีการประยุกต์เพื่อนำเสนอใหม่ในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน หรือประเพณีที่สร้างใหม่ที่มีรูปแบบ เนื้อหา หรือวัตถุประสงค์ใหม่ ที่มักเป็นการสร้างจากฐานความเชื่อเดิมที่มีในวัฒนธรรมนั้นแล้วนำมาสร้างความหมายใหม่เพื่อนำเสนอในบริบทสังคมไทยปัจจุบัน ไม่ว่าจะเป็บริบทเศรษฐกิจสร้างสรรค์ บริบทการท่องเที่ยวหรือบริบทข้ามพรมแดน” (ศิริพร ณ ถลาง, 2562: 25)

ผู้วิจัยพบว่า ทั้ง 4 ประเพณี ได้แก่ ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสี่ตา บุญสงฆ์บูชาข้าวคันธนาม บุญชาวเมือง และบุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คันทนาม เกี่ยวข้องกับประเพณีที่สืบทอดในท้องถิ่นแต่เดิม นั่นคือ ประเพณีฮีตสิบสอง สัมพันธ์กับช่วงเวลาทั้ง 3 เดือน ได้แก่ ฮีตเดือนสาม ฮีตเดือนห้า และฮีตเดือนเจ็ด ดังนั้นแล้วในบางประเพณีจึงจะเห็นพิธีกรรมที่มีการสืบทอดกันในชุมชนมาแต่เดิม ได้แก่ การสงฆ์บูชาในฮีตเดือนห้า และการทำบุญตักบาตรเสาหลักบ้านในฮีตเดือนเจ็ด ทว่าประเพณีทั้ง 4 ยังมีการประกอบพิธีกรรมขึ้นเพื่อแสดงความเชื่อของชุมชนที่เกี่ยวข้องกับ

เรื่องคณานามในลักษณะของพิธีกรรมบวงสรวงตัวละครจากเรื่องดังกล่าว

ในประเพณีที่สืบทอดนั้นพบว่า มีการประกอบพิธีกรรมขึ้นเพื่อบวงสรวงบูชาตัวละครจากเรื่องคณานาม ซึ่งเป็นพิธีกรรมที่สร้างขึ้นใหม่ อาศัยความเชื่อจากการรับรู้เรื่องราวในฐานะเรื่องเล่าที่อธิบายภูมินาม และนำมาใช้ประกอบพิธีกรรมบวงสรวงในฐานะ “ตัวละครศักดิ์สิทธิ์” สะท้อนให้เห็นวิถีคิดในการนำไปใช้ 2 วิธีคิด ได้แก่ สืบทอดความเชื่อที่มีมาแต่เดิมเกี่ยวกับเรื่องคณานามในพิธีกรรมร่วมสมัย และเลือกบทบาทของตัวละครที่มีในเรื่องมาสร้างความศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรม

4.1.1 การสืบทอดความเชื่อที่มีมาแต่เดิมเกี่ยวกับเรื่องคณานามในพิธีกรรมร่วมสมัย

จากการเก็บข้อมูลภาคสนามในชุมชนที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคณานาม ด้วยวิธีการสัมภาษณ์และสังเกตการณ์อย่างมีส่วนร่วม เกี่ยวกับเรื่องเล่า ความเชื่อ และพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าวในชุมชน พบว่าชุมชนดังกล่าวมีความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องคณานาม ทั้งความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องราวศักดิ์สิทธิ์ที่ไปสัมพันธ์กับภูมินามในชุมชน และความเชื่อเกี่ยวกับตัวละครศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นที่พึ่งทางใจแก่คนในชุมชน

ความเชื่อดังกล่าวมีมาก่อนการเกิดขึ้นของพิธีกรรมบวงสรวงในลักษณะที่ปรากฏในปัจจุบัน ร่องรอยของความเชื่อปรากฏจากการสร้างรูปเคารพตัวละครดังกล่าว ดังรูปเคารพท้าวคณานาม บริเวณศาลท้าวคณานาม บ้านกู่คณานาม ที่สร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2525 พบว่าเป็นรูปเคารพท้าวคณานามที่เก่าแก่ที่สุด ต่อมารูปเคารพดังกล่าวกลายเป็น “จุดสำคัญ” ของการสร้างพิธีกรรมบวงสรวง อันมีที่มาจาก การนำดอกไม้มาบูชาโดยชาวบ้านอยู่เป็นประจำ การเกิดพิธีกรรมบวงสรวงจึงทำให้รูปแบบพิธีกรรมเปลี่ยนไปจากเดิม สะท้อนถึงการสืบทอดความเชื่อเกี่ยวกับตัวละครจากเรื่องคณานามในพิธีกรรมร่วมสมัย

4.1.1.1 การสืบทอดความเชื่อเกี่ยวกับตัวละครคณานาม

“คณานาม” เป็นตัวละครที่มีการสร้างรูปปั้นมากที่สุดในชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคณานาม โดยเฉพาะอย่างยิ่งรูปปั้นที่เป็นรูปเคารพ อันมีที่มาจากความเชื่อที่เกี่ยวข้องกับตัวละครดังกล่าว ทั้งรูปเคารพท้าวคณานาม บ้านกู่คณานาม อำเภอนครชัย จังหวัดร้อยเอ็ด และบ้านเมืองสรวงใหญ่ อำเภอมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด จากการเก็บข้อมูลภาคสนามพบว่า ความเชื่อเกี่ยวกับตัวละครคณานามใน 2 ชุมชนนี้ มีความเกี่ยวข้องกับภูมินามในชุมชนที่เป็นเหตุการณจากเรื่องคณานาม นอกจากการสร้างรูปเคารพแล้ว ยังปรากฏสถานที่คือ “กู่เมืองสรวง” ที่ผูกกับตำนานหมาสรวงงูชวงและถือว่าเป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์ของอำเภอมืองสรวง

ทำให้มีความเชื่อว่าคันทนามซึ่งเป็นตัวละครเอกในเหตุการณ์นั้นศักดิ์สิทธิ์ด้วย เช่นเดียวกับบ้านกุ่มคันทนามที่ปรากฏเหตุการณ์คันทนามช่วยนางสีดาและคันทนามปราบจินายมัม สัมพันธ์กับลักษณะภูมิประเทศที่เป็นหลุมทรายที่เชื่อว่าเป็นหลุมของจินายมัม และกุ่มคันทนามที่เชื่อว่าเป็นหอผี คือหอที่คันทนามช่วยนางสีดาจากยักษ์ คันทนามจึงถือเป็นหนึ่งในสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของชุมชนบ้านกุ่มคันทนามและอำเภอเมืองสรวงมาตั้งแต่อดีต การสืบทอดความเชื่อเกี่ยวกับตัวละครคันทนามปรากฏใน 3 ประเพณีพิธีกรรม ได้แก่ บุญสงฆ์บูชาท้าวคันทนาม บุญชาวเมือง และบุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คันทนาม ดังนี้

บุญสงฆ์บูชาท้าวคันทนามเป็นประเพณีสำคัญของบ้านกุ่มคันทนาม ปัจจุบันเป็นประเพณีสำคัญของอำเภอโพธาราย แต่เดิมประเพณีดังกล่าวเป็นการสืบทอดพิธีกรรมสงฆ์ในวันสงกรานต์ซึ่งเป็นฮีตเดือนห้า ต่อมาสภาวัฒนธรรมอำเภอโพธารายริเริ่มความคิดในการสืบทอดประเพณีท้องถิ่น เพื่อแสดงอัตลักษณ์และตอบสนองต่อบริบทการท่องเที่ยว จึงได้สร้างพิธีกรรมบวงสรวงขึ้น โดยเป็นการบวงสรวงสถานที่สำคัญของชุมชนคือ “กุ่มคันทนาม” และบวงสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของชุมชนคือ “ท้าวคันทนาม” ที่แต่เดิมอยู่ในลักษณะของ “ฮ้านเจ้านาย” และมีการสร้างรูปปั้นท้าวคันทนาม เดิมมีการนำดอกไม้มาบูชาและเข้าทรงบริเวณรูปปั้นดังกล่าว การสร้างพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันทนามในปัจจุบันจึงแสดงให้เห็นถึงการสืบทอดความเชื่อเรื่องคันทนามที่มีแต่เดิม

บุญชาวเมืองเป็นประเพณีฮีตเดือนห้าหรือบุญสงกรานต์ของคนเมืองสรวงมาตั้งแต่อดีต มี “กุ่มเมืองสรวง” เป็นสถานที่สำคัญที่เชื่อว่าเป็นใจเมืองขวางชั้นชะบุรีมาแต่เดิม บริเวณดังกล่าวเกี่ยวข้องกับเหตุการณ์คันทนามปราบหมาสรวงงูชวง คนเมืองสรวงจึงมีความเชื่อว่าตัวละครที่อยู่ในเหตุการณ์นี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่งตัวละครท้าวคันทนาม หมาสรวง และงูชวง เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่อยู่บริเวณกุ่มเมืองสรวง กระทั่งต่อมาสภาวัฒนธรรมอำเภอเมืองสรวงและปราชญ์ท้องถิ่น ได้จัดพิธีกรรมบวงสรวงกุ่มเมืองสรวงในบุญชาวเมืองขึ้น โดยเปลี่ยนจากการไหว้บูชาด้วยขันห้าและขันหมากเบ็ง ในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 ให้เป็นพิธีกรรมบวงสรวงที่มีเครื่องประกอบพิธีกรรมเพิ่มเข้ามา เช่น ศาสดราวุธที่แทนอาวุธของคันทนาม บทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ และเครื่องบวงสรวงอื่น ๆ รวมถึงการจุดบั้งไฟเพื่อเสี่ยงทายความเป็นอยู่ของคนเมืองสรวง ลักษณะดังกล่าวจึงเป็นการสืบทอดความเชื่อเกี่ยวกับตัวละครในเหตุการณ์คันทนามปราบหมาสรวงงูชวง คือตัวละครท้าวคันทนาม รวมถึงตัวละครอื่นได้แก่ หมาสรวง งูชวง นางคำกอง ท้าวไผ่ร้อยกอ และท้าวเกวียนร้อยเล่ม ต่างก็มีชื่อปรากฏในตัวบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรมปัจจุบัน

พิธีกรรมบวงสรวงเจ้าปู่คันทนามจัดขึ้นในบุญช่าฮะ บ้านเมืองสรวงใหญ่

อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นพิธีที่แสดงให้เห็นความชัดเจนในการสืบทอดความเชื่อจากเรื่องคันทนาม ตั้งแต่การหล่อรูปเคารพท้าวคันทนามด้วยพิธีกรรมเทวภิเษก จนถึงการประกอบพิธีกรรมบวงสรวงประจำปีในปัจจุบัน พิธีกรรมดังกล่าวสืบทอดความเชื่อเกี่ยวกับตัวละครคันทนามที่มีอยู่เดิม ประกอบกับการไหว้กู่เมืองสรวงในบุญชาวเมืองของคนเมืองสรวงมาแต่อดีต จึงได้นำความเชื่อเกี่ยวกับตัวละครท้าวคันทนาม ซึ่งเป็นหนึ่งในสิ่งศักดิ์สิทธิ์บริเวณกู่เมืองสรวง มาสร้างพิธีกรรมบวงสรวงและสร้างความหมายใหม่ ให้สอดคล้องกับนัยยะของประเพณีบุญชำระล้างที่ผู้วิจัยจะได้กล่าวในประเด็นการสร้างความหมายและความศักดิ์สิทธิ์ของตัวละครในพิธีกรรมในหัวข้อ 4.1.2

4.1.1.2 การสืบทอดความเชื่อเกี่ยวกับตัวละครนางสีดา

“นางสีดา” เป็นตัวละครสำคัญในเหตุการณ์จากเรื่องคันทนามที่เกี่ยวข้องกับบ้านด่าน อำเภอรามัญ จังหวัดศรีสะเกษ คนบ้านด่านเชื่อว่า “ธาดูสีดา” เป็นที่อยู่ของนางสีดา ผู้เป็นแม่ของคันทนาม มีการไหว้ในทุกวันพระและมีผู้ดูแลบริเวณธาดูสีดามาแต่เดิม ต่อมา มีการสร้างพระธาตุดองค์ปัจจุบันขึ้นครอบบริเวณพระธาตุดองค์เดิม เพื่อบรรจุพระบรมสารีริกธาตุ และได้นำธาดูสีดาองค์เก่าไปจัดเก็บไว้ในศาลาที่สร้างขึ้น คู่กับพระธาตุดองค์ปัจจุบัน หลังจากสร้างเสร็จจึงเกิดพิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุดูสีดาขึ้น โดยบวงสรวงพระบรมสารีริกธาตุ และบวงสรวงองค์ธาดูสีดาสะท้อนถึงการสืบทอดความเชื่อและวิถีปฏิบัติมาจากการไหว้ธาดูสีดาในวันพระ มาเป็นพิธีกรรมบวงสรวงในเดือนสาม มีการจัดเตรียมเครื่องประกอบพิธีกรรมมากขึ้นกว่าเดิม เช่น ต้นดอกไม้เงินที่สะท้อนถึงเรื่องราวความเป็นแม่ – ลูก ระหว่างนางสีดากับคันทนาม และสะท้อนความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนบ้านด่านกับชุมชนบ้านกู่คันทนามอีกด้วย

4.1.2 การเลือกบทบาทของตัวละครที่มีในเรื่องมาสร้างความศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรม

เรื่องคันทนามเป็นเรื่องขนาดยาว ประกอบด้วยอนุภาคต่าง ๆ หลายอนุภาค “ตัวละครต่าง ๆ” เป็นกลุ่มอนุภาคหนึ่งที่มีความน่าสนใจในชุมชนอีสานเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากมีบทบาท (role) ทั้งในเรื่อง และมีบทบาทต่อคนในชุมชนผ่านความเชื่อและพิธีกรรมในปัจจุบัน จากพิธีการบวงสรวงตัวละครจากเรื่องคันทนามจะเห็นถึงวิถีคิดในการสืบทอดความเชื่อของตัวละครจากเรื่องดังกล่าว ในพิธีกรรมร่วมสมัย ทว่าการสืบทอดนั้นก็มีการ “เลือก” บทบาทของตัวละครที่มีในเรื่องมาสร้างความศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรม

4.1.2.1 บทบาทและความศักดิ์สิทธิ์ของตัวละคร “คันทนาม” ในพิธีกรรม

“คันทนาม” เป็นตัวละครเอกของเรื่องราวการออกเดินทางตามหาบิดา ต้องผจญกับอุปสรรคและปราบทุกข์เข็ญในเมืองต่าง ๆ กว่าจะได้พบกับบิดาที่เป็นช่าง ดังที่ได้กล่าวไปในบทที่ 2 แล้วว่าชุมชนอีสานทั้ง 4 ชุมชนนำเหตุการณ์จากเรื่องคันทนามมาผูกโยงกับสภาพภูมิประเทศ สถานที่สำคัญ อาชีพ และเรื่องเล่าท้องถิ่นในชุมชน เหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับ 4 ชุมชน ล้วนแต่เป็นเหตุการณ์ที่คันทนามมีบทบาทเป็น “พระเอก” ที่คอยปราบอธรรม ดังนั้น บทบาทของตัวละครคันทนามคือการปราบศัตรูและช่วยเหลือผู้คนในเรื่อง ด้วยพลังกำลังที่มาก และของวิเศษคู่กาย

หากพิจารณาถึงเนื้อเรื่องคันทนามจะพบว่า การปราบทุกข์เข็ญและช่วยเหลือผู้คนหรือแม้กระทั่งไว้ชีวิตศัตรู เป็นบทบาทของตัวละครเอกที่ปรากฏอยู่ตลอดทั้งเรื่อง มีเหตุการณ์ที่กล่าวถึงบทบาทนี้ซ้ำกัน 2 เหตุการณ์ ได้แก่ เหตุการณ์คันทนามปราบหมาสรวงซวง และเหตุการณ์คันทนามปราบเหยี่ยวสูง ซึ่งเป็นโครงเรื่องลักษณะเดียวกัน คือ ตัวละครเอกเดินทางไปถึงเมืองร้าง แล้วทราบว่าผีสัตว์ประหลาดมากินคน ตัวละครเอกจึงปราบสัตว์ประหลาด ได้ลูกสาวเจ้าเมือง และครองเมือง จบด้วยการออกเดินทางตามหาบิดาต่อไป นอกจากเหตุการณ์ที่กล่าวมาแล้วยังมี เหตุการณ์ที่แสดงให้เห็นบทบาทการปราบทุกข์เข็ญของคันทนาม เช่น คันทนามปราบเงินายไม้ หรือแม้กระทั่งคันทนามปราบยักษ์ บทบาทและเหตุการณ์ดังกล่าวสะท้อนให้เห็นความเป็น “วีรบุรุษ” ซึ่งถูกเล่าและฝังลึกจนกลายเป็นความเชื่อในชุมชนอีสานบางชุมชน

พิธีกรรมที่เป็นการบวงสรวงตัวละครคันทนามจึงสะท้อนให้เห็นการนับถือคันทนามในฐานะ “วีรบุรุษ” ผู้ปราบอธรรม ดังพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันทนามที่สะท้อนถึงการนับถือคันทนามในฐานะ “อารักษ์” มีบทบาทในการปกป้องพื้นที่ในชุมชน ทั้งพื้นที่ป่าชุมชน สถานที่สำคัญของชุมชน คือ กู่คันทนาม และปกป้องคนในชุมชน นอกจากนี้ยังสะท้อนโลกทัศน์ของคนในชุมชนที่มีต่อคันทนามในฐานะบรรพบุรุษที่มีความใกล้ชิดโดยการใช้คำเรียกตัวละครว่า “พ่อใหญ่” ในขณะเดียวกันก็เชื่อว่าตัวละครคันทนามเป็น “พระโพธิสัตว์” ที่มีความบริสุทธิ์ผ่านการถวายเครื่องบวงสรวงที่แสดงถึงความบริสุทธิ์คือ “น้ำใต้อบหรือน้ำมะพร้าว” จะไม่ถวายเหล้าหรือของมีนเมา แก่ท้าวคันทนามโดยเด็ดขาด ส่วนพิธีกรรมบวงสรวงกู่เมืองสรวงที่สะท้อนถึงบทบาทของตัวละครคันทนามในด้านของ “การเป็นผู้นำ” ที่ปราบอธรรมและบันดาลความอุดมสมบูรณ์ให้แก่ชาวเมืองสรวง ดังนั้นในพิธีบวงสรวงจึงมีศาสตราวุธที่เป็นสัญลักษณ์แทนพระคันไชยทิพย์ (บางสำนวนเรียกคันชัยศรี) ซึ่งเป็นอาวุธที่คันทนามใช้ปราบงูซวง รวมถึงการจุดบั้งไฟบวงสรวงเพื่อเสี่ยงทาย

ความอุดมสมบูรณ์ บทบาทของคันทนามที่ปรากฏในพิธีกรรมสุดท้ายคือ “ผู้ขจัดเป่าสิ่งชั่วร้าย” ในพิธีกรรมบวงสรวงเจ้าปู่คันทนาม ซึ่งเป็นการสืบทอดความเชื่อเกี่ยวกับท้าวคันทนามในอำเภอเมืองสรวง และสร้างความหมายใหม่ให้สอดคล้องกับช่วงเวลาในการประกอบพิธีกรรม คือ ฮีตเดือนเจ็ดหรือบุญข้าชะ ที่มีจุดประสงค์ในการขจัดเป่าสิ่งที่ไม่ดีออกจากชุมชนนั่นเอง

4.1.2.2 บทบาทและความศักดิ์สิทธิ์ของตัวละคร “นางสีดา” ในพิธีกรรม

บทบาทของนางสีดาในเรื่องคันทนามที่เกี่ยวข้องกับบ้านด่าน พบ 2 บทบาท คือบทบาทของ “แม่” และบทบาทของ “เมีย” ตามสำนวนของผู้เล่าที่เกิดการตั้งชื่อตัวละครทั้งสองตัวเหมือนกัน แต่ต่างกันที่เหตุการณ์ที่เกิดขึ้นกับตัวละคร นางสีดาที่เป็นแม่ของคันทนามเกี่ยวข้องกับสำนวนตอนคันทนามสร้างพระธาตุให้แก่แม่ ส่วนนางสีดาที่เป็นเมียเกี่ยวข้องกับสำนวนคันทนามช่วยนางสีดาจากยักษ์ ถึงแม้ว่านางสีดาจะเป็นตัวละครที่มี 2 บทบาท แต่ก็มีจุดร่วมคือ “ความเป็นผู้หญิง”

ในพิธีกรรมการบวงสรวงพระธาตุสีดาเองจะมีการเรียกองค์พระธาตุว่า “แม่ใหญ่ธาตุสีดา” แสดงให้เห็นการเคารพนับถือในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ปกป้องและคุ้มครองคนในชุมชน นอกจากนี้ยังเป็นสิ่งที่พึงทวงใจในเรื่องของความอุดมสมบูรณ์ อันนำมาสู่ความอยู่เย็นเป็นสุข การสร้างความหมายเรื่องการปกป้องและความอุดมสมบูรณ์ของนางสีดาในพิธีกรรม จึงสัมพันธ์กับความเป็นผู้หญิงซึ่งเป็นสัญลักษณ์แห่งความอุดมสมบูรณ์และสัญลักษณ์แห่งการปกป้องคุ้มครองอีกด้วย

4.1.2.3 บทบาทและความศักดิ์สิทธิ์ของตัวละคร “หมาสรวงงูชวง” ในพิธีกรรม

เมื่อพิจารณาเรื่องคันทนามสำนวนต่าง ๆ โดยเฉพาะสำนวนลายลักษณ์ที่มีความสมบูรณ์จะพบว่า งูชวงในเรื่องคันทนามเป็นสัตว์ร้าย มีบทบาทเป็นตัวละครปฎิปักษ์ของตัวละครเอกคันทนาม เช่นเดียวกับตำนาน “หมาสรวงงูชวง” นำเภอเมืองสรวงที่กล่าวว่า “งูชวง” และ “หมาสรวง” เป็นสัตว์ร้ายที่มากัดกินชาวเมืองจนหมดสิ้น ทว่าเมื่อศึกษาพิธีกรรมในอำเภอเมืองสรวงโดยเฉพาะบุญชาวเมือง กลับพบว่าหมาสรวงและงูชวงถูกสร้างความหมายและสร้างความศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรมการบวงสรวงใหม่เพื่อสอดคล้องกับการนำเสนอตัวละครดังกล่าวให้เป็นสัญลักษณ์ของอำเภอเมืองสรวง

ตำนานหมาสรวงงูชวงที่ได้เปลี่ยนบทบาทของหมาสรวงงูชวงคือสำนวนในหนังสือประวัติหมู่บ้าน อำเภอเมืองสรวง ที่จัดทำขึ้นโดยอำเภอเมืองสรวงร่วมกับสภาวัฒนธรรม

อำเภอ ได้กล่าวถึงตอนท้ายของเหตุการณ์ดังกล่าวว่า ชุมชนตัวละครปฏิบัติกลายเป็นตัวละครที่ถนนส่งมาให้หน้าฝนแก่ชาวเมือง ความดังกล่าวทำให้บทบาทของตัวละครชุมชนทั้งหมดมาสรองกลายเป็นตัวละครศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรมบวงสรวงภูเมืองสรวง ที่สามารถให้คุณและให้โทษแก่ชาวเมืองได้ เป็นวิธีคิดในการสร้างสรรค์ประเพณีด้วยการสร้างความหมายและความศักดิ์สิทธิ์ให้ตัวละครเพื่อตอบสนองต่อบริบทการท่องเที่ยว ที่ต้องมีการแสดงอัตลักษณ์ของการเป็นเมืองสรวง อันมีชื่อที่มาจากสัตว์ทั้งสองนี้เอง

วิธีคิดในการนำเรื่องคันทานมาไปใช้ประกอบพิธีกรรมดังกล่าวจึงแสดงให้เห็นกระบวนการสร้างความศักดิ์สิทธิ์ให้แก่ตัวละครโดยการสืบทอดความเชื่อที่มีอยู่เดิมในชุมชนในฐานะผีอารักษ์ ผนวกเข้ากับบทบาทของตัวละครที่มีในเรื่อง กลายเป็นตัวละครศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นทั้งผีอารักษ์ในระดับชุมชนและระดับเมือง และเป็นทั้งผีวิรบุรุษผู้ปราบล้างอธรรมตามอุดมคติของตัวละครเอกในชาติกฟ้นบ้าน

4.2 บทบาทของการนำเรื่องคันทานมาไปใช้ประกอบพิธีกรรมในชุมชนอีสาน

การนำเรื่องคันทานมาไปใช้ประกอบพิธีกรรมในชุมชนอีสานทั้ง 4 พิธีกรรม นอกจากจะสะท้อนให้เห็นวิธีคิดในการนำเรื่องราวดังกล่าวไปใช้แล้ว ยังพบว่าพิธีกรรมดังกล่าวมีบทบาททั้งต่อพิธีกรรมและบทบาทต่อชุมชนอีสานในบริบทการท่องเที่ยวในปัจจุบัน

“Four Functions of Folklore” คือบทความที่วิลเลียม บาสคอม (William Bascom) ได้จำแนกบทบาทของคติชนออกเป็น 4 ประการ ได้แก่ บทบาทในการอธิบายที่มาและเหตุผลในการทำพิธีกรรม บทบาทในการทำหน้าที่ให้การศึกษาในสังคมที่ใช้ประเพณีบอกเล่า บทบาทในการรักษามาตรฐานทางพฤติกรรมที่เป็นแบบแผนของสังคม และบทบาทในการให้ความเพลิดเพลินและเป็นทางออกให้กับความคับข้องใจของบุคคล (ศิริพร ณ ถลาง, 2557: 361 – 363) บทบาทของคติชนดังกล่าวมานั้นอาจนับได้ว่าสามารถพบได้ในคติชนประเภทต่าง ๆ ทั่วไป โดยเฉพาะคติชนประเภทประเพณีพิธีกรรม เช่นเดียวกับพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทานทั้ง 4 พิธีกรรมใน 4 ประเพณี ได้แก่ ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสีกา บุญสรวงภูบูชาท้าวคันทาน บุญชาวเมือง และบุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คันทาน ทั้ง 4 พิธีกรรมยังมีบทบาทสำคัญที่นอกเหนือไปจากบทบาทของคติชนตามแนวคิดของบาสคอม คือ บทบาทในการอธิบายและสืบทอดพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านในรอบปีที่สัมพันธ์กับพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ บทบาทในการสร้างสรรค์พิธีกรรมในบริบทการท่องเที่ยว และบทบาทด้านอื่น ๆ ดังที่ผู้วิจัยจะได้กล่าวต่อไปนี้

4.2.1 บทบาทในการอธิบายและสืบทอดพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านในรอบปีและพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์

พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนามสะท้อนถึงบทบาทสำคัญคือ บทบาทในการอธิบายและสืบทอดพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านในรอบปีและพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ผ่านสัญลักษณ์ที่ปรากฏในพิธีกรรม สัมพันธ์กับวิถีคิดในการนำเรื่องคັນธนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมทั้ง 4 พิธีกรรม ดังนี้

4.2.1.1 การอธิบายและสืบทอดพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านในรอบปี

อาร์โนลด์ แวน เก็นเนป (Arnold van Gennep) กล่าวถึงพิธีกรรมเปลี่ยนผ่าน (Rite of Passage) ว่าเป็นพิธีกรรมเปลี่ยนแปลงของสถานะ สถานที่ วัฏจักร และสถานะของบุคคล มีโครงสร้างตามกระบวนการของพิธี 3 ขั้นตอน คือขั้นแยกตัว (separation หรือ preliminar) ขั้นแห่งช่วงชายขอบ (margin หรือ liminal period หรือ limen) และขั้นกลับคืนสู่ปกติ (aggregation) (พิเชษฐ สายพันธ์, 2539: 15 – 16)

การหมุนเวียนวัฏจักรเป็นหนึ่งในพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านที่ต่างออกไปจากพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านอื่น ๆ²⁰ เนื่องจากผูกติดอยู่กับการเปลี่ยนแปลงของฤดูกาล เช่น พิธีกรรมในวันอาลัย ของฤดูหนาวกับฤดูร้อน และวันวิษุวัตแห่งฤดูใบไม้ผลิและฤดูใบไม้ร่วง ซึ่งควบคู่ไปกับชีวิตการเกษตรของมนุษย์ (Gennep, 1960: 179) ในสังคมไทยโดยเฉพาะสังคมอีสานเป็นสังคมที่ทำนาข้าวมาตั้งแต่บรรพชน วัฒนธรรมและความเชื่อจึงเกี่ยวข้องกับการหมุนเวียนของฤดูกาลเพื่อให้ผลผลิตงอกงาม “ฤดูกาล” จึงเป็นปัจจัยที่สำคัญต่อการปลูกข้าว เพราะส่งผลต่อการเจริญเติบโตของข้าว เริ่มตั้งแต่การเพราะปลูกข้าวในฤดูฝน หลังจากนั้นในช่วงปลายฝนต้นหนาวข้าวที่ปลูกจะออกรวง พอใกล้ปลายปีทุ่งนาสีเขียวสดก็จะเปลี่ยนเป็นสีทองส่งกลิ่นหอม พร้อมสำหรับการเก็บเกี่ยวในที่สุด (ชาริณ อุดุลยานนท์, 2562)

การทำนา (นาปี) ของคนลาวอีสานแบ่งออกเป็น 3 ช่วง ได้แก่ ช่วงเตรียมดิน เริ่มตั้งแต่ปลายเดือนเมษายน – เดือนมิถุนายน ช่วงหว่านกล้าดำนา เริ่มตั้งแต่

²⁰ อาร์โนลด์ แวน เก็นเนป กล่าวถึงพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านวัฏจักรในรอบปีไว้ว่า “Those rites which accompany and bring about the change of the year, the season, or the month, should also be included in ceremonies of passage. These cycles have been examined by various authors, especially by Mannhardt and Frazer, but their studies have been made from a special point of view, and they seem not to have related the essential significance of the ceremonies to that of other rites of passage.” (Gennep, 1960: 178)

เดือนมิถุนายน – เดือนสิงหาคม และช่วงเก็บเกี่ยวข้าว เริ่มตั้งแต่เดือนพฤศจิกายน – เดือนธันวาคม จากนั้นจะเป็นการตากข้าวเอาข้าวขึ้นเล้า (ยุ้งฉาง) ช่วงที่ว่างจากการทำนาคือกลางเดือนมกราคม จนถึงเดือนเมษายน เหตุที่ต้องกล่าวถึงการทำนาของคนอีสาน เนื่องจากว่าการเปลี่ยนแปลงของฤดูกาลต่างก็สัมพันธ์กับการทำนา ทั้งการเพาะปลูก การเก็บเกี่ยว และเวลาว่างก่อนจะเริ่มทำนาในปีต่อ ๆ ไป

หากย้อนกลับไปพิจารณาประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคັນนาม ทั้ง 4 ประเพณี จะเห็นว่า ทั้ง 4 ประเพณีจัดขึ้นตรงกับช่วงเวลาที่มีการประกอบพิธีกรรมในท้องถิ่นอีสานของกลุ่มคนลาวมาแต่เดิม นั่นคือ ฮีตสิบสอง หมายถึง จารีตสิบสองเดือนหรือประเพณีในสิบสองเดือนที่ปฏิบัติสืบทอดกันในวันธรรมสวนะอีสาน โดยพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคັນนามจัดตรงกับ 3 ประเพณีในฮีตสิบสอง ได้แก่ ฮีตเดือนสาม ฮีตเดือนห้า และฮีตเดือนเจ็ด ซึ่งช่วงเวลาทั้ง 3 ฮีต เกี่ยวข้องกับการทำนาดังนี้

ตารางที่ 16 พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคັນนามที่สัมพันธ์กับฮีตสิบสองและช่วงเวลาของการทำนาในวันธรรมสวนะอีสาน

ฮีตสิบสอง	พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคັນนาม	ช่วงเวลาของการทำนาในวันธรรมสวนะอีสาน	ความสัมพันธ์ระหว่างพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคັນนามกับฮีตสิบสอง
ฮีตเดือนสาม (บุญข้าวจี) วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3	ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสีกดา (พิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสีกดา)	หลังจากการเก็บเกี่ยว ผลผลิตในปลายฤดูหนาว	จัดแยกกัน
ฮีตเดือนห้า (บุญสงกรานต์) วันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 (ขึ้นปีใหม่)	- บุญสงฆ์บูชาท้าวคันนาม (พิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันนาม) - บุญชาวเมือง (พิธีกรรมบวงสรวงภูเมืองสรวง)	ว่างเว้นจากการทำนาในฤดูร้อน	จัดตรงกัน
ฮีตเดือนเจ็ด (บุญซำฮะ) วันข้างขึ้นของเดือน 7	บุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คัทนาม (พิธีกรรมบวงสรวงท้าวคัทนาม)	เตรียมตัวทำนาในฤดูฝน	จัดตรงกัน

จากตารางพบว่าประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันนามจัดตรงกับฮีตสิบสองทั้ง 3 เดือน แต่ละฮีตสัมพันธ์กับช่วงของการเปลี่ยนผ่านในรอบปีคือเดือนห้าที่อยู่ในฤดูร้อนและเป็นช่วงว่างเว้นจากการทำนา และการเปลี่ยนผ่านของฤดูกาลในวันธรรมสวนะการทำนาของคนลาว

อีสานในฮีตเดือนสามที่อยู่ในช่วงเก็บเกี่ยวผลผลิตและช่วงเปลี่ยนผ่านจากฤดูหนาวสู่ฤดูร้อน อีกทั้งยังสัมพันธ์กับฮีตเดือนเจ็ดที่อยู่ในช่วงเตรียมตัวทำนาและช่วงเปลี่ยนผ่านจากฤดูร้อนสู่ฤดูฝน ดังนี้

4.2.1.1.1 การอธิบายและสืบทอดพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านในรอบปี

การเปลี่ยนผ่านในรอบปี หรือ การขึ้นปีใหม่ คือการก้าวเข้าสู่ศักราชใหม่ ปีใหม่ของสากลคือวันที่ 1 เดือนมกราคม ในขณะที่วัฒนธรรมไทยยึดเอา “วันสงกรานต์” เป็นวันปีใหม่อไทย และสงกรานต์ยังเป็นฮีตสำคัญในฮีตสิบสองของคนลาวอีสานด้วยเช่นกัน

ฮีตเดือนห้าหรือบุญสงกรานต์ของคนลาวอีสาน ตรงกับวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 จัดขึ้นในบริเวณวัดของชุมชน ในวันดังกล่าวจะมีกิจกรรมต่าง ๆ เช่น การทำบุญตักบาตร การสงฆ์พระพุทธรูป (มีการอัญเชิญพระพุทธรูปลงมาก่อนแล้ว) การกองทราย การสงฆ์พระสงฆ์และผู้สูงอายุ นอกจากนี้ยังมีการสงฆ์น้ำสถานที่ศักดิ์สิทธิ์ต่าง ๆ เช่น วัดที่มีวิหารเก่า วัดที่มี “กุ” หรืออโรคยาศาล ก็จะมีการสงฆ์น้ำในวันดังกล่าวด้วยเช่นกัน ดังนั้นแล้วสิ่งที่สำคัญและเป็นจุดร่วมในวันดังกล่าวคือ “การสงฆ์น้ำ” ซึ่งผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงความสำคัญในฐานะสัญลักษณ์ของการเปลี่ยนผ่านในรอบปีกับพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามดังต่อไปนี้

“น้ำ” เป็นหนึ่งในเครื่องประกอบพิธีกรรมที่สำคัญของวัฒนธรรมอุษาคเนย์มาตั้งแต่โบราณ เพราะถือว่าเป็นสัญลักษณ์แทนความบริสุทธิ์ เช่น น้ำในพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์สัตยา นอกจากนี้น้ำยังมีความสำคัญในพิธีกรรมเปลี่ยนผ่าน เช่น น้ำพระมูรธาภิเษกในพระราชพิธีบรมราชาภิเษกของพระมหากษัตริย์ อันมีความเชื่อมาจากอินเดียโบราณ และเป็นหนึ่งในกระบวนการเปลี่ยนผ่านสภาพให้กลายเป็นพระมหากษัตริย์ หรือแม้กระทั่งน้ำในพิธีอุปสมบทที่ใส่ชำระล้างเศษผงจากชายธรรมาให้กลายเป็นคน พร้อมที่จะเข้าสู่การอุปสมบทเพื่อเป็นพระสงฆ์ต่อไป

หากพิจารณาไปในเรื่องคันธนาม พบว่า “น้ำ” เป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนสถานะในเหตุการณ์สำคัญ 2 เหตุการณ์ ได้แก่ 1. เหตุการณ์ตอนมารดาคันธนามกินน้ำในรอยเท้าช้างแล้วตั้งครุฑ สะท้อนให้เห็นการเปลี่ยนสถานะจากหญิงชรา หญิงม่าย (ม่ายผัวตาย) หรือหญิงทันทิก ให้กลายเป็นหญิงที่ตั้งครุฑพร้อมที่จะกลายเป็นแม่คน และ 2. คือเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับภูเมืองสรวง คือ เหตุการณ์คันธนามปราบหมาสรวงงูขวาง พบว่า ในเหตุการณ์ตอนนี้คันธนามได้ใช้ “น้ำเต้าที่บรรจุน้ำวิเศษ” รดบนกองกระดูกเพื่อชุบชีวิตชาวเมืองให้เกิดใหม่ขึ้นอีกครั้ง สะท้อนถึงการเปลี่ยนสถานะจากคนตายให้กลับมามีชีวิตด้วยน้ำวิเศษ ในขณะที่พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนาม 2 พิธีกรรม คือ พิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันธนาม

ในบุญสงฆ์บูชาท้าวคันธนาม และพิธีกรรมบวงสรวงกุ้มเมืองสรวงในบุญชาวเมือง น้ำกลับเป็นสิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงการเปลี่ยนผ่านในรอบปีที่เกี่ยวข้องกับฤดูกาล

พิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันธนามปรากฏน้ำในพิธีกรรม 2 ประเภท คือ 1. น้ำที่ใช้ในการถวายท้าวคันธนาม ประกอบด้วย น้ำมะพร้าว น้ำเปล่า น้ำหวาน (เหล่าชาวมะพร้าวจะใช้น้ำมะพร้าว) และ 2. น้ำมันหอมที่ใช้สำหรับสรงรูปเคารพท้าวคันธนาม ส่วนพิธีกรรมบวงสรวงกุ้มเมืองสรวง มีการใช้น้ำประกอบพิธีอยู่ 2 ประเภท เช่นกัน คือ 1. น้ำที่ใช้ถวายสิ่งศักดิ์สิทธิ์ ได้แก่ น้ำมะพร้าวแทนความบริสุทธิ์ น้ำเปล่า น้ำหวาน เหล้าขาว และ 2. น้ำมันที่ใช้สำหรับสรงกุ้มเมืองสรวงผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์ “การสรงน้ำมันหอม” ในพิธีกรรมบวงสรวงดังนี้

น้ำมันหอม คือ การนำน้ำสะอาดมาผสมกับขมิ้นที่ตากแห้งแล้วนำมาบดให้กลายเป็นผง น้ำมันนี้จะส่งกลิ่นหอมและนิยมใช้ในพิธีกรรมต่าง ๆ เช่น การสรงน้ำในวันสงกรานต์ หรือใช้สำหรับแช่ “ฝ้าย” ในพิธีกรรมบายศรีสู่ขวัญ พิธีกรรมเลี้ยงปู่ตา พิธีกรรมลำผีฟ้า เป็นต้น สิ่งที่พิเศษของน้ำมันหอมในพิธีกรรมบวงสรวงเกี่ยวกับเรื่องคันธนาม คือ การโรย “ดอกจำปาลาว” ลงในน้ำมันเพื่อเพิ่มกลิ่นหอม ซึ่งจำปาลาวสัมพันธ์กับชื่อเมืองจำปาที่เชื่อว่าเป็นเมืองเดิมของบ้านกุ้มคันธนาม อีกทั้งดอกจำปาลาวยังสะท้อนถึงอัตลักษณ์ของความเป็นคนลาวในพิธีกรรมอีกด้วย

ตามความหมายของคำว่า “สงกรานต์” หรือ “วิศูสงกรานต์” ก็พบว่า ในวันดังกล่าวมีความเชื่อว่าเป็นวันที่ดวงอาทิตย์ขึ้นนานที่สุด กลางวันกับกลางคืนมีระยะเวลาเท่ากัน และเป็นวันที่มีอากาศร้อนมากที่สุด การชำระล้างร่างกายด้วยการอาบน้ำหรือการ “สรงน้ำ” ในวันดังกล่าวก็เปรียบเสมือนการใช้น้ำเปลี่ยนความร้อนในร่างกายให้กลายเป็นเย็นได้ การสรงน้ำมันในพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันธนามและบวงสรวงกุ้มเมืองสรวงจึงเป็นการสรงน้ำเพื่อให้เกิดความร่มเย็นทั้งแก่สิ่งศักดิ์สิทธิ์และชาวเมือง เสมือนการสรงน้ำพระพุทธรูป พระสงฆ์และผู้สูงอายุ ในวันสงกรานต์ซึ่งตรงกับฮีตเดือนห้าของคนลาวอีสาน สะท้อนให้เห็นการเปลี่ยนผ่านจากปีเก่าเข้าสู่ปีใหม่ในฤดูกาลที่เป็นฤดูร้อน

ดังนั้นแล้วพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามทั้ง 2 พิธี ก็ยังคงสืบทอดพิธีสรงน้ำซึ่งเป็นพิธีสำคัญในฮีตเดือนห้าไว้ โดยการประกอบพิธีดังกล่าวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์หลักในพิธีกรรมนั้น คือ ท้าวคันธนามที่เป็นรูปเคารพ และสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในบริเวณกุ้มเมืองสรวงที่รวมถึงท้าวคันธนามและตัวละครในตอนคันธนามปราบหมาสรวงงูชวง อันเป็นเหตุการณ์ที่เกิดในบริเวณดังกล่าวด้วย

4.2.1.1.2 การอธิบายและสืบทอดพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านฤดูกาล

ดังที่ได้กล่าวไปแล้วว่าในวัฒนธรรมการทำนาของคนอีสาน ผูกกับการเปลี่ยนแปลงของฤดูกาล มีพิธีกรรมเกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนผ่าน เช่นเดียวกับช่วงเวลา ที่เปลี่ยนจากฤดูหนาวสู่ฤดูร้อน และการเปลี่ยนผ่านจากฤดูร้อนสู่ฤดูฝน ดังนี้

1) ช่วงเวลาเปลี่ยนผ่านจากฤดูหนาวเข้าสู่ฤดูร้อน

ช่วงเวลาที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนผ่านจากฤดูร้อนเป็นฤดูหนาว ตามปฏิทินจันทรคติที่คนโบราณนิยมนับวันตามการขึ้นของดวงจันทร์ พบว่าเป็นเดือนสาม (ประมาณ เดือนมกราคม – กุมภาพันธ์) ช่วงเวลาดังกล่าวเป็นเวลาที่ชาวนาเก็บเกี่ยวข้าวแล้วนำเข้าเ้าข้าว (ยุ่งฉาง) เสร็จแล้ว หลังจากนั้นจะเป็นการว่างเว้นจากการทำนาจนเข้าสู่ฤดูฝน เดือนสามจึงเป็นเดือน ที่มีพิธีกรรมเกี่ยวกับการไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในชุมชนอีสาน เพื่อเฉลิมฉลองให้แก่ผลผลิตที่ได้เก็บเกี่ยวมา เสมือนกับการแก้บนที่ได้ขอไว้ในครั้งก่อนจะลงนา ผู้วิจัยแบ่งพิธีกรรมในเดือนสามของคนอีสาน ออกเป็น 2 ส่วน คือ พิธีกรรมในพุทธศาสนาและพิธีกรรมเกี่ยวกับการเลี้ยงผี ดังนี้

พิธีกรรมเกี่ยวกับพุทธศาสนาที่สำคัญของคนลาวอีสานในเดือน สาม คือ บุญเดือนสาม หรือบุญข้าวจี ซึ่งเป็นฮีตสำคัญหนึ่งในสิบสองฮีตของคนลาวอีสานมาตั้งแต่ โบราณ “ข้าวจี” คือข้าวเหนียวที่นึ่งสุกแล้ว นำมาปั้นขนาดประมาณกำมือ บางครั้งจะมีการใส่ใส่น้ำอ้อย (น้ำตาลแดง) หรือทาเกลือให้ทั่วก่อน นำไปปิ้งไฟให้สุกด้วยวิธีวางบนถ่านไฟ (การจี) จนสุกเหลือง ทาด้วยไข่จนทั่ว แล้วปิ้งไฟต่อให้สุกทั่ว มีกลิ่นหอม ในบุญเดือนสาม ชาวอีสานจะนำ ข้าวจีไปถวายพระที่วัด เมื่อพระสงฆ์และชาวบ้านมาพร้อมกันที่ศาลาโรงธรรมแล้ว ก็จะเริ่มพิธีอารธนา ศีล ว่าคำถวายข้าวจี แล้วนำข้าวจีไปใส่บาตร พระเจริญพระพุทธรูปจนดับแล้วจึงถวายอาหารคาวหวาน แก่พระสงฆ์ ฉ้นเสร็จแล้วจึงกล่าวคำอนุโมทนา เป็นอันเสร็จพิธี (สำนักงานศึกษาธิการจังหวัด ขอนแก่น, 2540: 31) คนลาวอีสานมีความเชื่อว่าการถวายข้าวจีแก่พระสงฆ์จะมีอานิสงส์ให้ไปเกิด ในสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ ดังเรื่องเล่าอันเป็นที่มาของการประกอบพิธีกรรมบุญข้าวจีมีอยู่ว่า

มีหญิงคนหนึ่งชื่อนางปุลณทาสี เป็นคนยากจนต้องไปเป็นทาสรับใช้ ของเศรษฐีคนหนึ่งในกรุงราชคฤห์ วันหนึ่งเศรษฐีให้นางไปซื้อข้าว นางซื้อหมด วันก็ไม่หมด ตกตอนเย็น นางก็จุดไฟซื้อต่อไป ได้รับความเหน็ดเหนื่อยเป็นอันมาก พอถึงตอนเช้า นางก็เอารำทำเป็นแบ่งจี เผาไฟให้สุกแล้วใส่ไว้ในผ้าของตนเดินไป ตักน้ำปรารธนาจะบริโภคด้วยตนเอง ครั้นถึงกลางทางได้พบพระสัมมาสัมพุทธเจ้า และพระอานนท์เถระ เกิดความเลื่อมใส คิดว่าเราเป็นคนยากจนในชาตินี้ ก็เพราะ

มิได้ทำบุญไว้แต่ปางก่อนและชาตินี้เราก็งงไม่เคยทำบุญเลย เมื่อคิดเช่นนั้นแล้วนางก็น้อมเอาข้าวแบ่งจั้นั้นเข้าไปถวายแด่พระศาสดา พระองค์ทรงรับแล้ว และนางคิดอีกว่าพระศาสดาคงไม่เสวย และอาจเอาทิ้งให้สุนัขหรือกากิน เพราะอาหารที่นางถวายไม่ประณีตน่ารับประทาน เมื่อพระศาสดาทรงทราบวาระจิตของนางเช่นนั้น พระองค์จึงรับสั่งให้พระอานนท์ ปลูกอาสนะแล้วทรงประทับนั่งฉัน ณ ที่นางถวายนั้น ครั้นเสวยเสร็จแล้วก็ตรัสอนุโมทนาภาโพรตนางจนสำเร็จโสดาปัตติผล เป็นอริยบุคคลในพระพุทธศาสนา ครั้นนางทำกาลกิริยาแล้วก็ได้ไปเกิดบนดาวดึงส์สวรรค์เสวยทิพย์สมบัติ อยู่ในวิมานทองอันผุดผ่องโสภา มีนางฟ้าแวดล้อมเป็นยศบริวาร

(กรมส่งเสริมวัฒนธรรม, 2563)

ส่วนที่สองคือพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการไหว้ผี นั่นคือ การเลี้ยงผีปู่ตา โดยปกติคนในชุมชนอีสานจะมีพิธีกรรมเลี้ยงปู่ตาในรอบปี 2 ครั้ง คือเลี้ยงในช่วงเดือน 3 หลังจากนำข้าวขึ้นแล้ว และช่วงเดือน 6 ก่อนจะเริ่มทำนา (สุทัศน์ ประทุมแก้ว และคณะ, 2563: 651) นอกจากนี้ในเดือนสามยังมีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับข้าว เช่น การสูกวัญข้าวหลังจากเก็บเกี่ยว เป็นต้น

พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันชามในช่วงเวลานี้ คือ ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสี่ตา แต่เดิมเมื่อเริ่มพิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสี่ตาจะจัดในวันขึ้น 7 - 8 ค่ำ เดือน 3 ปัจจุบันเปลี่ยนเป็นวันขึ้น 14 - 15 ค่ำ เดือน 3 ตามประเพณีนมัสการพระธาตุพนม เพราะในการสร้างพระธาตุสี่ตาคือใหม่ ได้นำรูปแบบสถาปัตยกรรมมาจากพระธาตุพนม ดังนั้นคนในชุมชนจึงเชื่อว่าการจัดพิธีกรรมบวงสรวงก็ต้องจัดให้ตรงกับงานนมัสการพระธาตุพนมด้วย

จากการศึกษาพิธีกรรมดังกล่าว ผู้วิจัยพบว่าพิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสี่ตาแยกจากบุญข้าวจีหรือบุญเดือนสามอย่างชัดเจน พิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสี่ตามีจุดประสงค์ที่จะบวงสรวงพระบรมสารีริกธาตุ ซึ่งเชื่อว่าเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในทางพุทธศาสนาก็จริง หากแต่ช่วงเวลาและเครื่องประกอบพิธีกรรม กลับเป็นการบวงสรวงที่เกี่ยวข้องกับการนับถือผีซึ่งมีลักษณะเป็นการไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่เป็นบุคคล ในที่นี้คือยึดเอาการไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในธาตุไม้สี่ตาเป็นหลัก โดยมีจุดประสงค์ของพิธีกรรมคือเพื่อให้สิ่งศักดิ์สิทธิ์บันดาลความสุขสมหวัง และความอุดมสมบูรณ์ทางด้านผลผลิตแก่ชาวบ้านด้าน ลักษณะดังกล่าวสอดคล้องกับการไหว้ผีของคนอีสานในเดือนสามเพื่อการเฉลิมฉลองให้แก่ผลผลิต หลังจากการเก็บเกี่ยว ดังนั้นในพิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสี่ตาดังกล่าวมีเครื่องประกอบพิธีที่สะท้อนให้เห็นถึงการฉลองให้แก่ผลผลิต มีทั้งข้าวสวย

ข้าวเหนียว ข้าวต้มมัด มีปลา หมู และไก่ ตลอดจนพืชและธัญญาหารต่าง ๆ เป็นเครื่องยืนยันว่าอาหารเหล่านี้จะสามารถหล่อเลี้ยงผู้คนในชุมชน ในช่วงเวลาที่ว่างเว้นจากการทำนาในฤดูร้อนได้อย่างไม่ขัดสน

2) ช่วงเวลาเปลี่ยนผ่านจากฤดูร้อนสู่ฤดูฝน

ช่วงเวลาเปลี่ยนผ่านที่เกี่ยวข้องกับการทำนาของคนลาวอีสานต่อมาคือ ช่วงเวลาเปลี่ยนจากจากฤดูร้อนซึ่งเป็นช่วงว่างเว้นจากการทำนา สู่ฤดูฝนที่เป็นการเริ่มต้นทำนา ตรงกับเดือนหกถึงเดือนเจ็ด ตามปฏิทินจันทรคติ ช่วงเวลานี้ปรากฏประเพณีสำคัญในชุมชนอีสานคือบุญบั้งไฟในเดือนหก และบุญซำชะในเดือนเจ็ด นอกจากนี้ในช่วงเดือนหกยังมีประเพณีเลี้ยงปู่ตาในชุมชนอีสานก่อนลงนาอีกด้วย ช่วงเวลาดังกล่าวจึงมีความสำคัญต่อวิถีเกษตรกรรมในชุมชนอีสาน พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามที่ประกอบขึ้นในช่วงเวลาดังกล่าวคือ พิธีกรรมบวงสรวงท้าวคัณฑนาม (เจ้าปู่คัณฑนาม) ในบุญเบิกบ้านของบ้านเมืองสรวงใหญ่ อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด

บุญเบิกบ้าน บุญเดือนเจ็ด บุญซำชะ หรือบุญซำชะบะเบิก หมายถึง “ซำชะ” ให้สะอาด ปราศจากมลทินและความสกปรก มีความสกปรกภายนอก ได้แก่ ร่างกาย เสื้อผ้า อาหารการกิน ที่อยู่อาศัย และความสกปรกภายใน ได้แก่ จิตใจที่เกิดความโลภ โกรธ หลง เป็นต้น การทำบุญซำชะ คือการทำบุญตักบาตรหมู่บ้าน บริเวณเฝ้าบ้าน จะมีการนิมนต์ให้พระสงฆ์สวดพระปริตรและประพรมน้ำพระพุทธรณ์ นอกจากนั้นจะมีการบูชาอารักษ์ หลักบ้าน หลักเมือง และศาลมเหศักดิ์ (สำนักงานศึกษาธิการจังหวัดขอนแก่น, 2540: 42 – 43) พิธีกรรมดังกล่าวเชื่อว่ามาจากเรื่องเล่าทางพุทธศาสนาที่เป็นเหตุทำให้เกิดการซำชะ ดังนี้

ครั้งหนึ่งเมืองไพสาลีเกิดพายุภักษ์ ข้าวยาก หมาแพง เพราะเกิดฝนแล้ง สัตว์เลี้ยงต่าง ๆ ล้มตายเพราะอดอยาก เกิดโรคห่าระบาด (โรคอหิวาตกโรค) ทำให้ผู้คนล้มตายและสิ้นหวัง ชาวเมืองกลุ่มหนึ่งจึงพากันไปนิมนต์พระพุทธเจ้าให้มาปิดเป่าเภทภัย พระพุทธองค์พร้อมด้วยพระสงฆ์ 500 รูป ได้เดินทางมาทางเรือใช้เวลาเดินทาง 7 วัน จึงถึงเมืองไพสาลี เมื่อเสด็จมาถึงก็เกิดฝน"ท่าแก้ว"ตกลงมาอย่างหนัก จนน้ำฝนท่วมแผ่นดินสูงถึงหัวเข่า และน้ำนี้ได้พัดพาเอาซากศพของผู้คนและสัตว์ต่าง ๆ ไหลลอยลงแม่น้ำไปจนหมดสิ้น พระพุทธเจ้าทำน้ามนต์ใส่บาตรให้พระอานนท์ นำน้ำมนต์ไปสาดทั่วพระนคร โรคร้าย ไข้เจ็บ ก็สูญสิ้นไปด้วย อานุภาพของพระพุทธเจ้าและน้ำพระพุทธรณ์

(กรมส่งเสริมวัฒนธรรม, 2564)

บ้านเมืองสรวงใหญ่และบางชุมชนอีสานเรียกบุญชำระว่า “บุญเบิกบ้าน” คือการทำบุญเพื่อเตรียมการไถนาในฤดูฝนของปีนั้น (ธีระวัฒน์ แสนคำ, 2560) ดังนั้นจะเห็นว่านัยยะดั้งเดิมของประเพณีนี้คือการเตรียมความพร้อมสำหรับการผลิต ชาวอีสานถือว่าสำคัญมาก การชำระจึงเป็นการทำความสะอาดซ่อมแซมเครื่องมือการผลิต ด้วยการเช่นไหว้ ผีบรรพบุรุษและขอพรให้การผลิติดุดมสมบูรณ์ (กอง บ.ก., 2559: 31 – 36)

บุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่ศุขที่นาม ที่จัดในวันขึ้น 1 ค่ำ เดือน 7 บริเวณหน้าวัดบ้านเมืองสรวงใหญ่ อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด มีพิธีกรรมสำคัญคือพิธีกรรมบวงสรวงท้าวศุขที่นามหรือเจ้าปู่ศุขที่นาม ซึ่งเป็นตัวละครเอกในตำนานหมาสรวงงูชวง เป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์สำคัญของบ้านเมืองสรวงใหญ่ มีสถานะเหนือกว่ามเหศักดิ์ประจำชุมชน การประกอบพิธีกรรมบวงสรวงตัวละครดังกล่าวขึ้นในบุญชำระ สะท้อนถึงความสัมพันธ์ระหว่างบทบาทของตัวละครในตำนาน ที่เป็นผู้กอบกู้เมืองสรวงและปราบเหล่าศัตรูร้าย คือหมาสรวงงูชวง บทบาทนี้สัมพันธ์กับนัยยะของการชำระ คือขจัดปัดเป่าสิ่งอัปมงคลออกจากชุมชน ดังนั้นในพิธีกรรมนี้จึงมีการสืบทอดพิธีกรรมการชำระ โดยอาศัยความศักดิ์สิทธิ์ของศุขที่นามให้ขจัดสิ่งชั่วร้ายออกจากชุมชน อีกนัยหนึ่งคือการบวงสรวงเพื่อขอพรให้อยู่เย็นเป็นสุขในช่วงเวลาของการเปลี่ยนผ่านจากฤดูร้อนสู่ฤดูฝน ที่คนในชุมชนจะต้องลงนาเพื่อไถหว่านตามวัฏจักรของการทำนายนั่นเอง

จากการศึกษาพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนาม พบว่า ทั้ง 4 พิธีกรรม มีช่วงเวลาในการประกอบพิธีกรรมตรงกับเดือนสาม เดือนห้า และเดือนเจ็ด ตามปฏิทินจันทรคติ มีบางพิธีกรรมที่จัดพร้อมกับฮีตสิบสองของคนลาวอีสาน ได้แก่ พิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันธนามจัดตรงกับบุญสงกรานต์คันธนาม และพิธีกรรมบวงสรวงภูเมืองสรวงตรงกับบุญสงกรานต์เมืองสรวงซึ่งตรงกับฮีตเดือนห้าหรือบุญสงกรานต์ของคนลาวอีสาน คือวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 นอกจากนี้ยังมีพิธีกรรมบวงสรวงท้าวศุขที่นามของบ้านเมืองสรวงใหญ่ที่จัดพร้อมกับบุญชำระในวันขึ้น 1 ค่ำ เดือน 7 ส่วนพิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสีดา เป็นพิธีกรรมที่สร้างขึ้นใหม่หลังจากที่สร้างพระธาตุสีดาองค์ปัจจุบันครอบบริเวณพระธาตุองค์เดิม จึงกำหนดให้มีการบวงสรวงพระธาตุในวันขึ้น 14 - 15 ค่ำ เดือน 3 (เดิม 7 - 8 ค่ำ เดือน 3) ตามวันนมัสการพระธาตุพนม ดังนั้นแล้วช่วงเวลาในการประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามจึงอยู่ในช่วง เดือนสาม เดือนห้า และเดือนเจ็ด ตามปฏิทินจันทรคติ ช่วงเวลาดังกล่าวต่างก็เป็นช่วงเวลาของการเปลี่ยนผ่าน

ทั้งการเปลี่ยนผ่านจากปีเก่าเข้าสู่ปีใหม่ในเดือนห้า การเปลี่ยนผ่านจากฤดูเก็บเกี่ยวเข้าสู่ฤดูว่างเว้นจากการทำนาในเดือนสาม และการเปลี่ยนผ่านจากฤดูว่างเว้นจากการทำนาเข้าสู่ฤดูลงนาในเดือนเจ็ด แต่ละพิธีกรรมต่างก็มีสัญลักษณ์ที่แสดงให้เห็นถึงการเปลี่ยนผ่าน ได้แก่ การสงวนน้ำที่สะท้อนการเปลี่ยนแปลงของปี เครื่องประกอบพิธีกรรมที่สะท้อนการไหว้ผีเพื่อเฉลิมฉลองหลังจากฤดูกาลเก็บเกี่ยว หรือแม้กระทั่งการทำบุญตักบาตร การสวดมนต์ และการไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อชำระล้างสิ่งสกปรกก่อนจะเริ่มลงนา

การปรากฏสัญลักษณ์เหล่านี้ในพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนามจึงสะท้อนถึงลักษณะของพิธีกรรมดังกล่าวในปัจจุบัน ที่ยังคงสืบทอดพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านในรอบปีและเปลี่ยนผ่านฤดูกาล ที่ความเชื่อส่วนใหญ่เกี่ยวข้องกับการไหว้ผีที่มีมาตั้งแต่บรรพกาล ประกอบกับการรับรู้เรื่องคັນธนามในฐานะตำนานท้องถิ่นที่สัมพันธ์กับภูมินามในชุมชนกลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่นับถือในปัจจุบัน นั่นคือ ตัวละครจากเรื่องคັນธนาม

4.2.1.2 การอธิบายและสืบทอดพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์

ในห้วงเวลาเวลาแห่งการเปลี่ยนผ่านเองย่อมสัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคนอีสาน นั่นคือ วิถีชีวิตของคนในวัฒนธรรมข้าว อันมีพิธีกรรมที่จะนำไปสู่การได้มาซึ่งผลผลิตหรือพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ (Fertility Rites) ปรากฏอยู่ในทั้ง 4 พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนาม ดังที่ผู้วิจัยจะได้วิเคราะห์ดังต่อไปนี้

ประเทศไทยเป็นประเทศเกษตรกรรม คนส่วนใหญ่มีอาชีพทำนา ต้องพึ่งพาดินฟ้าอากาศ เพราะหากเกิดความแห้งแล้ง ชาวนาก็จะได้รับความเดือดร้อน จึงพากันประกอบพิธีกรรมขอให้ฝนตก เพราะฝนคือแหล่งกำเนิดของข้าว พิธีขอฝนจึงเกิดขึ้นตามภาคต่าง ๆ มาตั้งแต่สมัยโบราณ (สุวรรณา ตรีมาศ, 2538: 26 - 27) คนไทย - ไท จึงให้ความสำคัญกับการขอฝน ซึ่งเป็นพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ (fertility rite) มุ่งเอาใจสิ่งศักดิ์สิทธิ์และหวังผลแห่งความสงบสุข พิธีกรรมขอฝนมีทั้งที่เป็นประเพณีประจำปี และพิธีกรรมเฉพาะกิจจัดขึ้นเฉพาะโอกาสที่ฝนแล้งเป็นเวลานาน (สุภัญญา สุฉฉายา, 2558: 29) เช่นเดียวกันกับวัฒนธรรมของคนลาวอีสานที่มีพิธีกรรมขอฝน ปรากฏในฮีตสิบสองคือฮีตเดือนหกหรือบุญบังไฟ อันเกี่ยวข้องกับวรรณกรรมท้องถิ่นเรื่องพญาคันคาก ที่พญาคันคาก (พระโพธิสัตว์) นำเหล่าสรรพสัตว์ขึ้นไปบนฟ้าเพื่อทำสงครามกับพญาแถน พญาคันคากเป็นฝ่ายชนะ พญาแถนจึงได้บันดาลฝนให้ตกลงมายังโลก แต่ทว่าจะต้องจุดบังไฟเพื่อบูชาและส่งสัญญาณให้แถนทราบทุกปี การจุดบังไฟในฮีตเดือนหกจึงเป็นประเพณีขอฝนประจำปีของคนลาวอีสานที่ปฏิบัติกันมาไม่ได้ขาด นอกจากพิธีกรรมการจุดบังไฟแล้ว ยังมีสัญลักษณ์

ในขบวนแห่บั้งไฟที่สะท้อนถึงความอุดมสมบูรณ์ เช่น ปลัดขิก (ไม้แกะสลักรูปอวัยวะเพศชาย) กาบเชิงบั้งไฟที่มีเนื้อหาหยาบโลนเกี่ยวกับการร่วมเพศ เป็นต้น

พิธีกรรมขอฝนเพื่อความอุดมสมบูรณ์ในวัฒนธรรมอีสานยังปรากฏอยู่ในช่วงเวลาก่อนจะเริ่มการลงนา เช่น การตบปันทายหรือการก่อกองทรายในเดือนห้าหรือเดือนหก ที่มีนัยยะเกี่ยวกับการขอฝนเนื่องจากการปั่นทรายเป็นรูปสัตว์ต่าง ๆ ได้แก่ เต่า จระเข้ และปลาช่อน ซึ่งเป็นสัตว์ที่สื่อถึงน้ำและการขอฝนเพื่อความอุดมสมบูรณ์ (ธีระวัฒน์ แสนคำ, 2560) บางชุมชนอีสานมีพิธีเข้าทรงสิ่งศักดิ์สิทธิ์เพื่อขอฝนอีกด้วย พิธีกรรมขอฝนจึงเป็นพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ มี “น้ำ” เป็นปัจจัยสำคัญของการก่อเกิดและการเจริญงอกงามของพืชพรรณธัญญาหาร ทั้งยังเป็นสัญลักษณ์ของความชุ่มเย็น ความอุดมสมบูรณ์เป็นรูปธรรมที่เกี่ยวข้องกับพิธีกรรมขอฝน (สุกัญญา สุจฉายา, 2558: 53)

นอกจากพิธีกรรมขอฝนแล้ว ในชุมชนอีสานยังมีพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์อันเกี่ยวการทำนา นั่นคือ “ประเพณีหลังการเก็บเกี่ยวในฤดูกาลเก่า” ซึ่งเกี่ยวข้องกับการนับถือผี เพราะโดยเฉลี่ยแล้วชาวนาจะเก็บเกี่ยวข้าวได้ผลผลิตสมบูรณ์ในเดือนสองถึงเดือนสาม จึงมีข้าวที่เก็บเกี่ยวกักตุนไว้แล้ว ต่อจากนี้ไปเป็นช่วงว่างจากการทำนา ประมาณเดือนสี่ถึงเดือนห้า ชาวนาส่วนมากจะมีกิจกรรมที่สร้างขึ้นทั้งส่วนตัวและส่วนรวม เช่น การเลี้ยงผีบรรพชน สุจิตต์ วงษ์เทศ (2559: 31) ดังนั้นในชุมชนอีสานโดยเฉพาะในปัจจุบันยังคงสืบทอดการเลี้ยงผีบรรพชนหรือที่เรียกว่าการเลี้ยงผีปู่ตาในเดือนสามอยู่ โดยมีนัยยะแสดงให้เห็นถึงความอุดมสมบูรณ์ของผลผลิตที่เก็บเกี่ยวได้ บางชุมชน เช่น ชาวภูไท ตำบลนาบุญ จังหวัดอุดรธานี ยังมีพิธีกรรมไขประตูเล่าสู่ขวัญข้าวในวันขึ้น 3 ค่ำ เดือน 3 และมีการแยกเมล็ดพันธุ์ข้าวเพื่อใช้เพาะปลูกในฤดูฝนซึ่งตรงกับเดือนหกต่อไป

พิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ของคนในชุมชนอีสานจึงเกี่ยวข้องกับ ความเชื่อเรื่องแถนและสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำชุมชนนั่นคือ การนับถือผีซึ่งเป็นอำนาจเหนือธรรมชาติที่คอยดลบันดาลให้เกิดความผาสุกแก่ผู้คน ในชุมชนอีสานที่มีพิธีกรรมเกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามต่างก็มีความเชื่อว่าตัวละครจากเรื่องดังกล่าว เป็นอีกหนึ่งสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในชุมชนของตน ดังนั้นพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามทั้ง 4 พิธีกรรม จึงปรากฏสัญลักษณ์ที่สะท้อนถึงการเป็นพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ โดยหวังให้อาณาภพแห่งความศักดิ์สิทธิ์ของตัวละครที่นับถือ บันดาลความสุขให้แก่คนในชุมชน ทั้งนี้ผู้วิจัยได้วิเคราะห์แล้วพบว่า ทั้ง 4 พิธีกรรมสืบทอดพิธีกรรม

เพื่อความอุดมสมบูรณ์ แบ่งออกเป็นพิธีกรรมการขอฝนและพิธีกรรมการไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำชุมชน ดังนี้

4.2.1.2.1 การสืบทอดพิธีกรรมการขอฝน

พิธีกรรมการขอฝนปรากฏใน 2 พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม คือ พิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันทนามในบุญสงรวงภูเขาท้าวคันทนาม และพิธีกรรมบวงสรวงภูเมืองสรวงในบุญชาวเมือง ทั้งสองพิธีกรรมจัดพิธีกรรมตรงกันกับฮีตเดือนห้า คือบุญสงกรานต์ คือจัดในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 ที่เปรียบเสมือนกับวันเปลี่ยนจันทรคติและเปลี่ยนจากปีเก่าเข้าสู่ปีใหม่ มีการสงน้ำเป็นสัญลักษณ์ที่สะท้อนถึงการชำระเพื่อเปลี่ยนวัฏจักรของสรรพสิ่งที่อยู่ในพิธีกรรม ทว่าทั้งสองพิธีกรรมการบวงสรวงยังปรากฏพิธีกรรมย่อย คือ พิธีกรรมตบปันทาย รวมถึงสัญลักษณ์ที่แสดงถึงการขอฝนเพื่อความอุดมสมบูรณ์ คือ การจุดบั้งไฟ ที่พบในสองพิธีกรรม

พิธีกรรมย่อยที่สะท้อนถึงการขอฝนในพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม คือ พิธีกรรมตบปันทาย ปรากฏในบุญสงรวงภูเขาท้าวคันทนาม ประกอบพิธีกรรมหลังจากบวงสรวงรูปเคารพท้าวคันทนามเสร็จสิ้น เริ่มพิธีด้วยการนำรูปเทียนและดอกไม้มาวางไว้ตรงบริเวณที่จะทำการปันทาย ลักษณะของทรายที่ปั้นในพิธีกรรมนี้ มีรูปร่างคล้ายกับเต่า ซึ่งเป็นหนึ่งในสัตว์ทั้งสาม ได้แก่ เต่า จระเข้ และปลาช่อน ที่สะท้อนถึงการขอฝนนั่นเอง

นอกจากนี้สัญลักษณ์สำคัญที่สะท้อนถึงการขอฝนในพิธีกรรม คือ “การจุดบั้งไฟ” ปรากฏในพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันทนาม และพิธีกรรมบวงสรวงภูเมืองสรวง

การจุดบั้งไฟในพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันทนามมีจุดประสงค์เพื่อบูชาท้าวคันทนาม ดังนั้นบั้งไฟในพิธีกรรมนี้จึงมีสถานภาพเป็นเครื่องประกอบพิธีกรรมการบวงสรวง และมองว่าท้าวคันทนามเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่สามารถบันดาลความอุดมสมบูรณ์ให้แก่ชุมชนบ้านภูคันทนามได้ การจุดบั้งไฟดังกล่าวจะเริ่มจุดในขณะที่มีการตบปันทายโดยผู้ที่นำมาคือคนในชุมชน ขนาดของบั้งไฟจะเป็นบั้งไฟขนาดเล็กและหาซื้อได้ทั่วไปตามร้านขายบั้งไฟ เพราะในพิธีกรรมไม่ได้มี “ฮ้านบั้งไฟ” หรือที่สำหรับนำบั้งไฟใหญ่ขึ้นไปจุดได้

ในขณะที่มีการจุดบั้งไฟในพิธีกรรมบวงสรวงภูเมืองสรวง มีมูลเหตุมาจากตำนานหมาสรวงงูชวง สำนักนสภาว์วัฒนธรรมอำเภอเมืองสรวง ที่ว่า

คนเมืองสรวงยุคต่อมาในระหว่างที่พระพุทธศาสนาแพร่เข้ามา คนที่มีความเชื่อเรื่องผีนางงู จึงเชื่อว่า สัตว์ทั้งสองนี้มาจากสวรรค์ พระยาแฉกส่งมาเพื่อลี้ยงผลาญคนที่ เป็น “อธรรม” จะเห็นจากตอแงงูชวงลงมากินคน ต้องพันพิษ

มีโอเป็นฝนตกตลอด 7 วัน 7 คืน คนสมัยนั้น จึงมีความเชื่อว่า ถ้าปีใดฝนไม่ดี เพราะพญาแถนไม่ได้ส่งงูชวงลงมาพ่นพิษ คนชาวเมืองจึงเก็บดอกไม้ธูปเทียนบูชาพระยาแถนเพื่อขอฝน แต่การที่จะเอาดอกไม้ธูปเทียนไปจุดบูชาพระยาแถนนั้น กลิ่นธูปเทียนคงจะไปไม่ถึงพระยาแถนแน่ จึงมีการคิดทำบั้งไฟจุดบูชาพระยาแถน จนเป็นประเพณีของชาวเมืองสรวงมาจนถึงทุกวันนี้ เมื่อถึงวันเพ็ญเดือนห้า หมู่บ้านชาวอำเภอเมืองสรวง โดยเฉพาะตำบลในเขตเทศบาลเมืองสรวง จะต้องทำบั้งไฟและนำไปจุดบูชาเป็นประเพณีทุกปี

(ประวัติหมู่บ้าน, 2549)

จากตำนานหมาสรวงงูชวงจะเห็นว่า ที่มาของการจุดบั้งไฟ ในบุญชาวเมืองหรือในพิธีกรรมบวงสรวงภูเมืองสรวง เกี่ยวกับการขอฝนจากแถนเช่นเดียวกับเรื่องพญาคนคาก แต่สิ่งที่น่าสนใจคือ แถนในตำนานหมาสรวงงูชวงไม่ได้เป็นผู้บันดาลฝนได้เอง แต่กลับสั่ง “งูชวง” ให้บันดาลน้ำฝน ซึ่งเป็นการสร้างความหมายและการสร้างตัวละครศักดิ์สิทธิ์ ในพิธีกรรมดังที่ผู้วิจัยได้กล่าวในประเด็นวิธีคิดในการสร้างพิธีกรรมมาก่อนแล้ว ความน่าสนใจอีกอย่างคือ บั้งไฟในพิธีกรรมบวงสรวงภูเมืองสรวง เป็นบั้งไฟที่มาจาก 5 ตำบล ของอำเภอเมืองสรวง ได้แก่ ตำบลหนองผือ ตำบลคูเมือง ตำบลหนองหิน ตำบลกกกุง และตำบลเมืองสรวง ขนาดบั้งไฟเป็นบั้งไฟขนาดกลางที่สามารถจุดได้โดยการทำฮ่านบั้งไฟหรือที่จุดบั้งไฟขนาดเล็กได้ การจุดบั้งไฟจะเริ่มขึ้นหลังจากพิธีกรรมบวงสรวง บริเวณสระหมาสรวงงูชวง ลำดับการจุดจะสัมพันธ์กับเรื่องที่ต้องการเสี่ยงทาย ทั้งหมด 5 เรื่อง ได้แก่ บั้งที่ 1 เสี่ยงทายเรื่องข้าวปลาอาหาร บั้งที่ 2 เสี่ยงทายเรื่องฟ้าฝน บั้งที่ 3 เสี่ยงทายเรื่องสุขภาพ บั้งที่ 4 เสี่ยงทายเรื่องการเดินทาง และบั้งที่ 5 เสี่ยงทายเรื่องความอยู่เย็นเป็นสุข หากบั้งไฟจุดแล้วขึ้นไปบนฟ้าอย่างปกติก็จะเป็นเรื่องดี แต่หากบั้งไฟแตก ทั้งที่ยังไม่ขึ้นก็จะเกิดอาเพศ การจุดบั้งไฟในพิธีกรรมนี้จึงสื่อถึงการขอฝนและความอุดมสมบูรณ์ของอำเภอเมืองสรวงอย่างชัดเจน ทั้งยังเกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามสำนวนท้องถิ่นของอำเภอเมืองสรวง นั่นคือตำนานหมาสรวงงูชวงนั่นเอง

การศึกษาดังกล่าวจึงแสดงให้เห็นว่า พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามที่จัดตรงกับฮีตเดือนห้าหรือฮีตสงกรานต์ได้สืบทอดพิธีกรรมและสัญลักษณ์ของการขอฝน โดยมีการประยุกต์ให้เกี่ยวข้องกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรม นั่นคือ ตัวละครจากเรื่องคันธนาม ทั้งท้าวคันธนาม รวมทั้งตัวละครสำคัญของชุมชนคือหมาสรวงงูชวง

4.2.1.2.2 การสืบทอดพิธีกรรมการไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำชุมชน

ตามที่ได้วิจัยได้วิเคราะห์ถึงช่วงเวลาเปลี่ยนแปลงผ่านของฤดูกาลของการทำนาในชุมชนอีสาน 2 ช่วงเวลา คือการเปลี่ยนผ่านจากฤดูเก็บเกี่ยวสู่ฤดูร้อนที่ว่างเว้นจากการทำนา (ประมาณเดือนสาม) และการเปลี่ยนผ่านจากฤดูร้อนสู่ฤดูฝน (ประมาณเดือนหกถึงเดือนเจ็ด) ทั้งสองช่วงเวลาต่างก็มีพิธีกรรมที่สืบทอดกันมาในท้องถิ่น ได้แก่ พิธีกรรมการไหว้ปู่ตาในเดือนสามและเดือนหก และพิธีกรรมการไหว้เสาหลักบ้านในฮีดเดือนเจ็ด พิธีกรรมที่กล่าวมานี้ต่างก็มีนัยยะที่สะท้อนถึงการเป็นพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ คือการเฉลิมฉลองผลผลิตในเดือนสาม และการเตรียมการเพื่อทำนาในเดือนเจ็ด นอกจากนี้ยังมีการเข้าทรงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรมอีกด้วย

พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนามมีบทบาทในการสืบทอดพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ ที่ชัดเจนคือพิธีกรรมและสัญลักษณ์เกี่ยวกับการขอฝน แต่ยังมีอีกส่วนของพิธีกรรมที่สืบทอดพิธีกรรมไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำชุมชนเพื่อความอุดมสมบูรณ์ ได้แก่ พิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสีดา พิธีกรรมลำผีฟ้าและเข้าทรงท้าวคันธนามในบุญสงฆ์บูชาท้าวคันธนาม และพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคันธนามในบุญเบิกบ้าน ดังนี้

พิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสีดาสืบทอดความเชื่อมาจากการไหว้ธาตุสีดา (องค์เก่า) มาแต่เดิม ประกอบกับพระบรมสารีริกธาตุที่ถูกบรรจุเมื่อครั้งสร้างพระธาตุองค์ปัจจุบันเสร็จสิ้น ความเชื่อทั้งสองทางมีลักษณะคู่ขนานระหว่างการนับถือผี (ความเชื่อจากธาตุสีดาองค์เก่า) และการนับถือพุทธ (พระบรมสารีริกธาตุ) ทว่าในพิธีกรรมบวงสรวงกลับพบลักษณะของการไหว้ผีประจำชุมชนที่มีการสืบทอดมาตั้งแต่อดีต ได้แก่ การไหว้เสาหลักบ้านก่อนเริ่มพิธีกรรมบวงสรวง ในขณะที่เครื่องประกอบพิธีกรรมบวงสรวง ประกอบด้วยอาหารที่มาจากดิน ได้แก่ ข้าวผลไม้ และอาหารที่มาจากน้ำ คือ ปลา (อุดมสมบูรณ์) สะท้อนถึงความอุดมสมบูรณ์ที่มาจากทั้งดินและน้ำ สัมพันธ์กับวิถีชีวิตของคนบ้านด่าน คือการทำนาและหาปลาในภูมิประเทศอยู่ใกล้แหล่งน้ำขนาดใหญ่ คือแม่น้ำมูลและห้วยเสียว นอกจากนี้ผู้วิจัยยังพบว่ายังมีเครื่องประกอบพิธีกรรมที่ใช้ไหว้ผีของชุมชนอีสาน คือ เหล้าขาวและไก่ต้ม²¹ หรือที่คนลาวอีสานมักเรียกว่า “เหล้าไห ไก่โต” เป็นเครื่องประกอบพิธีกรรมที่สำคัญในพิธีกรรมการเลี้ยงปู่ตาในชุมชนอีสาน

²¹ การไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำชุมชน (ผีปู่ตา) ในชุมชนอีสาน จะต้องมีไก่ต้มในการประกอบพิธีกรรมทุกครั้ง ดังเช่น การไหว้ปู่ตาในเดือนสามและเดือนหก ทุกหลังคาเรือนจะต้องเตรียมไก่ต้ม 1 ตัว ดอกไม้ และเทียน เพื่อนำไปถวายปู่ตา เมื่อเสร็จพิธีไหว้จะมีการเสี่ยงทายโดยใช้ “คางไก่” เพื่อทำนายดวงชะตาของสมาชิกในครอบครัวนั้น ๆ

พิธีกรรมลำผีฟ้าเป็นพิธีกรรมในชุมชนอีสาน ที่นิยมประกอบพิธีกรรมขึ้นเพื่อรักษาโรค พิธีกรรมลำผีฟ้าปรากฏในบุญสงฆ์บูชาท้าวคันธนาม ที่บ้านกู่คันธนาม พิธีลำผีฟ้าจะเริ่มหลังจากพิธีถวายเพลพระสงฆ์ ตรงกับช่วงเวลาบ่ายโมง ผู้ประกอบพิธีคือผู้สูงอายุในชุมชน ที่ขาดไม่ได้คือ “นางเทียม”²² หรือผู้ที่เป็นร่างทรงของท้าวคันธนาม พิธีกรรมจะเริ่มขึ้นด้วยการนำดอกไม้ ชันซ์ห้า เทียน และผ้าไหม วางไว้เพื่อกล่าวอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ให้มาอยู่ในพิธีกรรม ในระหว่างการกล่าวอัญเชิญจะมี “หมอแคน” เป่าแคนคลอไปด้วย หลังจากนั้นจะเป็นการ “ลำ” และ “ฟ้อน” ตามจังหวะของแคน โดยผู้หญิงจะสวมมาลัยดอกจำปาไว้บนศีรษะ หลังจากลำผีฟ้าเสร็จแล้วจะเป็นการเข้าทรงท้าวคันธนาม เพื่อถามถึงความอยู่ดีมีสุขของคนในชุมชนและถามถึงน้ำฝนในฤดูกาลทำนา การเข้าทรงในพิธีกรรมลำผีฟ้าจึงเป็นสัญลักษณ์ที่สะท้อนถึงการเปิดโอกาสให้คนในชุมชน สามารถโต้ถามเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์ของชุมชนจากสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรมคือ “ตัวละครคันธนาม”

การสืบทอดพิธีกรรมไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำชุมชนเพื่อความอุดมสมบูรณ์ในพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนาม ยังปรากฏในพิธีกรรมบวงสรวงท้าวคัทธนาม (เจ้าปู่คัทธนาม) ในบุญเบิกบ้าน บ้านเมืองสรวงใหญ่ ในพิธีกรรมนี้ไม่ได้มีพิธีไหว้เสาหลักบ้านชัดเจน (ปกติการไหว้เสาหลักบ้านในชุมชนอีสานจะมีดอกไม้ ธูป และเทียนในการไหว้) เนื่องจากจุดหลักของพิธีกรรมคือบริเวณรูปเคารพท้าวคัทธนาม แต่สิ่งที่สะท้อนให้เห็นถึงการสืบทอดเรื่องการไหว้เสาหลักบ้านในเดือนเจ็ดซึ่งเป็นบุญชำระ มีนัยยะของการเตรียมตัวเพื่อทำนาในฤดูฝน (ชำระล้างอุปกรณ์การเกษตรและขอให้ไม่มีอุปสรรคในการทำนา คือการคล้องมาลัยเสาหลักบ้านเมืองสรวงใหญ่ อันเป็นลำดับการคล้องพวงมาลัยหลักจากคล้องที่รูปเคารพท้าวคัทธนาม ลักษณะดังกล่าวจึงสะท้อนถึงลำดับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำชุมชนของบ้านเมืองสรวงใหญ่ คือการนับถือท้าวคัทธนามซึ่งเชื่อว่าเป็นผู้กอบกู้บ้านเมืองให้อยู่ในลำดับสูงกว่าเสาหลักบ้าน

จากการสืบทอดพิธีกรรมไหว้สิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำชุมชนในพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามจึงสะท้อนให้เห็นการผสมผสานระหว่างความเชื่อเรื่องคันธนามและพิธีกรรมไหว้ผี โดยมีตัวละครจากเรื่องคันธนามเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ประจำชุมชน ที่ต้องทำพิธีบวงสรวงและเข้าทรงเพื่อความอุดมสมบูรณ์เช่นเดียวกับการไหว้ปู่ตาหรือเสาหลักบ้านในชุมชนอีสาน

²² จากการสัมภาษณ์พบว่า นางเทียมหรือร่างทรงของท้าวคันธนาม คือ นางกลม ด่านสมศรี ปัจจุบันอายุ 88 ปี นางกลม ด่านสมศรี เล่าว่า ตนได้รับขันธและบูชาท้าวคันธนามต่อมาจากมารดาที่เคยเทียมอยู่ก่อนแล้ว อีกทั้งยังเคยเทียม “นางสีดา” ที่เชื่อว่าเป็นแม่ของคันธนามอีกด้วย

การศึกษาบทบาทของพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนามในการอธิบายและสืบทอดพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ จึงสะท้อนถึงการผสมผสานพิธีกรรมที่สืบทอดในท้องถิ่น กับความเชื่อเกี่ยวกับตัวละครดังกล่าวในแง่ของการบันดาลสิ่งต่าง ๆ เช่นเดียวกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์อื่น ๆ เช่น บันดาลฝนแทนแค้น บันดาลความอุดมสมบูรณ์และเป็นศูนย์รวมใจ เช่นเดียวกับผีปู่ตา หากพิจารณาจากข้อมูลภาคสนามแล้วพบว่า ในปัจจุบันความอุดมสมบูรณ์ไม่ได้จำกัดเพียงแค่การเกษตรเท่านั้น หากแต่เป็นเรื่องของทุนนิยมที่เข้ามาเกี่ยวข้อง การบวงสรวงจึงประกอบขึ้นเพื่อความร่ำรวยและเงินทองด้วยเช่นกัน ในอีกทางหนึ่งที่เป็นความหวังของปัจเจกชนคือการไหว้เพื่อ बनบานในเรื่องหน้าที่การงาน การสอบแข่งขัน หรือการขอเลขเบอร์เพื่อเสี่ยงโชคนั่นเอง

4.2.2 บทบาทในการสร้างสรรค์ประเพณีในบริบทการท่องเที่ยว

ปัจจุบันชุมชนอีสานทั้ง 4 ชุมชน ได้แก่ บ้านชุมคำ อำเภอกุดข้าวปุ้น จังหวัดอุบลราชธานี บ้านด่าน อำเภอราชธิส จังหวัดศรีสะเกษ บ้านกุ่มคันทนาม อำเภอพุนทราญ จังหวัดร้อยเอ็ด และอำเภอมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด เป็นชุมชนที่เกี่ยวข้องกับโครงการท่องเที่ยว อันเป็นผลมาจากกระแสโลกาภิวัตน์และนโยบายรัฐ ทำให้มีการนำเรื่องคັນธนามในฐานะเรื่องเล่าประจำถิ่นมาใช้ในบริบทดังกล่าวด้วยรูปแบบต่าง ๆ โดยเฉพาะการนำมาใช้สร้างสรรค์ประเพณีดังต่อไปนี้

4.2.2.1 บริบทที่เกี่ยวข้องกับการนำเรื่องคັນธนามไปใช้ในชุมชนอีสาน

การรับรู้เรื่องคັນธนามในบริบทสังคมปัจจุบัน ส่วนหนึ่งคงมาจากการอ่านและฟังเนื้อเรื่องจากสื่อต่าง ๆ ไม่ว่าจะเป็นหนังสือนิทานพื้นบ้านหรือช่องทางออนไลน์ที่มักมีการเขียนเรื่องราวลงบนเพจสาธารณะและเกิดการแชร์เนื้อหาขึ้น ทำให้เรื่องคັນธนามมีการเผยแพร่ออกไปด้วยในขณะเดียวกันช่องทางเหล่านี้ไม่เพียงแต่เล่าเรื่องหรือเผยแพร่บางอนุภาคที่เกี่ยวข้องกับเรื่อง เช่น อนุภาคหญิง หรืออนุภาคการกำเนิดจากรอยเท้าช้างเท่านั้น แต่ยังเผยแพร่เรื่องคັນธนามออกไปในรูปแบบต่าง ๆ สัมพันธ์กับบริบทของสังคมโลกาภิวัตน์และการท่องเที่ยวที่มาจากนโยบายรัฐ การเผยแพร่ดังกล่าวมีทั้งการเผยแพร่โดยชุมชนเอง และการเผยแพร่โดยหน่วยงานอื่นแต่อ้างถึงชุมชนที่เกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าว ผ่านการนำเรื่องคັນธนามไปใช้ในชุมชนรูปแบบต่าง ๆ โดยเฉพาะการนำเรื่องดังกล่าวไปใช้ประกอบพิธีกรรม จนกลายเป็นประเพณีประจำชุมชนและประจำอำเภอในปัจจุบัน

ศิริพร ณ ถลาง (2562: 129) ได้สังเคราะห์วิธีคิดของคนไทยในการนำนิทานพื้นบ้านมาใช้ในบริบททุนนิยมและการท่องเที่ยว จากชุดโครงการวิจัย “คติชนสร้างสรรค์” และข้อมูลการสร้างสรรค์คติชนใหม่ ๆ ทำให้เห็นว่า

วิธีคิดของคนไทยในการนำคติชนประเภทนิทานพื้นบ้าน/เรื่องเล่าพื้นบ้าน มาปรับใช้นั้น คือ ใช้ทั้งชื่อเรื่องนิทาน ชื่อตัวละคร พฤติกรรมตัวละคร ใช้อุณภูภาค ในนิทานและยังมีการ “ต่อยอด” จากนิทานโดยสร้างความเชื่อและพิธีกรรม ในการบูชาตัวละครและของวิเศษในนิทาน ใช้บางตอนในนิทาน และ ใช้นิทาน ทั้งเรื่อง

การสังเคราะห์วิธีคิดของคนไทยในการนำคติชนมาใช้ในบริบททุนนิยม และบริบทการท่องเที่ยวซึ่งเป็นบริบทสำคัญในสังคมโลกปัจจุบัน ทำให้เห็นการนำคติชน โดยเฉพาะ การนำเรื่องเล่ามาปรับใช้ ทั้งชื่อเรื่อง ชื่อตัวละคร พฤติกรรมตัวละคร หรือแม้กระทั่งอุณภูภาคในเรื่อง มากไปกว่านั้นยังมีการต่อยอดด้วยการสร้างความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับนิทานเรื่องนั้น วิธีคิดดังกล่าวสอดคล้องกับการนำเรื่องคันทานไปใช้ในชุมชนอีสานในบริบทสังคมปัจจุบัน สัมพันธ์กับการท่องเที่ยวที่มาจากนโยบายของรัฐบาลนั้นคือ ชุมชนท่องเที่ยว OTOP นวัตวิถี

“ชุมชนท่องเที่ยว OTOP นวัตวิถี” เป็นโครงการที่ต่อยอดจากโครงการ “หนึ่งตำบลหนึ่งผลิตภัณฑ์ (OTOP)” ที่เริ่มตั้งแต่ปี พ.ศ. 2544 ในภูมิภาคทั่วประเทศ มีกรมการพัฒนาชุมชนเป็นผู้รับผิดชอบหลักในการส่งเสริมและดำเนินงาน OTOP ร่วมกับหน่วยงาน ต่าง ๆ ในการยกระดับผลิตภัณฑ์และพัฒนาช่องทางการตลาดที่หลากหลายเพื่อให้ขายสินค้าได้

ทว่าการดำเนินโครงการไม่สัมฤทธิ์ผลเท่าที่ควร เนื่องจากผลิตภัณฑ์ของชุมชนในชุมชนส่วนใหญ่ไม่สามารถแข่งขันและส่งออกได้ จึงทำให้เกิดการตกค้างและต้องนำออกไปขาย ตามที่ต่าง ๆ นอกจากนี้รายได้ยังตกแก่ผู้ประกอบการเพียงคนเดียวหรือตกอยู่เพียงแค่บางกลุ่ม ไม่ได้กระจายไปสู่ประชาชนกลุ่มใหญ่ในชุมชนได้อย่างแท้จริง (กรมการพัฒนาชุมชน กองแผนงาน, 2561) รัฐบาลปัจจุบันที่มีนโยบายมุ่งแก้ปัญหาความเหลื่อมล้ำของคนในสังคม จึงจำเป็นต้องเปลี่ยน การขายผลิตภัณฑ์ OTOP ออกนอกชุมชน สู่การสร้างรายได้ตามความต้องการ (Demand Driven Local Economy) ด้วยการขายผลิตภัณฑ์ในชุมชนที่มาจากการท่องเที่ยว ใช้เสน่ห์ ภูมิปัญญา วิถีชีวิต วัฒนธรรม และความคิดสร้างสรรค์ แปลงเป็นรายได้ (กรมการพัฒนาชุมชน กองแผนงาน, 2561)

ชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทาน ทั้ง 4 ชุมชน โดยเฉพาะ บ้านด่าน อำเภอราชไศล จังหวัดศรีสะเกษ บ้านกู่คันทาน อำเภอนาทาย จังหวัดร้อยเอ็ด และอำเภอมืองสว่าง จังหวัดร้อยเอ็ด ที่เป็นชุมชนในโครงการ “หมู่บ้าน OTOP นวัตวิถี” นำเรื่อง

คันทนามไปใช้ในชุมชนเพื่อตอบสนองต่อบริบทการท่องเที่ยว ด้วยการประยุกต์และสร้างสรรค์เรื่องดังกล่าวในรูปแบบต่าง ๆ ซึ่งผู้วิจัยแบ่งออกเป็น 5 ประเภท ดังนี้

1. ประเภทวรรณกรรม ได้แก่ การนำไปใช้คำขวัญ การนำไปใช้แต่งกลอนลำ และการนำไปใช้แต่งเพลง
2. ประเภทรูปปั้นและวัตถุมงคล ได้แก่ การนำไปสร้างรูปปั้น รูปเคารพพระพุทธรูป และเหรียญบูชา
3. ประเภทการแสดง ได้แก่ การแสดงแสงสีเสียงและกิจกรรมการแสดงในงานประเพณี
4. ประเภทตราสัญลักษณ์ซึ่งเป็นตราสัญลักษณ์ของชุมชนหรือหน่วยงานท้องถิ่นที่เกี่ยวข้องกับชุมชน
5. ประเภทสถานที่ท่องเที่ยวชุมชนและสินค้าชุมชน ได้แก่ สถานที่ท่องเที่ยวชุมชนและสินค้าชุมชน

จากการรวบรวมการนำเรื่องคันทนามไปใช้ในชุมชนอีสาน 4 ชุมชนพบว่าแต่ละชุมชนมีการนำเรื่องดังกล่าวไปใช้ ดังตารางนี้

ตารางที่ 17 การนำเรื่องคันทนามไปใช้ในชุมชนอีสาน

ชุมชนอีสาน ที่นำเรื่องคันทนาม ไปใช้ในชุมชน	ประเภทของการนำไปใช้				
	วรรณกรรม	รูปปั้นและ วัตถุมงคล	การแสดง	ตราสัญลักษณ์	สถานที่ ท่องเที่ยวและ สินค้าชุมชน
1. บ้านชุมคำ		√			√
2. บ้านด่าน	√		√	√	
3. บ้านกู่คันทนาม	√	√	√	√	√
4. อำเภอเมืองสรวง	√	√	√	√	√

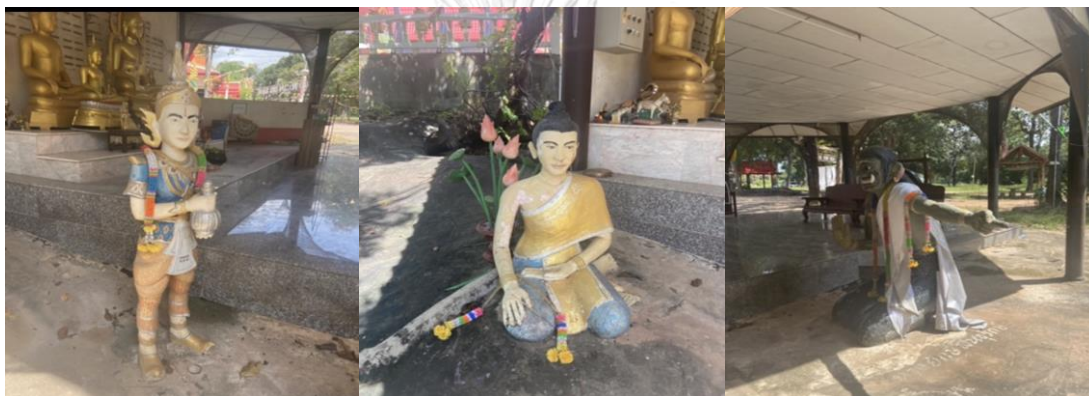
การนำเรื่องคันทนามไปใช้ในแต่ละชุมชนมีแตกต่างกัน ขึ้นอยู่กับแนวคิดในการนำเรื่องดังกล่าวไปใช้ ประกอบด้วย การนำชื่อในเรื่องไปใช้ การนำบางอนุภาคในเรื่องไปใช้ การนำบางเหตุการณ์ในเรื่องไปใช้ และการนำไปใช้ทั้งเรื่อง ดังต่อไปนี้

4.2.2.1.1 การนำเรื่องคันทนามไปใช้ในบ้านชุมคำ

จากที่ได้วิเคราะห์ไปก่อนหน้านี้ว่าเรื่องคันทนามที่เกี่ยวข้องกับบ้านชุมคำคือ เหตุการณ์คันทนามปราบยักษ์เฝ้าชุมคำ เหตุการณ์ดังกล่าวสัมพันธ์กับการนำ

เรื่องคันทนามไปใช้ในชุมชน ประกอบไปด้วย 2 ประเภท ได้แก่ รูปปั้น และสถานที่ท่องเที่ยวชุมชน อันมีวิถีชีวิตที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์คันทนามปราบยักษ์เฝ้าชุมคำดังนี้

บ้านชุมคำนำเรื่องคันทนามไปใช้ในชุมชน 2 ประเภท คือ การนำไปสร้างรูปปั้นตัวละคร ประกอบด้วย รูปปั้นท้าวคันทนาม นางอัมรา และนางยักษ์ฉิณี รูปปั้นดังกล่าวสร้างขึ้นประมาณ ปี พ.ศ. 2518 หลังจากสร้างพระเจ้าใหญ่ชุมคำขึ้นในปี พ.ศ. 2507 ผู้ที่สร้างคือช่างศรี บ้านไร่ทุ่ง อำเภอดงรัก พิษณุโลก ลักษณะของรูปปั้นท้าวคันทนามมีลักษณะเป็นรูปเด็กใส่เครื่องทรงอย่างกษัตริย์ มีดาบติดกาย ส่วนนางอัมราเป็นหญิงสาว และนางยักษ์ฉิณี มีรูปร่างใหญ่กว่ารูปปั้นสองแม่ลูก กำลังชี้นิ้วมือไปทางชุมทองคำ

ภาพที่ 41 รูปปั้นคันทนาม นางอัมรา และนางยักษ์ฉิณี

นอกจากนี้ยังมีการสร้างพระเจ้าใหญ่ชุมคำ (พระมหิทธาตล) ซึ่งเป็นพระพุทธรูปศักดิ์สิทธิ์และเป็นศูนย์รวมจิตใจของคนในชุมชน พระเจ้าใหญ่ชุมคำสร้างขึ้นเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2500 หลังจากมีการปรับพื้นที่บริเวณชุมคำให้กลายเป็นสำนักสงฆ์และยกฐานะเป็นชุมคำ หลังจากสร้างพระเจ้าใหญ่ชุมคำแล้วจึงมีการไหว้ประจำปีในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 3 กลายเป็นประเพณีสำคัญของชุมชนจนถึงปัจจุบัน ประเพณีดังกล่าวเป็นอีกหนึ่งช่องทางที่สร้างรายได้แก่ทางวัดชุมคำและชุมชนบ้านชุมคำ เนื่องจากมีการจัดให้ออกร้านจากคนในชุมชน รวมถึงการเก็บค่าที่สำหรับผู้ที่ต้องการค้าขายในงาน ซึ่งก่อนเกิดโรคระบาดโควิด 19 ทางวัดและชุมชน ได้จัดงานโดยใช้ระยะเวลาทั้งสิ้น 7 วัน 7 คืน มีมหรสพตลอด 7 คืน ถือเป็นเทศกาลท่องเที่ยวสำคัญของทางวัดและชุมชนบ้านชุมคำรวมถึงชุมชนใกล้เคียงอีกด้วย

ภาพที่ 42 พระพุทธมหิตธาตล (พระเจ้าใหญ่ชุมคำ)

นอกจากการนำเรื่องคันธนามไปใช้สร้างรูปปั้นแล้วยังมีการนำไปใช้ในการจัดการท่องเที่ยวชุมชน “ตามรอยประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ตำนานท้าวคันธนาม” ที่จัดขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2555 มีพระครูอาทร ชัยกิจ เจ้าอาวาสวัดชุมคำ คนในชุมชนบ้านชุมคำ องค์กรบริหารส่วนตำบลแก่งเค็ง โรงเรียนบ้านชุมคำดงตาหวาน และโรงเรียนชุมคำวิทยาคาร ช่วยกันปรับปรุงสถานที่บริเวณลานหินวัดชุมคำเพื่อรองรับนักท่องเที่ยว บริเวณลานหินดังกล่าวมีความโดดเด่นคือมีหินรูปร่างต่าง ๆ ที่มีที่มาเดียวกับเรื่องคันธนามอันเชื่อว่าเป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของชุมชน เช่น รอยเข้ายักษ์ รอยเท้าช้าง ชุมคำ ชุมมันแขง กระจดงูชวง ร่องเท้ายักษ์ เป็นต้น การจัดการท่องเที่ยวดังกล่าวสร้างรายได้ให้แก่ทางวัดชุมคำรองจากงานนมัสการพระเจ้าใหญ่ชุมคำที่มีการจัดอย่างยิ่งใหญ่ทุกปี

การนำเรื่องคันธนามไปใช้ในบ้านชุมคำมีวิธีคิดคือการนำชื่อจากเรื่องไปใช้ คือ การนำชื่อ “ชุมคำ” ไปใช้เป็นชื่อของพระพุทธรูปที่สร้างในบริเวณวัดชุมคำ อีกทั้งยังมีการนำอนุภาคตัวละครไปสร้างเป็นรูปปั้น ได้แก่ ตัวละครคันธนาม แม่ และยักษ์ชิลี และการนำเหตุการณ์ตอนคันธนามปราบยักษ์ชุมคำไปใช้อธิบายลักษณะของหินบริเวณวัดเพื่อการท่องเที่ยว จะเห็นว่าวิธีคิดของการนำเรื่องคันธนามไปใช้ในบ้านชุมคำโดยจะมีการใช้เพียงแคในบริเวณวัดชุมคำ และใช้เฉพาะเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับชุมชนของตนเท่านั้น แสดงให้เห็นความสำคัญของเหตุการณ์และอนุภาคในเหตุการณ์คันธนามปราบยักษ์เผ่าชุมคำที่มีต่อชุมชนในบริบทการท่องเที่ยวนั่นเอง

4.2.2.1.2 การนำเรื่องคันทนามไปใช้ในบ้านด่าน

เรื่องคันทนามมีเหตุการณ์เกี่ยวข้องกับบ้านด่าน 2 เหตุการณ์ คือ เหตุการณ์คันทนามสร้างพระธาตุแด่นางสีดาผู้เป็นแม่ และเหตุการณ์คันทนามช่วยนางสีดา เหตุการณ์ดังกล่าวมีการนำไปใช้ในชุมชน 2 ประเภท ได้แก่ ประเภทวรรณกรรมและประเภทการแสดง มีวิถีคิดและจุดประสงค์ของการนำไปใช้ดังนี้

การนำเรื่องคันทนามไปใช้ในบ้านด่านประเภทวรรณกรรม คือ การนำเรื่องคันทนามไปใช้เป็นคำขวัญของตำบลด่าน อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ ที่ว่า

ธาตุพระธาตุสีดาคู่บ้าน แหล่งอาหารแม่น้ำมูล อุดมสมบูรณ์ป่าดงแดง
แหล่งผลิตข้าวหอมมะลิ ไหมมัดหมี่สุดสวย มากด้วยอาหารป่า

จากคำขวัญจะเห็นว่ามี การนำชื่อพระธาตุสีดาซึ่งเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามสำนวนบ้านด่านไปอยู่ในคำขวัญตำบลด่าน คำขวัญดังกล่าวสะท้อนให้เห็นถึงสภาพภูมิประเทศที่อยู่ใกล้แม่น้ำมูล เป็นแหล่งอาหารของคนในชุมชน ทั้งอาหารตามลำน้ำและอาหารตามป่า นอกจากนี้ยังแสดงให้เห็นอาชีพหลักของคนตำบลด่านคือการผลิตข้าวหอมมะลิและการทอผ้าไหม ที่สำคัญคือมีพระธาตุสีดาคู่บ้าน นอกจากนี้ยังมีการนำไปแต่งเพลงชื่อว่า “เพลงพระธาตุสีดา” แต่งโดยสยาม สันโสภา เรียบเรียงโดย ดิงลี อ่อนศิลา และขับร้องโดย ฝน วรรณรงค์ ยางน้อย มีเนื้อเพลงดังต่อไปนี้

สองมือพนมกราบลงองค์พระธาตุสีดา	สูงส่งสุดฟ้าศรัทธาส่งนำ
ท้าวคันทนามที่กล่าวขาน	ตำนานผู้ทรงพลัง
สร้างเมืองสีดาจำปาขัน	บิดานั่นนายคันทเนก
มารดานี้นางสีดา	
ให้กำเนิดเด็กตัวน้อยวันนั้น	บากบั่นเลี้ยงดูฝึกฝนสีดา
เก่งกล้าองค์อาจเกินคนธรรมดา	ดั่งมีเทวดาลดคันทนาม
เมื่อสิ้นชีพวายสร้างถวายในผู้มีพระคุณ	ถึงผู้ดับสูญเกื้อกูลพระศาสนา
พร้อมเพรียงสักกาปัตยกรรมฟ้าสร้างมาทิว	บัดนั้นจนบัดนี้สุดดีสักการ

จากเนื้อเพลงจะเห็นว่าเป็นการกล่าวถึงตัวละครคันทนาม เน้นเหตุการณ์คันทนามสร้างพระธาตุแด่นางสีดาผู้เป็นแม่ สะท้อนให้เห็นถึงความกตัญญู สอดคล้องกับการนำเรื่องคันทนามไปใช้แสดงแสงสีเสียงที่พระธาตุสีดา

นอกจากการนำเรื่องคันทนามไปใช้ในวรรณกรรมแล้ว ยังมีการนำไปใช้ในการแสดงแสงสีเสียง “ตามรอยเท้าคันทนาม สืบสานตำนานพระธาตุสีดา” ในงานเปิดหมู่บ้าน OTOP นวัตกรรม เมื่อปี พ.ศ. 2561 ได้รับการจัดสรรงบประมาณมาจากสำนักงานพัฒนาชุมชน จังหวัดศรีสะเกษ ในโครงการส่งเสริมการท่องเที่ยวหมู่บ้าน OTOP นวัตกรรม อำเภอการะเกด โดยผู้อำนวยการโรงเรียนด้านอุดมศึกษาและนายสุบรรณ พงศ์จันโอ ประธานกรรมการสถานศึกษา โรงเรียนด้านอุดมศึกษา เขียนบทการแสดงโดยนายสุบรรณ พงศ์จันโอ การแสดงใช้เวลา 1 ชั่วโมง 15 นาที นักแสดงคือนักเรียนโรงเรียนด้านอุดมศึกษา

การแสดงดังกล่าวได้แสดงตั้งแต่เหตุการณ์กำเนิดคันทนามจนถึง เหตุการณ์คันทนามช่วยนางสีดาที่เป็นเหตุการณ์เกี่ยวข้องกับบ้านด่าน แบ่งออกเป็น 10 ฉาก ได้แก่ ฉากที่ 1 พระอินทร์ส่งเทพบุตรลงไปเกิด ฉากที่ 2 วิถีชีวิตของคนลาวอีสาน (คนบ้านด่าน) ฉากที่ 3 นางสีดากินน้ำในรอยเท้าช้าง ฉากที่ 4 คันทนามนตามหาบิดา ต่อสู้กับยักษ์แล้วได้รับน้ำเต้าแก้วกับไม้เท้ากษัตริย์ตายปลายชีเป็น ฉากที่ 5 คันทนามพบสหายและปราบจันยาไม้ ฉากที่ 6 คันทนามปราบงูชวงที่เมืองสรวง (ขวางขันธบุรี) ฉากที่ 7 คันทนามมาอยู่กับย่าจำสวนที่เมืองจำปา ฉากที่ 8 นางสีดาชมสวน ฉากที่ 9 พญาจำปาออกไล่สัตว์แล้วเจอยักษ์ ฉากที่ 10 นางสีดาออกไปให้ยักษ์กินแทนบิดา

ในการแสดงแสงสีเสียงนี้สะท้อนให้เห็นวิถีชีวิตของคนในบ้านด่าน และคนในตำบลด่านที่มีอาชีพทำนา เลี้ยงควาย และหาปลา อีกทั้งเนื้อหายังสะท้อนให้เห็นคุณธรรมและความกตัญญูของตัวละครนางสีดาในการขอให้ยักษ์กินตนแทนบิดาซึ่งเป็นใจความสำคัญที่สรุปไว้ตอนท้ายของการแสดง

ภาพที่ 43 การแสดงแสงสีเสียง “ตามรอยเท้าคันธนาม สืบสานตำนานพระธาตุสีกา”

ในประเภทตราสัญลักษณ์ องค์การบริหารส่วนตำบลด่าน ยังได้นำพระธาตุสีกาไปใช้เป็นสัญลักษณ์ประจำตำบลดังภาพ จะเห็นว่ามีพระธาตุสีกาที่เป็นสถานที่สำคัญคู่บ้านอยู่บนน้ำที่หมายถึงสภาพภูมิประเทศใกล้เคียงแหล่งน้ำนั่นเอง

ภาพที่ 44 ตราสัญลักษณ์ประจำตำบลด่าน

การนำเรื่องคันธนามไปใช้ในบ้านด่านทำให้เห็นวิถีคิดของการนำเรื่องดังกล่าวไปใช้ทั้งการนำชื่อที่ปรากฏในเรื่องไปใช้คือพระธาตุสีกาซึ่งเป็นชื่อที่เกี่ยวข้องกับอนุภาคตัวละครนางสีดาที่เป็นแม่และนางสีดาที่เป็นเมียของคันธนาม และการนำบางเหตุการณ์ไปใช้ซึ่งเป็นเหตุการณ์ที่เกี่ยวข้องกับบ้านด่านทั้งสองเหตุการณ์คือเหตุการณ์คันธนามสร้างพระธาตุแต่นางสีดาผู้เป็นแม่และคันธนามช่วยนางสีดา จุดประสงค์ของการนำไปใช้ส่วนใหญ่สอดคล้องกับบริบทการท่องเที่ยวที่เกี่ยวข้องกับนโยบายรัฐนั่นคือการท่องเที่ยวหมู่บ้าน OTOP นวัตกรรมที่ตำบลด่านอำเภอราชสีห์ จังหวัดศรีสะเกษ นั่นเอง

4.2.2.1.3 การนำเรื่องคันทนามไปใช้ในบ้านกุ่มคันทนาม

บ้านกุ่มคันทนามมีการนำเรื่องคันทนามไปใช้ในชุมชน 5 ประเภท ได้แก่ วรรณกรรม รูปปั้นและรูปเคารพ การแสดง ตราสัญลักษณ์ชุมชน สถานที่ท่องเที่ยวและสินค้าชุมชน มีวิธีคิดที่สัมพันธ์กับเหตุการณ์และอนุภาคที่เกี่ยวข้องกับชุมชน อีกทั้งยังมีจุดประสงค์สอดคล้องกับบริบทการท่องเที่ยวดังนี้

การนำเรื่องคันทนามไปใช้ในวรรณกรรม บ้านกุ่มคันทนาม โดยนางสุจิน สังข์เสน ผู้ใหญ่บ้านคนปัจจุบัน ได้นำเรื่องคันทนามไปใช้แต่งเพลงชุด “ประวัติท้าวคันทนาม” ประกอบด้วยเนื้อหาเรื่องคันทนาม 5 ตอน ได้แก่ ตอนกำเนิดคันทนาม ตอนคันทนามพบสหาย ตอนคันทนามปราบงูชวง และตอนคันทนามช่วยนางสีดา 2 ช่วง เพลงชุดประวัติท้าวคันทนามแต่งขึ้นเพื่อเปิดให้คนบ้านกุ่มคันทนามฟังทุกเช้าเวลาประมาณ 07.30 น. ก่อนเคารพธงชาติ ผ่านหอกระจายข่าวของหมู่บ้านเพื่อสร้างสำนึกถึงประวัติศาสตร์ท้องถิ่นที่เชื่อว่าเป็นประวัติของชุมชน

นอกจากนี้ยังมีการนำไปสร้างรูปเคารพท้าวคันทนาม บริเวณศาลท้าวคันทนาม รูปเคารพท้าวคันทนามบ้านกุ่มคันทนามสร้างเมื่อปี พ.ศ. 2525 โดยช่างที่มาจากอำเภอสุวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด สร้างจากความฝันของนางกลม ด่านสมัคร ผู้เป็นร่างทรงท้าวคันทนาม รูปเคารพดังกล่าวเป็นลักษณะของตัวละครคันทนามแต่งกายคล้ายนักรบ ไข่มวยผม ถือน้ำเต้า และไม้เท้ากชี่ตายปลายชี้เป็น ด้านหลังสะพายดาบ แต่เดิมเป็นรูปปั้นสีขาวแต่เวลาผ่านไปจึงทาสีดำ ภายหลัง รูปเคารพท้าวคันทนามมีการบูชาและกราบไหว้โดยคนบ้านกุ่มคันทนามและผู้ศรัทธาที่มาจากถิ่นอื่นและมีพิธีกรรมไหว้ท้าวคันทนามในวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 ของทุกปีพร้อมกับบุญสงฆ์คันทนาม

ภาพที่ 45 รูปเคารพท้าวคันทนาม บ้านกุ่มคันทนาม

อีกทั้งยังมีการปั้นรูปปั้นตัวละครภายในบริเวณวัดบ้านกุ่มคันทนาม ประกอบไปด้วย คันทนาม แม่ ช้าง ชายไผ่ร้อยกอ ชายเกวียนร้อยเล่ม และจันายโม้ รูปปั้นดังกล่าวสร้างขึ้นเมื่อประมาณปี พ.ศ. 2545 เพื่อเป็นแหล่งท่องเที่ยวชุมชนคู่กับกุ่มคันทนาม

ภาพที่ 46 รูปปั้นตัวละครในเรื่องคันทนามในวัดบ้านกุ่มคันทนาม

นอกจากนี้ยังมีการนำไปใช้ในการแสดง คือ การแสดง “ตีกลองต้อม อุ่มนางกลองศรี” ในประเพณีบวงสรวงกุ่มชาท้าวคันทนามเมื่อปี พ.ศ. 2564 โดยนักเรียนโรงเรียนบ้านกุ่มคันทนามหนองฝิ่งแดง การแสดงดังกล่าวเป็นเหตุการณ์คันทนามช่วยนางกลองศรีออกจากกลองเพล

บ้านกุ่มคันทนามยังใช้ตัวละครท้าวคันทนามและกุ่มคันทนามเป็นตราสัญลักษณ์ของชุมชน เป็นภาพท้าวคันทนามแต่งกายด้วยเสื้อสีทองและนุ่งผ้าเตี่ยว (โจงพระเบน) ถือไม้เท้ากขี้ต่ายปลายขี้เป็น และสะพายดาบวิเศษไว้ด้านหลัง

ภาพที่ 47 ตราสัญลักษณ์ประจำหมู่บ้านกู่คันธนาม

บริเวณข้างวัดบ้านกู่คันธนามยังมีการนำเรื่องคันธนามไปใช้สร้างสถานที่ท่องเที่ยวชุมชนคือ “สวนย่าจำสวน” โดยใช้เหตุการณ์ตอนคันธนามเข้าเมืองจำปาและอาศัยอยู่กับย่าจำสวนก่อนจะถึงเหตุการณ์ช่วยนางสีดาจากยักษ์ สวนย่าจำสวนเป็นสวนผักสวนครัว มีผักต่าง ๆ ที่สามารถนำมาใช้ทำอาหาร ถือว่าเป็นการสร้างแหล่งอาหารให้แก่คนในชุมชน สวนถูกสร้างขึ้นเมื่อปี พ.ศ. 2563 นำโดยผู้ใหญ่บ้านกู่คันธนาม มีคนในชุมชนโดยเฉพาะเด็กและเยาวชนบ้านกู่คันธนามเป็นผู้ดูแลสถานที่ดังกล่าว

บ้านกู่คันธนามมีสินค้าโอท็อปตั้งรายขายอยู่หน้าวัดบ้านกู่คันธนามพร้อมกับร้านค้าของคนในชุมชน สินค้าที่มีชื่อเสียงของชุมชนนี้คือ ผ้าไหม โดยเฉพาะผ้าค่าแสนค่าที่เป็นลายผ้าเฉพาะของชุมชน ออกแบบด้วยการนำอนุภาคตัวละครจากเรื่องคันธนามมาใช้คือ ช้างและแม่ของคันธนาม พร้อมทั้งใส่รายละเอียดตรงข้าวเพื่อทำให้รู้ว่าเป็นเรื่องคันธนาม

ภาพที่ 48 สวนผักย่าจำสวน (ซ้าย) และภาพที่ 49 ผ้าค่าแสนค่า (ขวา)

การนำเรื่องคันทานมาไปใช้ในบ้านกู่คันทานมีวิธีคิดในการนำเรื่องดังกล่าวไปใช้ ทั้งการนำบางอนุภาคไปใช้และการนำบางเหตุการณ์ไปใช้โดยเป็นเหตุการณ์และอนุภาคที่เกี่ยวข้องกับชุมชน การนำไปใช้ส่วนใหญ่สอดคล้องกับบริบทการท่องเที่ยวโดยเฉพาะการท่องเที่ยวชุมชน OTOP นวัตกรรมที่บ้านกู่คันทานเป็นหนึ่งในหมู่บ้านโครงการดังกล่าว

4.2.2.1.4 การนำเรื่องคันทานไปใช้ในอำเภอเมืองสรวง

การนำเรื่องคันทานไปใช้ในอำเภอเมืองสรวง ประกอบด้วย การนำไปใช้แต่งวรรณกรรม สร้างรูปปั้น รูปเคารพ วัตถุมงคล ตราสัญลักษณ์ ป้ายชุมชน และสถานที่ท่องเที่ยว มีวิธีคิดในการนำไปใช้สอดคล้องกับเหตุการณ์และอนุภาคที่เกี่ยวข้องกับอำเภอเมืองสรวง คือเหตุการณ์คันทานปราบพญาสุวรรณภูมิ มีจุดประสงค์ของการนำไปใช้สอดคล้องกับบริบทการท่องเที่ยวดังนี้

การนำไปใช้ในประเพณีวรรณกรรม ประกอบไปด้วย การนำไปใช้ในคำขวัญของอำเภอเมืองสรวง ที่ว่า “เทพนครเรืองนาม เขตคามรูปหอม งามพร้อมวัฒนธรรม คำล้ำใหม่ขั้นดี มากมีเกลือสินเธาว์ ตำนานเก่าพญาสุวรรณภูมิ ทุ่งกว้างวังอิศุย” ในคำขวัญของอำเภอเมืองสรวงเป็นการนำเอาของดีของเด่นในอำเภอมานำเสนอผ่านการแต่งคำขวัญ ไม่ว่าจะเป็นการผลิตรูปหอม การผลิตผ้าไหม การผลิตเกลือสินเธาว์ หรือแม้กระทั่งสถานที่ท่องเที่ยววังอิศุย และการนำอนุภาคตัวละครไปอยู่ในคำขวัญของอำเภอคือ ตัวละครพญาสุวรรณภูมิที่เชื่อว่าเป็นที่มาของชื่อเมืองสรวง นอกจากอนุภาคตัวละครจากเรื่องคันทานจะปรากฏในคำขวัญอำเภอแล้ว อนุภาคตัวละครคันทานยังปรากฏในคำขวัญของบ้านเมืองสรวงใหญ่ที่ว่า “**งามสามต้นอายุร้อยปี อนุสาวรีย์ท้าวคันทาน อารามงามโดดเด่น เจดีย์ศรีเมืองสรวงเห็นเป็นสง่า**” จากคำขวัญแสดงถึงสถานที่สำคัญของชุมชนได้แก่ ต้นยางร้อยปีและวัดเมืองสรวงใหญ่ที่มีอารามและเจดีย์อันงดงาม อีกทั้งยังมีอนุสาวรีย์ท้าวคันทานที่อยู่บริเวณหน้าวัดเมืองสรวงใหญ่ซึ่งถือเป็นสถานที่สำคัญของชุมชนอีกด้วย

การนำไปใช้ในประเพณีวรรณกรรมยังพบว่ามี การนำเรื่องคันทานไปแต่งเป็นคำกลอนพ่อพรหม กันสา ที่ได้นำเรื่องคันทานมาเรียบเรียงและแต่งเป็นกลอนอ่านเมื่อปี พ.ศ. 2543 ชื่อว่า “ตำนานนิทานพื้นบ้านอีสาน เรื่อง คันทาน” จัดพิมพ์โดยวัดเมืองสรวงใหญ่ กลอนอ่านเรื่องคันทานของพ่อพรหม กันสา เป็นการนำเรื่องคันทานมาใช้แต่งตั้งแต่ต้นเรื่องจนถึงตอนจบเรื่องคือตอนคันทานครองเมืองจำปานคร มีจุดประสงค์ในการแต่งเพื่อให้คนในอำเภอเมืองสรวงได้ใช้อ่านดังตัวอย่างคำกลอนขั้นต้นที่กล่าวถึงจุดประสงค์ของผู้แต่งที่ว่า

เมื่อนี้ เขียมจัดคิดใคร่แต่้มตงค่างกลอน อยากรให้ฝูงประชากรอำเพ็งคุณ
 แก้ว เขียมของขอยังแก้วนิทานธรรมเขียนขีด ตามโบราณฮีตค้ำมาแต่้มตงกลอน
 เป็นคำสอนของเจ้าองค์พุทโธแต่ปางก่อน ไว้เป็นกลอนอ่านเล่นสานสร้อยยอดพญา
 (พรหมา กัณสา, 2543: คำนำ)

อีกหนึ่งการนำเรื่องคันทนามไปใช้ในการแต่งวรรณกรรม
 คือการนำไปใช้แต่งเพลง “สาวเมืองสรวง” แต่งโดยชาติ ฤาไน ขับร้องโดย ณัฐ ณัฐธัญกานต์ ซึ่งเป็นคน
 ในอำเภอเมืองสรวง มีเนื้อเพลงดังนี้

เมืองแก้วมงคล ขุนบรมคนล้านช้างจำปาสัก
 เทพนครเรื่องนาม เมืองเขตกามดินแดนรูปหอม
 วัฒนธรรมงามพร้อม ผ้าม่อฮ่อมขึ้นใหม่ดีเป็นศรีเมือง
 ฮีต 12 คอง 14 จาริตเรา เมืองบ่เศร้าเฮาเมืองสรวงเมืองสำราญ
 200 กว่าปีก่อนพุทธกาล เมืองตำนาน เมืองขวางขันธะบุรี
 ให้มาเบิกบาน เมืองขวางขันธะบุรี
 น้องเป็นสาวเมืองสรวง บ่เคยลวงดอกสาวร้อยเอ็ด บ่เฮ็ด บ่เฮ็ด
 อ้ายผู้บ่าวบ้านไกลมาจากไซ อยากรฮ้อยอยู่เด้ อยู่เด้ อยู่เด้
 คงย่อนบุญและบุพเพ จังได้เทพาอ้ายเขมาพื่อน้อง
 น้องเป็นสาวใหม่ๆ ในหัวใจยังว่างอยู่เด้ อยู่เด้ อยู่เด้
 อ้ายผู้หล่อผู้เท่ห์ ผู้คนไคหัวใจยังว่างบ่เนาะ บ่เนาะ บ่เนาะ
 ย่านแต่อ้ายมาตัวลื้อ ให้น้องรอ คอยอ้ายอยู่เมืองสรวง
 * วันเพ็ญเดือน 5 อยากรให้อ้ายมาเบ็งบั้งไฟแสน
 สืบทอดหลาย100ปี ประเพณีบูชาพญาแถน
 สิพาไปเบ็งบั้งน้ำ ว่าง่าผุยและวัดสิมบ้านข่อย
 ไหว้ขอพรจักหน้อย ซอยหญี้ใจผู้บ่าวบ้านไกล
 ** วัดเมืองสรวงเมืองเก่า แหล่งธรรมะเมืองคองเมืองคอย เมืองคอยๆ

อย่าให้น้องต้องเฝ้าคอย นั่งใจลอยอยู่เมืองสรวงเต๋อ้าย
 ถ้ำบั้งหมาสรวงงูชวง สีไปกั๊ดเจ้าเด

เพลงสาวเมืองสรวงมีเนื้อหาเกี่ยวกับประวัติของอำเภอเมืองสรวง คือเมืองขวางชั้นระบุรี และเกี่ยวข้องกับเจ้าแก้วมงคลผู้เป็นเจ้าเมืองสุวรรณภูมิคนแรกที่มาจากเมืองจำปาศักดิ์ นอกจากนี้ยังกล่าวถึงอาชีพคือการผลิตธูปหอม ยึดปฏิบัติตามฮีตสิบสองคองสิบสี่ มีประเพณีและสถานที่สำคัญ อีกทั้งยังมีการกล่าวถึงตัวละครหมาสรวงงูชวงจากเรื่องคันทนาม ที่เกี่ยวข้องกับอำเภอเมืองสรวง เพลงสาวเมืองสรวงนอกจากจะเป็นการนำเรื่องคันทนามไปใช้ในประเพณีวรรณกรรม ยังถือว่าเป็นการนำไปใช้ในประเภทการแสดงด้วยเนื่องจากการนำเพลงดังกล่าวไปแสดงในประเพณีบุญชาวเมือง โดยมีนางรำมาจาก 5 ตำบลของอำเภอเมืองสรวง จำนวน 101 คน แต่งกายด้วยชุดนางรำลาวอีสาน คือใส่เสื้อแขนกระบอกและสวมผ้าถุงถึงเข่า และสวมเครื่องประดับเงิน

ภาพที่ 50 การแสดงรำประกอบเพลงสาวเมืองสรวงในประเพณีบุญชาวเมือง ปี พ.ศ. 2565

นอกจากการนำเรื่องคันทนามไปใช้ในประเพณีวรรณกรรมแล้ว ยังมีการนำเรื่องดังกล่าวไปใช้สร้างวัดอุ้มงคลคือ “เหรียญหมาสรวงงูชวง” โดยพระปลัดอารยเดช จารุวรรณ วัดบ้านกกกุง ตำบลกกกุง อำเภอเมืองสรวง เมื่อปี พ.ศ. 2516 โดยเป็นเหรียญบูชาที่มีตัวละครหมาสรวงและงูชวงอยู่คู่กัน อีกทั้งยังมีการปั้นรูปเคารพคือ “อนุสาวรีย์ท้าวคันทนาม” เป็นรูปหล่อโลหะผสมทองเหลือง มีขนาดความสูง 2.5 เมตร ทรงเครื่องคล้ายกษัตริย์ มือขวาถือไม้เท้า กกชี้ตายปลายชี้เป็น มือซ้ายถือน้ำเต้าแก้ววิเศษ สะพายดาบพระขันชัยศรีแก้วซึ่งเป็นอาวุธวิเศษที่ติดตัวมาตั้งแต่เกิด ประกอบพิธีเททองหล่อ เมื่อวันที่ 5 ตุลาคม พ.ศ. 2555 ประกอบพิธีเทวาภิเษก

เมื่อวันที่ 11 เมษายน พ.ศ. 2556 และประกอบพิธีอัญเชิญประดิษฐานบนแท่นเมื่อวันที่ 12 เมษายน พ.ศ. 2556 โดยพระมหาวชิระ ชูติปัญญา ประธานฝ่ายสงฆ์ และ ส.จ. ทรรศยุ ไชยรัตน์ ปัจจุบันอนุสาวรีย์ท้าวคัทธนามเป็นที่เคารพบูชาของคนในบ้านเมืองสรวงใหญ่ตลอดจนคนในอำเภอเมืองสรวง มีการประกอบพิธีกรรมบวงสรวงในวันขึ้น 1 ค่ำ เดือน 7 เป็นประจำทุกปี รูปเคารพคันทนามดังกล่าว ปั้นคู่กันกับรูปปั้นช้างเผือกเพื่อแสดงให้เห็นว่าตัวละครคันทนามเป็นลูกที่เกิดจากช้างอีกด้วย

ภาพที่ 51 บริเวณอนุสาวรีย์ท้าวคัทธนาม หน้าวัดเมืองสรวงใหญ่

ในอำเภอเมืองสรวงยังมีการนำเรื่องคันทนามไปใช้เป็นตราสัญลักษณ์ชุมชนคือตำบลหนองหินและเทศบาลตำบลเมืองสรวง ตำบลหนองหินมีสถานที่ท่องเที่ยวสำคัญคือกำแพงเมืองโบราณชื่อว่าเมืองคอย ตั้งอยู่ที่บ้านข่อย ตำบลหนองหิน อำเภอเมืองสรวง พื้นที่บ้านข่อยมีการขุดพบชิ้นส่วนของไห เครื่องใช้ และเครื่องประดับโบราณ ปัจจุบันมีการจัดแสดงไว้ที่บ้านข่อย ทำให้ตำบลหนองหินใช้ไหโบราณมาเป็นสัญลักษณ์ร่วมกับ “งูชวง” ที่มาจากเรื่องคันทนาม และช้างสามเศียรที่เชื่อว่าเป็นสัญลักษณ์ของคนลาว นอกจากนี้ยังมีตราสัญลักษณ์ของเทศบาลตำบลเมืองสรวงที่มีการนำ “งูชวง” ไปไว้ในตราสัญลักษณ์โดยเป็นภาพงูชวงให้ฝนซึ่งอยู่ในตอนท้ายของเรื่องคันทนามสำนวนของสภาวัฒนธรรมอำเภอเมืองสรวงที่กล่าวถึงการจุดบั้งไฟขอให้ฝนส่งงูชวงมาให้หน้าแต่ชาวเมืองสรวง

ภาพที่ 52 ตราสัญลักษณ์ประจำตำบลหนองหินและเทศบาลตำบลเมืองสรอง อำเภอเมืองสรอง

การนำเรื่องคันทนามไปใช้ในอำเภอเมืองสรองประเภทสุดท้าย คือการนำไปใช้อธิบายสถานที่ท่องเที่ยวที่ “สิมศรีสุขบ้านข่อย” วัดบ้านข่อย ตำบลหนองหิน อำเภอเมืองสรอง สร้างใน พ.ศ. 2313 – 2443 ลักษณะสถาปัตยกรรมเป็นสิมท้องถิ่นอีสานแบบสิมโป่ง... เอกลักษณะของสิมวัดศรีสุขบ้านข่อย คือ สิมพื้นถิ่นอีสานที่สร้างในต้นสมัยรัตนโกสินทร์ (สำนักศิลปากรที่ 9 อุบลราชธานี) สิมศรีสุขบ้านข่อยมีความโดดเด่นตรงที่เรียกว่า “ฮังผึ่ง” หรือหน้าบันเป็นการแกะสลักไม้มี 3 ส่วน ได้แก่ ฮังผึ่งเอกที่อยู่ตรงกลาง และฮังผึ่งโทที่อยู่ด้านข้างทั้งสองข้าง โดยฮังผึ่งเอกเป็นภาพครุฑขุดนาค ในขณะที่ฮังผึ่งโทเป็นภาพพระอินทร์ทรงช้างเอราวัณและเป็นภาพการเล่นในท้องถิ่น ลักษณะของฮังผึ่งเอกที่เป็นการแกะสลักรูปครุฑขุดนาคมีการตีความโดยคนในอำเภอเมืองสรองว่าเป็นภาพคันทนามต่อสู้กับงูและมีหมาสรองกำลังมุ่งเข้ามาที่คันทนาม เนื่องจากในภาพแกะสลักประกอบด้วยสิ่งมีชีวิตที่เป็นเหมือนคน งู และสุนัข จึงสัมพันธ์กับเหตุการณ์ตอนคันทนามปราบงูซึ่งเกี่ยวข้องกับอำเภอเมืองสรองนั่นเอง

การนำเรื่องคันทนามไปใช้ในอำเภอเมืองสรองมีวิธีคิดคือการนำบางอนุภาคไปใช้ ได้แก่ อนุภาคตัวละครคันทนาม หมาสรอง และงูซึ่งปรากฏทั้งในวรรณกรรมรูปเคารพ วัดถุ่มงคล ตราสัญลักษณ์ และสถานที่ท่องเที่ยวชุมชน รวมถึงอนุภาคของวิเศษปรากฏในรูปเคารพ อีกทั้งยังมีการนำบางเหตุการณ์ไปใช้ เช่น การนำเหตุการณ์คันทนามปราบงูซึ่งไปใช้อธิบายสถานที่ท่องเที่ยว อีกทั้งยังมีการนำเรื่องดังกล่าวไปใช้ทั้งเรื่องในการแต่งคำกลอน การนำเรื่องคันทนามไปใช้ในอำเภอเมืองสรองส่วนใหญ่มีจุดประสงค์เพื่อแสดงให้เห็นอัตลักษณ์ของอำเภอที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม แต่ในขณะเดียวกันการทำให้เห็นอัตลักษณ์โดยเฉพาะคำขวัญอำเภอ เพลงตราสัญลักษณ์ การแสดง และสถานที่ท่องเที่ยว ต่างก็สัมพันธ์กับบริบทการท่องเที่ยวโดยเฉพาะอย่างยิ่งการท่องเที่ยวหมู่บ้าน OTOP นวัตกรรมที่ 3 ตำบลของอำเภอเมืองสรองเข้าร่วมโครงการดังกล่าว ได้แก่ ตำบลหนองผือ ตำบลคูเมือง และตำบลหนองหิน อันเป็นพื้นที่ที่มีการรับรู้และมีสถานที่ท่องเที่ยวเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม

ภาพที่ 53 สิมศรีสุขบ้านข่อย

จากการนำเรื่องคันทนามไปใช้ในชุมชนโดยคนในชุมชนเอง ผู้วิจัยแบ่งออกเป็น 5 ประเภท ได้แก่ วรรณกรรม รูปปั้นและวัตถุมงคล การแสดง ตราสัญลักษณ์ และสถานที่ท่องเที่ยวรวมทั้งสินค้าชุมชน การนำไปใช้ดังกล่าวแสดงให้เห็นวิธีคิดในการนำไปใช้ 4 วิธี คิด ได้แก่ การนำชื่อที่ปรากฏในเรื่องไปใช้ การนำบางอนุภาคไปใช้ การนำบางเหตุการณ์ไปใช้ และการนำทั้งเรื่องไปใช้ การนำเรื่องคันทนามไปใช้ในชุมชนส่วนใหญ่มีจุดประสงค์เพื่อรองรับการท่องเที่ยวที่มาจากนโยบายของรัฐ นอกจากนี้ยังมีการนำไปใช้เพื่อแสดงอัตลักษณ์ของชุมชน ถือเป็น การสืบทอดเรื่องคันทนามในชุมชนในปัจจุบัน

นอกจากนี้ยังมีการนำเรื่องคันทนามไปใช้โดยคนนอกชุมชนแต่มีการอ้างอิงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้นในชุมชนนั้น ๆ เช่น การแสดง “ตีกลองตุ้มอุ้มนางกลองศรี” นาฏยนิพนธ์ของมหาวิทยาลัยราชภัฏมหาสารคาม ปี พ.ศ. 2563 ที่เป็นเหตุการณ์เกี่ยวข้องกับอำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด คือเหตุการณ์คันทนามปราบงูชวง ซึ่งผู้บรรยายได้กล่าวถึงชุมชนดังกล่าวก่อนที่จะเข้าสู่การแสดง นอกจากนี้ยังมีการนำเรื่องคันทนามไปแต่งเป็นกลอนลำ เช่น “ลำล่องสายธารศรัทธา ญาพ่อคันทนาม” โดยหมอลำละมุล ปากไฟ ที่อ้างอิงความเชื่อและประวัติของท้าวคันทนามที่บ้านกู่คันทนาม อำเภอโพธาราย จังหวัดร้อยเอ็ด และ “ลำกลอนประวัติขุมคำ ท้าวคันทนาม” โดยหมอลำบุญเพ็ง ใจวัน ที่ได้กล่าวถึงประวัติขุมคำที่เป็นเหตุการณ์คันทนามปราบยักษ์เฝ้าขุมคำ

เป็นต้น การนำเรื่องคັນธนามไปใช้โดยคนนอกชุมชนดังกล่าวถือเป็นการเผยแพร่เรื่องคັນธนามที่เกี่ยวข้องกับชุมชนนั้น ๆ อีกด้วย

4.2.2.2 เรื่องคັນธนามกับการสร้างสรรค์ประเพณีในบริบทการท่องเที่ยวในชุมชนอีสาน

อีกหนึ่งรูปแบบของการนำเรื่องคັນธนามไปใช้ในชุมชนอีสาน คือ การนำเรื่องคັນธนามไป “สร้างสรรค์ประเพณี” ในบริบทการท่องเที่ยวในปัจจุบัน เรื่องดังกล่าวจึงเป็น “จุดขาย” ที่เล่าผ่านประเพณีพิธีกรรมในสถานที่ที่ผูกพันกับเรื่องดังกล่าวในชุมชน

ชุมชนอีสานทั้ง 3 ชุมชน ได้แก่ บ้านด่าน อำเภอราชไศล จังหวัดศรีสะเกษ บ้านกู่คันธนามอำเภอโพธิ์ทราย จังหวัดร้อยเอ็ด และอำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด อยู่ในโครงการหมู่บ้าน OTOP นวัตกรรม คือโครงการเปิดชุมชนเพื่อต้อนรับนักท่องเที่ยว ทั้ง 3 ชุมชนต่าง “ชู” เรื่องคັນธนามที่เป็นตำนานท้องถิ่นขึ้นมาเพื่อนำเสนอประวัติศาสตร์ชุมชน ด้วยการนำไปใช้ในรูปแบบต่าง ๆ ตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน

สภาวัฒนธรรมอำเภอเป็นหน่วยงานและปัจจัยสำคัญที่ทำให้เกิดการนำเรื่องคັນธนามไปใช้สร้างสรรค์ประเพณี เพราะได้นำเรื่องราวดังกล่าวไปใช้สะท้อนให้เห็นอัตลักษณ์และวัฒนธรรมของท้องถิ่นตน คือ สภาวัฒนธรรมอำเภอเมืองสรวง และสภาวัฒนธรรมอำเภอโพธิ์ทราย เริ่มตั้งแต่การจัดตั้งสภาวัฒนธรรมประมาณ 2 ทศวรรษที่ผ่านมา และได้สร้างพิธีกรรมบวงสรวงจากความเชื่อและวิถีปฏิบัติที่เคยสืบทอดกันในชุมชน ได้แก่ ฮีตเดือนห้ากับประเพณีสรวงกู่ของชุมชนที่มีกู่หรือโรคยาศาล สิ่ง que เพิ่มเข้ามาและทำให้อัตลักษณ์ของชุมชนของตนต่างจากชุมชนอื่นคือ การนำเรื่องเล่าอันมีความเชื่อขึ้นมาเป็นจุดขายในบริบทการท่องเที่ยว ผ่านการสร้างพิธีกรรมบวงสรวงควบคู่ไปกับการอธิบายความสำคัญและความศักดิ์สิทธิ์ของสถานที่ในชุมชน เช่น พระธาตุสีดา กู่คันธนาม และกู่เมืองสรวง แสดงให้เห็นว่าพื้นที่ดังกล่าว ไม่ใช่เพียงสิ่งปลูกสร้างที่มนุษย์สร้างขึ้น หากแต่มีเรื่องราวเกี่ยวข้องมาอย่างยาวนาน การเข้าร่วมประเพณีพิธีกรรมในสถานที่แห่งนี้ก็เหมือนกับได้รับรู้เรื่องคັນธนามอีกทางหนึ่งด้วย

นอกจากนี้หน่วยงานท้องถิ่น เช่น เทศบาลตำบลหรือองค์การบริหารส่วนตำบล โรงเรียนประจำชุมชน โรงเรียนประจำอำเภอ และหน่วยงานอื่น ๆ มีความสำคัญอย่างมากต่อการสร้างกิจกรรม ตลอดจนการประชาสัมพันธ์ตามแหล่งต่าง ๆ ทั้งป้ายประชาสัมพันธ์ประเพณี และการประชาสัมพันธ์ผ่านเพจของหน่วยงานนั้น อีกทั้งยังมีการส่งตัวแทนหรือบุคลากรเข้าร่วมและแสดงในประเพณี เช่น การแสดง “ตีกลองตุ้มอุ้มนางกองสี” ของนักเรียนโรงเรียน

บ้านกู่คันทนามหนองผึ่งแดง ในบุญสงฆ์บูชาทำวคันทนาม การรำบวงสรวงของนักเรียนโรงเรียนเมืองสงรวงวิทยา ในบุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คันทนาม และการรำบวงสรวงจากโรงเรียนด้านอุดมศึกษาในประเพณีบวงสรวงพระธาตุสี่ตา เป็นต้น นอกจากนี้ยังมีหน่วยงานรัฐที่ส่งเสริมให้มีกิจกรรมต่าง ๆ ในประเพณี เช่น การประกวดขบวนแห่ขันหมากเบ็ง การประกวดธิดาขันหมากเบ็ง ในบุญชาวเมือง

พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามจึงมีบทบาทในการสร้างสรรค์ประเพณีในบริบทการท่องเที่ยว ด้วยการเป็นพื้นที่ในการสร้างสรรค์กิจกรรมต่าง ๆ โดยมีหน่วยงานต่าง ๆ ในท้องถิ่นให้ความร่วมมือ ทำให้ประเพณีนั้นเป็นประเพณีที่มีความครึกครื้นกว่าประเพณีอื่น ๆ กลายเป็นประเพณีประจำชุมชนในระดับอำเภอที่เป็นที่รู้จักของคนมากขึ้น

4.2.3 บทบาทด้านอื่น ๆ

พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามยังมีบทบาทต่อชุมชนนอกเหนือจากบทบาทที่ได้กล่าวไปแล้ว ในที่นี้ผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงบทบาทอื่น ๆ ทั้งที่เป็นบทบาทหลักของพิธีกรรมและบทบาทที่แฝงอยู่ในพิธีกรรม ทั้ง 2 บทบาท ได้แก่ บทบาทในการเป็นที่พึ่งทางใจและทางกายแก่คนในชุมชน และบทบาทในการแสดงความสัมพันธ์ของกลุ่มคนระหว่างชุมชน ดังนี้

4.2.3.1 บทบาทในการเป็นที่พึ่งทางใจและทางกายแก่คนในชุมชน

หนึ่งในบทบาทหลักของข้อมูลคติชนประเภทความเชื่อและพิธีกรรมคือการเป็นที่พึ่งให้แก่คนในชุมชน ส่งผลต่อความสุขทั้งทางกายและทางใจ เช่นเดียวกับพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามที่มีบทบาทต่อคนในชุมชน ทั้งการที่ตัวละครจากเรื่องดังกล่าวกลายเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์และเป็นศูนย์รวมใจของชุมชน การประกอบพิธีกรรมเกี่ยวกับการบวงสรวงตัวละครเปรียบเสมือนกระบวนการสร้างหวังและกำลังใจเพื่อความสบายใจของชุมชน เนื่องจากพิธีกรรมทั้ง 4 ไม่ได้เป็นพิธีกรรมที่เกิดขึ้นเฉพาะกิจ หากแต่เป็นพิธีกรรมที่ประกอบขึ้นประจำทุกปี โดยเฉพาะอย่างยิ่งการประกอบพิธีกรรมในฮีตสิบสอง ถือเป็นวิถีปฏิบัติที่สืบทอดมาตั้งแต่อดีตและไม่สามารถที่ขาดการประกอบพิธีกรรมได้ เห็นได้จากการแพร่ระบาดของโรคโควิด 19 ที่ทางรัฐมีมาตรการเกี่ยวกับการรวมกลุ่มทำให้เกิดผลกระทบต่อประเพณีพิธีกรรมในสังคมไทยที่บางพิธีกรรมไม่สามารถจัดขึ้นได้ แต่พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามทั้ง 4 พิธีกรรมกลับต้องประกอบขึ้นโดยคงไว้ซึ่งการบวงสรวงสิ่งศักดิ์สิทธิ์ อันเป็นส่วนสำคัญของประเพณี เพราะหากมองไปที่ลักษณะและจุดประสงค์ของพิธีกรรม ก็พบว่าเกี่ยวข้องกับความเป็นอยู่ของคนในชุมชนที่ยังมีความเชื่อและอาศัยธรรมชาติ

ในการดำรงชีพ ในขณะเดียวกันก็ยังเป็นหนึ่งในความหวังเพื่อการอยู่รอดจากโรคระบาดดังกล่าว การประกอบพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคັນธนามจึงมีบทบาทในการเป็นที่พึ่งทางใจและทางกายให้แก่คนในชุมชนอีสาน

4.2.3.2 บทบาทในการแสดงความสัมพันธ์ของกลุ่มคนระหว่างชุมชน

ผู้วิจัยได้กล่าวถึงกลุ่มคนลาวที่อาศัยอยู่ใน 3 ชุมชน ในบทที่ 3 โดยแบ่งออกเป็น 2 กลุ่มคนลาว ได้แก่ กลุ่มคนลาวบ้านด่านและบ้านกู่คันธนาม และกลุ่มคนลาวอำเภอเมืองสรวง ความสัมพันธ์ของกลุ่มคนลาวปรากฏในพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนาม ผู้วิจัยได้แบ่งเป็น ความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนในอำเภอเมืองสรวง และความสัมพันธ์ระหว่างกลุ่มคนบ้านด่านและบ้านกู่คันธนามดังนี้

จากประวัติการอพยพของกลุ่มคนลาวในพื้นที่อำเภอเมืองสรวงจะพบว่า กลุ่มคนลาวกลุ่มแรกที่มาตั้งชุมชนคือกลุ่มลาวบ้านเมืองสรวงใหญ่ ที่อพยพขึ้นมาจากบริเวณโนนเมือง ก่อนจะมีการแตกบ้านออกไปเป็นชุมชนใกล้เคียง ความสัมพันธ์นี้ปรากฏในพิธีกรรมการบวงสรวง ทั้ง 2 พิธีกรรมในอำเภอเมืองสรวง ได้แก่ พิธีกรรมบวงสรวงกู่เมืองสรวง และพิธีกรรมบวงสรวงทำคัณฑ์ธนาม (เจ้าปู่คัณฑ์ธนาม) พิธีกรรมดังกล่าวมีการเชิญตัวแทนชะง้าและนางเทียมซึ่งเป็นผู้สื่อสารกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ของชุมชน (ปู่ตา) ในอำเภอเมืองสรวง โดยมีตัวแทนสิ่งศักดิ์สิทธิ์จากบ้านเมืองสรวงใหญ่ เป็นมเหศักดิ์ซึ่งเป็นสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่มีลำดับสูงกว่าชุมชนทั่วไป พิธีกรรมจึงสะท้อนให้เห็นว่า บ้านเมืองสรวงใหญ่ซึ่งเป็นหมู่บ้านแรกของกลุ่มคนลาวในอำเภอเมืองสรวง มีฐานะเป็น “บ้านใหญ่” มีความสำคัญในการก่อตั้งอำเภอเมืองสรวง ซึ่งแวดล้อมไปด้วย “บ้านน้อย” หรือชุมชนที่แตกบ้านออกไปในบริเวณใกล้เคียงนั่นเอง

ตามที่คุณวิจัยได้กล่าวถึงความเป็นมาของกลุ่มคนลาวบ้านด่านและบ้านกู่คันธนามมาแล้วจะเห็นว่า ทั้ง 2 ชุมชนเป็นคนลาวกลุ่มเดียวกัน เรียกรวมว่า “ลาวบ้านด่าน” เนื่องจากกลุ่มคนบ้านกู่คันธนามในปัจจุบันคือกลุ่มคนบ้านด่านที่อพยพหนีน้ำมูลมาตั้งรกรากบริเวณป่าคันธนาม การอพยพของคนกลุ่มนี้จึงเปรียบเสมือนการแตกบ้านจากบ้านหลักสู่แหล่งดำรงชีพใหม่

พิธีกรรมที่สะท้อนให้เห็นความสัมพันธ์ของทั้งสองชุมชนได้เป็นอย่างดีคือ พิธีกรรมบวงสรวงพระธาตุสีดา ที่คนบ้านกู่คันธนามจะต้องนำต้นดอกไม้มาเป็นเครื่องบรรณาการในพิธีกรรม เพราะเชื่อว่า บ้านกู่คันธนามคือเมืองจำปาซึ่งเป็นเมืองของคันธนามเป็น “เมืองลูก” ที่จะต้องมาไหว้พระธาตุสีดาซึ่งเป็น “เมืองแม่” สัมพันธ์กับประวัติการอพยพไปตั้งบ้าน

คู่กันธนามของคนกลุ่มดังกล่าว ความสัมพันธ์ระหว่าง 2 ชุมชนนี้จึงมีลักษณะเป็น “แม่ – ลูก” ทั้งในพิธีกรรมและในชีวิตจริงที่คนบ้านคู่กันธนามมีบรรพบุรุษเป็นคนบ้านด่าน

4.2.3.3 บทบาทในการสะท้อนความขัดแย้งทางความคิดในชุมชน

จากการเก็บข้อมูลภาคสนามเกี่ยวกับความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวข้องกับเรื่องกันธนามพบว่า การนำเรื่องกันธนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมสะท้อนความขัดแย้งทางความคิดในการสืบทอดความเชื่อและพิธีกรรมดังกล่าวในบริบททางสังคมร่วมสมัย ประกอบด้วย ปัญหาความขัดแย้งในการปรับเปลี่ยนตัวละครปฏิบัติให้กลายเป็นตัวละครศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรม และปัญหาความขัดแย้งในเรื่องผู้จัดพิธีกรรม ดังนี้

ปัญหาความขัดแย้งในการปรับเปลี่ยนตัวละครปฏิบัติ พบในพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเหตุการณ์กันธนามปราบหมาสรวงงูชวง ที่อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด จากการสัมภาษณ์และสังเกตการณ์พบว่า ชุมชนดังกล่าวมีความคิด 2 แนวทางเกี่ยวกับความเชื่อและพิธีกรรมการบวงสรวงตัวละครศักดิ์สิทธิ์ โดยความคิดแรกมองว่า ตัวละครหมาสรวงงูชวงเป็นตัวละครปฏิบัติในเหตุการณ์ดังกล่าว จึงไม่สมควรนำมาเป็นสัตว์ศักดิ์สิทธิ์และมีพิธีกรรมบูชา ส่วนอีกหนึ่งความคิดเชื่อว่าตัวละครหมาสรวงงูชวงเป็นที่มาของชื่ออำเภอเมืองสรวง จำเป็นจะต้องมีพิธีกรรมบวงสรวงตัวละครดังกล่าวพร้อมกับตัวละครกันธนามด้วย ดังนั้นพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องกันธนามในอำเภอเมืองสรวง จึงมี 2 พิธีกรรมที่แตกต่างกันตามความคิดของผู้ประกอบพิธีกรรมที่แบ่งเป็นสองฝ่าย แต่อย่างไรก็ดี เรื่องกันธนามในความรับรู้ของคนอำเภอเมืองสรวงยังคงอยู่ในฐานะตำนานศักดิ์สิทธิ์ที่อธิบายภูมินามและเป็นที่มาของพิธีกรรมสำคัญทั้งสองพิธีกรรม

นอกจากปัญหาข้างต้นแล้ว ยังพบความขัดแย้งในเรื่องการจัดประเพณีพิธีกรรมในบุญสรวงกู่บูชาท้าวกันธนามที่เดิมมีผู้จัดคือหน่วยงานราชการท้องถิ่น แต่เกิดปัญหาขึ้นทางชุมชนบ้านคู่กันธนามจึงได้ขอจัดประเพณีดังกล่าวเอง โดยมีผู้นำชุมชน (ผู้ใหญ่บ้านคู่กันธนาม) เป็นผู้ประสานของงบประมาณการจัดประเพณีกับทางหน่วยงานราชการทั้งระดับอำเภอและระดับจังหวัด นอกจากนี้ยังได้ของบประมาณในการพัฒนาชุมชนให้มีความพร้อมต่อการรองรับผู้คนที่มาเยือน โดยชู “ความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับท้าวกันธนาม” ซึ่งมีความสำคัญต่อคนบ้านคู่กันธนามและอำเภอโพธิ์ทรายเป็นอย่างมาก

การนำเรื่องกันธนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมในชุมชนอีสานสะท้อนวิถีคิดในการสืบทอดความเชื่อเกี่ยวกับตัวละครในเรื่องกันธนามที่มีอยู่แต่เดิมในชุมชน และวิถีคิดในการเลือกบทบาท

ของตัวละครที่มีในเรื่องมาสร้างความศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรม การนำไปใช้ดังกล่าวมีบทบาทในการสืบทอดพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านในรอบปีและฤดูกาล ทั้งยังสืบทอดพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์สัมพันธ์กับวัฒนธรรมข้าวของคนลาวอีสาน นอกจากนี้ยังมีบทบาทในการสร้างกิจกรรมในบริบทการท่องเที่ยวซึ่งเกี่ยวข้องกับนโยบายรัฐ รวมถึงบทบาทอื่น ๆ ได้แก่ บทบาทในการเป็นที่พึ่งทางใจและทางกายแก่คนในชุมชน และบทบาทในการแสดงความสัมพันธ์ของกลุ่มคนระหว่างชุมชน แสดงให้เห็นถึงพลวัตของเรื่องเล่า ความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับคันทนามในชุมชนอีสานในปัจจุบัน

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และข้อเสนอแนะ

งานวิจัยนี้มีจุดประสงค์เพื่อ 1) วิเคราะห์เรื่องเล่าที่อธิบายภูมินามในชุมชนอีสานที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม และ 2) วิเคราะห์บทบาทของความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าวในชุมชนอีสานในปัจจุบัน และมีสมมติฐานการวิจัยว่า 1) เรื่องคันทนามเป็นเรื่องราวการเดินทางของตัวละครเอกเพื่อตามหาพ่อ การเดินทางดังกล่าวทำให้มีอนุภาคที่สามารถนำมาเชื่อมโยงภูมิภาค สถานที่สำคัญ เรื่องเล่าท้องถิ่น วิถีชีวิต ทั้งยังสัมพันธ์กับความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมของชุมชนอีสานบางชุมชน นอกจากนี้อนุภาคหรือเหตุการณ์ที่ถูกนำมาใช้เป็นภูมินามยังบ่งบอกถึงความสำคัญทางวัฒนธรรมต่อชุมชนดังกล่าว และ 2) ชุมชนอีสานที่ศึกษานำเรื่องคันทนามมาใช้โดยมีบทบาททั้งในการอธิบายและสืบทอดพิธีกรรมเกี่ยวกับความอุดมสมบูรณ์และพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านในรอบปี และในการสร้างสรรค์ประเพณีในบริบทการท่องเที่ยว ซึ่งแสดงให้เห็นถึงพลวัตของคติชนในสังคมไทยร่วมสมัยที่ได้รับผลจากนโยบายของรัฐและกระแสโลกาภิวัตน์

ผู้วิจัยได้รวบรวมข้อมูลภาคสนามและเอกสารที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเล่า ความเชื่อ และพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามระหว่างปี พ.ศ. 2564 – พ.ศ. 2566 ใน 4 ชุมชนอีสาน ได้แก่ บ้านชุมคำ อำเภอกุดข้าวปุ้น จังหวัดอุบลราชธานี บ้านด่าน อำเภอราษีไศล จังหวัดศรีสะเกษ บ้านกุ่มคันทนาม อำเภอโพธาราย จังหวัดร้อยเอ็ด และอำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด และใช้วิธีวิพากษ์และทฤษฎีทางคติชน ได้แก่ แนวคิดเรื่องอนุภาค แนวคิดเรื่องพิธีกรรมเปลี่ยนผ่าน ทฤษฎี “คติชนสร้างสรรค์” และทฤษฎีบทบาทหน้าที่ของคติชน มาวิเคราะห์ข้อมูลดังกล่าวเพื่อให้เห็นความสำคัญและพลวัตของเรื่องคันทนามในชุมชนอีสานปัจจุบัน

5.1 สรุปผลการวิจัย

ผู้วิจัยจำแนกผลการศึกษาเพื่อตอบวัตถุประสงค์ของการวิจัย 2 ประเด็นหลัก ได้แก่ 1. การศึกษาเรื่องคันทนามที่เกี่ยวข้องกับภูมินามในชุมชนอีสาน 2. การศึกษาความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามในชุมชนอีสาน ดังนี้

5.1.1 การศึกษาเรื่องคันทนามที่เกี่ยวข้องกับภูมินามในชุมชนอีสาน

การศึกษาประเด็นดังกล่าวพบว่า เรื่องคันทนามแพร่หลายในภาคอีสาน 2 รูปแบบ คือ วรรณกรรมลายลักษณ์ที่มีต้นฉบับโบราณตามวัดต่าง ๆ ตัวเรื่องจึงมีลักษณะเป็น “ชาดกพื้นบ้าน”

และวรรณกรรมมุขปาฐะที่ตัวเรื่องมีลักษณะเป็นตำนานอธิบายสถานที่ การสำรวจเนื้อเรื่องพบว่า สำนวนลายลักษณ์มีเนื้อเรื่องขนาดยาวและเก็บความตั้งแต่ต้นจนจบ ต่างจากสำนวนมุขปาฐะที่เก็บความเพียงตอนใดตอนหนึ่งเท่านั้น

การวิเคราะห์โครงเรื่องจึงมาจากการสรุปเรื่องย่อจากสำนวนลายลักษณ์แล้วพบว่า เนื้อเรื่องคันทนามมีขนาดยาว มีโครงเรื่องหลักที่สะท้อนให้เห็นความคิดสำคัญของเรื่องคือการตามหาพ่อของตัวละครเอก มี 2 ช่วง คือช่วงคันทนามออกตามหาข้างผู้เป็นพ่อมีทั้งหมด 8 ตอน และช่วงคันทนามออกตามหาคันทนามผู้เป็นพ่อ มีทั้งหมด 2 ตอน โดยแต่ละตอนมีลักษณะเป็นโครงเรื่องย่อยในโครงเรื่องหลัก เมื่อเปรียบเทียบกับแบบเรื่องนิทานพื้นเมืองอินเดียและสีหนาทชาดก ซึ่งเป็นนิทานที่มีโครงเรื่องใกล้เคียงกันพบว่า ลักษณะร่วมกันของนิทานกลุ่มนี้คือเหตุการณ์การกำเนิดจากการกินน้ำในรอยเท้าข้างและออกเดินทางตามหาพ่อ

การศึกษาอนุภาคในเรื่องคันทนามและเปรียบเทียบกับดัชนีอนุภาคนิทานพื้นบ้าน พบว่ากลุ่มอนุภาคตัวละคร ได้แก่ ตัวละครมนุษย์ ตัวละครอมมนุษย์ และตัวละครสัตว์ มีบทบาทสำคัญต่อการดำเนินเรื่องและขับเคลื่อนให้เห็นความกตัญญูซึ่งเป็นความคิดสำคัญของเรื่อง กลุ่มอนุภาคของวิเศษ ได้แก่ ดาบชั้นชัยทิพย์ ไม้เท้ากษัตริย์ตายปลายชี้เป็น น้ำเต้าวิเศษ และผ้าค่าแสนค่า อนุภาคกลุ่มนี้มีความสำคัญต่อตัวละครเอกและมีความหมายทางวัฒนธรรมในชุมชนอีสาน และกลุ่มอนุภาคเหตุการณ์ ได้แก่ การกินน้ำจากรอยเท้าข้าง การออกเดินทางตามหาบิดา และการปราบศัตรูและชุบชีวิต อนุภาคเหล่านี้มีความมหัศจรรย์ต่างจากเหตุการณ์ทั่วไป เป็นอนุภาคสำคัญในการจดจำโครงเรื่องทั้งโครงเรื่องลายลักษณ์และมุขปาฐะที่สัมพันธ์กับภูมินาม การศึกษาอนุภาคจึงสะท้อนความหมายทางวัฒนธรรม ทั้งวัฒนธรรมความคิดความเชื่อและวัฒนธรรมความเป็นอยู่ในชุมชนอีสาน

การวิเคราะห์เรื่องคันทนามที่ใช้อธิบายภูมินามในชุมชนอีสาน พบว่า เรื่องคันทนามเกี่ยวข้องกับภูมินามในชุมชนอีสาน 10 ชุมชน แต่มี 4 ชุมชนที่รับรู้เรื่องราวในลักษณะชาดกพื้นบ้านและตำนานสถานที่ ได้นำเรื่องดังกล่าวไปเชื่อมโยงกับสภาพภูมิประเทศ สถานที่สำคัญ เรื่องเล่าท้องถิ่น และวิถีชีวิต ในเหตุการณ์และอนุภาคที่ต่างกัน ได้แก่

1) บ้านขุมค้ำนำเหตุการณ์คันทนามปราบยักษ์ขุมค้ำไปเชื่อมโยงกับบริเวณลานหิน ซึ่งเชื่อว่าเป็นสถานที่สำคัญเกี่ยวข้องกับเรื่องเล่าศักดิ์สิทธิ์และการตั้งถิ่นฐาน ทั้งยังสัมพันธ์กับการหาอาหารในป่า

2) บ้านด่านนำเหตุการณ์คันทนามสร้างพระธาตุแด่นางสีดาผู้เป็นแม่และเหตุการณ์คันทนามช่วยนางสีดาไปเชื่อมโยงกับภูมิประเทศที่เป็นคันดินสูง เชื่อว่าเป็นเมืองเก่า มีสถานที่สำคัญ

คือบริเวณโนนบ้านที่มีธาตุไม้สีดา สัมพันธ์กับเรื่องเล่าเกี่ยวกับเมืองเก่าสีดา นอกจากนี้ยังมีอนุภาคที่สัมพันธ์กับการทอผ้าของคนในชุมชน

3) บ้านกู่คันธนามนำเหตุการณ์คันธนามพบสหาย เหตุการณ์คันธนามปราบจันายไม้ และเหตุการณ์คันธนามช่วยนางสีดาไปเชื่อมโยงกับภูมิประเทศที่เป็นป่าและดินทราย มีสถานที่สำคัญคือกู่คันธนามที่เกี่ยวข้องกับเรื่องเล่าเมืองเก่าจำปาชันและเรื่องความศักดิ์สิทธิ์บริเวณกู่ อีกทั้งเหตุการณ์เหล่านี้ยังเชื่อมโยงกับวิถีชีวิตของคนบ้านกู่คันธนามที่อยู่ใกล้กับป่าขนาดใหญ่

4) อำเภอเมืองสรวงนำเหตุการณ์คันธนามปราบหมาสรวงงูชวงไปเชื่อมโยงกับสถานที่สำคัญคือกู่เมืองเมืองสรวงที่ตั้งอยู่ในภูมิประเทศที่เป็นป่าและดินแดง มีเรื่องเล่าเกี่ยวข้องกับเมืองเก่าขวางขันชะบุรี การอพยพ การสู้รบ และบริเวณโนนเมืองสมัยโบราณ เหตุการณ์ดังกล่าวยังมีอนุภาคสัมพันธ์กับอาชีพทำเหล็กของคนในบริเวณดังกล่าวในสมัยก่อน

ทั้งเหตุการณ์และอนุภาคที่ถูกนำไปเชื่อมโยงกับชุมชนจึงสะท้อนให้เห็นความสำคัญทางวัฒนธรรมของเรื่องคันธนามที่มีต่อโลกทัศน์และความคิดของคนในชุมชนอีสานได้เป็นอย่างดี

5.1.2 การศึกษาความเชื่อและประเพณีพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนาม

การศึกษาประเด็นดังกล่าวพบว่า ทั้ง 4 ชุมชน มีความเชื่อเกี่ยวกับการนับถือตัวละครศักดิ์สิทธิ์ เช่น การนับถือตัวละครคันธนาม การนับถือตัวละครนางสีดา และการนับถือตัวละครหมาสรวงงูชวง ความเชื่อเกี่ยวกับเรื่องคันธนามยังไปเชื่อมโยงกับสถานที่สำคัญและศักดิ์สิทธิ์ของชุมชน ได้แก่ ลานหินบ้านชุมคำ พระธาตุสีดา กู่คันธนาม และกู่เมื่อสรวง บางสถานที่ยังเป็นพื้นที่ประกอบพิธีกรรมสำคัญที่เกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าวทั้งหมด 4 ประเพณีพิธีกรรม ใน 3 ชุมชน ได้แก่ ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสีดา บุญสรวงกู่บูชาท้าวคันธนาม บุญชาวเมือง และบุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คัทธนาม

ประเพณีพิธีกรรมดังกล่าวมีรากมาจากประเพณีพิธีกรรมที่สืบทอดในท้องถิ่นอีสานคือฮีตสิบสองและการไหว้ผีอารักษ์ และมีการนำเรื่องคันธนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมคือ รูปเคารพและวัตถุสัญลักษณ์แทนตัวละคร เช่น รูปเคารพท้าวคันธนามแทนตัวละครคันธนาม ธาตุไม้สีดาแทนตัวละครนางสีดา และกู่เมืองสรวงแทนตัวละครจากเหตุการณ์คันธนามปราบหมาสรวงงูชวง สัมพันธ์กับเครื่องประกอบพิธีกรรมและบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ที่ใช้ในพิธีกรรมบวงสรวงตัวละครดังกล่าว

การนำเรื่องคันธนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมสะท้อนวิถีคิดในการสืบทอดความเชื่อเกี่ยวกับตัวละครในเรื่องคันธนามที่มีอยู่แต่เดิมในชุมชน ได้แก่ ความเชื่อเกี่ยวกับตัวละครคันธนาม

และตัวละครนางสีดา และวิธีคิดในการเลือกบทบาทของตัวละครที่มีในเรื่องมาสร้างความศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรม เช่น บทบาทของตัวละครคันทนามที่มีในตัวเรื่องคือผู้ปราบอธรรม พอมาอยู่ในพิธีกรรมก็กลายเป็นผู้ปกป้องรักษาชุมชน ทำให้ตัวละครมีลักษณะเป็นผีอารักษ์ผนวกกับผีวีรบุรุษ

การนำเรื่องคันทนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมยังมีบทบาทในการสืบทอดพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านในรอบปี คือบุญสงฆ์บูชาท้าวคันทนามและบุญชาวเมืองที่จัดตรงกับสงกรานต์ และสืบทอดพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านฤดูกาล คือประเพณีบวงสรวงพระธาตุสีดาตรงกับช่วงเวลาในเดือนสาม และบุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คันทนามตรงกับช่วงเวลาในเดือนเจ็ด สัมพันธ์กับการเปลี่ยนแปลงของฤดูกาลทำนา อีกทั้งยังสืบทอดพิธีกรรมเพื่อความอุดมสมบูรณ์ คือการจุดบั้งไฟและการไหว้ผีเพื่อให้บันดาลฝนและความอุดมสมบูรณ์ นอกจากนี้ยังมีบทบาทในการสร้างกิจกรรมในบริบทการท่องเที่ยวซึ่งเกี่ยวข้องกับนโยบายรัฐ รวมถึงบทบาทอื่น ๆ ได้แก่ บทบาทในการเป็นที่พึ่งทางกายและทางใจแก่คนในชุมชน และบทบาทในการแสดงความสัมพันธ์ของกลุ่มคนระหว่างชุมชน วิธีคิดและบทบาทของการนำเรื่องคันทนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมจึงแสดงให้เห็นถึงพลวัตของเรื่องคันทนามในชุมชนอีสานในปัจจุบัน

5.2 อภิปรายผลการศึกษา

จากผลการศึกษาข้างต้น ผู้วิจัยมีประเด็นอภิปรายเพื่อแสดงถึงความสำคัญของการศึกษาเรื่องเล่า ความเชื่อ และพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามในชุมชนอีสานในปัจจุบัน ผู้วิจัยได้จำแนกประเด็นอภิปรายเป็น 3 ประเด็น ดังนี้

5.2.1 การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นเชิงคติชนวิทยาในสังคมอีสานร่วมสมัย

การศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นอีสานมีทั้งการศึกษาทางวรรณคดี คือศึกษาเรื่องใดเรื่องหนึ่งด้วยวิธีการวิเคราะห์ลักษณะคำประพันธ์ เนื้อเรื่อง และคุณค่าด้านต่าง ๆ ที่มีในเรื่อง อีกทั้งยังมีการปริวรรตวรรณคดีจากต้นฉบับโบราณ นอกจากนี้ยังมีการศึกษาในประเด็นใดประเด็นหนึ่งในวรรณคดีหลาย ๆ เรื่อง เพื่อทำให้เห็นว่าวรรณคดีท้องถิ่นเรื่องนั้นสะท้อนความคิดเกี่ยวกับประเด็นนั้นอย่างไร

เรื่องคันทนามเป็นวรรณคดีท้องถิ่นอีสานอีกหนึ่งเรื่องที่มีการศึกษามาแล้วข้างต้น คือศึกษาด้วยวิธีการปริวรรตและวิเคราะห์ท้าวบททางวรรณคดีในการศึกษา **คันทนาม : การศึกษาเชิงวิเคราะห์** ของสุวิทย์ จิตรพลี (2524) และการนำไปศึกษาร่วมกับวรรณคดีท้องถิ่นเรื่องอื่นในประเด็นใดประเด็นหนึ่งดังการศึกษา **พระโพธิสัตว์ในชาดกพื้นบ้านอีสาน : ภาพตัวแทนและการประกอบสร้างทางวัฒนธรรม** ของสุทธิพันธ์ ศรีอ่อน (2560) เมื่อพินิจข้อมูลที่ใช้ศึกษาแล้ว

พบว่า การศึกษาข้างต้นนี้ใช้เรื่องคันทันนามในสำนวนลายลักษณ์ แต่มีการกล่าวถึงข้อมูลที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นในเชิงคติชนวิทยาคือ “ภูมินาม อนุภาคตัวละคร รวมถึงความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับตัวละครในบางชุมชน” การกล่าวถึงนี้จึงเป็นกลุ่มข้อมูลสำคัญที่ผู้วิจัยได้ใช้เพื่อให้เห็นอีกหนึ่ง “มุมมอง” ของการศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นอีสานในเชิงคติชนวิทยา ดังนี้

5.2.1.1 วรรณคดีท้องถิ่นอีสานกับการศึกษาอนุภาคในนิทาน

การศึกษาเรื่องคันทันนามในชุมชนอีสานพบว่า เนื้อเรื่องดังกล่าวมีขยาดยาว มีหลายอนุภาค ได้แก่ อนุภาคตัวละคร อนุภาคของวิเศษ และอนุภาคเหตุการณ์และพฤติกรรมของตัวละคร อนุภาคเหล่านี้มีบทบาทต่อการดำเนินเรื่องและช่วยเน้นให้เห็นความคิดสำคัญของเรื่อง นั่นคือ “ความกตัญญู” ทั้งยังสะท้อนให้เห็นความคิดทางวัฒนธรรมที่เรื่องคันทันนามดำรงอยู่ เช่น อนุภาคขงชวงกับการเป็นอุปลักษณ์ของพลังธรรมชาติ ที่สอดคล้องกับการศึกษาของ คมกฤษณ์ วรเดชนันยา และปฐม หงษ์สุวรรณ (2562) และอนุภาคการตั้งครรภจกการกินน้ำในรอยเท้าช้างที่สะท้อนความเชื่อทางพุทธศาสนา ที่สอดคล้องกับการศึกษาของปริยารัตน์ เชาวลิขิตประพันธ์ (2547) และการศึกษาของนิตยา วรรณกิติร์ (2555) การศึกษาอนุภาคในวิทยานิพนธ์เล่มนี้ทำให้เห็นว่า นอกจากอนุภาคจะสะท้อนความคิดทางวัฒนธรรมด้วยการตีความอนุภาคจากตัวบทแล้ว เมื่อพินิจสำนวนเรื่องคันทันนามที่อธิบายภูมินามในชุมชนอีสานแล้วพบว่า อนุภาคเหล่านี้บ่งบอกถึงวัฒนธรรมใน 4 ชุมชนอีสาน 4 ประการ ได้แก่

- 1) อนุภาคที่อธิบายสภาพภูมิประเทศ เช่น อนุภาคจันายไม้เกี่ยวข้องกับหลุมทรายในป่าคันทันนาม อนุภาคขงชวงเกี่ยวข้องกับพื้นดินสีแดงบริเวณวัดเมืองสรวงเก่า
- 2) อนุภาคที่อธิบายสถานที่สำคัญ เช่น อนุภาคตัวละครนางสีดากับพระธาตุสีดา อนุภาคตัวละครยักษ์ชนิกับแ่งหินบริเวณวัดขุมคำ
- 3) อนุภาคที่อธิบายเรื่องเล่าท้องถิ่น เช่น อนุภาคหมาสรวงขงชวงกับเรื่องเล่าเกี่ยวกับภูเมืองสรวงในอดีต
- 4) อนุภาคที่อธิบายวิถีชีวิตของคนในชุมชน เช่น อนุภาคผ้าค่าแสนคำกับการทอผ้าของคนบ้านด่าน อนุภาคดาบวิเศษกับการตีเหล็กของคนบริเวณโนนเมืองในอดีต

การศึกษาอนุภาคนิทานในวิทยานิพนธ์เล่มนี้จึงเติมเต็มการศึกษาวรรณคดีท้องถิ่นเชิงคติชนวิทยา ด้วยการใชข้อมูลภาคสนามที่เป็นวรรณคดีท้องถิ่นสำนวนมุขปาฐะและถูกนำไปใช้อธิบายภูมินามในชุมชน มาวิเคราะห์ให้เห็นวัฒนธรรมที่อนุภาคดำรงอยู่ได้อย่างชัดเจน

5.2.1.2 วรรณคดีท้องถิ่นอีสานกับการเปลี่ยนประเภทของเรื่องเล่า

จากการศึกษาที่ว่าเรื่องคันทนามเป็นวรรณคดีท้องถิ่น หากพินิจถึงความแพร่หลายของสำนวนลายลักษณ์ที่มีเนื้อเรื่องสมบูรณ์มากกว่าสำนวนมุขปาฐะ ก็จะเห็นว่าเนื้อเรื่องคันทนามจัดอยู่ในประเภทนิทานมหัศจรรย์เพราะประกอบไปด้วยอนุภาคความมหัศจรรย์ต่าง ๆ และมีลักษณะเป็นชาดกพื้นบ้านเพราะเล่าให้ตัวละครเอกเป็นพระโพธิสัตว์ แต่จากการศึกษาเรื่องคันทนามในภาคอีสานพบว่า มีการศึกษาบางกลุ่มที่ศึกษาเรื่องคันทนามในฐานะตำนานหรือประวัติศาสตร์ท้องถิ่น ดังการศึกษาของ บุญชู ภูศรี (2560) ที่มีการนำเหตุการณ์จากเรื่องคันทนามไปใช้อธิบายประวัติศาสตร์ท้องถิ่นของอำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด และการศึกษาของ สมปอง มุลมณี และ ปฐม หงษ์สุวรรณ (2561) ที่กล่าวถึงเรื่องคันทนามว่าเป็นหนึ่งในตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาลักษณะนี้ สุกัญญา สุขฉายา (2556) เรียกว่า “การเปลี่ยนแปลงประเภทของเรื่องเล่าพื้นบ้าน” ซึ่งขึ้นอยู่กับบริบทของการเล่า ดังเช่นเรื่องคันทนามที่มีบริบทในการเล่าต่างกัน ส่งผลให้ตัวเรื่องไม่ได้ถูกจำกัดว่าเป็นเพียงนิทานประเภทใดประเภทหนึ่ง

การศึกษาเรื่องคันทนามที่ผ่านมาแสดงให้เห็นว่าเรื่องดังกล่าวมีลักษณะของเนื้อเรื่องที่หลากหลาย ผู้วิจัยตั้งข้อสังเกตว่าเนื้อเรื่องที่มีขนาดยาว เก็บความสมบูรณ์อย่างสำนวนลายลักษณ์มักจะอยู่ในประเภทนิทานมหัศจรรย์และชาดกพื้นบ้าน ส่วนเรื่องเล่าประเภทอื่น เช่น ตำนานประจำถิ่น และประวัติศาสตร์ท้องถิ่น มักเป็นสำนวนขนาดสั้น เก็บความเฉพาะตอนใดตอนหนึ่งเท่านั้น

การศึกษาเรื่องคันทนามในวิทยานิพนธ์เล่มนี้เป็นการศึกษาเรื่องดังกล่าวในฐานะ “เรื่องเล่า” ที่สัมพันธ์กับ “ภูมินาม” ในชุมชนอีสาน ดังนั้นผู้วิจัยจึงมุ่งการศึกษาไปที่สำนวนมุขปาฐะที่ได้จากการสัมภาษณ์ทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นการสัมภาษณ์โดยผู้วิจัยเอง หรือคำบันทึกสัมภาษณ์ที่มีมาก่อน เมื่อผู้วิจัยได้ศึกษาเรื่องคันทนามในฐานะ “เรื่องเล่า” ในชุมชนอีสาน แล้วพบว่าสำนวนมุขปาฐะที่เกี่ยวข้องกับภูมินามนั้นมีการรับรู้จาก 2 ทาง คือทั้งจากสำนวนลายลักษณ์ที่มีลักษณะของความมหัศจรรย์และเล่าให้ตัวละครเอกเป็นพระโพธิสัตว์ และสำนวนมุขปาฐะที่เป็นตำนานสถานที่ของชุมชน ในกรณีเช่นนี้ผู้วิจัยจึงเรียกสำนวนมุขปาฐะเหล่านี้ว่าเป็น “เรื่องเล่าอธิบายภูมินาม” เพราะไม่สามารถจัดให้อยู่ในเรื่องเล่าประเภทตำนานหรือนิทานได้ทั้งหมด หากแต่มีลักษณะร่วมกันคือมีหน้าที่อธิบายภูมินามในชุมชนนั้น ๆ เหมือนกัน อีกทั้งเรื่องเล่าดังกล่าวยังมีสถานะเป็น “เรื่องศักดิ์สิทธิ์” ในพิธีกรรมอีกด้วย การศึกษาดังกล่าวจึงเป็นอีกหนึ่งประเด็นสำคัญที่ทำให้เห็น

ลักษณะและสถานะของเรื่องเล่าที่เปลี่ยนไปตามบริบทต่าง ๆ จากวรรณคดีท้องถิ่นในบริบทการเล่า นิทานชาดกพื้นบ้าน สู่เรื่องเล่าที่อธิบายภูมินาม และเป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรมในที่สุด

5.2.2 เรื่องเล่ากับพิธีกรรมในสังคมอีสาน

5.2.2.1 เรื่องคันทนามกับการศึกษาความเชื่อและพิธีกรรม

ความเชื่อและพิธีกรรมในตัวบทวรรณคดีท้องถิ่นอีสาน มักจะสะท้อน โลกทัศน์ของกลุ่มคนลาวอีสานที่มีการผสมผสานทางความเชื่อและวัฒนธรรม ทั้งพุทธ พราหมณ์ และผี เป็นแบบอย่างให้ยึดถือ เชื่อมั่น และปฏิบัติตามมาตั้งแต่โบราณ ในปัจจุบันพบว่า ความเชื่อ และพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับวรรณคดีท้องถิ่นไม่เพียงแต่อยู่ในตัวบทเท่านั้น แต่เป็นบริบทที่ทำให้ วรรณคดีท้องถิ่นเรื่องนั้นยังคงดำรงอยู่ในสังคมอีสานปัจจุบัน ดังเช่น ความเชื่อและพิธีกรรมที่ เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามในบางชุมชนอีสานที่ผู้วิจัยได้ศึกษา

ความโดดเด่นของการศึกษาความเชื่อและพิธีกรรมในวิทยานิพนธ์นี้คือ “ความเชื่อเกี่ยวกับสถานที่สำคัญในชุมชนอีสาน” ที่มาจากการผนวกสถานที่สำคัญที่เชื่อว่าศักดิ์สิทธิ์ กับชาดกพื้นบ้านที่ได้รับความนิยม กลายเป็นตำนานสถานที่ที่มีความศักดิ์สิทธิ์และสร้างพิธีกรรม บูชาขึ้น เช่น ธาตุสีมา และกุเมืองสรวง อีกทั้งยังมีการผลิตซ้ำความเชื่อในรูปแบบรูปเคารพ เครื่องประกอบพิธีกรรม และบทอัญเชิญสิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรม โดยมี “ฐาน” จากเรื่องคันทนาม ในเหตุการณ์ต่างกันออกไปตามชุมชนที่นำไปใช้ การศึกษาพิธีกรรมโดยละเอียดจึงทำให้เห็นวิถีคิด ในการนำเรื่องไปใช้อย่างมีบทบาทในชุมชน ภายใต้บริบทการท่องเทียวและกระแสโลกาภิวัตน์ ผลการศึกษานี้จึงเป็นอีกหนึ่งคำตอบของคำถามที่ว่า “วรรณคดีท้องถิ่นดำรงอยู่อย่างไรในสังคมไทย ปัจจุบัน”

5.2.2.2 เรื่องคันทนามกับบทบาทในการอธิบายและสืบทอดพิธีกรรมเปลี่ยน ผ่านวัฏจักรเพื่อความอุดมสมบูรณ์

ศิริพร ณ ถลาง (2545: 129) กล่าวถึงชาดกพื้นบ้านว่าเป็นคำที่ใช้อธิบาย นิทานชาดกนอกนิบาตกลุ่มหนึ่ง ที่เป็นการนำนิทานพื้นบ้านที่แพร่หลายอยู่แล้วมาสมมติให้เป็นชาดก โดยให้ตัวละครเอกเป็นพระโพธิสัตว์ การศึกษานิทานกลุ่มนี้ในวัฒนธรรมอีสานส่วนใหญ่พบว่า ชาดกพื้นบ้าน ใช้เทศน์ ใช้เล่า ใช้อ่าน และใช้แสดงตามบริบทประเพณีพิธีกรรมต่าง ๆ จุดประสงค์ ของการใช้จึงอยู่ที่การให้ความบันเทิงและสั่งสอนซึ่งสอดคล้องกับบทบาทของคติชน หรือ “Four Functions of Folklore” ที่วิลเลียม บาสคอม (William Bascom) ได้กล่าวถึงบทบาท

ของคติชนโดยภาพรวม 4 ประการ ได้แก่ บทบาทในการอธิบายที่มาและเหตุผลในการทำพิธีกรรม บทบาทในการทำหน้าที่ให้การศึกษาในสังคมที่ใช้ประเพณีบอกเล่า บทบาทในการรักษามาตรฐานทางพฤติกรรมที่เป็นแบบแผนของสังคม และบทบาทในการให้ความเพลิดเพลินและเป็นทางออกให้กับความคับข้องใจของบุคคล (ศิริพร ณ ถลาง, 2557: 361 - 363)

เช่นเดียวกับการศึกษาเรื่องคันทนาในอดีตที่ทำให้เห็นว่า ตัวบทมีบทบาทเพื่อสร้างความบันเทิงและสั่งสอนศีลธรรมในฐานะชาดกพื้นบ้านที่มีเนื้อเรื่องมหัศจรรย์ แต่ในทศวรรษที่ผ่านมาการศึกษาของ สมปอง มุลมณี และ ปฐม หงษ์สุวรรณ (2561) และการศึกษาของบุญชู ภูศรี (2560) ที่ทำให้เห็นว่าเรื่องคันทนามีบทบาทสำคัญในบางชุมชนอีสานนอกเหนือจากบทบาทในการสั่งสอนและให้ความบันเทิงตามลักษณะของชาดกพื้นบ้านอีสาน คือการเป็นประวัติศาสตร์ท้องถิ่นและบทบาทของความเชื่อที่ใช้ต่อยอดกับบริบททางสังคม การศึกษาดังกล่าวสอดคล้องกับการศึกษาความเชื่อและพิธีกรรมในชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามที่ศึกษาผ่านการรับรู้เรื่องราวในฐานะเรื่องเล่าที่อธิบายภูมินามในชุมชน เรื่องคันทนามถูกยกระดับให้กลายเป็น “เรื่องศักดิ์สิทธิ์” ที่อธิบายสภาพภูมิประเทศ เรื่องเล่าท้องถิ่น วิถีชีวิต และโดยเฉพาะอย่างยิ่งสถานที่สำคัญของชุมชน ทำให้เกิดการนับถือตัวละครและมีพิธีกรรมบูชามาแต่เดิมและยังเป็นฐานสำคัญในการสร้างสรรค์ประเพณีพิธีกรรมในปัจจุบัน

การศึกษานี้ทำให้เห็นว่า บทบาทของเรื่องคันทนามไม่ได้จำกัดอยู่เพียงแค่ตัวบท แต่หมายรวมถึงบริบทของเรื่อง ในที่นี้คือ “การนำเรื่องคันทนามไปใช้ประกอบพิธีกรรม” ที่ “การนำไปใช้” มีบทบาทสำคัญซึ่งเป็นคุณูปการต่อการศึกษาบทบาทของพิธีกรรมในสังคมอีสานปัจจุบัน คือ “บทบาทในการสืบทอดและอธิบายพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านวัฏจักรที่สัมพันธ์กับวัฒนธรรมข้าว”

การนำเรื่องคันทนามไปใช้ประกอบพิธีกรรมมีบทบาทสำคัญในการอธิบายและสืบทอดพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านในรอบปี คือ บุญสงฆ์บูชาทำวัตรคันทนามและบุญชาวเมืองที่จัดตรงกับวันขึ้น 15 ค่ำ เดือน 5 ซึ่งเป็นฮีตสงกรานต์ของคนลาวอีสาน ตามความเชื่อว่าสงกรานต์คือปีใหม่ในวัฒนธรรมไทยรวมถึงลาว มีสัญลักษณ์สำคัญที่สะท้อนถึงการเปลี่ยนผ่าน คือ น้ำ นอกจากนี้ยังมีบทบาทในการสืบทอดพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านฤดูกาล คือ ประเพณีบวงสรวงพระธาตุสีกาในเดือนสาม และบุญเบิกบ้านบวงสรวงเจ้าปู่คันทนามในเดือนเจ็ด ทั้งสองเดือนเกี่ยวข้องกับช่วงเวลาเปลี่ยนผ่านฤดูกาลในวัฒนธรรมข้าว สะท้อนนัยยะของพิธีกรรมที่เป็นการเฉลิมฉลองผลผลิตหลังจากเก็บเกี่ยวในเดือนสาม และการชำระล้างเครื่องมือการเกษตรก่อนเริ่มลงนาในเดือนเจ็ด

บทบาทในการอธิบายและสืบทอดพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านข้างต้น จึงเป็น “ประเด็นสำคัญของการศึกษาบทบาทของพิธีกรรมในสังคมอีสาน” ที่มีต่อประเพณีพิธีกรรมในท้องถิ่นที่ไม่สามารถเปลี่ยนแปลงได้ โดยเฉพาะพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านในสังคมเกษตรกรรม ที่สัมพันธ์กับช่วงเวลาทำนาที่คนจะต้องพึ่งพาฝนฟ้าอากาศ พิธีกรรมเปลี่ยนผ่านฤดูกาลในวิทยานิพนธ์นี้สะท้อนวิถีชีวิตสำคัญของชาวนาใน 2 ช่วง คือ ช่วงเดือนสามซึ่งเป็นช่วงที่เสร็จจากการเก็บเกี่ยวผลผลิต วางเว้นไปจนถึงเดือนเจ็ดคือช่วงลงนา ช่วงเวลานี้จึงเป็นพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับการเฉลิมฉลองผลผลิต เช่น พิธีไหว้ปู่ตาในเดือนสาม บุญข้าวจี หรือแม้แต่การทำบุญอุทิศส่วนกุศลให้ผู้ล่วงลับในชุมชนอีสาน ล้วนแล้วแต่เป็นประเพณีพิธีกรรมที่สะท้อนถึงความอุดมสมบูรณ์ของผลผลิตที่เก็บเกี่ยวมาได้ ก่อนที่จะเปลี่ยนไปเป็นระยะเวลาที่ว่างเว้นจากการทำนาในฤดูร้อน อีกช่วงหนึ่งคือการเปลี่ยนผ่านจากฤดูร้อนสู่ฤดูฝนในเดือนหกถึงเดือนเจ็ด ในช่วงเดือนหกจึงมีประเพณีสำคัญที่ขอฝนคือบุญบังไฟ มีพิธีกรรมไหว้ปู่ตา และเดือนเจ็ดมีบุญข้าะที่มีนัยยะในการชำระล้างก่อนจะลงนา พิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามที่จัดตรงกับช่วงเวลาดังกล่าว จึงสืบทอดพิธีกรรมเหล่านี้ที่เป็นพิธีกรรมดั้งเดิมในท้องถิ่นอีสานไว้ ผ่านพิธีกรรมและสัญลักษณ์ที่ใช้บวงสรวงตัวละคร

การศึกษาพิธีกรรมที่นำแนวคิดเรื่องพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านมาใช้ประกอบการวิเคราะห์ก่อนหน้านี้ ส่วนใหญ่แล้วมุ่งศึกษาไปที่การเปลี่ยนผ่านสถานะและสถานะของมนุษย์ เช่น การบวช การแต่งงาน การเกิด และการตาย ทว่ายังมีอีกกลุ่มพิธีกรรมที่เป็นการเปลี่ยนผ่านเช่นกันคือ พิธีกรรมเปลี่ยนผ่านวัฏจักร ที่เกินเนปี (1960) กล่าวว่าสัมพันธ์กับวิถีการเกษตรในการศึกษาพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามโดยใช้แนวคิดเรื่องพิธีกรรมเปลี่ยนผ่านมาวิเคราะห์บทบาทของพิธีกรรม จึงเป็นการบุกเบิกการศึกษาและอธิบายกลุ่มข้อมูลพิธีกรรมดั้งเดิมและมีความสำคัญในวัฒนธรรมอีสาน ด้วยแนวคิดเรื่องพิธีกรรมเปลี่ยนผ่าน ที่สะท้อนถึงนัยยะและความคิดที่สัมพันธ์กับวัฒนธรรมการทำนาในสังคมอีสานได้อย่างชัดเจน

อนึ่ง การศึกษาพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนามยังทำให้เห็นการเปลี่ยนผ่านในพิธีกรรมถึง 2 ระดับ ระดับแรกคือพิธีกรรมที่สะท้อนการเปลี่ยนผ่านตามวัฏจักรซึ่งข้องเกี่ยวกับช่วงเวลาของวัฒนธรรมการทำนา ทว่าเมื่อพินิจพิธีกรรมจากอดีตจนถึงปัจจุบันแล้วพบว่า ระดับที่สองของการเปลี่ยนผ่านในพิธีกรรมดังกล่าวคือ การเปลี่ยนผ่านจากพิธีกรรมการไหว้ผีเป็นพิธีกรรมที่มีสัญลักษณ์เกี่ยวข้องกับพุทธศาสนา เมื่ออิทธิพลทางพุทธเข้ามาและเป็นที่ยอมรับมากกว่าศาสนาตั้งเดิมในสังคมอีสานหรือสังคมไทยในปัจจุบัน

5.2.3 การนับถือตัวละครจากนิทานในฐานะ “สิ่งศักดิ์สิทธิ์” ในวัฒนธรรมไทย

ในประเด็นอภิปรายนี้ ผู้วิจัยจะกล่าวถึงประเด็นสำคัญที่ได้จากการศึกษาความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามในชุมชนอีสาน คือ “การนับถือตัวละครในฐานะสิ่งศักดิ์สิทธิ์” ซึ่งเป็นประเด็นที่จะเติมเต็มการศึกษาความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับตัวละครจากนิทานในสังคมไทย

เรื่องคันทนามในสังคมอีสานเป็นวรรณคดีท้องถิ่นที่มีลักษณะเป็นชาดกพื้นบ้าน ตัวละครเอกจึงเป็นพระโพธิสัตว์ไปโดยปริยาย ถึงแม้เรื่องดังกล่าวจะกลายเป็นเรื่องศักดิ์สิทธิ์ที่อธิบายภูมินามในบางชุมชน แต่บทบาทของตัวละครเอกคันทนามก็ยังคงเป็นผู้ที่ปกป้อง ปรานี และช่วยคนจากตัวละครปฏิปักษ์ บทบาทนี้จึงกลายเป็นอุดมคติของการเกิดความเชื่อและสร้างพิธีกรรมบูชาตัวละครเอกคันทนาม สอดคล้องกับภานุพงศ์ อุดมศิลป์ (2549) มีศึกษาโลกทัศน์ของชาวไทยพวน จังหวัดนครนายกที่มีต่อตัวละครเอกจากนิทานชาดกไทยพวนเรื่องกาละเกต แล้วพบว่าตัวละครเอกคือกาละเกต เป็นลักษณะตัวละครในอุดมคติของชาวไทยพวน ดังนั้นจึงเกิดการนับถือและเชื่อว่ามี ความศักดิ์สิทธิ์จนตั้งศาลเจ้าพ่อกาละเกตและศาลเจ้าแม่มะลิจันทร์ไว้ในชุมชน

ตัวละครศักดิ์สิทธิ์จากเรื่องคันทนามยังมีตัวละครอื่น ๆ ที่ได้รับการนับถือและมีพิธีกรรมบูชาตัวละคร เช่น ตัวละครนางสีดาที่มีบทบาทเป็นแม่คันทนามในสำนวนท้องถิ่น และมีบทบาทเป็นผู้ปกป้องคุ้มครองชุมชนในพิธีกรรม และตัวละครหมาสรวงงูชวงที่มีบทบาทเป็นตัวละครปฏิปักษ์ในเรื่องแต่กลับมีบทบาทในการให้ฝนในพิธีกรรม บทบาทของความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับตัวละครศักดิ์สิทธิ์ในนิทานที่สอดคล้องกับวิทยานิพนธ์เรื่อง **พิธีกรรมการนับถือตัวละครจากเรื่องรามเกียรติ์ในสังคมไทย** ของ รัตนพล ชื่นคำ (2564) ที่พบว่ามีพิธีกรรมการนับถือตัวละครต่าง ๆ จากเรื่องรามเกียรติ์ในพื้นที่ทางวัฒนธรรมภาคกลาง พิธีกรรมดังกล่าวมีบทบาททั้งในระดับชุมชนและระดับปัจเจก

การศึกษาของรัตนพล ชื่นคำ เป็นการศึกษาข้อมูลคติชนภาคสนามเกี่ยวกับความเชื่อและพิธีกรรมการนับถือตัวละครจากนิทานเรื่องรามเกียรติ์ในชุมชนภาคกลาง ในขณะที่ผู้วิจัยศึกษาชุมชนในภาคอีสานและพบว่ามีความเชื่อเช่นนี้อยู่ และนิทานที่ศึกษานั้นมีลักษณะเป็น “ชาดกพื้นบ้าน” ที่มีตัวบทแพร่หลายอยู่ในสังคมอีสานมาแต่เดิม

การศึกษาความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามยังพบว่า คนในชุมชนอีสานที่ผู้วิจัยศึกษานั้นนับถือตัวละครในฐานะ “ผีอารักษ์” สอดคล้องกับการศึกษาของรัตนพล (2564) ที่มีการนับถือตัวละครจากเรื่องรามเกียรติ์ในฐานะผีอารักษ์เช่นกัน แต่เมื่อพินิจถึงการสืบทอด

ความเชื่อและบทบาทของตัวละครคันทนามที่พบในพิธีกรรมแสดงให้เห็นว่า บางตัวละครจากเรื่องคันทนามมีลักษณะเป็นผีอารักษ์ที่มีบทบาทในการปกป้องชุมชน ผนวกกับผีวีรบุรุษที่มีบทบาทในการปราบอธรรมในชุมชนต่าง ๆ ลักษณะดังกล่าวจึงสอดคล้องกับการศึกษาของศิริพร ณ ถลาง (2555) ที่กล่าวถึงผีอารักษ์ที่ผนวกกับผีบรรพบุรุษและผีวีรบุรุษ อีกด้วย

การศึกษาความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนามจึงเป็นงานวิจัยที่สะท้อนวิธีคิดสำคัญในการนำบทบาทของตัวละครที่มีเรื่องมาใช้ในพิธีกรรม และมีบทบาทต่อความเชื่อของคนในชุมชน ซึ่งเป็นลักษณะเด่นในการนับถือตัวละครจากนิทานในฐานะ “สิ่งศักดิ์สิทธิ์” ในสังคมอีสาน และเป็นงานวิจัยที่เติมเต็มการศึกษาการนับถือตัวละครศักดิ์สิทธิ์จากนิทานในวัฒนธรรมไทย

จากผลการศึกษาและประเด็นอภิปรายข้างต้นจึงทำให้เห็นว่า การศึกษาความเชื่อและพิธีกรรมในชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม ทำให้เห็นพลวัตของเรื่องดังกล่าวในฐานะ “เรื่องเล่าอธิบายภูมินาม” ที่มีบทบาทต่อความเชื่อและพิธีกรรมในชุมชนอีสาน และการนับถือตัวละครจากนิทานในสังคมไทย และมีความสำคัญต่อชุมชนอีสานในบริบทการท่องเที่ยวที่เกี่ยวข้องกับนโยบายรัฐในปัจจุบัน

5.3 ข้อเสนอแนะ

จากการศึกษา “ความเชื่อและพิธีกรรมในชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม” วิจัยพบว่ายังมีข้อมูลเรื่องเล่า ความเชื่อ และพิธีกรรมทั้งที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม และเกี่ยวข้องกับชาดกพื้นบ้าน ที่น่าสนใจต่อการศึกษาในเชิงคติชนวิทยา 3 ประเด็น ดังนี้

ประการที่ 1 ใน 10 ชุมชนอีสานที่มีภูมินามเกี่ยวข้องกับเรื่องคันทนาม พบว่า ชุมชนทั้ง 10 มีเหตุการณ์เกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าวตรงกับช่วงแรกของโครงเรื่อง นั่นคือเหตุการณ์คันทนามออกตามหาช้างผู้เป็นพ่อ แสดงถึงความนิยมของเหตุการณ์ดังกล่าวในชุมชนอีสาน เมื่อรวบรวมภูมินามที่เกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าวทั้งในภาคเหนือ ภาคอีสาน รวมถึงประเทศลาว กลับพบว่าเหตุการณ์ที่อยู่ในช่วงหลังที่เป็นรุ่นลูกของคันทนามมีอยู่มากในบริเวณพื้นที่ฝั่งเหนือของภาคอีสาน คือแถบจังหวัดเพชรบูรณ์ และในบริเวณพื้นที่ติดกับแม่น้ำโขง ตลอดจนถึงชายฝั่งของแม่น้ำโขง (ประเทศลาว) มักจะมีเหตุการณ์ในช่วงนี้อยู่ ถือเป็นประเด็นที่น่าศึกษาต่อไปว่า ความนิยมในการรับรู้ของเรื่องคันทนามทั้งสองช่วงนั้น สัมพันธ์กับผู้คนหรือวัฒนธรรมในแต่ละถิ่นนั้นอย่างไร

ประการที่ 2 ผู้วิจัยพบว่า ใน 10 ชุมชนอีสานยังมีพิธีกรรมที่อาจจะเกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนาม ได้แก่ พิธีเลี้ยงปีเจ้าพ่อปากเหือง ที่บ้านท่าดีหมี อำเภอยางชุมน้อย จังหวัดเลย ที่ตำนานของเจ้าพ่อปากเหืองมีบางส่วนที่สัมพันธ์กับตำนานท้าวคันธนามในชุมชนบ้านท่าดีหมี นอกจากนี้ยังมีงานนมัสการพระเจ้าใหญ่ชุมคำ บ้านแก่งเค็ง อำเภอกุดข้าวปุ้น จังหวัดอุบลราชธานี ที่เป็นพิธีไหว้พระเจ้าใหญ่ชุมคำ และในพิธีดังกล่าวยังมีการขอพร บนบาน และนำพวงมาลัยมาถวายพระพุทธรูปมณฑล หรือพระเจ้าใหญ่ชุมคำที่สร้างขึ้นพร้อมกับการก่อตั้งวัดชุมคำ จากพิธีกรรมทั้งสองทำให้เห็นประเด็นในการศึกษาต่อไปว่า สิ่งศักดิ์สิทธิ์ในพิธีกรรมดังกล่าวมีที่มาจากเรื่องคันธนามหรือไม่ หากใช่ พิธีกรรมดังกล่าวมีกระบวนการเปลี่ยนแปลงตัวละครจากเรื่องคันธนามให้กลายเป็น “เจ้าพ่อปากเหือง” และ “พระเจ้าใหญ่ชุมคำ” ที่มีความศักดิ์สิทธิ์และมีบทบาทต่อชุมชนอย่างไร

ประการที่ 3 ในวัฒนธรรมไท - ไทยมีนิทานพื้นบ้านหลายเรื่อง โดยเฉพาะกลุ่มนิทานที่มีลักษณะเป็น “ชาดกพื้นบ้าน” ลักษณะร่วมของนิทานกลุ่มนี้คือการทำให้ตัวละครเอกกลายเป็นพระโพธิสัตว์ สะท้อนให้เห็นวัฒนธรรมการเล่านิทานที่ควบคู่ไปกับความเชื่อทางพระพุทธศาสนา แต่เมื่อพินิจถึงสังคมโลกในปัจจุบันที่เป็นสังคมโลกาภิวัตน์ พบว่า การดำรงอยู่ของวัฒนธรรมการเล่านิทานกลุ่มนี้อาจเปลี่ยนไปตามบริบทต่าง ๆ ที่จะทำให้อยู่คงอยู่ต่อไปได้ การศึกษา “ความเชื่อและพิธีกรรมที่เกี่ยวข้องกับเรื่องคันธนาม” จึงเป็นแนวทางในการศึกษาชาดกพื้นบ้านเรื่องอื่น ๆ ในวัฒนธรรมไท - ไทย ในบริบทพิธีกรรมร่วมสมัย ที่จะสะท้อนให้เห็นความโดดเด่นและความสำคัญของชาดกพื้นบ้านเรื่องนั้นในชุมชนอื่น ๆ ได้เช่นกัน

บรรณานุกรม

ภาษาไทย

- กรมการพัฒนาชุมชน กองแผนงาน. (2561). คู่มือบริหารโครงการชุมชนท่องเที่ยว OTOP นวัตวิถี. กรุงเทพฯ: สังกูศล. (2559). ประเพณีขึ้นเขาพนมรุ้งในฐานะ “ประเพณีสร้างสรรค์” ในสังคมไทยร่วมสมัย. (อักษรศาสตรมหาบัณฑิต), จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
- กอง บ.ก. (2559). วัฒนธรรมข้าว : ประเพณีสิบสองเดือน (ฮีตสิบสอง). ทางอีสาน, 45(4), 31 - 36.
- คมกฤษณ์ วรเดชนัยนา และ ปฐม หงษ์สุวรรณ. (2562). กุชวงในวรรณกรรมนิทานอีสาน: การอุปถัมภ์และความหมายทางวัฒนธรรม. วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์, 36(3), 278 - 303.
- คมกฤษณ์ วรเดชนัยนา และ ปฐม หงษ์สุวรรณ. (2563). ช่างในวรรณกรรมนิทานอีสาน: การสร้างอัตลักษณ์สัตว์และความหมายทางวัฒนธรรม. วารสารสันติศึกษาปริทรรศน์ มจร, 8(1), 233 - 246.
- โครงการสารานุกรมไทยสำหรับเยาวชนฯ. (2550). เกวียนในงานวรรณกรรม. ใน สารานุกรมไทยสำหรับเยาวชน โดยพระราชประสงค์ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เล่มที่ 36 เรื่องที่ 3 เกวียน. กรุงเทพฯ: สำนักงานส่งเสริมวิสาหกิจขนาดกลางและขนาดย่อม.
- จารุบุตร เรื่องสุวรรณ. (2520). ของดีอีสาน. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา.
- เจือ สตะเวทิน. (2517). คติชาวบ้านไทย. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์สุทธินิสารการพิมพ์.
- ชลธิชา นิสัยสัตย์. (2552). "ยักษ์" ในนิทานพื้นบ้านภาคเหนือของไทย : บทบาทและความหมายเชิงสัญลักษณ์. (อักษรศาสตรมหาบัณฑิต), จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
- เชิดชาย บุตดี. (2555). ตำนานอุษาบารส ฉบับวัดพระพุทธบาทมัจฉาบวบ : พัฒนาการของตัวบทและการอธิบายความหมายของพื้นที่ภูมิศาสตร์. วารสารสังคมลุ่มน้ำโขง, 8(3), 167 -190.
- เต็ม วิพากย์พจนกิจ. (2530). ประวัติศาสตร์อีสาน (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์.
- ธวัช ปุณโณทก. (2522). วรรณกรรมอีสาน. กรุงเทพฯ: โอเดียนสโตร์.
- ธวัช ปุณโณทก. (2542). กุชวง : สัตว์ในนิยาย. ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม 3 (หน้า 828 - 829). กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์.
- ธวัช ปุณโณทก. (2542). ท้าวคชนาม : นิทาน. ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม 5 (หน้า 1616 - 1618). กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์.
- ธวัช ปุณโณทก. (2542). เมืองปากเหือง : นิทาน. ใน สารานุกรมวัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน. กรุงเทพฯ:

- มูลนิธิสารานุกรมวัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์ เล่ม 11.
- นิตยา วรณกิติ์. (2547). ลักษณะเด่นของตัวละครเอกกำพร้าว้าในชาดกพื้นบ้านล้านนา. (อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต), จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
- นิตยา วรณกิติ์. (2555). อนุภาคการกำเนิดเหนือธรรมชาติในชาดกตำนานและนิทานพื้นบ้านไทย. วารสารมนุษยศาสตร์, 19(2), 60 - 86.
- นิตยา สารีภักดี. (2524). ปัญญาชาดก : ประวัติและความสำคัญที่มีต่อวรรณกรรมร้อยกรองของไทย. (อักษรศาสตร์ดุสิตบัณฑิต), จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
- บุญชู ภูศรี. (2560). การประกอบสร้างและพลวัตประวัติศาสตร์ท้องถิ่นจากภายใน: กรณีอำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด. วารสารใบลาน มหาวิทยาลัยราชภัฏอุบลราชธานี, 2(2), 19 - 41.
- ประคอง นิมมานเหมินท์. (2551). นิทานพื้นบ้าน (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ปรานี วงษ์เทศ. (2531). นิทานชาดกกับโลกทัศน์ของลาวพวน. ใน พื้นถิ่นพื้นฐาน : มิติใหม่ของคติชนวิทยาและวิถีชีวิตสามัญของ "พื้นบ้านพื้นเมือง". กรุงเทพฯ: ศิลปวัฒนธรรม.
- ปรีชา พิณทอง. (2532). สารานุกรมภาษาอีสาน - ไทย - อังกฤษ. อุบลราชธานี: โรงพิมพ์ศิริธรรม.
- ปริยารัตน์ เชาวลิขิตประพันธ์. (2549). การสมพาสที่ผิดธรรมชาติในนิทานไทย: การศึกษาอนุภาคทางคติชนวิทยา. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- พรหมมา กันสา. (2543). ตำนานพื้นบ้าน เรื่อง คัทธนาม. ร้อยเอ็ด: วัดเมืองสรวงใหญ่.
- พรหมวดี ศรีขาว. (2554). การสืบทอดและบทบาทของพิธีเลี้ยงผีบรรพบุรุษของชาวกูย ที่บ้านละเอาะ อำเภอน้ำเกลี้ยง จังหวัดศรีสะเกษ. (อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต), จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
- พระมหาสาคร สาคโร. (2558). บทวิจารณ์สงท่าย. ใน อภินันทอนุสรณ์ งานพระราชทานเพลิงศพ พระครูนนทวุฒิกร (หน้า 61 - 63). ร้อยเอ็ด: ร้อยเอ็ดการพิมพ์.
- พิเชษฐ สายพันธ์. (2539). นาคาคติ อีสานลุ่มน้ำโขง : ชีวิตทางวัฒนธรรมจากพิธีกรรมร่วมสมัย. (สังคมวิทยาและมานุษยวิทยาบัณฑิต), มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์,
- ภาณุพงศ์ อุดมศิลป์. (2549). กาละเกต : พระโพธิสัตว์ในอุดมคติและเจ้าพ่อในโลกทัศน์ของไทยพวน. ใน พิธีกรรม ตำนาน นิทาน เพลง : บทบาทของคติชนกับสังคมไทย (หน้า 11 - 56). กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- รัตนพล ชื่นค้ำ. (2560). บทบาทของนิทานเรื่องนางสิบสอง - พระรถเมรีที่มีต่อชุมชน : กรณีศึกษาที่บ้านมุง จังหวัดพิษณุโลก และพนัสนิคม จังหวัดชลบุรี. ใน นางสิบสอง - พระรถเมรีศึกษา. กรุงเทพฯ: สถาบันภาษาศาสตร์และวัฒนธรรมศึกษาราชนครินทร์ ภาควิชาวรรณคดี ภาควิชา

ภาษาไทย ภาควิชาดนตรี และคณะกรรมการฝ่ายวิจัย คณะมนุษยศาสตร์
มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

- รัตนพล ชื่นคำ. (2564). ความหมายและบทบาทของพิธีกรรมการนับถือตัวละครจากเรื่องรามเกียรติ์
ในชุมชนบางปลา อำเภอบางพลี จังหวัดสมุทรปราการ. วารสารศิลปศาสตร์ มหาวิทยาลัย
แม่โจ้, 9(2), 121 - 142.
- วรรณพร บุญญาสถิต และคณะ. (2562). การรับรู้ประวัติศาสตร์ท้องถิ่นกับการปรับเปลี่ยน
และแสดงออกของชาวพิมาย. วารสารวิชาการมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัย
บูรพา, 27(55), 161 - 183.
- วิศรา อนันต์โท. (2560). จามเทวีบูชา : การผลิตซ้ำตำนานและการสร้างพิธีบวงสรวงในสังคมไทยร่วม
สมัย. (อักษรศาสตร์ดุสิตบัณฑิต), จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
- วลัยลักษณ์ ทรงศิริ. (2556). ผู้นำทางวัฒนธรรม. กรุงเทพฯ: มูลนิธิเล็ก-ประไพ วิริยะพันธ์.
- วัชรภรณ์ ดิษฐปาน. (2557). พระอุปคุต: การสืบทอดและการผลิตซ้ำความเชื่อ ตำนานและพิธีกรรมใน
สังคมไทยปัจจุบัน. (อักษรศาสตร์ดุสิตบัณฑิต), จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
- วิโรจน์ ชิวาสุขถาวร และ อรศิริ ปาณินท์. (2558). การเปลี่ยนแปลงการใช้พื้นที่ศาสนสถานประจำโรค
ยาศาลในพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ. วารสารหน้าจั่ว, 12(1), 46 - 69.
- วีณา วิสเพ็ญ, (บรรณาธิการ). (2562). คัชชานาม: วรรณกรรมสองฝั่งโขง. มหาสารคาม: สถาบันวิจัย
ศิลปะและวัฒนธรรมอีสาน มหาวิทยาลัยมหาสารคาม.
- ศิริพร ณ ถลาง. (2545). ชนชาติไทยในนิทาน: แลลอดแวนคติชนและวรรณกรรมพื้นบ้าน. กรุงเทพฯ:
มติชน.
- ศิริพร ณ ถลาง. (2555). อารักษ์บ้าน - อารักษ์เมือง การดำรงอยู่ของความเชื่อและพิธีกรรมเกี่ยวกับผี
อารักษ์ในวิถีชีวิตไทย - ไท ในปัจจุบัน. วารสารไทยศึกษา, 8(1), 41 - 68.
- ศิริพร ณ ถลาง. (2557). ทฤษฎีคติชนวิทยา: วิถีวิทยาในการวิเคราะห์ตำนาน - นิทานพื้นบ้าน (พิมพ์
ครั้งที่ 3). กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- ศิริพร ณ ถลาง. (2562). "คติชนสร้างสรรค์" บทสังเคราะห์และทฤษฎี (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ:
ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร.
- ไศรยา ชาญญประกอบ และ ปฐม หงษ์สุวรรณ. (2560). ตำนานเมืองของคนไทยเกี่ยวกับการปฏิบัติการทาง
สังคมว่าด้วยสำนักทางชาติพันธุ์. วารสารมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์, 8(1), 122 - 154.
- สภาวัฒนธรรมอำเภอเมืองสรวง. (2549). ประวัติหมู่บ้าน อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด. ม.ป.ท.: ม.
ป.พ.
- สมปอง มุลมณี และ ปฐม หงษ์สุวรรณ. (2561). ตำนานประจำถิ่นทุ่งกุลาร้องไห้ : เรื่องเล่าเชิงนิเวศกับ
การต่อสู้และต่อรองทางวัฒนธรรม. รมยสาร, 16(2), 69 - 92.

- สมพงษ์ หงส์พันธุ์. (2528). ประวัติอำเภอเมืองสรวง. (ภาคนิพนธ์), มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ
มหาสารคาม,
- สันติ ทิพนา และ ราตรี ทิพนา. (2561). เจ้าปู่ปรางค์กู๋ : คติความเชื่อ วัฒนธรรมประเพณี และพิธีกรรม
ตำบลมะอี อำเภอธวัชบุรี จังหวัดร้อยเอ็ด. วารสารมหาวิทยาลัยราชภัฏร้อยเอ็ด, 12(1), 234 -
242.
- สายป่าน ปุริวรรณชนะ. (2548). ลักษณะเด่นของตำนานประจำถิ่นริมแม่น้ำและชายฝั่งทะเลภาคกลาง
ของไทย. (อักษรศาสตรมหาบัณฑิต), จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,
- สำนักงานศึกษาธิการจังหวัดขอนแก่น. (2540). ของดีอีสาน. ขอนแก่น: สำนักงาน.
- สำนักศิลปะและวัฒนธรรม มหาวิทยาลัยราชภัฏเพชรบูรณ์. (2563). ชนหมากเบ็ง : วัฒนธรรมและความ
ศรัทธาสู่เครื่องบูชาจากงานฝีมือ. เพชรบูรณ์: มหาวิทยาลัยราชภัฏเพชรบูรณ์.
- สิริวัฒน์ คำวันสา. (2523). อีสานปริทัศน์ (อีสานคดี 2). กรุงเทพฯ: กรุงเทพมหานครพิมพ์.
- สุกัญญา สุฉายา. (2549). พิธีกรรม ตำนาน นิทาน เพลง : บทบาทของคติชนกับสังคมไทย. กรุงเทพฯ:
โครงการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ คณะอักษรศาสตร์
จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุกัญญา สุฉายา. (2556). วรรณกรรมมุขปาฐะ. กรุงเทพฯ: โครงการเผยแพร่ผลงานทางวิชาการ คณะ
อักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย.
- สุกัญญา สุฉายา. (2558). พิธีขอฝนของชนชาติไทย. วารสารมนุษยศาสตร์, 22(2), 27 - 63.
- สุจิตต์ วงษ์เทศ. (2559). รดน้ำ สาดน้ำ สงกรานต์ วัฒนธรรมร่วมของอุษาคเนย์. ใน พิพัฒนา
กระแจะจันทร์ (บ.ก.), สาดน้ำสงกรานต์ วัฒนธรรมร่วมรากลเอเชีย (หน้า 29 - 38). กรุงเทพฯ:
สำนักงานคณะกรรมการ การศึกษาขั้นพื้นฐาน กระทรวงศึกษาธิการ.
- สุทินันท์ ศรีอ่อน. (2560). พระโพธิสัตว์ในชาติกฟนบ้าน : ภาพตัวแทนและการประกอบสร้าง
ทางวัฒนธรรม. (ปรัชญาดุษฎีบัณฑิต), มหาวิทยาลัยมหาสารคาม,
- สุทัศน์ ประทุมแก้ว และคณะ. (2563). คติความเชื่อเกี่ยวกับพิธีกรรมบูชาศาลปู่ตาของชุมชน
ในจังหวัดศรีสะเกษ. วารสาร มจร อุบลปริทรรศน์, 5(3), 645 - 656.
- สุบรรณ พงศ์จันโอ. (2557). ประวัติพระธาตุสีดา. ม.ป.ท.: ม.ป.พ.
- สุภีร์ สมอนา. (2559). สังคมวิทยาอีสาน. อุตรธานี: สำนักพิมพ์ศักดิ์ศรีอักษรการพิมพ์.
- สุวรรณา ตรีมาศ. (2538). ประเพณีเพื่อความเจริญงอกงาม. วารสารสุทธิปริทัศน์, 10(28), 26 - 35.
- สุวิทย์ จิตรพลี. (2524). "คัชนาม" : การศึกษาเชิงวิเคราะห์. (ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต), มหาวิทยาลัย
ศิลปากร,
- สุวิทย์ ธีรศาสตร์. (2557). ประวัติศาสตร์อีสาน 2422 - 2488. ขอนแก่น: โรงพิมพ์คลังนานาวิทยา.
- อนุমানราชธน, พระยา. (2532). ความรู้เกี่ยวกับภาษาไทย. กรุงเทพฯ: คณะอนุกรรมการจัดพิมพ์

เอกสารเนื่องในวาระครบ 100 ปี พระยาอนุমানราชชน.

อรุณศรี เบญจสิริเลิศ และ ศศิธร วัลย์ลักษณะนนท์. (2542). เมืองขวางทะบุรี : นิทาน. ใน สารานุกรม
วัฒนธรรมไทย ภาคอีสาน เล่ม 11 (หน้า 3663 - 3664). กรุงเทพฯ: มูลนิธิสารานุกรม
วัฒนธรรมไทย ธนาคารไทยพาณิชย์.

อัมพร นามเหล่า. (2529). ท้าวคัทธนาม : ตำนานแห่งชื่อบ้านนามเมือง และสถานที่ต่าง ๆ
ของท้องถิ่นอีสาน. นครราชสีมา: ศูนย์วัฒนธรรมจังหวัดนครราชสีมา
วิทยาลัยครุญนครราชสีมา.

เอเจียน แอมอนิเย. (2539). การเดินทางในลาว (เล่มที่ 1). เชียงใหม่: สถาบันวิจัยสังคม.

เอื้อนทิพย์ พิระเสถียร. (2529). การศึกษาวิเคราะห์แบบเรื่องและอนุภาคในปัญญาสชาดก.
(อักษรศาสตร์มหาบัณฑิต), จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย,

ภาษาอังกฤษ

Van Gennep, A. (1960). *The Rites of Passage*. S.I.: University of Chicago Press.

Leach, M. (1972). *Funk & Wagnalls standard dictionary of folklore*. New York:
Funk & Wagnalls.

Nonsuwan, A. and Hongsuwan, P., (2011). The identity of the Hero in Lao Myth. *Journal
of Mekong Societies*, 7(2), 109 - 128.

Simpson, J. and Roud, S., (2000). *A Dictionary of English Folklore*. Oxford: Oxford
University.

Thompson, S. (1955 - 1958). *Motif-index of folk-literature : a classification of narrative
elements in folktales, ballads, myths, fables, mediaval romances, exempla,
fabliaux, jest-books and local legends*. Bloomington: Indiana University Press.

สัมภาษณ์

กลม ด้านสมัคร. สัมภาษณ์, 25 กุมภาพันธ์ 2564.

เกลี้ยง พัฒพรม. สัมภาษณ์, 26 มีนาคม 2564.

เข็มชาติ พวงจันทร์. สัมภาษณ์, 13 สิงหาคม 2565.

นาค ดงแดง. สัมภาษณ์, 24 สิงหาคม 2565.

พงศ์พิสุทธิ์ รุจีวีรกุล. สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2564.

- พรมมา กันสา. สัมภาษณ์, 13 สิงหาคม 2565.
 พระครูศิริธรรมประโชติ. สัมภาษณ์, 10 มีนาคม 2564.
 พระครูอาทรชัยกิจ. สัมภาษณ์, 27 มีนาคม 2564.
 พระมหาสาคร สาครโร. สัมภาษณ์, 6 เมษายน 2564.
 พระอาจารย์บุญยั้ง. สัมภาษณ์, 7 เมษายน 2564.
 เวียง ศาลาน้อย. สัมภาษณ์, 4 ธันวาคม 2564.
 สุจิน สังข์เสน. สัมภาษณ์, 6 เมษายน 2564.
 สุบรรณ พงศ์จันโอ. สัมภาษณ์, 10 พฤษภาคม 2565.
 อุเรียน ชุระพันธ์. สัมภาษณ์, 6 เมษายน 2564.

เว็บไซต์

- กรมส่งเสริมวัฒนธรรม. (2563). เรื่องเล่าสมัยพุทธกาล ประเพณีบุญข้าวจี. Retrieved 10 มกราคม 2566 www.m-culture.go.th
- กรมส่งเสริมวัฒนธรรม. (2564). รู้ไว้ใช่ว่า...ตอน บุญข้าชะ ถึงเวลาชำระล้าง. Retrieved 10 มกราคม 2566 www.m-culture.go.th
- ธารริน อุดลยานนท์. (2562). ถดูข้าว. Retrieved 10 มกราคม 2566 www.salana.co.th
- ธีระวัฒน์ แสนคำ. (2560). ตบประทายหัวภู. Retrieved 10 มกราคม 2566 www.sac.or.th
- บำเพ็ญ ไชยรักษ์. (2562). กลุ่มชาติพันธุ์ลาวอีสาน. Retrieved 1 ธันวาคม 2565 www.sac.or.th
- ราชบัณฑิตยสถาน. พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. 2554.

ภาคผนวก

จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย
CHULALONGKORN UNIVERSITY

สำนวนเรื่องคณานามที่อธิบายภูมินามในชุมชนอีสาน 4 ชุมชน

1. สำนวนเรื่องคณานามที่ได้จากการลงเก็บข้อมูลภาคสนามด้วยวิธีการสัมภาษณ์

เรื่องคณานามบ้านชุมคำ สำนวนที่ 1 พระครูอรุณกิจสุนทร

วัดชุมคำมีประวัติเป็นมายาวนานพอสมควร แต่ก่อนนั้นมีชุมทองคำหรือหลุมทองคำ เป็นคำจริง ๆ มีนางยักษ์เป็นผู้เฝ้ารักษาสมบัติเหล่านี้ ไม่ว่าจะ เป็น ชุมคำ หลุมมันแขง รอยเท้าช้าง คชสาร หรืออะไรหลาย ๆ อย่างบริเวณนี้ซึ่งเป็นของโบราณมีคุณค่า ต่อมาเมื่อทำวัดคณานามบ้านเกิดอยู่ที่ ราชสีไศล จังหวัดศรีสะเกษ มารดาของท่านชื่อว่านางอัมรา นางอัมรานั้นเป็นโสไดไม่มีสามีแต่ชาวบ้าน สงสารเลยเอานาเอาไร่ให้ทำ นางก็ทำนาข้าวเขียวช่องามพอสมควร ปีนั้นข้าวงามเป็นพิเศษ แล้วก็ มี ช้างพระอินทร์นิรมิตลงมาเหยียบย่ำข้าวกล้าของนางอัมรา นางอัมราเห็นว่าช้างเหยียบย่ำข้าวก็เลย โกรธ จึงไล่ตามช้างมาจากศรีสะเกษจนถึงนี้มีรอยช้างอยู่ 2 รอย นางหิวน้ำเลยกินน้ำในรอยช้างนี้ เลยตั้งครรรค์ นางเลยกลับบ้านไปคลอดบุตรคือทำวัดคณานามเป็นลูกช้าง เมื่อเติบโตมาเขาจึงเรียกว่า ลูกช้าง โตขึ้นก็อ่อนวอนแม่ให้พาไปหาพ่อ แม่เลยพามาถึงนี้และเกิดความหิว ก็อาศัยมาขุดมันที่หลุม มันแขงที่นี้ ขุดมาเผากินแทนข้าว ทำวัดคณานามลงไปขุดมันแล้วยื่นให้แม่ แม่ก็เผามัน ปรากฏว่ายักษ์ ผู้รักษาชุมคำเห็นควันไฟก็เลยมา จริง ๆ แล้วยักษ์อาศัยอยู่ที่ภูผากหวานที่มองเห็นนั้น มาเห็นนางอัมรา กำลังเผามันกินแทนข้าวก็เลยวิ่งเข้าไปหานางอัมราเพื่อจะฆ่า นางอัมราก็ร้อง คณานามได้ยินเสียงมารดา จึงขึ้นมาจากหลุม เห็นยักษ์จะฆ่ามารดา ทำวัดคณานามก็ชกต่อยกับยักษ์ ยักษ์ยอมแพ้ ขอให้ไว้ชีวิต จะมีสิ่งตอบแทน เลยยกทองคำในหลุมให้แก่ทำวัดคณานามและมีดาบเอาให้ทำวัดคณานาม คณานามหาบ เอาคำ แม่คณานามก็คอนเอา หาบคำไปถึงหนองคุหลุ มันหนักคุหลุลงจึงเรียกว่าหนองคุหลุ

เรื่องคณานามบ้านชุมคำ สำนวนที่ 2 นายเวียง ศาลาน้อย

ชื่อบ้านชุมคำมาจากสถานที่ท่องเที่ยวชุมคำที่วัดชุมคำ แต่ก่อนยังไม่ได้ตั้งวัด พอมาเจอ สถานที่ท่องเที่ยวมาเจอชุมคำมาเจอชุมมันแขง มันก็มีประวัติมา ก็เลยมาสร้างวัด

ชื่อชุมคำมีมาตั้งแต่เดิม เกิดมาก็ได้ยินแล้ว เป็นชุมคำในเรื่องทำวัดคณานาม ยักษ์จิณี กับแม่ อัมรา คือว่า ทำวัดคณานามกับแม่อัมรามาเจอชุมมันแขงที่วัดชุมคำ ก็เลยพาลูกขุดมัน แม่เป็นผู้ขุดลูก เป็นผู้เผา แล้วยักษ์ก็มาพอดี จะมากินแม่ ทำวัดคณานามมาเห็นก็ไม่ให้กินและจะฆ่ายักษ์ด้วยดาบ ภายสิทธิ์ และมีไม้เท้ากชี่ตายปลายชี่เป็น ชี่ให้ตายก็ตายชี่ให้เป็นก็เป็น ชี่ให้หนุ่มก็หนุ่ม ชี่ให้แก่ก็แก่ ยักษ์ก็ร้องขอว่าไม่ให้ฆ่า ก็เลยเอาชุมทองคำแลกกับชีวิต ยักษ์เลยชี่ไปที่ชุมทองคำ ที่เป็นรูปปั้นยักษ์ ที่วัดนั่งขอชีวิตกับทำวัดคณานาม ตรงนั้นจะมีรอยเขานางยักษ์ พอแม่กับทำวัดคณานามได้ทองคำแล้วก็

ขนทองคำใส่คูปาไป สายคูปาขาดที่บ้านคอนสาย ก็เลยชื่อว่า “บ้านคอนสาย” หลังจากนั้นใส่สายคูปาแล้วก็หาบไปต่อแล้วกันคูปาที่หนอง หนองแห่งนั้นก็เลยชื่อว่า “หนองคูปา” (ขุหลุ) แล้วไปก็ไปถึงบ้านแจะแม ไปเจอคนต้มเกลือเลยขอแจะเกลือและพูดว่าแจะละแม จึงเป็นที่มาของชื่อ “บ้านแจะแม”

เรื่องคันทนามบ้านด่าน ส่วนที่ 1 นายสุบรรณ พงศ์จันโอ

พระอินทร์ได้แปลงกายเป็นพญาช้างเผือกลงมากินข้าวทำลายต้นข้างนางแม่หม้าย ซึ่งเป็นแม่เลี้ยงนางนมของเจ้าเมืองสาเกตุนทร ช้างเข้าป่าแล้วเหยี่ยวไว้ นางแม่หม้ายตามไป กระทบน้ำ เลยตม้น้ำเหยี่ยวข้างเกิดตั้งครรภ์ ถึงกำหนดจึงคลอดบุตรชาย มีตาบศรีคันชัยติดหลังออกมาด้วย จึงตั้งชื่อว่าคันทนาม ต่อมาได้ช่วยนางสีดาไม่ให้ถูกยักษ์กินเป็นอาหาร คันทนามให้ผ้าค่าแสนพันแก่นางสีดาทั้งสองได้อภิเษกสมรส คันทนามได้ครองเมืองจำปา นางสีดาเป็นหญิงสาวลูกพระยาจำปา รูปร่างสวยสดงดงาม จริยวัตรเพียบพร้อมเป็นกุลสตรีที่ชาวเมืองรักมาก เป็นเทพธิดาในดวงใจผู้มีความกตัญญูกตเวทิต่อพระยาจำปามาก การตั้งชื่อเมืองสีดาน่าจะมาจากนิทานชาดกเรื่องนี้

เรื่องคันทนามบ้านด่าน ส่วนที่ 2 นายพงพิสุทธิ์ รุจิวิโรกุล

ชื่อ สีดา คือชื่อแม่ของท้าวคันทนาม อยู่ที่เมืองศรีสะเกษ เมื่อนางสีดาลิ้นชีพ ท้าวคันทนามจึงสร้างพระธาตุให้แม่ พระธาตุนี้จึงชื่อ พระธาตุสีดา

เรื่องคันทนามบ้านกู่คันทนาม ส่วนที่ 1 นางสุจิน สังเสน

บ้านกู่คันทนามแต่เดิมชื่อเมืองจำปา ท้าวคันทนามมาอยู่กับย่าจำสวน ที่นี้นางสีดาลูกสาวเจ้าเมืองจะถูกยักษ์จับกิน ท้าวคันทนามเลยมาช่วยนางสีดา และมอบผ้าค่าแสนค่าให้นาง แล้วทหารก็มาแทนนางสีดาเข้าเมือง

เรื่องคันทนามบ้านกู่คันทนาม ส่วนที่ 2 นางกลม ด่านสมัคร

ท้าวคันทนามพ่อลาวอยู่สีสะเกด ชื่อสีสะเกด พระอินทร์แต่งให้พ่อใหญ่มาเกิด แต่ก่อนหน้านี้ไม่รู้เกิดที่ชาติแล้ว ท้าวคันทนาม คันทเนก คันทจันท์ คนละแม่ ท้าวสีสะเกดมีหลายเมีย แต่แม่คันทนามชื่อว่านางสีดา สีดาเดียวกับบ้านด่าน อยู่ธาตุสีดา ทำไมนางสีดาไม่มีผิวถึงมีลูก คันทนามถามว่าพ่อตนเองอยู่ไหน แม่บอกว่าไม่เคยมีผู้ชายคนไหนมาผ่านเลย แม่ทำนา นาแม่อยู่ตรงกลางนาข้างมาเหยียบเป็นรอยเท้าไว้ แม่เป็นสาวและได้มากินน้ำรอยข้าง น้ำใสงามก้มตม้นกิน กินเสร็จรู้เลยว่าท้อง จึงคลอดเป็นท้าวคันทนาม คันทนามออกตามหาพ่อ พอถึง 11 ปี แม่พาไปก่นมัน ยักษ์จะฆ่าแม่ แต่คันทนามกำคอกยักษ์ ยักษ์ร้องขอชีวิตและให้ไม้เท้ากักซี่ตายปลายซี่เป็นกับน้ำเต้าแก้ว ต่อมา

คันธนามเดินทางไปหาท้าวไผ่ร้อยกอกกับท้าวเกวียนร้อยเล่ม ทั้งสองคนเอานี้วก้อยถือไม้ไผ่กับเกวียนไว้ จึงได้ผูกเสี่ยวกัน เรื่องอีพ้อใหญ่เล่าตอนนี้จนไปถึงราชสีไศลก็ยังไม่จบ

เรื่องคันธนามบ้านกู่คันธนาม ลำนวนที่ 3 นางเกลี้ยง พัฒพร

ขวยจिनายไม้เกิดจากจिनายไม้ตัวใหญ่ชุกดูจนเป็นหลุม สร้างความรำคาญแก่ยักษ์ที่อยู่ฝั่ง โพนทราย (ทิศเหนือของป่าคันธนาม) ยักษ์จึงนำเหล็กมาอุดรูนั้น จินายไม้ถีบเหล็กออกกลายเป็นบ้าน หนองเหล็ก จากนั้นยักษ์ก็ได้้นำแคนมาอุดรูอีก แต่จिनายไม้ก็ทุ้มแคนกระเด็นออกไปเป็นบ้านหนองทุ้ม ในปัจจุบัน

เรื่องคันธนามอำเภอเมืองสรวง ลำนวนที่ 1 พระครูศิริธรรมประโชติ วัดบ้านเมืองสรวงใหญ่

คัถนามเป็นเรื่องที่มีแนวความเชื่อของชาวเมืองสรวงหรือชาวอีสานซึ่งมีความเกี่ยวเนื่องกัน โดยมีเรื่องราวเกิดขึ้นคล้ายกับนิทานปรัมปรา กล่าวถึงหญิงหม้ายซึ่งอยู่คนเดียวอยู่หัวไร่ปลายนา นางได้เข้าไปป่าเพื่อหาของป่าเลยเห็นน้ำในรอยเท้าช้าง ซึ่งช้างนั้นก็เกิดจากการบันดาลของพระอินทร์ นางก็เลยต็มน้ำและตั้งครุฑ และคลอดบุตรซึ่งนั่นก็คือผู้ที่พระอินทร์ให้อวตารลงมา เพราะมองเห็นแล้วว่า จะเกิดเหตุร้ายขึ้นกับชาวเมืองหรือชาวบ้าน พระอินทร์จึงได้ให้ลงมาในลักษณะ ของท้าวคัถนามที่เกิดมาพร้อมกับดาบพระขันชัยแก้ว เมื่อเติบโตมาเลยสงสัยว่าทำไมไม่มีพ่อ เมื่อทราบความจากแม่แล้วว่าพ่อคือช้าง ก็เลยออกตามหาพ่อ ออกมาก็เจอกับบริวารคือท้าวไผ่ร้อยกอก และท้าวเกวียนร้อยเล่ม ที่บอกว่าไผ่ร้อยกอกเพราะว่าสามารถเอาไผ่มาผูกกันร้อยกอกแล้วลากไปได้คนเดียวสบาย เกวียนร้อยเล่มก็สามารถลากเกวียนที่ผูกติดกันร้อยเล่มได้สบาย เป็นผู้ที่กำลังแต่ก็ยังแพ้ กำลังของคัถนาม ต่อมาก็มาเจอยักษ์ร้ายตนหนึ่งที่เป็นผู้ริของคัถนาม จึงเกิดการสู้รบ ยักษ์แพ้ จึงให้ของวิเศษเป็นน้ำเต้าแก้วกับไม้เท้ากษัตริย์ตายปลายชี้เป็น ต่อมาก็เดินทางมาเรื่อย ๆ จนถึง กู่คันธนามอยู่ที่อำเภอโพนทราย เมื่อมาถึงก็เจอจिनายไม้ซึ่งเป็น อริ คัถนาม ก็สามารถปราบจिनายไม้ได้จนมาถึงเมืองขีดขิน ในเมืองขีดขินมีสัตว์เรียกว่าฮ้างเป็นฮ้างใหญ่ กินชาวเมือง จนหมด พระยาเอาลูกสาวไปไว้ในกลองเรียกว่า นางคำกลอง คัถนามก็เลยตีกลอง เสียงนางคำกลอง ก็เลยออกมา คัถนามกรีดหน้ากลองออกเห็นนางก็เลยทราบความและปราบฮ้างและให้ไผ่ร้อยกอก ครองเมืองขีดขินกับนางคำกลอง แล้วตนก็เดินทางต่อไปกับท้าวเกวียนร้อยเล่มจนถึงเมืองเมืองสรวง ซึ่งเมืองสรวงเรียกว่าเมืองขวงนครคต เมื่อมาถึงก็เห็นว่าเป็นเมืองร้างไม่มีคน มีแต่กองกระดูกผู้คน ก็เลยเกิดความสงสัยเลยเดินไปในวังและเอามิดไปเคาะที่เสาโอง (เสาเอก) ท้องพระโรง ในตอนนั้น พระยาได้เอาลูกสาวคนเดียวของพระองค์ไปไว้ในเสาโองนั้น นางนี้ได้ชื่อ่านางคำสิง พอเคาะแล้ว นางคิดว่าเป็นเสียงของสัตว์ประหลาด ซึ่งเรียกว่าหมาสรวงขวง นางบอกว่าถ้าอยากกินก็กินเลย

คัทธนามได้ยินเสียงคนเลยเอามีดฟันเสาสโงงออกจึงเห็นคน จึงถามและหาวิธีการปราบ ลักษณะของหมาสรวงงูชวงเป็นงูใหญ่ เวลาลงมากินคนจะเอาหางเกี่ยวฟ้าหัวลงมากินคนในเมืองชวงจนคนล้มตายเกือบหมดเหลือนางคำสิงคนเดียว ถ้าอยากให้งูชวงลงมาต้องจุดไฟขึ้น คัทธนามจึงให้เกวียนร้อยเล่มก่อกองไฟขึ้น เมื่อไฟลุกขึ้นหมาสรวงงูชวงก็เลยลงมา คัทธนามเลยใช้พระขันชัยแก้วฟันที่เดียวจนขาด ลักษณะของงูชวงแต่ก่อนจะมีปรากฏอยู่สระน้ำข้าง ๆ กับเมืองสรวงเก่าแต่ตอนนี้หายไปแล้วเพราะมีคนขุดลักไป เมื่อปราบงูชวงแล้วจึงให้ลูกน้องครองเมืองสรวงและเปลี่ยนชื่อจากเมืองชวงนครเป็นเมืองสรวงที่หมายถึงสรวงสวรรค์ หลังจากนั้นก็ออกติดตามหาพ่อต่อไป นี่คือการเดินทางของท้าวคัทธนามที่เดินทางมาเมืองสรวงและปราบสัตว์ร้าย การกอบกู้ของคัทธนามก็คือเอากองกระดูกของผู้คนทั้งหมดมารวมกันและใช้น้ำเต้าแก้วเทราดลง และใช้ไม้ปลายไม้เท้าชี้ให้ชาวเมืองกลับคืนมา แต่เมื่อนำมาเทียบดูแล้วก็เป็นการบำเพ็ญบารมีชาติหนึ่งของพระพุทธเจ้าที่เป็นพระโพธิสัตว์

เรื่องคัทธนามอำเภอเมืองสรวง ลำานวนที่ 2 พระมหาสาร สาคโร วัดเมืองสรวงเก่า

แต่ก่อนเมืองสรวงนี้ชื่อว่าเมืองชวงขันธบุรี มีขุนบรมเป็นผู้ปกครองเมือง เวลาต่อมาบ้านเมืองเกิดโกลาหล ผู้คนไม่ปฏิบัติตามกรอบระเบียบของประเพณีที่เคยปฏิบัติมา พญาถนทราบข่าวก็เลยต้องการจะลงโทษชาวเมือง เลยส่งงูชวงลงมากินชาวเมือง กินตั้งแต่ข้างนอกเข้ามาเรื่อย ๆ กินชาวบ้าน กินชาวเมือง เข้ามาเรื่อย ๆ จนถึงวังหลวง พระราชาเลยคิดว่าชะตาเมืองก็คงจะหมด มีลูกสาวคนเดียวก็เลยเอาไว้ในกลอง เอาอาหารการกินไว้ให้อยู่ได้ 7 วัน และอธิษฐานว่า ถ้าลูกของตนมีบุญก็ขอให้ผู้มีมาช่วยภายใน 7 วันนี้ แล้วตนก็ถูกงูชวงกิน เมืองจึงกลายเป็นเมืองร้าง ต่อมาก็มีผู้วิเศษชื่อว่าคัทธนามกับสหายเดินทางมา เพื่อนคนหนึ่งชื่อว่าไผ่ร้อยกอกที่สามารถเอากอไผ่ร้อยกอกผูกติดกันลากไปคนเดียวได้ และอีกคนชื่อว่าเกวียนร้อยเล่มที่สามารถลากเกวียนร้อยเล่มไปพร้อมกันที่เดียวได้ ทั้งสองคนพ่ายแพ้ต่อคัทธนามก็เลยกลายเป็นสหาย คัทธนามไม่ใช่คนแกล้งนี้มาจากเมืองอื่น เกิดมาตั้งแต่เล็กจนโตไม่เคยเห็นหน้าพ่อ ไปเล่นที่ไหนก็ถูกเพื่อนล้อเลียนว่าคนไม่มีพ่อ คัทธนามจึงไปถามแม่ว่าพ่อของตนเป็นใคร แม่บอกว่าไม่รู้ว่าเป็นใคร จึงเล่าสาเหตุว่าวันหนึ่งนางออกไปดูข้าวในนาปรากฏว่า ข้าวถูกช้างเหยียบล้มระเนระนาด ก็เลยเดินตามรอยเท้าช้าง เดินทั้งวันจนหิวน้ำ เห็นน้ำในรอยเท้าช้างก็เลยขอดน้ำในรอยเท้าขึ้นมากิน กลับมาก็ตั้งครุฑและคลอดลูกมีตาบวิเศษลอยมาอยู่ข้าง ๆ เด็ก ชาวบ้านก็เลยตั้งชื่อตามตาบคือ คัทธนาม (คัคนาม) พอเติบโตขึ้นคัทธนามก็เลยขอแม่ออกตามหาช้างผู้เป็นพ่อ แม่ก็ไปด้วย รอนแรมมาเรื่อย ๆ จนถึงเมืองนี้ ในระหว่างการเดินทางก็ได้ของวิเศษเพิ่ม คือ น้ำเต้าวิเศษที่รดคนตายให้ฟื้นรดคนที่แก่ให้กลายเป็น

หนุ่มสาว และไม้เท้ากษัตริย์ตายปลายชี้เป็น

เดินทางมาถึงเมืองนี้ (ขวางชั้นชะบุรี) ไม่เห็นคนจึงเดินเข้าไปข้างในวังเห็นกลองใบใหญ่ จึงตีกลองและรู้ว่ามีคนอยู่ข้างในชื่อว่านางกองสี นางในกลองนี้กว่าเป็นนางชวงจึงกล่าวออกไปว่า จะมากินก็มากินเลย พ่อแม่ปู่ย่าตายายญาติพี่น้องในเมืองนี้แก่ก็กินหมดแล้ว เหลือแต่ฉันคนเดียว คัทธนามได้ยินดังนั้นจึงเอาดาบกรีดหน้ากลองออกพบหญิงสาวแล้วถามไถ่ถึงเหตุการณ์ที่เกิดขึ้น นางจึงเล่าให้ฟังถึงเหตุการณ์ที่ผ่านมา คัทธนามจึงรับอาสาจะปราบชวงให้ นางจึงบอกว่าให้ก่อองไฟล่องชวงลงมา คัทธนามก็ใช้ดาบวิเศษตัดคอ ถ้าตามตำนานชาวบ้านจะบอกว่าเลือดชวงไหลนองเต็มพื้น ดินบริเวณนี้จะมีสีแดง แต่ที่อื่นไม่มี หลังจากที่ปราบชวงแล้วจึงใช้ไม้เท้าชี้ที่กองกระดูก ชาวเมืองให้พื้นคืนชีพขึ้นมา คนที่แก่ก็เอาน้ำเต้ารดให้กลายเป็นคนหนุ่มสาว พระราชาเห็นคุณงามความดีจึงยกลูกสาวให้ คัทธนามจึงปกครองเมืองขวางชั้นชะบุรี สักพักหนึ่งก็ลาพระราชาและออกตามหาพ่อต่อไป ต่อมาเมืองขวางชั้นชะบุรีก็เปลี่ยนชื่อเป็นเมืองสรวง ก็เอาประเพณีวัฒนธรรมที่ดิงามกลับมาปฏิบัติเหมือนเดิม ชาวบ้านชาวเมืองก็อยู่เย็นเป็นสุข

เรื่องคันทนามอำเภอเมืองสรวง ส่วนวันที่ 3 นายอุเรียน ฐระพันธ์

เมืองสรวง แต่เดิมชื่อเมืองขวางชั้นชะบุรี ขวางมาจากกว้างขวาง เป็นเมืองอุดมสมบูรณ์ และมีสระน้ำรอบ 4 ทิศ มีขุนบรมเป็นผู้ปกครอง มีธิดา 1 คน ชื่อนางกลองศรี ในขณะนั้นชาวเมืองขวางชั้นชะบุรีไม่ตั้งอยู่ในศีลธรรม พญาเถนจึงส่งงูชวงลงมากินคน ขุนบรมกลัวไม่มีหน่อเนื้อเชื้อกษัตริย์สืบสกุลจึงนำธิดาคนเดียวชื่อนางกลองศรีซ่อนไว้ในกลองเพล เจาะรูให้หายใจ และมีอาหารไว้ให้ รอผู้มีบุญญาธิการมาพบ

ท้าวคันทนามโพธิสัตว์ เป็นบุตรชายคนเดียวของแม่หม้าย แม่หม้ายไปตีมน้ำรอยเท้าข้างทำให้ตั้งครรภ์ พอโตขึ้นก็ขอมารดาไปตามหาบิดา แล้วไปเจอเพื่อนที่เป็นผู้มีฤทธิ์เหมือนกันชื่อท้าวไผ่ร้อยกอ กำลังลากไผ่ที่มีตรวมกันไว้ 500 กอ ก็ขึ้นไปเหยียบไว้ทำให้ลากต่อไม่ได้ เลยสู้กัน และท้าวไผ่ร้อยกอสู้ไม่ได้จึงยอมเป็นผู้ติดตาม เดินทางต่อไปเจอท้าวเกวียนร้อยเล่ม ลากเกวียน 500 เล่ม ท้าวคันทนามไปจับทำให้ลากไม่ได้ก็สู้กันแต่ท้าวเกวียนร้อยเล่มก็กลายเป็นผู้ติดตามอีกคน เดินทางต่อไปเจอเมืองสรวง เจอกอง เปิดดูก็เจอนางกลองศรี ก็ถามว่าชาวเมืองเป็นอะไรถึงตายกันหมดนางกลองศรีก็เล่าให้ฟัง ท้าวคันทนามก็ถามว่าทำยังไงชวงถึงจะลงมา ต้องจุดไฟกองใหญ่ให้รู้อย่างมีมนุษย์ และงูชวงจะลงมา ท้าวคันทนามจึงสั่งให้ท้าวเกวียนร้อยเล่มกับท้าวไผ่ร้อยกอจุดไฟขึ้นมา งูชวงลงมา จากสวรรค์ หางงูก็ตัวเอกก่อนเมลงมา ท้าวคันทนามใช้ดาบพระศรีขรรไชยตัดหัวงูชวงได้ ดินรอบวัดเก่าเมืองสรวงมีสีแดงเหมือนเลือดงู เวลาโดนฝนจะเย็นและเป็นเมือกลื่น เมืองสรวงเป็นคูเมือง

มีกำแพงดินกำแพงน้ำรอบ 3 ชั้น เมืองไหนมีคำว่าบุรีจะมีน้ำล้อมรอบ ดุที่คูชะเลจะมีต้นแคอ่าว เมืองสรวงเป็นหนึ่งในประตูเมืองสาเกตนคร สมัยพุทธกาลเรียกร้อยเอ็ดว่ากุลุนนคร ท้าวคันธะนาม เอาไม้เท้ากายสิทธิ์ชื่อกกชี้ตายปลายชี้เป็น ส่วนโคนชี้แล้วตายส่วนปลายชี้แล้วจะฟื้นคืนชีพ แล้วเอากองกระดูกชาวเมืองมารวมกันแล้วใช้ด้านปลายชี้ เอน้ำเต้าแก้วรดลงไปชาวเมืองฟื้นขึ้นมาแล้วให้ท้าวไผ่ร้อยกอปครองเมือง

2. เรื่องคันธนามที่มาจากการบินทีกในเอกสาร

เรื่องคันธนามสำนวนบ้านชุมคำ สำนวนที่ 1 จากวิทยานิพนธ์เรื่อง คัชนาม: การศึกษาเชิงวิเคราะห์ ของ สุวิทย์ จิตรพลี

ชุมคำ คือชุมทองที่ยักษ์บอกให้คัชนามทราบเป็นการตอบแทนที่ไว้ชีวิต นายเถิง อุ่นจิตต์ ให้ข้อมูลว่ามีจริง ปัจจุบันยังมีร่องรอยให้เห็นอยู่คือ เป็นหลุมลึกเกือบท่วมศีรษะ อยู่กลางดง ชุมคำนี้อยู่กลางดง ต่อมาบริเวณนี้ถูกถากถาง คนเข้าไปตั้งบ้านเรือน เกิดเป็นหมู่บ้าน เรียกหมู่บ้านชุมคำ และสร้างวัดขึ้นในหมู่บ้านชื่อว่า วัดชุมคำ วัดตั้งอยู่บนเนินเขาในหมู่บ้านนี้ ชุมคำอยู่ในบริเวณวัดนี้ ถ้ามองจากทางหลวงสายเขมราฐ – ตระการพืชผล ไปทางทิศตะวันตก จะเห็นวัดชุมคำ มีพระพุทธรูปโผล่พ้นยอดไม้รำไรให้เป็นที่สังเกตเห็นได้ ถ้าแวะไปนมัสการพระพุทธรูปแล้วเดินไปดูชุมคำได้ปัจจุบันชุมคำอยู่ในบริเวณวัดดงชุมคำ บ้านชุมคำ ตำบลแก่งเค็ง อำเภอภูซำบูน จังหวัดอุบลราชธานี

นายใจ จันท์ทิตต์ นายหวด อนันตภักดิ์ และนายอ่อนโฮมแพน ให้ข้อมูลเพิ่มเติมว่า บริเวณวัดเป็นภูเขามีหินมากมาย มีหินรูปคนขนาดเท่าตัวคนจริง เรียกว่าหินคัชนาม เป็นหินลูก และหินหุ่นรูปแม่ของคัชนาม นั่งคุกเข่าประนมมือนั่งอยู่ทางด้านตะวันออกเฉียงใต้ของหินคัชนาม มีลักษณะเป็นหินรูปสี่เหลี่ยมติดต่อกันไปลักษณะเหมือนงูประมาณ 8 - 10 ก้อน ที่เรียกหินงูเพราะชาวบ้านเข้าใจว่าคัชนามฆ่างูตายแล้วงูกลายเป็นหิน ชาวบ้านเรียกว่า หินคัชนาม หินแม่ หินงูชวง

เรื่องคันธนามสำนวนบ้านชุมคำ สำนวนที่ 2 จากหนังสือ คัชนาม: วรรณกรรมสองฝั่งโขง

วัดชุมคำนี้ เป็นที่ประดิษฐานพระพุทธรูปคือ “พระเจ้าใหญ่ชุมคำ” หรือ “พระพุทธรูปมหิทธาตล” ขนาดหน้าตักกว้าง 11 เมตร สูงจากหน้าตักถึงเกตุ 12 เมตร พระพุทธรูปองค์นี้ประดิษฐานอยู่บริเวณเนินหินชุมคำอันกว้างใหญ่ มีลำน้ำธรรมชาติไหลผ่านตลอดฤดูกาล เบื้องหลังของการกำเนิดพระชุมคำและเรียกบ้านชุมคำ ซึ่งหมายถึง ป่อทองนี้ สืบเนื่องมาจากนิทานเรื่องท้าวคัชนาม ตอนที่มารดาของคัชนาม หาเลี้ยงชีพโดยไปขุดมันในป่าลึก แต่ไปพบยักษ์ฉนิหม้ายตนหนึ่ง จับมารดาท้าวคัชนามไว้ ท้าวคัชนามขอร้องให้ปล่อยมารดา แต่ยักษ์ไม่ยอม คัชนามจึงสู้

กับยักษ์และยักษ์สู้ไม่ได้ จึงคุกเข่าวอนขอชีวิตและบอกขุมคำให้ เพื่อไม่ให้ดอยาก เมื่อไปถึงขุมคำ ก็พบเสือโคร่งและงูขนาดใหญ่กระโดดไปคนละทางสองแม่ลูกจึงเอาทองใส่คุ (ครุ) หาบกลับไป แต่ได้เขียนชื่อท้าวคัชชนามว่า “ท้าวคัฒนาม”

เรื่องคัฒนามสำนวนบ้านกัฒนาม สำนวนที่ 1 จากวิทยานิพนธ์เรื่อง คัฒนาม: การศึกษาเชิงวิเคราะห์ ของ สุวิทย์ จิตรพลี

ตามท้องเรื่องเล่าว่า ท้าวคัฒนามใช้ชายไม้ร้อยกอกับชายเกวียนร้อยเล่มไปทักขานายโม่ มาณิกิน ตัวจันนายโม่กำลังคัฒดินทำรู ขุดดินปลิวฟุ้งไปตกกองรวมกันเป็นเนินดินสูงคล้ายภูเขา กองดินนั้นจึงได้ชื่อว่า ภูเขาขวยจันนายโม่ นายใจ จันทรทิตย์ ให้ข้อมูลว่า ปัจจุบันภูเขาขวยจันนายโม่ อยู่ทางทิศใต้ของบ้านโพนทราย กิ่งอำเภอโพนทราย อำเภอสวรรณภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

เรื่องคัฒนามสำนวนบ้านกัฒนาม สำนวนที่ 2 จากวิทยานิพนธ์เรื่อง คัฒนาม: การศึกษาเชิงวิเคราะห์ ของ สุวิทย์ จิตรพลี

กัฒนาม เป็นชื่อบ้านที่เกิดขึ้นเนื่องจากเรื่องคัฒนาม พระอริยานุวัตร เขมจารีเถระ เล่าว่า ชายเกวียนร้อยเล่มอยู่ที่บ้านกัฒนาม ได้ข้อมูลเพิ่มเติมจาก นายใจ จันทรทิตย์ และ นายหวด อนันตภักดิ์ ว่า บ้านกัฒนาม ขณะนี้ยังมีอยู่ มีลักษณะเป็นศิลาแรง ในหนังสือผู้ถามมีหิน “ซุ้มเท่า กระทอเรือคน”

เรื่องคัฒนามสำนวนอำเภอเมืองสรวง สำนวนที่ 1 ที่มาจากปริญาานิพนธ์ของ สมพงษ์ หงส์พันธุ์

มีหญิงหม้ายคนหนึ่งชื่อ คำฮาง อยู่ที่บ้านโพนทราย มีลูกติดคนหนึ่งชื่อว่า คัฒทะนาม ซึ่งเป็นคนมีอิทธิฤทธิ์มาแต่กำเนิด พอโตขึ้นก็ขอลามารดาออกตามหาบิดา ฟันฝ่าอุปสรรคมาเรื่อย ๆ จนกระทั่งมาพบเมืองร้างและหญิงสาวคนเดียวที่ถูกซ่อนไว้ในกลองใบใหญ่ จึงช่วยออกมา จึงได้รู้ว่า คนเมืองนั้นโดนสัตว์ร้ายลงมากินหมด คัฒทะนามจึงทำการฆ่าสัตว์ร้ายนั้นเสีย ซึ่งสัตว์ร้ายนั้นก็คือนางสรวงนางตัวเอง คัฒทะนามจึงเอานางเป็นภรรยาและตั้งเมืองนั้นเรียกว่าเมืองสรวง เป็นต้นมา และได้ปั้นรูปนางสรวงนางไว้ จนมาถึงปัจจุบัน เป็นที่น่าสังเกตคือ ถึงแม้ว่ารูปปั้นจะอยู่บริเวณที่ลุ่มน้ำก็ไม่สามารถท่วมได้ จนกระทั่งเมื่อปี 2527 จึงได้มีการขุดค้นรูปปั้นขึ้นมาเก็บไว้ที่วัดป่าเมืองสรวง จนถึงปัจจุบัน

เรื่องคณธนามสำนวนอำเภอเมืองสรวง สำนวนที่ 2 ที่มาจากสภาวัฒนธรรมอำเภอเมืองสรวง

เมืองสรวง เดิมชื่อเมือง ขวางขันธบุรี มีขุนบรม เป็นผู้สร้างขึ้นก่อนพุทธกาลประมาณ 203 ปี ขุนบรมมีบุตรนางหนึ่งชื่อว่านางกลองศรี ต่อมาได้เกิดสัตว์ประหลาด คืองูชวง มีพลังกำลังมาก ขุนบรมไม่มีวิชาที่จะสู้กับงูได้ เห็นทีจะต้องตาย เมื่อคิดว่าตนจะต้องตายจึงคิดหาอุบายทดสอบดูว่าจะมีผู้รอดชีวิตอยู่ได้บ้างไหม จึงเอาลูกสาวมาซ่อนไว้ในกลองเพล แล้วปิดหุ้มไว้อย่างดี หาเสปียงไว้ให้ครบ กล่าวถึง ท้าวคณธนาม เป็นลูกหญิงหม้ายชานา อยู่ที่เมืองสีสะเกษ หรือเมืองสาเกตุ ตามประวัติว่า ท้าวเธอติดตามหาพ่อผู้บังเกิดเกล้า เพราะพ่อเป็นช่าง จึงไม่สามารถจะให้ลูกเข้าพบได้ ท้าวเธอไปเห็นชายคนหนึ่งลากเกวียนได้ 100 เล่ม และชายอีกคนหนึ่งลากกอไผ่ได้ 100 กอ จึงได้ชักชวนกันออกเดินทางไปเป็นเพื่อนติดตามหาพ่อ พอไปถึงกลางป่าได้พบสัตว์ประหลาด ที่มีกำลังมาก ชื่อว่ากนิยาไม้ จึงร่วมกันฆ่าสัตว์นั้นสำเร็จ แล้วออกเดินทางไปเรื่อย พบเมืองร้างไม่มีคน จึงเข้าไปดูรู้ความว่า เมืองนั้นถูกพญานกอินทรีกินตายหมด เหลือแต่ลูกสาวที่ชาวเมืองเอาไปซ่อนไว้ในเสาปราสาท ซึ่งพระยาเมืองนั้นได้สั่งให้ช่างทำไว้เป็นพิเศษจนท้าวสามได้ทราบรายละเอียดว่า นางนั้นชื่อว่านางสีไว แล้วท้าวคณธนามก็ได้รับไว้เป็นภรรยา จากนั้นก็ออกติดตามหาพ่อไปเรื่อยๆ จนถึงเมืองขวางขันธบุรี(เมืองสรวง) เห็นเมืองเจียบสด เพราะชาวเมืองถูกงูชวงมากินตายหมด มีหน้าซำยังมีหมาสรวงมากอดกินเนื้อที่เหลือเศษจากงูชวงกินไม่หมด เมื่อทั้งสามเข้าไปสู่ตัวเมือง ไม่มีคน เห็นแต่กองกระดูกและกลองเพลใหญ่ นำประหลาด จึงตีกลองเพลดู ก็ทราบว่ามีคนอยู่ในกลองเพลนั้น ซึ่งเป็นลูกสาวเจ้าเมืองนั้นชื่อว่านางกลองศรี ต่อมาท้าวคณธนามก็รับไว้เป็นภรรยาคนที่สอง จากนั้นท้าวคณธนามออกติดตามหาพ่อต่อไป จนไปพบพ่อซึ่งเป็นช่างเผือก ในกาลต่อมานางทั้งสองซึ่งเป็นภรรยาท้าวคณธนามที่อยู่ทางบ้านต่างก็คลอดบุตรออกมาเป็นบุตรชายทั้งคู่ นางสีไวได้บุตรชื่อว่าคณธเนตร

นางกลองศรีได้บุตรชายชื่อว่าคณธจันทร์ ต่อมาเมื่อท้าวคณธนาม พร้อมทั้งชายไผ่ร้อยกอ และชายเกวียนร้อยเล่ม ได้กลับมาสู่เมือง ท้าวคณธนามจึงได้แต่งตั้งให้ชายไผ่ร้อยกอและชายเกวียนร้อยเล่ม ไปรักษาเมืองต่าง ๆ ส่วนบุตรทั้งสองคือ คณธเนตรและคณธจันทร์ ได้เกิดขัดคอกันจนรบกันเอง ฝ่ายคณธจันทร์เป็นผู้ชนะได้ปกครองเมืองขวางขันธบุรี เกิดวุ่นวายอยู่เรื่อย ๆ ชาวเมืองจึงได้ปรึกษาหารือกันว่าควรจะต้องตั้งชื่อว่า “เมืองสรวง” มาจนถึงทุกวันนี้

ตั้งนั้น คนเมืองสรวงยุคต่อมาในระหว่างที่พระพุทธศาสนาแพร่เข้ามา คนที่มีความเชื่อเรื่องผี นางไม้ จึงเชื่อว่า สัตว์ทั้งสองนี้มาจากสวรรค์ พระยาแถนส่งมาเพื่อล้างผลาญคนที่เปื้อน “อธรรม” จะเห็นจากตอนงูชวงลงมากินคน ต้องพนัษมีไอเป็นฝนตกตลอด 7 วัน 7 คืน คนสมัยนั้น

จึงมีความเชื่อว่า ถ้าปีใดฝนไม่ดี เพราะพญาแถนไม่ได้ส่งขงลงมาพ่นพิษ คนชาวเมืองจึงเก็บดอกไม้ธูปเทียนบูชาพระยาแถนเพื่อขอฝน แต่การที่จะเอาดอกไม้ธูปเทียนไปจุดบูชาพระยาแถนนั้น กลิ่นธูปเทียนคงจะไปไม่ถึงพระยาแถนแน่ จึงมีการคิดทำบังไฟจุดบูชาพระยาแถน จนเป็นประเพณีของชาวเมืองสรวงมาจนถึงทุกวันนี้ เมื่อถึงวันเพ็ญเดือนห้า หมู่บ้านชาวอำเภอเมืองสรวง โดยเฉพาะตำบลในเขตเทศบาลเมืองสรวง จะต้องทำบังไฟและนำไปจุดบูชาเป็นประจำทุกปี

เรื่องคันทนามสำนวนอำเภอเมืองสรวง สำนวนที่ 3 ที่สำนวนของพระราชธรรมโสภณ ในหนังสือ อภินันทานุสรณ์ งานพราขทานเพลิงศพ พระครูนั้นนวุฒิกโร อดีตเจ้าอาวาสวัดเหล่าฮก ตำบลหนองฝือ อำเภอเมืองสรวง จังหวัดร้อยเอ็ด

ทางทิศใต้วัดเมืองสรวงเก่าตั้งแต่บ้านคูเมืองมาถึงบ้านเหล่าฮกจะมีคลองน้ำสายหนึ่งเรียกว่า “ฮ่องสนาม (อ่านว่าสะสนาม)” ซึ่งเพี้ยนมาจากคำเดิมว่า “คลองคันทนาม” คลองนี้เกิดจากการทดลองระหว่างทำคันทนามกับทำวไผ่ร้อยกอ ไผ่ร้อยกอเอาไผ่ผูกติดกันถึงร้อยกอ ลากกอไผ่จำนวนนั้นไปได้ อย่างสบาย ร่องรอยกอไผ่ที่ถูกลากพร้อมกันทำให้เกิดคลองน้ำจนชาวบ้านสมัยก่อนเรียกว่า คลองคันทนามหรือคลองคันทนาม ซึ่งต่อมาก็เพี้ยนมาเป็นคลองสะสนามดังกล่าว

ประวัติผู้เขียน

ชื่อ-สกุล	ปฎิวัติ มาพบ
วัน เดือน ปี เกิด	31 กรกฎาคม 2539
สถานที่เกิด	จังหวัดศรีสะเกษ
วุฒิการศึกษา	ศิลปศาสตรบัณฑิต (เกียรตินิยมอันดับหนึ่ง) สาขาวิชาการวรรณคดีไทย คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์ (พ.ศ. 2562) อักษรศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาภาษาไทย คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย (พ.ศ. 2566) ได้รับ "ทุนวิจัยวิบูลย์สวัสดิ์แอนด์เตอร์สัน" ในปี 2565 เพื่อสนับสนุน การเก็บข้อมูลภาคสนามทางคติชนวิทยา
ที่อยู่ปัจจุบัน	บ้านเลขที่ 57 หมู่ที่ 4 ตำบลเปือย อำเภอบึงบูรพ์ จังหวัดศรีสะเกษ